

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1979

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

P. J. SCHMIDTS TRYK, VØJENS

ISSN 0106-4452

INDHOLD

Fhv. gårdejer <i>Olav Bonefeld</i> : Hestevæddeløb og væddeløbspræmier i hertugdømmerne i 1820'erne og 1840'erne	side 5– 29
Fhv. seminarirektor, dr. theol. <i>Asger Nyholm</i> : Berthel Petersen Godts provstevisitatser i maj 1864	- 30– 68
Fhv. rektor, dr. phil. <i>N. H. Jacobsen</i> : Slesvigske kanalplaner i det 19. århundrede	- 69–116
Fhv. sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i> : Forholdet mellem J. N. H. Skrumsager og Laurids H. Kaltoft	- 117–131
H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen II. 1892–97. Ved dr. phil. <i>Harald Jørgensen</i>	- 133–222
Fhv. rektor <i>Georg Buchreitz</i> : Mærkepæle på vejen. Hvad vidste man? Hvad vidste de? Hvad vidste vi?	- 223–245

Anmeldelser:

Nye arkivfortegnelser fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot (ved landsarkivar <i>P. Kr. Iversen</i>)	- 246–248
Materialien zur Geschichte Schlesiens (ved cand. phil. <i>Carsten Mogensen</i>)	- 248–252
<i>Jürgen Rohweder</i> : Sprache und Nationalität (ved bibliotekslektor <i>Johann Runge</i>)	- 252–257
<i>Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard</i> : Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig (ved stipendiat <i>Bjørn Rosengreen</i>)	- 257–260
<i>Peter Dragsbo</i> : Mennesker og huse i Aabenraa (ved fhv. rektor <i>Georg Buchreitz</i>)	- 260–265
<i>Kresten Hansen</i> : Langetveds historie (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	- 265–266
Rødding by i billeder (ved adjunkt <i>Henrik Fangel</i>)	- 266–267
<i>Jens Bruhn</i> : Den gamle grænse (ved adjunkt <i>Henrik Fangel</i>)	- 267–268
<i>Thomas Dinesen</i> : Pligtens tunge bud (ved fhv. rektor <i>Johs. Hoffmeyer</i>)	- 268–269
<i>Svend Johannsen</i> : For alt, hvad du har kært (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	- 270–271
<i>Niels Bøgh Andersen</i> : Forstander på Jaruplund (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	- 271–272
<i>Hans Peter Johannsen</i> : Sieben schleswigsche Jahrzehnte (ved stipendiat <i>Bjørn Rosengreen</i>)	- 273–275
<i>Lars N. Henningsen</i> : Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841 (ved dr. phil. <i>Harald Jørgensen</i>)	- 275–277
<i>Aage Rasch</i> : Ejderkanalen (ved fhv. rektor, dr. phil. <i>N. H. Jacobsen</i>) ...	- 278–280

<i>Bognyt</i> (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i> , fhv. socialinspektør <i>Olav Christensen</i> , rektor <i>Knud Fanø</i> , arkivar <i>Vello Helk</i>)	-	281-288
<i>Noter og Nyt</i> : H. Hejselbjerg Paulsen 1905-1978 - Johan Hvidtfeldt 12.12.1908-2.5.1979 - Landsarkivet - Studiefdelingen - Haderslev Museum - Aabenraa Museum - Museet på Sønderborg slot - Tønder Museum - Sønderjyllands Kunstmuseum - Midtsønderjyllands Museum - Kunstmuseet Holmen - Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup - Historisk Forening for Vis herred - Historisk forening for Gråsten by og egn - Den store egnsvandring 1978 - Amtskredsens arbejde	-	289-321
<i>Årsberetning og regnskab 1978-79</i>	-	322-328
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	-	329-332

Hestevæddeløb og væddeløbspræmier i hertugdømmerne i 1830'erne og 1840'erne.

Af *Olav Bonefeld*

I forbindelse med sin beskæftigelse med nogle interessante sølvpokaler, som var vundet i hestevæddeløb og nu befinder sig på godset Rosenkrantz ved Kiel, kom fhv. gårdejer Olav Bonefeld, V. Snogbæk, under vejr med en noget anden side af hertugen af Augustensborgs virke end den ellers kendte. Det blev til denne afhandling, hvor bl.a. hestevæddeløbene i hertugdømmerne i 1830'erne og 1840'erne skildres. Det påvises, at deres opståen især skyldtes den interesse hertugen af Augustenborg havde for hesteopdræt og hestesport. Endvidere beskrives en række af de sølvpokaler, som blev vundet i disse hestevæddeløb. Forfatteren redegør for deres historie og fremfører, at flere af dem er industrielt fremstillet, og at de og deres egenartede stemping derfor har været ret upågtet af samlere hidtil.

Indledning

Hestevæddeløb har sin rod tilbage i en fjern fortid. At kappes ligger dybt i den menneskelige natur. Det er derfor sandsynligt, at sådanne løb har taget sin begyndelse ikke længe efter, at mennesket havde tæmmet hesten og lært at ride. Der er fundet optegnelser om hestevæddeløb i ægyptiske papyrushåndskrifter, som er 3500 år gamle. De er dog ikke enestående, fra omtrent samme tid foreligger oplysninger på lertavler om denne sport i Forasien. Ved de olympiske lege 648 f.Kr. fandt der vædderidt sted. Som så megen anden græsk kultur eksporteredes også hestevæddeløb til Rom, hvorfra sporten udbredtes til andre lande i Europa.

England blev det land, hvor hestevæddeløbene fik stærkest fodfæste og stedse er dyrket gennem århundrederne helt op til nutiden. Så tidligt som fra år 210 har man kendskab til et engelsk galopløb i Netherby i Yorkshire mellem heste tilhørende den romerske kejser Septimus Severus Alexander. Fra 1154 afholdtes galopløb på Smithfield den store turneringsplads udenfor London Citys mure. Den berygtede kong Henrik 8. havde gavnlige ind-

flydelse på vædeløbssporten ved at indføre berberiske avlsdyr, og i 1540 anlagdes Englands første væddeløbsbane i Chester. Under kong Jacob 1. blev mange nye baner indviet, man red endog væddeløb i London Hyde Park; i hans tid kom der mere system i sporten. Også efterfølgende regenter var stærkt interesseret i hestevæddeløb og i avlen. Udvalg i avlen efter hurtighed, skabte den engelske fuldblodshest, og herfra stammer al fuldblodssport. Det ældgamle ridderspil ringrenden er beslægtet med hestevæddeløb derved, at hesten er den centrale faktor for begge de to sportsgrene. De er sikkert ofte dyrket side om side i ældre tid, som de blev det i Augustenborg under hertug Christian August. Vore dages ringridning er en direkte efterkommer af ringrenden, der kan føres helt tilbage til 842, da et sådant afholdtes ved det frankiske hof i Strasbourg. Ringrenden fortrængtes dog en tid af de voldsomme turneringer for atter at dukke op i det 16. århundrede og holde sig ved hofferne til langt op i 1700 tallet. Det var fyrsterne og adelen, der dyrkede såvel hestevæddeløb som ringrenden. Sidstnævnte sport har fået sin renaissance i den folkelige ringridning, som dyrkes særlig ihærdigt i Nordslesvig. Når Sønderborg nu er ringridningens højborg, har det sikkert sin rod i, at sporten tidligere udøvedes i forbindelse med de af hertug Christian August arrangerede hestevæddeløb. Den 22. nov. 1845 på hertuginde ns fødselsdag, få dage efter hertugparrets sølvbryllup, afholdtes ringridning på Mølleengen ved Augustenborg med ca. 400 ryttere. Fra Augustenborg kan skikken sandsynligvis føres helt tilbage til de hertugelige hoffer i Sønderborg og Nordborg.

Hestevæddeløbene i Hertugdømmerne

Prins Christian August blev hertug ved faderens død 1814. Et par år efter tog han sammen med broderen Frederik på en længere rejse i Europa og vendte hjem 1820 efter at have afsluttet med et ophold i England. Herovre stiftede den unge hertug bekendtskab med hesteavl og væddeløb, en interesse han gav sig til at dyrke snart efter hjemkomsten. I England havde han købt 2 fuldblodshingste, flere hopper af fuldblod og 13 af halvblod, og dyrene var straks blevet sendt til Als. I al korthed var hans idé, at væddeløbene var

Fig. 1. Udsnit af den drevede frise omkring Slesvig-pokalen (side 18 nr. 3) med en episode, hvor en hest kaster sin rytter, hvorved også en anden falder af. Bag indhegningen ses tilskuere. En anden del af frisen viser dommertribune, telt m.m.

værdifulde og nødvendige i avlen for udvælgelsen af de rette dyr og for at animere avlerne til en indsats; dette slår han til lyd for i flere afhandlinger. De væddeløb hertugen årligt lod afholde ved *Augustenborg* tog efterhånden form og i 1827 indrettede han sig en ny bane. Væddeløb og auktion afholdtes i forbindelse med hertuginde Louise Sofies fødselsdag 22. sept. Der var ved den lejlighed foranstaltet forskellige festligheder. Adelige og andre hestesportsinteresserede fra hele Slesvig-Holsten deltog, og der sås også deltagere fra det øvrige Danmark og udlandet. Løbene strakte sig over 2 dage og var arrangeret for herrer (adelige og godsejere) og landboere hver for sig. Der blev redet om penge, sølvbægre, pokaler m.m. Af særlige løb må nævnes Caroline Amalie-, Christian August-, Louise- og Louise Augusta-løbet. Hver især af navngiverne til en konkurrence udsatte en pokal som præmie. Ingen steder var der så mange fornemme sølvpræmier som i Augustenborg, og de bidrog til at gøre væddeløbene dér ganske særligt festlige og tiltrækkende. Foruden den hjemlige aktivitet var hertugen virksom og arbejdede for udbredelsen af sin hobby flere andre steder i Hertugdømmerne, hvor han medvirkede ved at være

dommer, optræde som protektor og udsætte præmier samt deltage med sine heste. Også i det øvrige Danmark deltog han, bl.a. var han deltager ved væddeløbet i Odense den 2. og 3. september 1834. Hestevæddeløbene var årets store begivenhed på Augustenborg, indtil Treårskrigen ødelagde idyllen.¹

Hertugens bror Frederik, der også var hestesportsinteresseret, blev i 1825 udnævnt til officer ved tropperne i Slesvig. Her blev han midtpunkt i en stor selskabelighed, og det er derfor forståeligt, at *Slesvig* er et af de steder, der hurtigt fulgte efter med oprettelsen af en væddeløbsbane. I september 1829 havde en kreds af godsejere tegnet abonnenter med henblik på afholdelse af hestevæddeløb, dyrskue og auktion. Man rådførte sig med hertugen på Augustenborg om tilrettelæggelsen af forehavendet og bad ham overtage den øverste ledelse. Ved hans fravær skulle prins Frederik overtage præsidiet, mens grev Holstein skulle stå for dyrskue og auktion. Den økonomiske side af sagen var i orden, efter at kong Frederik 6. havde tilsagt at yde en støtte på 1000 specier² og med et ligeså stort beløb give nedslag i den hidtidige forpagtningsafgift af det kongelige grundstykke, man havde valgt som væddeløbsbane. Banen lå ved gaden »An der Rennkoppel« mellem Husumer Strasse og nordranden af »Tiergarten«. Byen Slesvig gav tilsagn om årlige præmier på 300 sp. Frederik 6.'s døtre Caroline og Wilhelmine havde lovet at lægge navn til et løb, og de udsatte en pokal som præmie. Endvidere skænkede hertugen en pisk til at kæmpe om. Væddeløbene bestemtes at skulle holdes året efter til den planlagte tid, de sidste fire dage i ugen med St. Petri og Paulis dag; de faldt i 1832, hvorfra arrangementet er omtalt, fra den 27. - 30. juni. Hertugen vandt kongens første præmie på 250 sp., Caroline-Wilhelmine pokalen gik til grev Reventlow til Farve og kammerjunker Ahlefeldt tog byens præmie på 300 sp. Dommer var hr. Lorenzen fra Wassersleben, der vel var beslægtet med den kurdirektør og kammerdirektør, vi hører om under Oldesloe. Til væddeløbene i 1834 ses det, at kongen havde forhøjet det givne præmiebeløb til 500 sp.

At *Oldesloe* allerede i 1830 fik sat væddeløb i scene skyldtes sikkert, at en nevø af direktøren på kurbadet, Dr. Lorenzen, var kammerdirektør hos hertugen på Augustenborg. I Oldesloe ville man gerne tilføre byen omsætning, og hertugen mente, at byen med

kuranstalten var et velegnet sted at anlægge en væddeløbsbane; dog måtte magistraten være indforstået med at skulle stifte en præmie på mindst 500 taler. Hesteavlere fra hele Nordtyskland blev indbudt, og mange fulgte indbydelsen, heriblandt flere fyrstelige personer, og hertugen stod i spidsen som protektor. Der var foranstaltet folkeforlystelser med fyrværkeri, dans, kunstridning og linedans. De to første år afholdtes festligheder og løb på det lejede »Fresenburger Kuhkoppel«. Men derefter flyttedes banen, idet kongen tillod oprettelsen af en bane på byområdet og bevilgede en præmie på 400 specier, tillige ydede hertugen et lån på 5000 rigsdaler til køb af de nødvendige jorder, og fra den tid fandt løbene sted på »Christian-August-Banen« i »Røgen«.

Fra en beretning om løbene i Oldesloe den 30. og 31. juli 1832 får vi at vide, at Frederik 6. havde stillet en præmie på 60 specier til rådighed for et løb for landboere og til et andet for herrer 400 sp.; det sidste vandt hertugen, mens Dr. Weber fra godset Rosenkrantz blev nr. 3. I konkurrencen om byens præmie på 400 sp. vandt hertugen ligeledes, mens Dr. Weber blev nr. 4. Desuden blev der redet om pokaler udsat af prins Christian, den senere konge, og hertuginde Louise. Det var således flere virkelig fine præmier at kappes om.

Da der blev startet hestevæddeløb i Wandsbeck 1835, blev man betænkelig i Oldesloe, men hertugen var overbevist om, at det kun ville være til gavn. Deri tog han grundigt fejl, idet tilslutningen til Oldesloe-banen udefra svigtede. Herved blev foretagendets økonomi så alvorlig, at regeringen så sig foranlediget til at forlange en erklæring om, at byen kun tilbød væddeløbsbanen på een betingelse, nemlig at der ikke fremtidig blev tildelt et præmiebeløb på 800 rbdlr. Dertil erklærede hertugen, at uden dette beløb kunne løbene ikke videreføres, og han disponerede derpå over de øvrige præmier til fordel for Wandsbeck banen. Et forsøg på at skaffe de 800 rbdlr. ved subskription mislykkedes. Bitterheden overfor hertugen var ikke ringe; den kom til udtryk i et bønsskrift til kongen, i hvilket det bemærkedes, at vedrørende væddeløbene havde hans højhed, protektoren, med sit fyrstelige ord garanteret for en lang og strålende fremtid, men nu havde hr. hertugens øjne vendt sig fra os og mod Hamburg-Wandsbeck banen. Med 1836 måtte løbene i Oldesloe indstilles. De tilkøbte jorder blev afhændet 1848. Der blev dog

senere dannet en »Rennclub«, der gennemførte væddeløb fra 1893; de ophørte med den første verdenskrigs udbrud.

For at fremme og forbedre hesteavl og for at afholde hestevæddeløb og dyrskue med bortauktionering blev en kreds af interesserede i byen *Itzehoe* og dens opland enige om at stifte en forening til at løse opgaverne. Det var i maj 1830, at grev Rantzau, borgmester Rötger og 19 andre borgere satte sig i spidsen for foretagendet. I vedtægternes paragraf 1 bestemtes, at arrangementet skulle afholdes ved *Itzehoe* den 23. juli og følgende dage. Fra gammel tid havde byen haft en stor kavallerigarnison; ved praktisk hjælpsomhed fra de lette dragoner med oberstløjtnant C. v. Bardenfleth som leder kom de årlige væddeløb i stand på en bane ved den lille »Lybske skov« mellem det nuværende Bismarckstårn og den nye »Waldfriedhof«. Der rejstes en dame- og en herretribune og flere restaurationstelte, og ved subskriptionstegning blandt *Itzehoes* borgere skaffedes penge til veje til en sølvpokal, der udsattes som den fornemste præmie. Væddeløbene blev tillige basis for en folkefest med dans og fyrværkeri.

I 1833 blev foreningen omdannet med hertug Christian August som protektor. Efter en bekendtgørelse fra 1836 afholdtes fem løb samt, hvad der måtte komme i stand af private løb og væddemål. Det er ganske morsomt at bemærke, at sølvpokalen fra borgerne i *Itzehoe* skulle tilfalde den hest, der kom i mål som nr. 2. Væddeløbene fik en ret kort levetid. Der findes ikke efterretning om dem efter 1837, men de havde i den forløbne tid været årets store festlige begivenhed for byen.

I *Neustadt* blev væddeløb afholdt første gang 7. og 8. august 1832 tilskyndet dertil af hertug Christian August, som overtog ledelsen efter opfordring fra byen. Kammerherre baron von der Malzburg, ridder af Æreslegionen, var dommer. I en skrivelse dateret 7. marts 1832 havde hertugen tilbudt at tilrettelægge hestevæddeløb og at udsætte to pengepræmier på 400 og 100 speciedaler samt en eller to sølvpokaler. Disse præmier ville ikke alene blive forhøjet i de kommende år, men der ville også blive oprettet flere præmier. – Til gengæld skulle byen forpligte sig til at sørge for en bane og bære omkostningerne ved indretningen af den samt udsætte en præmie på 300 taler. Til dækning af sine omkostninger havde den adgangsindtægterne. Der konkurreredes om pengepræmier og om

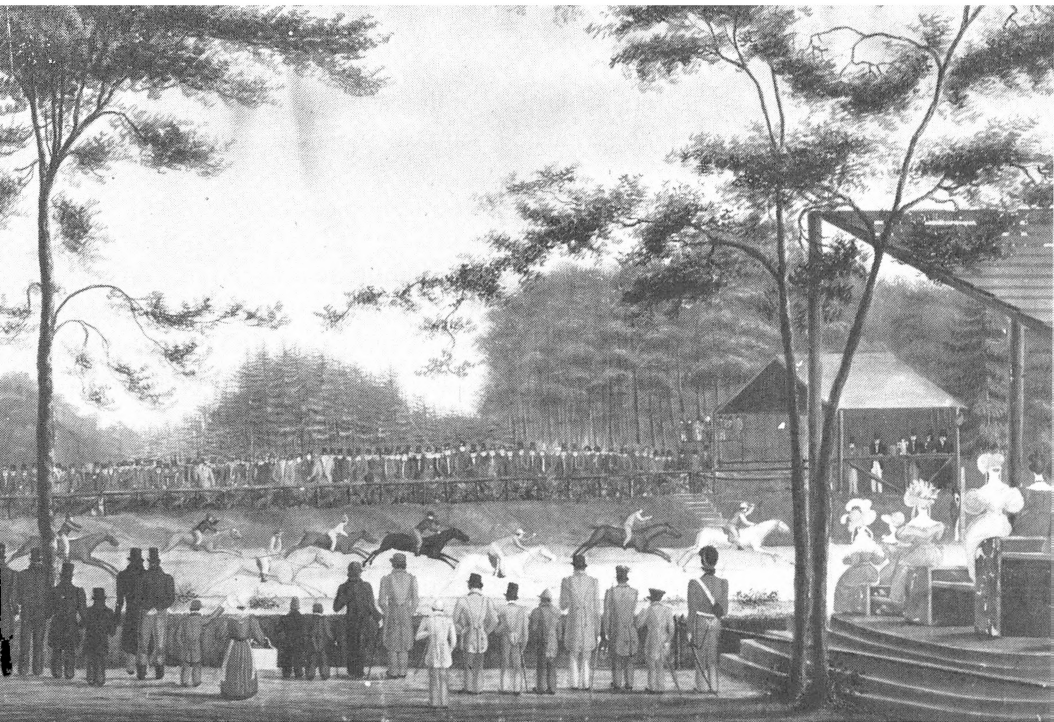

Fig. 2. Væddeløb på banen ved Itzehoe ca. 1840. Til højre en særlig loge for de fornemste blandt tilskuerne og her overfor dommertribunen med sejrstrofæet, en pokal, udstillet. Hestene er i opløbet foran målet, der er markeret af en pæl nedensfor dommertribunen. Som på billedet fra Augustenborg side 13 er det det højere borgerskab, der præger billedet, herrerne kendetegnet ved høj hat og frakke, og damerne med opsat hår, store hatte og fine kjoler, hvor der ikke er sparet på stoffet. (Akvarel, sign. Gaedt, i Städtische Museum Flensburg).

en pokal skænket af prinsesse Caroline Amalie fra Danmark sammen med flere damer fra hertugdømmerne. Den blev vundet af hertugen, der jo også havde fremskaffet den.

Reglerne fra væddeløbene i Slesvig skulle følges, hvis der ikke var vedtaget noget specielt. Banen lå helt ude ved Østersøkysten ved Mastkoven Holz i nærheden af byen. Både hertugen og broderen, prins Frederik deltog og vandt præmier det første år. Også 1833 afholdtes væddeløb, men 5. og 6. juni. Blandt deltagerne sås foruden hertugen hr. Fischer fra Augustenborg³ som præmie-vinder. Det har sikkert knebet med interessen og økonomien, og desuden svigtede hertugen. Han var ikke deltager i løbene 1834, der indskrænkede sig til kun at omfatte tre konkurrencer, bl.a. savnedes også damernes pokal. Arrangementerne afvikledes derfor

på een dag den 9. juni, og dermed ophørte væddeløbene i Neustadt. Hertugen havde fejlbedømt; der var ikke basis nok for den slags på dette sted.

På *Haderslev*-egnen opgives kammerherre, oberstløjtnant von Düring på Vamdrupgård⁴ som den drivende kraft indenfor hesteavl og væddeløb. Han må have været anerkendt af hertugen som en god hestekender, eftersom han optrådte som dommer ved væddeløbene i Augustenborg i dagene 19., 20. og 22. september 1832. Samme år den 12. september var der blevet afholdt væddeløb i Haderslev, hvor von Düring også var dommer. Hertugen havde her udsat en præmie på 20 sp. for halvblods bønderheste; endvidere var der bl.a. udsat 40 sp. af Landboforeningen i et løb for heste født i Haderslev amt. Som det store trækplaster havde prins Christian udsat en pokal. Ialt gennemførtes fem løb, foruden hvad der kan have været af private væddemål. De fleste af præmierne blev hentet af personer udenfor området, hesteejere kendt fra andre baner i Slesvig-Holsten, bl.a. hertugen, prins Frederik af Nør, grev Bernstorff og Andreas Jacobsen, forpagter på Gammelgård.

Sandsynligvis er der også afholdt væddeløb i Haderslev de følgende år. I Lyna fra 7. maj 1837 meddeles, at et hestevæddeløb vil blive afholdt på Starup Hede om en kongepremie på 400 rbt. for heste tilhørende medlemmer af landboforeningen, men der ytres dog stærke ønsker om at få deltagelse udefra, idet det ville være af største betydning. Underskriverne Hinsch, Kark, Meyer og Thomsen (herredsfoged) søger at skaffe en præmie ved subskription og opfordrer beboerne i Haderslev til at tegne sig.

Som tidligere nævnt oprettedes 1835 en væddeløbsbane i *Wandsbeck*, der dengang kun var en flække. Den blev anlagt på byens marker på den sydøstlige del af den store Jüthorn eng, og var her yderst velplaceret. Banen var omgivet af en lav jordvold. På den overdækkede tribune var der plads til 3000 personer, desforuden fandtes mange andre siddepladser. For at publikum kunne spise og drikke var rejst 30 restaurationstelte. Senator Merck fra Hamborg og sagfører Hennings i Wandsbeck (initiativtager) havde med megen omtanke og energi sat foretagendet i scene i den helt store stil, efter at der var valgt en direktion, kongen havde givet tilladelse til løbenes afholdelse, og hertugen havde indvilget i at være protektor. Foruden grundigt politimæssigt opsyn var posteret 60

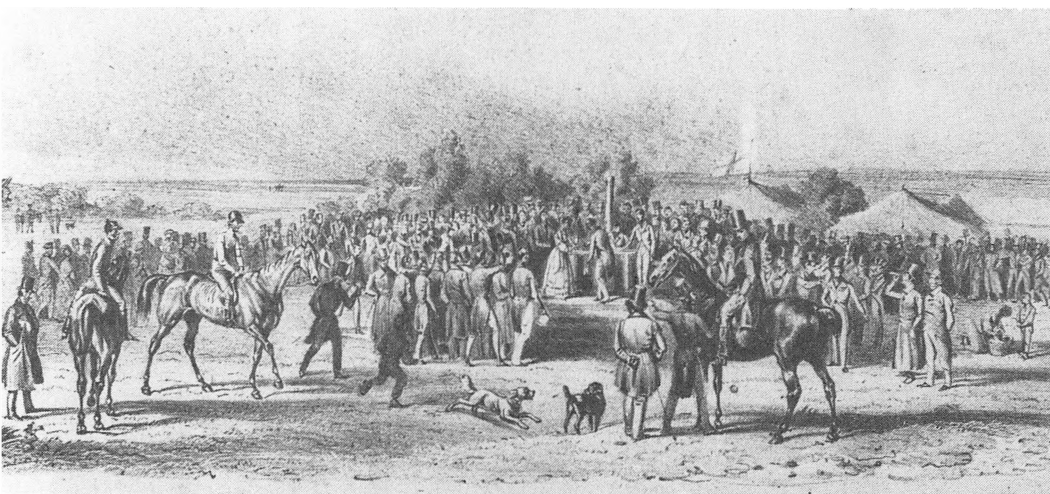

Fig. 3. Den tyske maler Albrecht Adam (1786–1862), der især er kendt for sine malerier af slagscener, var en meget dygtig bestemaler. Han opholdt sig i 1833 og igen i 1837 hos hertug Christian August på Augustenborg. Fra disse ophold stammer tre hæfter med 18 litograferede blade forestillende heste fra hertugens stutteri samt scener fra hesteauktioner, hesteskuer, hestevæddeløb og ringridning. Det her gengivne billede er et udsnit af et større litografisk blad med ialt seks motiver og viser overrækkelsen af præmien, en stor pokal. Måske er det den pokal Weber vandt i 1833 (se side 18 nr. 1). (Museet på Sønderborg slot).

kongelige danske dragoner for at sikre ro og orden. Den hamborgske garnisons musikkorps sørgede for musik, og der var forlystelser og dans. Med enkelte undtagelser skulle reglerne fra Slesvig-væddeløbene anvendes. Mange gode præmier var blevet skænket til de ti berammede løb, som skulle afvikles den 18. og 20. juli med prins Carl af Preussen som formand for dommerkomiteen.

Førstedagens pengepræmier beløb sig til ialt 1600 sp., og dertil to sølvpokaler. Den sidste dags største præmie var Hamborgs store forgyldte sølvpokal, fremstillet i London og af en værdi på 100 guineas⁵. Dr. Webers hoppe Freya blev vinder, men iøvrigt havde denne hest også løbet en dameklub sølvpokal hjem til sin ejer, hvis rytter bar hvid jakke og sort kappe.

Allerede 1836 præges væddeløbene endnu mere af den nære storby, og de kaldes fra nu af Hamborg-Wandsbeck væddeløbene. I 1837 var programmet udvidet til tre dage og foruden Hamborgs pokal havde hertuginde Louise Sophie udsat en stor sølvpokal.

*Fig. 4. Dr. jur. Robert
Eduard Weber til
Rosenkrantz, født 1797,
død 1876. (Maleri på
godset Rosenkrantz).*

Men i de følgende år forsvinder sølvpokalerne, og der konkurreres næsten kun om penge, men det er store beløb det drejer sig om; Frederik 6. skænker således årligt 750 sp. til et løb, og efterhånden bliver guldmønten Frederik d'or⁶ den foretrukne indsats og præmie. Med årene udvikler Wandsbeck løbene sig til også at være et foretagende for Nordtyskland, f.eks. ses fyrsterne fra Mecklenborg og Brunsvig. Selvom det borgerlige indslag vokser, så er hertugen fra Augustenborg så absolut deltager med flest heste og henter en mængde præmier hjem med sine ryttere i gul jakke og blå kappe. Hr. Fischer fra Augustenborg optræder også hyppigt dernede i beretningerne fra årene 1835-41, dog uden særligt held.

I 1848 efter udbruddet af den første slesvigske krig indstilledes væddeløbene i Wandsbeck og blev flyttet til Hamborg, hvor en bane blev anlagt på denne bys område, den senere Horner-bane.

Baneterrænet i Wandsbeck blev siden eksercerplads for det hannoveranske 15. husarregiment, i dag dækkes området af Douaumont-kasernen og Hamborg Højbanes boligkvarter.

Wandsbeck-væddeløbene er dermed de eneste af hertugens hestesport-initiativer, der har overlevet. Af en beretning om det første arrangement i Wandsbeck 1835 fremgår, at det blev en flyvende start. Den nære beliggenhed ved den rige by Hamborg med dens velhavere og folkemasser var afgørende. Da hertugen indledte hestesporten og fik den sat i gang forskellige steder i Hertugdømmerne var fyrsterne, adelen og godsejerne det bærende element, men det viste sig ikke at være basis nok. Efter at den første opflammende entusiasme havde lagt sig, døde væddeløbene hen, og Treårskrigen satte en brat stopper for en fortsættelse af de endnu eksisterende.

Dr. Weber og Rosenkrantz

Umiddelbart kan man fristes til at tro, at det vrimler med sølvpræmier fra væddeløbene i Hertugdømmerne, men da der i de allerfleste løb konkurreredes om penge, og sølvpræmierne siden har skiftet ejer nogle gange og er spredt viden om, så kendes forståeligt nok ret få. Det er derfor værdifuldt, at der endnu er bevaret fire sølvpokaler på Rosenkrantz, det sted hvortil vinderen Dr. Weber i sin tid hentede dem. Rosenkrantz ligger på grænsen mellem Slesvig og Holsten, midt i Hertugdømmerne, så det var forholdsvis let for Dr. Weber at deltage i Augustenborg, Slesvig og Wandsbeck, hvorfra præmierne stammer.

Hesteavl- og hestesportsentusiaster i Hertugdømmerne i første halvdel af 1800-tallet talte fyrster, adelige og godsejere samt enkelte borgere og bønder. Blandt de ivrigste bemærkes godsejer, Dr. jur. Robert Eduard Weber på Rosenkrantz. Af en fortegnelse for Hertugdømmerne og Danmark fra 1833 over fuldblodshingste og -hopper fremgår, at hertug Christian August på Augustenborg så absolut var førstemanden. Af 23 hingste ejede hertugen de 11, og blandt andre ejere kan nævnes Frederik 6. med 2 og Landboforeningen for Haderslev amt med 1 hingst. Af 51 hopper tegner hertugen sig for 26, kong Frederik for 4, medens Dr. Weber er

opført med ikke mindre end 6 hopper, eller lige så mange som grev Holstein på Water-Beversdorf var i besiddelse af. Øvrige ejere af fuldblodshopper såvel som hingste havde kun eet dyr, en enkelt to. Staldene på Rosenkrantz, hvor de ædle heste var opstaldet, er fornyede, men det senere indmurede gamle årstal 1795 fortæller sikkert, når de var bygget. Ombygningen af staldene må dateres efter årstallet 1895 på den statelige portbygning. Når man kører igennem denne var køre- og ridehestene opstaldet til højre i selve porthuset. Nogle hestehoveder på porthusets mure fortæller om, at dr. Webers hesteavlsinteresser har levet videre på godset efter ham.

Godset Rosenkrantz hed oprindeligt Schinkel, hvorefter den nærliggende landsby har fået navn. Så langt tilbage som 1284⁷ nævnes en Nicolaus de Schinkel som ejer, men foruden Schinkelerne støder man op gennem tiden på ejere som Breide, Rantzau, Ahlefeldt og Brockdorff. I 1828 købte Dr. Weber (1797 - 1876) og hustru Axeline Louise Sophie Rosenkrantz (1804 - 1876) Schinkel af Caroline von Klöcker. Axeline Rosenkrantz havde 3 år gammel ved sin fars død arvet et pengefideikommiss på 174000 rdl. med tilhørende enkefond på 35000 rdl. stammende fra det i 1802 ophævede stamhus Søbysøgaard ved Odense. 1824 ægtede den rige arving Robert Weber fra Elberfeld, som hun skal have foretrukket for seks andre bejlere. I 1828 opnåedes tilladelse til som første køb for kapitalen at erhverve godset Schinkel, der nu omdøbtes og kom til at bære Axeline Rosenkrantz's slægtsnavn. Ganske interessant er at bemærke, at Axeline R. nedstammede fra de gamle Schinkeler. Med den nye ejer begynder herresædets storhedstid. Dr. Weber udnævntes 1846 til hofjægermester og blev 1853 medlem af den slesvigske stænderforsamling valgt som en af de 5 større godsejere, der repræsenterede disse kredse. Dr. Weber har ikke været mellem slesvig-holstenismens fremtrædende talsmænd, som var landflygtige, men der er ingen tvivl om, at han støttede denne bevægelse, eftersom han i forsamlingen blev den ikke danskloyale flertalsgruppes fører. Som sådan protesterede han imod, at hans partifæller var blevet betegnet som insurgenter, idet dette stred mod det kongelige amnestipatent. Dr. Weber besad megen taktisk dygtighed, men betegnes også som værende junkeragtig overlegen overfor borgere og bønder. Disse fulgte ham da heller ikke slavisk, men

Fig. 5. Indkørslen til godset Rosenkrantz, hvis hovedbygning, opført 1791 og stærkt ombygget i 1890'erne, ses i baggrunden. Porthuset er opført 1895 af Axel Weber v. Rosenkrantz og bæres af otte slanke søjler afdækket med en lav trekantsfronton. I 1895 blev tillige de gamle stalde, der husede Dr. Webers ædle heste, nedrevet og istedet opførtes nye stalde på hver side af porthuset og sammenbygget med dette. (Foto af Liselotte Riis).

skilte sig ud fra hans flertal i visse sager. 1862 optog hertugen af Sachsen-Koburg og Gotha ham i den friherrelige stand med navnet friherre Weber von Rosenkrantz.

Præmierne på Rosenkrantz

Beskrivelse af præmierne

Ialt befandt der sig seks præmier på godset, deraf er de fire endnu bevarede. Af de seks præmier kommer de tre, sandsynligvis fire fra København og er udsat af medlemmer af det danske kongehus, én præmie er fremstillet i Sønderborg og givet til et væddeløb af hertugparret på Augustenborg, og endelig er der en pokal skænket af byen Hamborg. Præmierne er gået i arv i slægten og har hele tiden opholdt sig på godset.

1. En stor pokal (prydkrus) af sølv med hank, indvendig forgyldt, stående på tre bevingede løvepoter (fig. 8). Det løse låg er prydet med hest i strakt galop med rytter, der i sin løftede arm bærer en nu afbrækket lanse. På den ene side af rytteren er låget ornamentet med to egegrene, på den anden side med en laurbær- og palmegren. Hanken går op i en hestebov og -hoved. Øverst omkring beholderen under en palmefrise står: GEWONNEN IM CAROLINE AMALIEN RENNEN ZU AUGUSTENBURG IM JAHR 1833. Forneden er pokalen prydet med palmetfrise og andre ornamentet. Stempel for hofguldsmed Jørgen Balthasar Dalhoff, bystempel KIØBENHAVN, lødighedsmærke 13 L og månedsmærke Krebsens tegn. H. 31,5 cm, V. 2100 g. Tilhørende æske af træ udvendig belagt med mørkerødt læder, hvorpå ornamentet i guldtryk, indvendig foret med blå fløjl. Sandsynligvis er det denne pokal, som er registreret af Chr. A. Bøje i hans bog under Dalhoff, men uden at han har set den.

2. Pokal af sølv med hank, indvendig forgyldt (fig. 6). På det hængslede låg bevinget sejrsgudinde med krans og palmegren. Beholderen ornamentet foroven og forneden, på midterstykket to nøgne ryttere i gevandter galoperende mellem 2 obelisker. Inskription ved lågets rand: GEWONNEN BEIM CAROLINE AMALIEN RENNEN og under rytterne: AUGUSTENBURGER RENNBAHN 1836. Pokalen står på en rund riflet fod, adskilt fra korpus af en kort stilk. Mesterstempel for Jørgen Balthasar Dalhoff, bystempel KIØBENHAVN, lødighedsmærke 13 L og månedsmærke Krebsens tegn. H. 30 cm, V. 1650 g. Tilhørende æske i stil med ovennævnte.

3. Pokal af delvis drevet sølv, indvendig forgyldt, stående på fire løvefødder (fig. 7). Det løstsiddende låg ornamentet med vinranker og blomster m.v., i toppen sprængende hest. På hver sin side af hesten graveret henholdsvis kronet C og W. Under låget palmet ornamentering, derunder graveret: »Gewonnen auf der Schleswiger Rennbahn 1833«. Nederst på beholder frise visende galoperende heste med ryttere på banen i Slesvig (fig 1). I baggrunden telte og bygninger (stalde), bag en indhegning tribune og tilskuere. Beholderen afsluttes forneden med rifling. Øverst på stilk fire løvehoveder, fodstykket prydet med palmetornamenter. H. 28 cm, V. 670 g. Ingen stempler. Tilhørende æske af lignende arbejde som forannævnte.

4. Stor pragtpokal af sølv, forgyldt indvendig såvel som udvendig, prydet med vinløv og bladværk (fig. 3). På låget legende hoppe og føl. Byen Hamborgs våben graveret på beholderens ene side, på den anden indskriften HAMBURG'S POKAL WANDSBECKER PFERDE-RENNEN 1835. Mesterstempel for Wm. Eaton, den gående løve og leopard-hovedet som garantmærker for finhed som sterling sølv, U som årsmærke for 1835-36 og kong Wilhelm 4.'s hoved, stempel for erlagt probør takst. H. 42,5 cm. V. 4050 g.

5. Pragtpokal af sølv af hofguldsmed Jürgen Joachim Jürgensen i Sønderborg med hertug Christian August og gemalindes våbenskjolde graveret på den ene side og deres kronede

Fig. 6. Pokal eller prydkrus fra 1836 af J. B. Dalhoff (side 18 nr. 2). Den fine præmie er udsat af kronprinsesse Caroline Amalie og vundet af Dr. Weber ved hestevæddeløb i Augustenborg.

monogrammer på den anden side. Pokalen kan ikke beskrives nærmere, da den for nogle år siden er stjålet.

6. Stor pose af rødt stof, hvori indsyet kong Frederik 6.'s monogram med sølvtråd, efter hukkommelsen yderligere isyet oplysninger der hentyder til væddeløb i Augustenborg. Pengeposen er også stjålet. En lignende pose fra løbene i Augustenborg 1847, men af læder, opbevares i Museet på Sønderborg Slot.

Præmiernes historie

Som det ses af inskriptionerne på pokalerne 1 og 2, er de vundet ved hertugens væddeløb i Augustenborg eller rettere på banen ved Ketting på en af Rumohrgårds marker, og det samme gælder måske den store pengepose med en sum i specier skænket af kong Frederik 6. Pokalerne er udsat af hertugens søster prinsesse Caroline Amalie,

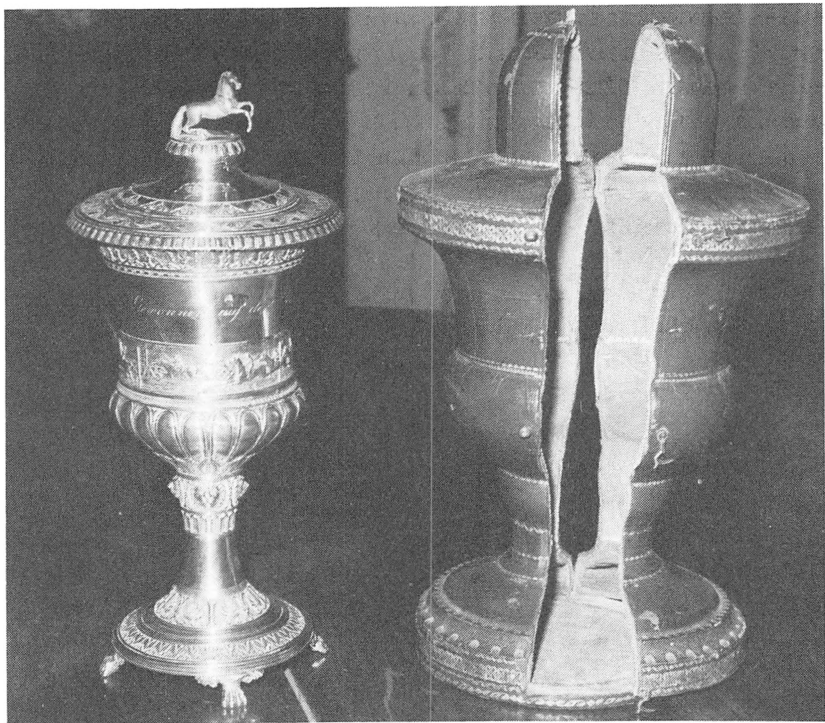

Fig. 7. I 1833 vandt Dr. Weber tillige denne pokal på væddeløbsbanen i Slesvig (side 18 nr. 3). Den er ikke stemplet, men er utvivlsomt fremstillet af hofguldsmed J. B. Dalhoff. Pokalen var skænket af de to danske prinsesser Caroline og Wilhelmine. Til højre ses den tilhørende æske af træ, udvendig belagt med mørkerødt læder, indvendig foret med blåt fløj.

der var gift med kronprins Christian (8.) Naturligvis var prinsessen med gemal gæster ved svigerindens fødselsdagsfest den 22. september og overværede ved samme lejlighed væddeløbene. Hun havde skænket en pokal til et af løbene, som derfor bar hendes navn. Caroline Amalie har ikke forsømt at aflægge disse besøg i Augustenborg, hvor hendes mor Louise Augusta levede i enkestand. Den pokal Caroline Amalie udsatte i 1829 karakteriseres som stor og særdeles smagfuld og Caroline-løbet som et af de kønneste, der fandt sted i Augustenborg. Det er imidlertid ikke sandsynligt, at Caroline Amalies Pokal fra 1829 har lighed med de to fra 1833 og 1836 (nr. 1 og 2), da den sikkert ikke er fremstillet af J. B. Dalhoff, der først blev hofguldsmed 1833. Hesten med den

Fig. 8. Stort prydekerus eller pokal fra 1833 af hofguldsmid J. B. Dalhoff, vundet ved hestevæddeløb i Augustenborg af Dr. Weber (side 18 nr. 1). Kronprinsesse Caroline Amalie skænkede den værdifulde præmie.

lansebærende rytter på låget af Augustenborg-pokalen fra 1833 (fig. 8) skal vel være symbol på den ældgamle sport »ringrenden«, som dyrkedes i forbindelse med hertugens væddeløb. Pokalens greb med hestehovedet viser den stolte ædle hest.

Figuren i toppen af pokalen fra 1836 (fig. 6) er den græske bevingede sejrgudinde Nike med sine attributer, sejrskrans og palmegren, som dog ikke hører til i antikken, men er typiske for samtiden. På de to Augustenborg-pokaler findes kun en smule drevet arbejde, størstedelen er højst sandsynligt fremstillet på Dalhoffs selvkonstruerede pressemaskine, der virkede så materialet blev »aldeles skarp og glat bagpå, så du vil forundres«, som han skriver i et brev fra Berlin til sin bror. Hofguldsmiden, der var lærer

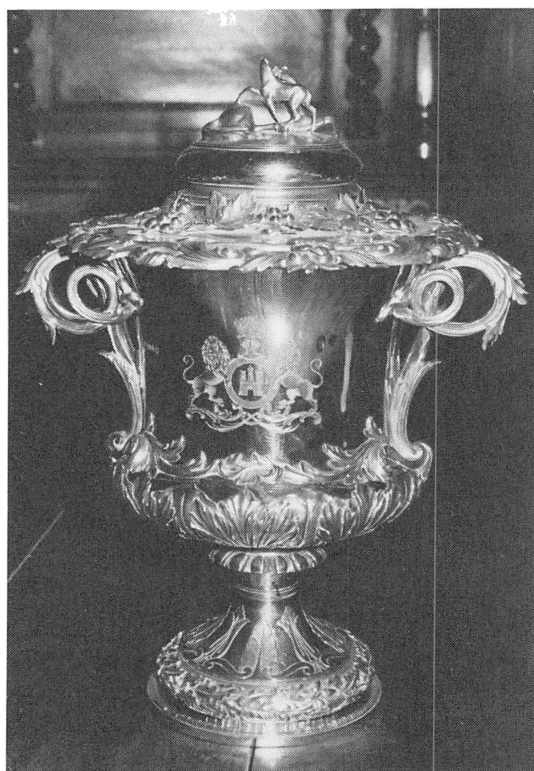

Fig. 9. Den største og flotteste præmie vandt Dr. Weber ved et væddeløb på banen i Wandsbeck 1835. Pokalen er skænket af byen Hamborg, men er fremstillet i London (side 18 nr. 4).

på Kunstakademiet i bl.a. modelering og tegning, har antagelig selv tegnet pokalernes motiver og selv modeleret figurerne. En påvirkning fra hans lærer prof. Hetsch er dog uomtvistelig, ja enkelte dele sandsynligvis taget fra ham. Således er de to nøgne ryttere med flagrende gevandter tillige anvendt på en væddeløbspokal af Dalhoff lavet til prins Christian (8.); ornamentikken er også lignende. Denne pokal er imidlertid tegnet af Hetsch⁸. Inspirationen er givetvis græsk-romersk mytologi – det lå i tiden med sværmeriet for det antikke.

Slesvig pokalen (nr. 3, fig. 7), der ikke er stemplet⁹, er efter ornamentikken at dømme også fremstillet på Dalhoffs værksted. Imidlertid er denne pokal af delvis drevet arbejde. Figurer, fødder m.m. er givetvis støbt, og Dalhoff var netop mester i at støbe.

Hele kongefamilien er blevet mobiliseret til at udsætte præmier

Fig. 10. Billedet viser os Slesvig-pokalens låg (side 18 nr. 3, jfr. billedet side 20) med kronprinsesse Wilhelmines kronede navnebogstav. Hun giftede sig 1838, efter at være blevet skilt fra prins Frederik (7.), med prins Carl, senere hertug af Glücksborg, og kom til at leve resten af sit liv i hertugdømmerne, først på slottene i Kiel og Louisenlund og fra 1871 på Glücksborg slot.

ved væddeløbene i Hertugdømmerne; det har vel også været kongen tilpas, at han derved kunne slå sin landsfaderlighed fast. I Slesvig blev det prinsesse Caroline og Wilhelmine, som kom til at navngive et løb. Arveprinsesse Caroline (1793 – 1881) er os velkendt fra Bo Bramsens bog »Ferdinand og Caroline«. Hun var den ældste af Frederik 6.'s døtre, og var indtil sit 16. år det eneste overlevende barn. En særlig tilknytning til Slesvig gav Carolines guvernante frk. Jensen, som kom derfra; hende kom Caroline til at holde meget af. I 1829 ægtede prinsessen 35 år gammel den jævnaldrende prins Ferdinand. Carolines yngre søster Wilhelmine (1808 – 1891) var i første ægteskab gift med sin halvfætter prins Frederik (7.), men ægteskabet opløstes 1837, og året efter giftede hun sig med den senere kong Christian 9.'s ældre bror hertug Carl af Glücksborg.

Den fjerde af pokalerne på Rosenkrantz (fig. 3) er som nævnt fremstillet i London, dog er det muligt, at man har ladet en Hamborg-guldsmed foretage indgraveringen og forgyldning. Pokalen er både den eleganteste, største og flotteste af de fire, og udført med megen virtuositet, hvilket er forståeligt, for i England, hestesportens hjemland, var guldsmedene velkendte med at smede væddeløbspokaler. Det mattede vinløv og bladværk på den polerede grund gør sig godt, og hoppen med det legende føl udgør et smukt låggreb. Hamborg-guldpokalen som den kaldtes, er også udsat i 1836 og 1837, men synes herefter at være inddraget.

Det var en strålende sejr for Dr. Weber at kunne modtage denne store præmie første gang, den var udsat. Han fik den overrakt af en madame Syndika Siveking. Den lykkelige vinder udbragte fra dommertribunen et længe leve Hamborg under tilskuernes store jubel, idet man glædede sig over, at pokalen kunne forblive i landsdelen.

Det er ret sjældent, at sølvgenstandenes æsker er bevaret, men vore væddeløbspokaler nr. 1, 2 og 3 kan endnu gemme sig i deres gamle indpakning. Æskerne til Augustenborg-pokalen (nr. 1) fra 1833 og Slesvig-pokalen fra samme år er indvendig udsmykket og kantet med smalle hvide bånd af nøjagtig samme vævning (fig. 7). Under bunden af æsken til Augustenborg-pokalen fra 1836 sidder endnu det gamle firmaskilt med: »J. Birch, Løvstræde Nr. 121, Kjøbenhavn«. Konklusionen må nok være, at alle tre æsker er fremstillet i J. Birch's værksted, ligesom man bestyrkes i den antagelse, at også Slesvig-pokalen er udgået fra Dalhoffs værksted.

Tilbage er herefter at redegøre for de to væddeløbspremier nr. 5 og 6, men da det er umuligt med sikkerhed at datere og stedfæste dem, kan der om pokalen kun siges, at den må være vundet på en af de væddeløbsbaner, hvor hertug Christian August eller hertuginde Louise Sophie udsatte præmier. Der skulle derfor være god mulighed for engang at få kendskab til en lignende pokal af hofguldsmed Jürgensen i Sønderborg. Med hensyn til Frederik 6.'s pengepose kan det bero på en fejlhuskning, at den er vundet i Augustenborg. Af det foreliggende materiale ses nemlig ikke, at kongen har udsat pengepræmier i Augustenborg; det har han derimod gjort flere andte steder.

Hofguldsmed Jørgen Balthasar Dalhoff.

J. B. Dalhoff (1800 – 90) var dansk kunsthåndværker. 1820 blev han udlært som guldsmed og blev ved kgl. bevilling mester i 1829, samme år som han giftede sig. Den opnåede bevilling gav en særlig ret til som kunstner at arbejde i alle såvel ædle som uædle metaller. Han fik nu eget værksted og en lille butik i Lille Kongensgade 67, hvor han havde et vindue med sølv samt bronze og andre metaller i et andet. Senere fik han værksted ved St. Annæ Plads, hvor støberi og presseværk bedre kunne være. Dalhoff foretog som svend rejser sydpå 1824 – 27, og igen 1835 og 1837 var han på farten. I Italien studerede og tegnede han antikke værker. Under sit ophold i Berlin 1824 så han sit snit til at betragte en pressemaskine, om hvilken han hemmelighedsfuldt skriver hjem, at den kan presse større, tykkere og vanskeligere ting, end det hidtil har været muligt. Efter at være kommet hjem konstruerede han sin egen pressemaskine, som han fik løst patent på i 1828, men måtte foretage flere ændringer på. De mange omkostninger derved bevirkede, at hans giftermål måtte udsættes. Fordelen ved maskinen var, at den, i modsætning til de almindelig anvendte, ikke pressede med hele stemplets overflade på en gang. Netop i disse år vandt industrialiseringen stærkt indpas i guldsmedehåndværket, og Dalhoff, der var teknisk begavet, blev i denne overgangsperiode på flere områder førende bl.a. med ætsning, presning og støbning. At han var en af initiativtagerne til og medstifter af Industriforeningen 1838, viser hans forståelse for den nye tid. Også på det kunstneriske område inden for sit fag kom han til at betyde meget. Dalhoffs gode evner for tegning blev i lærlingetiden opøvet på Kunstakademiet med prof. G. T. Hetsch som lærer. Selv var han senere en tid lang lærer på akademiet i tegning, drivning, modelering og ornamentering. Med tiden voksede Dalhoffs interesse for det industrielle, og som industrimand var han delagtig i bekæmpelsen af lavsvæsenets snærende bånd.

Tidligt fik J. Dalhoff forbindelse med medlemmer af kongehuset. Efter i 1820 at være blevet svend, vedblev han at besøge akademiet, hvor han kom op i modelklassen. Klassens lærer prof. Lund viste akademiets ivrige og virksomme præces prins Christian (8.) et reliefbillede af dennes gemalinde Caroline Amalie, fremstillet af Dalhoff. Herved vakttes prinsens interesse for den unge svend, og

det var indledningen til et mangeårigt tjenesteforhold for kongefamilien. Dalhoff modelerede tillige en buste af prins Christian i voks efter Thorvaldsen. Busten og reliefbilledet ville han forære prinsen for derved måske at få hans hjælp til sin påtænkte udenlandsrejse. Dalhoff blev da også tilsagt i audiens og fik af kronprinsen den bedste anbefaling til rejsen. Kronprinsen og Hetsch var Dalhoffs velyndere. Dalhoff var en sjælden flittig og virksom mand, og det helt op i alderdommen. Da enkedronning Caroline Amalie døde 9. marts 1881, kom den over 80 år gamle guldsmed til at smykke sin tidligere trofaste kundes kiste. Som det fremgår af foranstående har ikke alene prinsesse Caroline Amalie, men også andre kongelige personer benyttet ham. I et brev dateret 26. maj 1837 fra hustruen Wilhelmine fortæller hun sin mand, der er på rejse i Tyskland: »Vi har i går afleveret prinsessernes pokal«. Sikkert drejer det sig om Caroline og Wilhelmines Slesvig-pokal. Videre skriver hun: »og så skal han (svenden) til prins Christians pokal«. Den var ifølge et senere brev færdig 16. juli; også en pokal til prins Ferdinand skulle i arbejde.

Ovenstående er kun tilfældigt fundne oplysninger. Uden tvivl har Dalhoff fremstillet mange pokaler til væddeløbspræmier. Når så få er kendt, skyldes det sikkert, at en væsentlig del af dem gik sydpå til hertugdømmerne, den del af monarkiet, hvor de allerfleste hestevæddeløb afholdtes grundet på hertugen af Augustenborgs ihærdighed. Af pokalerne er mange i tidens løb spredt i Tyskland¹⁰. En anden grund til manglende kendskab til Dalhoffs pokaler er måske deres industrielle fremstilling, der har ladet dem få lov til at være i fred for museumsfolk og samlere.

Efterskrift

Der rettes en hjertelig tak til Friherre Rembert von Münchhausen for velvilligt at have stillet sine pokaler til rådighed for flere undersøgelser. Alle de her gengivne fotografier af pokalerne er optaget på godset Rosenkrantz af fotograf ved Slesvig-Holstens Frilandsmuseum Liselotte Riis, til hvem min bedste tak for venlig og munter hjælpsomhed rettes.

LITTERATUR OG KILDER.

- Bestimmungen über die in der Nähe der Stadt Schleswig abzuhaltenen Wettrennen und eine damit zu verbindende Tierschau und Auction. Schleswig 1830.
- Bøje, Chr. A.: Danske Guld- og Sølvmedemærker, Kbh. 1954.
- Dahlhoff, N.: Jørgen Balthasar Dalhoff, Kbh. 1915 – 16.
- Drittes Verzeichniss der in dem Königreich Dänemark und den Herzogthümern Schlegwig, Holstein und Lauenburg befindlichen Vollblut-Pferde. Nebst einem Anhang. Oldenburg in Holstein 1833.
- Ecklon, L.: Augustenburger Pferderennen, i Heimatsblätter 1900, s. 159.
- Irmisch, R.: Geschichte der Stadt Itzehoe, 1960.
- Meyer, H. J. H.: Das Pferderennen in Wandsbecks Feldern am 18. und 20. Juli 1835.
- Paulsen, Jørgen: Det Augustenborgske Sølvkammer, i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 335 – 50.
- Programme der Wandsbecker Pferderennen, årene 1835 – 41, i Hamborgs Stadtarchiv.
- v. Rumohr, Henning: Slotte og herregårde syd for grænsen, Kbh. 1968.
- Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender, bl.a. 1917, s. 52 – 61.
- Stenkov, Ove (red.): Hesten, Kbh. 1970.
- Endvidere er hentet oplysninger fra aviserne Itzehoe Wochenblatt 1834 og 1836, Fyns Stiftstidende 2. sept. 1834, Lyna, eine Wochenschrift 17. maj 1837, Dannevirke 12. aug. 1895 m.fl. samt fra Städtisches Museum, Schleswig, Historisk Arkiv i Augustenborg, Stadtarkiverne i Itzehoe, Hamburg, Oldesloe og Neustadt samt Haderslev Byhistoriske Arkiv.

NOTER

1. De værdifulde fuldblodsheste blev efter hertugen overtaget af den danske stat (kongen) og overført til de kgl. stalde på Sjælland, kun nogle få blev bortauktioneret på Als. Hertugen købte godset Primkenau i Schlesien for den erstatningssum han fik for sine slesvigske godser, men sin tidligere lidenskab for væddeløbssporten og hesteavlens genoplivede han ikke.
2. Her og i det følgende er kildernes møntbenævnelser anvendt. Specie, speciedaler eller rigsdaler og rigsdaler specie er forkortet til sp. Denne mønt blev efter Napoleonskrigene slået fra 1819. Rigsbankdalerne kaldtes også taler og er forkortet til rbdlr. eller rbt. Den blev udmøntet fra 1813 og værdien var 1/2 speciedaler.
3. Hestehandler Fischer var kras slesvig-holstener og hertugens håndgangne mand. Da augustenborgerne nytårsdag 1848 bragte hertugen et »Lampetog«, lovede Fischer ham i sin tale, at de ville stå som en mur om det fyrstelige par, når danskerne kom. Da de danske kom, var hertugen borte, Fischer var der, men til muren mærkedes intet. Da biskop J. Hansen efter sin udnævnelse besøgte provst Hoeck på dennes fødselsdag, var hele det augustenborgske hof-personale tilstede også hesteholder Fischer »der så på mig som ville han sluge mig« fortæller biskop Hansen.
4. Generalmajor Wilhelm Georg Friedrich Carl von Düring, f. 10. juli 1782, død 1. september 1860, gift med Martha født Mortensen. Ritmester Ernst von Düring, (f. 1822), Damager, var hans søn.
5. Engelsk guldmønt udmøntet til 1813. Den bevaredes efter den tid som regnemønt for eksklusive varer til en værdi af 1 pund 1 shilling. 100 guinea var dengang ca. 570 sp.
6. Dansk guldmønt svarende til ca. 4 1/2 sp., udmøntet fra 1826 – 70. Den hørte ikke med til møntsystemet og var ikke lovligt betalingsmiddel. Mønten, der hovedsagelig blev slået i Altona, var ret ukendt i kongeriget.

7. Baron von Münchhausen på Rosenkrantz kan fremvise jernbolte og armbrøstpåle, som har været gemt på godset fra gammel tid.
8. »Fortegninger for Haandværkere« samlede og udgivne af C. F. Hetsch. Tavle XXXV. Kunstindustrimus' bibliot.
9. Sølvpokalernes stempeling eller mangel derpå bereder visse vanskeligheder, men er tillige overordentlig interessant, idet der her viser sig en helt ukendt form for mærkning af Københavner sølv. Pokalerne nr. 1 og 2 er stemplet med mestermærket I. DALHOFF, der findes i Chr. A. Bøje som nr. 1142. Bymærket KIÖBENHAVN i stedet for de tre tårne er derimod usædvanligt, eftersom der i Bøje er opført ikke mindre end 116 forskellige tårnstempler med årstal, medens byens navn skrevet helt ud ikke er nævnt og derfor ikke kan have været kendt af forfatteren. Indtil nu synes de bedste kendere af dansk sølvstempeling ikke at have mødt denne form. Det var laugets oldermand, der istemplede Københavnermærket de tre tårne.

En forklaring på fænomenet må der imidlertid være; der kan nemlig ikke være tale om nogen tilfældighed, eftersom stemplingen af de to pokaler er udført ens med tre års mellemrum. Stemplernes rækkefølge er ikke ens, men det er uden betydning. På pokal nr. 1 er lødigheds- og månedsmærke anbragt sidst i rækken, medens de på pokal 2 står mellem mester- og bymærket. Et væsentligt forhold at bemærke er, at gardeinens mærke M eller OM for Christian Olsen Møller mangler. Loven påbød, at et guldsmedearbejde af afgiftsmæssige grunde skulle fremsendes til offentlig prøvning hos gardeinen, der så med sine stempler garanterede den angivne lødighed, på disse pokaler 13 L (er ikke opført hos C. A. Bøje.) (13/16 finhed=812,5 prm.) Det må således ikke have været nødvendigt at lade pokalerne prøve og pådrage sig en omkostning. Det kan anses for utænkeligt, at Dalhoff ikke skulle have overholdt love og bestemmelser.

Månedsmærket på pokalerne er krebsens tegn, der gik fra 21. juni til 22. juli. Mærkværdigvis er almanakkens tegn for dyrekredsens billeder benyttet, det var ellers taget ud af brug 1830, hvorefter de naturalistiske stemstillinger anvendtes. Dette tegns stempel var ikke guldsmedens, men tilhørte gardeinen.

Det kan derfor se ud til at Dalhoff alligevel har kontaktet ham. Eftersom Dalhoff ikke har været hos oldermanden med sine pokaler og ikke fået gardeinens stempel, men nok månedsmærket, der blev islået af afgiftsmæssige grunde og dermed fastslog, at pokalerne havde været til kontrol, ja, så er det nærliggende at antage, at dette forhold har forbindelse med kongehusets fritagelse for skatter, afgifter eller told. Ifølge kongeloven betalte kongen ikke skat. Han var som symbol på kongemagten hævet over loven og dens bestemmelser og var uden pligter; og toldgrænsen lå jo ved kongegåen helt til 1851. Det kan have været den mærkelige afgift fra 14. oktober 1813 på varer i forvaring eller under bearbejdelse eller en udførselstold på sølv, som har kunnet spares, men måske har Dalhoff kun villet undgå udgifterne til oldermand og gardein. Det kan synes mærkeligt, at et så stort stykke sølv som Slesvig-pokalen ikke er stemplet, men muligvis er stemplingen undladt, fordi den kort og godt ikke var påkrævet.

Denne pokal skulle anvendes sidst i juni 1833, og måske er Dalhoff herefter blevet betænkelig, det kunne jo vække mistanke ikke at signere sine arbejder. Da så Augustenborg-pokalen skulle leveres ca. 3 måneder senere, har han fået sagen nærmere gennemtænkt og har fundet frem til den løsning, som stemplingen af Augustenborg-pokalerne er udtryk for.

Der kunne fremsættes andre formodninger i forbindelse med de to pokalers særegne stempeling, f.eks. at oldermandens bystempling er undladt (undgået) på grund af pokalernes industrielle fremstilling, eller at Dalhoffs kølighed over for laugsvæsenet kan have haft indflydelse i denne sag. Måske har oldermanden ikke kunnet islå bymærket fordi

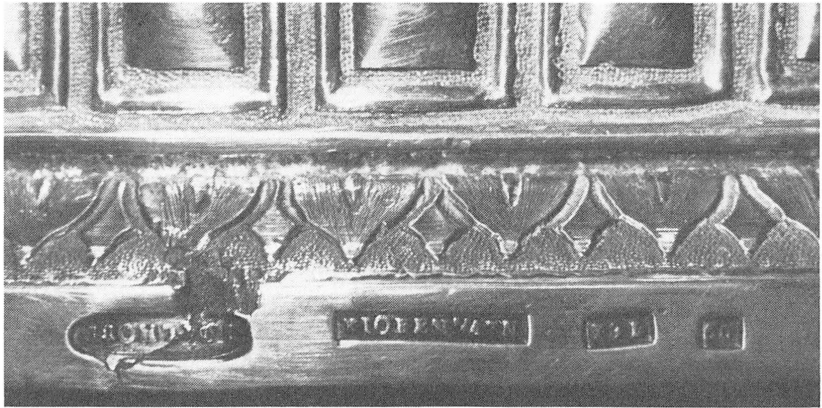

Fig. 11. Den interessante stempning af det store Augustenborgerus fra 1833. Længst til venstre Dalhoff's mesterstempel islået på hovedet. Mod højre det yderst sjældne bystempel KIÖBENHAVN, lødighedsstempelt 13L og månedsmærket. Det andet Augustenborgerus (side 18 nr. 2) har en lignende stempning.

gardeinen ikke havde slået sit mærke, og så klarede Dalhoff sagen ved at stemple med KIÖBENHAVN, et stempel han evt. har anvendt til at signere sine arbejder i ikke ædelt metal.

10. Efter en fortegnelse fra 1848 befandt der sig 25 pokaler i hertug Christian August's sølvkammer, deraf de 21 i futteral. Men ingen af disse findes blandt de sølvgenstande museet på Frederiksborg slot i 1930 – 31 erhvervede fra slottet Primkenau af enken efter den sidste augustenborgske hertug Ernst Günther. Dog befinder der sig sikkert een af de nævnte 25 pokaler på Glücksborg slot. Det er en væddeløbspokal, dat. 24 sept. 1827 lavet af hofguldsmeden J. J. J. i Sønderborg. Den ligner til forveksling det i »Nordslesvigske Museer« 1976 side 32 afbildede stykke, men vejer næsten det dobbelte, d.v.s. et rigtigt »Herrenstück«. Pokalen har været i hertug Ernst Günthers eje fra 1917 til hans død 1921.

Berthel Petersen Godts provstevisitatser i maj 1864

Af *Asger Nyholm*

Fhv. seminarirektor i Tønder, dr. theol. Asger Nyholm har tidligere ydet vigtige bidrag til belysning af den nationale og kirkelige udvikling i Sønderjylland i 1800-tallet. I denne afhandling tages et emne op, som ikke er uden dramatik. På grundlag af forefundne nøgterne indberetninger fra provst Berthel Petersen Godt og af til dels mere ensidigt farvede beretninger fra dansk side skildres provstens efter højere ordre afholdte visitatser hos fem præster i Åbenrå og Sønderborg provstier. Disse præster var – som de fleste af de præster i Slesvig, der var født og var uddannet i kongeriget – ildesete af slesvig-holstenerne, der betragtede dem som redskaber for den ejderdanske daniseringspolitik. De blev kort tid efter afskediget af den østrig-preussiske civilforvaltning. Formålet med artiklen er at analysere Godts politiske standpunkt i året 1864, da han blev udnævnt til generalsuperintendent i Slesvig.

Indledning

Resultatet af treårskrigen 1848 – 50 havde skabt dyb bitterhed i slesvig-holstenske kredse. De havde kæmpet for et selvstændigt Slesvig-Holsten, men måtte efter krigen se de to hertugdømmer adskilt og hverken forenede eller selvstændige.

Tiden fra 1850 til 1863 øgede bitterheden. Harmen galdt især de såkaldte sprogreskripter, der indførte dansk skolesprog og skiftevis dansk og tysk gudstjenestesprog i et halvhundrede sogne i Mellemslesvig. De havde hidtil haft tysk kirke- og skolesprog, men talesproget var i højere eller mindre grad sønderjysk. Harmen galdt endvidere ansættelsen af præster fra kongeriget i mange af de embeder, som slesvig-holstenske præster havde måttet forlade efter treårskrigen. Ikke mindst disse to foranstaltninger blev betragtet som led i et forsøg på en danisering af Slesvig, der stred mod internationale aftaler fra 1851 – 52, hvorefter Slesvig ikke måtte knyttes nærmere til kongeriget end Holsten.

Da Frederik 7. døde 15. nov. 1863 fandt man i slesvig-holstenske kredse, at der nu var grundlag for at rejse de augustenburgske arvekrav. I overensstemmelse hermed proklamerede den 34-årige

hertug Friedrich af Augustenborg 16. nov. fra sit gods Dolzig i Tyskland, at han ville tiltræde regeringen over hertugdømmerne. »Mein Recht ist Eure Rettung«, erklærede han. Grebet af det såkaldte »liberale landsparti«s program: et selvstændigt Slesvig-Holsten under huset Augustenborg, hilste store dele af befolkningen proklamationen med »næsten religiøs begejstring«.

Men da Bismarck lod preussiske tropper gribe ind i konflikten, var det ikke hans hensigt at støtte augustenborgernes sag. Det var hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, han havde i tankerne. Den preussisk-østrigske civilforvaltning, der blev indsat efter Dannevirkes rømning 6. febr. 1864, forbød da også alle offentlige tilkendegivelser af politisk art og specielt enhver foregriben af afgørelsen i arvefølgespørgsmålet. Det måtte virke foruroligende på slesvig-holstenerne at få påbudt tavshed om den sag, der var dem hellig.

Foreløbig hilste de slesvig-holstensk sindede dog med tilfredshed civilforvaltningens foranstaltninger.¹ På kirkeligt område blev forbønnen for den danske konge strøget af kirkebønnen. Sprogreskripterne blev i det væsentlige ophævet. Slesvigs biskop, U. S. Boesen blev afskediget 8. marts. Den dygtige J. A. Rehhoff, hvis afskedigelse som provst i Åbenrå og som superintendent for dansksprogede menigheder i Slesvig stift i 1850 havde sat sindene i stor bevægelse, fik orlov fra sit daværende embede i Hamburg og fik overdraget kommissoriet til reorganisering af kirke- og skolevæsen i Slesvig. Så langt som preussisk-østrigske tropper var nået frem, blev kongerigske præster, der var indsat i Slesvig af den danske regering i mellemkrigstiden, afskediget eller forlod deres embeder. Problemet blev at få deres embeder besat.

Det blev en hjælp for Rehhoff, at en del af de præster, der havde måttet forlade Slesvig efter treårskrigen, vendte tilbage og overtog nogle af de ledige embeder. Blandt dem var den da 50-årige landmandssøn fra Rinkenæs, Berthel Petersen Godt.²

Godt havde studeret i Kiel og et år i Berlin og havde taget sin embedseksamen (»konsistorialeksamen«) på Gottorp 1839. I sin første embedsansøgning – om embedet som dansk præst i Flensborg 1840 – præsenterede han sig som »det tyske og det danske sprog mægtig, af sindelag en slesviger«. Som slesviger følte han sig hele sit liv, men med slesvig-holstensk fortegn. Han havde nære

Berthel Petersen Godt, født i Rinkenæs 1814 som søn af landmand Hans Chr. Godt og Øllegaard Petersen. Godt var præst i Felsted fra 1846 til 1850, da han blev afskediget (se side 33). I tiden mellem krigen var han præst i Westphalen. Han var superintendent i hertugdømmet Slesvig fra 1864 og indtil sin død 1885. Han blev i 1842 gift med en datter af hofråd Joachim Petersen i Augustenborg. (Foto ca. 1865 i Det kongelige Bibliotek).

forbindelser til det augustenburgske hus. Hans far var »hochfürstlicher Hufner und Sandmann«. Selv følte Godt sig i taknemmelighedsgæld til hertugen, der »altid havde vist ham og hans familie mange og store velgerninger«. Han var gift med den hertugelige hofråds datter.

Godt fik ikke embedet i Flensborg, men blev i 1842 valgt til præst i sit fødesogn. I efteråret 1845 blev han af hertugen kaldet til præst i Notmark på Als. Men Godt havde også kongehusets bevågenhed. Hofrådets ægtefælle stod fra sin barndom i Augustenburg i nær forbindelse med dronning Caroline Amalie, der med trofast interesse fulgte barndomsvenindens datter og svigersøns skæbne højt op i årene. Der skete så det, at Godt under et kort vikariat i Felsted sogn med en tale i forbindelse med et degnevalg 2. nov. 1845 gjorde et sådant indtryk på sognets beboere, at de bad Christian 8. om at få ham til præst. Skønt den da 32-årige Godt overhovedet ikke havde forestillet sig at søge det særdeles velaflagte embede i Felsted, lod kongen ham på utraditionel vis præsentere til valg dér, hvorved Godt med overvældende flertal af stemmerne fik embedet.

Menigheden i Felsted var overvejende dansksindet. Godt bestræbte sig på, ikke at lade politiske uoverensstemmelser gribe forstyrrende ind i sin gejstlige virksomhed. Under treårskrigen søgte han derfor at holde en mådeholden slesvig-holstensk kurs. Men da han ved krigens slutning nægtede at lade sig forflytte til et af de mange forladte embeder i det sydlige Slesvig – sandsynligvis endda embedet som provst i Husum – , blev han 15. okt. 1850 afskediget på grund af ulydighed. Han hævdede, at han ikke havde nægtet skyldig lydighed, protesterede mod afskedigelsen og forbeholdt sig sin ret nu og i al fremtid. Dette var ganske i overensstemmelse med hans senere udtalte anskuelse, at man skal gøre sin ret gældende til det embede og kald, som Gud har givet en, og ikke lade denne ret anfægte eller lade andre gøre indgreb i den.³

Den 26. okt. ankom den nylig indsatte amtmand i Åbenrå, den konservative helstatsmand E. S. E. Heltzen, til Felsted, ledsaget af den tidligere kateket i Nykøbing F., Mouritz Mørk Hansen, hvem han præsenterede for Godt som dennes efterfølger. Ved gensidig aftale blev Godt og hans familie boende i præstegården, indtil de kunne få ordnet flytningen til Gråsten, og Mørk Hansen blev indlogeret hos dem. De aftalte, ikke at berøre politiske forhold,

så længe de boede under tag sammen. Mørk Hansen fortæller, at de kom godt ud af det sammen, og Godt gav ham mange nyttige oplysninger om skikke og personer. Kirkeligt set synes de at have respekteret hinanden.

Efter ca. tre ugers forløb flyttede Godt til Gråsten. Det kom ved Mørk Hansens overtagelse af præstegården til nogen uenighed om prisen på præstegårdens naturalier. Priserne var dog godkendt af kirkevisitoriet. Efter Mørk Hansens ensidige fremstilling skal Godt have ladet sig vel rigeligt betale. Iøvrigt forbød Heltzen – men ikke på Mørk Hansens foranledning – Godt at besøge sognet, hvor han ønskede at efterse sine »størstendeels værgeløse Ejendele«. Heltzen mente, at Godt havde været en af »Hoved-Agitatorerne« i egnen, og frygtede, at han skulle få uheldig indflydelse på stemningen i sognet.

I efteråret 1851 blev Godt præst i Ruhrdistriktet, hvor han udførte et dygtigt arbejde med grundlæggelsen af en ny selvstændig menighed, der blev udskilt fra et sogn, der var ved at vokse sig for stort.

Under den ændrede situation i 1864 gjorde Godt alvor af, hvad han havde sagt ved afskedigelsen: at gøre sin ret til embede i Slesvig gældende. Rehhoff havde god brug for ham, og vidste at vurdere hans evner som gejstlig efter fortjeneste. Allerede 9. april – altså inden Dybbøls fald – fik Godt to embeder, der havde været beklædt af provster: i Grumtoft efter den afskedigede Aleth Hansen og i Broager efter den kendte hjemstavnsdigter Kr. Karstensen, der sad fængslet i Flensborg. Samtidig blev han konstitueret som provst for Åbenrå og Sønderborg provstier. Men allerede 1. august samme år blev Godt udnævnt til biskop (»generalsuperintendent«) for Slesvig stift.

Kildematerialet

Det påhvilede Godt som provst sammen med amtmanden at holde visitatser i de to provstier. Nogen tid efter Dybbøls fald visiterede han seks sogne, umiddelbart efter at der var sluttet våbenstilstand den 12. maj. I Sønderborg provsti blev der holdt visitats i Sottrup fredag den 13. maj og i Ullerup den 14. maj. Pinsedag den 15. maj deltog Godt i gudstjenesten i sit gamle sogn, Felsted. Derefter var

der visitats i fire sogne i Åbenrå provsti, i Varnæs 17. maj, i Felsted 18. maj, i Østerløgum 22. maj og i Kværns 23. maj.⁴

Godts egne koncepter til indberetningerne fra Åbenrå provsti foreligger. De er saglige, beretter uddramatisk om de dog ret bevægede begivenheder. Bortset fra Godts bidske ironi overfor Mørk Hansen i Felsted kommer hans følelser ikke meget til udtryk, men man læser dog mellem linierne hans skuffelse over sine tidligere sognebørns holdning. Godts notater er forsynet med amtmandens korrigerende bemærkninger, af og til føjet til over linierne eller i marginen, af og til med tilføjelse af amtmandens særvotum. Desværre findes der fra de to visitatorer intet om visitatserne i Sønderborg provsti i provstiets visitatsprotokoller. Man havde gerne set de pågældende to præsters væsentlige oplysninger suppleret med Godts og amtmandens bemærkninger.

Fra de to præster i Sønderborg provsti foreligger vederhæftigt virkende dagbogsoptegnelser af Krog Meyer i Sottrup og livlige samtidige breve fra Feilberg i Ullerup, der beretter udførligt om sin tilsyneladende uimponerede optræden under mødet med Godt.

Fra Mørk Hansen i Felsted har man beretninger både i hans dagbog og i hans senere erindringer. Mødet med Godt var lige pinligt for ham og for Godt. Godt havde måttet vige embedet i Felsted for Mørk Hansen som sin afløser. Nu ventede Mørk Hansen at måtte vige embedet, da Godt blev hans foresatte. Mørk Hansens stærkt følelseladede dagbog er derfor præget af overdreven vagtsomhed overfor Godt. Erindringerne er måske endnu mere følelseladede. Mørk Hansen har skrevet dem i sit 72. år. De er en tvivlsom kilde. Hans beretning⁵ om Godts ansættelse i 1846 er en aldeles forrykt sladderhistorie.

Foruden disse kilder fra de implicerede personer selv findes notitser i »Dagbladet« (signeret: ... n⁶), i »Dansk Kirketidende« (uddrag af brev, dateret Felsted d. 19. maj 1864) og i »Fædrelandet«. Disse notitser drejer sig overvejende om visitatsen i Felsted hos den landskendte Mørk Hansen. De hæfter sig ved de samme begivenheder som Mørk Hansens dagbog (f.eks. gør de som han meget ud af, at Godt besøgte den tyske kromand og kysede ham). De må være inspireret af kredsen om Mørk Hansen, men da de ikke omtaler det sidste skarpe opgør mellem ham og Godt i præstegården, stammer de næppe fra Mørk Hansen selv.

I det ene sogn (Kværs) var anledningen til visitatsen et misforhold mellem præst og menighed af rent personlig karakter. Men i de fem andre sogne havde visitatserne politisk sigte. De fulgte ikke det sædvanlige ritual. Vel skulle der som sædvanlig være skoleprøve og eftersyn af regnskaber. Men der var ikke den ellers påbudte visitatsgudstjeneste. Til gengæld havde Godt efter instruks fra Rehhoff det hverv at censurere, hvilke bøger der brugtes i skolerne, og forhøre sig om, hvorvidt lærere og præster ville vise loyalitet overfor civilforvaltningen. Endvidere indbød han befolkningen til forhandlinger om sogneanliggender ved de møder, det var pålagt ved visitatserne at holde med sognenes bestillingsmænd. Det har vel bl.a. været for at vejle stemningen hos beboerne.

Visitatsernes baggrund

Det var ikke behagelige dage, Godt gik imøde, da han den 13. maj – dagen efter våbenstilstandens begyndelse – påbegyndte sin visitatsrejse. Fire af de fem præster var født i kongeriget, alle fem uddannet i København. De havde alle udvist udpræget dansk national holdning og var fuldt indforstået med den danske sprogpolitik. De to af dem, diakonen (andenpræsten) i Sottrup, C. C. E. Krog Meyer, og N. L. Feilberg i Ullerup havde under treårskrigen en tid af slesvig-holstenerne været holdt ude fra deres embeder. De tre andre var ansat efter treårskrigen. Det var Hans Roth i Varnæs, Otto Binzer i Øster Løgum og Godts kending Mørk Hansen i Felsted. Mørk Hansen havde været medlem af den grundlovgivende forsamling og fra 1859 af den slesvigske stænderforsamling, hvor han adskillige gange var ordfører for det danske mindretal. Besøget i Felsted blev, som det var at vente, dramatisk.

Disse fem præster betragtede visitatsen som optakt til afskedigelser. På dette tidspunkt var allerede mere end 40 præster afskediget eller havde forladt deres embeder, fortrinsvis kongerigske teologer. Mørk Hansen betragtede indbydelsen til forhandling om sogneanliggender som en opfordring til »vore Hjemmetydskere« til at komme med klager over præster og lærere. Feilberg mente, at specielt Krog Meyer var i farezonen. »Mod Krog Meyer øves måske privat-hævn, thi hans navn er stinkende i Augusten-

borgerens næse« (Krog Meyer var broder til præsten i Ulkebøl). Foruroligende var også visitatsens usædvanlig tidlige tidspunkt på året. Da der var kludder med at få betalinger og kvitteringer ordnet, da mange vejforbindelser var afbrudt af militæret, ville det blive vanskeligt at forelægge fyldestgørende regnskaber. Børnene var ude af trit med skolearbejdet. De havde længe ikke været i skole, da skolerne blev brugt til lazaretter. »Når provsten haster, må han have i sinde at glæde Dolzigeren [augustenborgeren] og bedrøve Ullerup menighed, det er den almindelige mening hos dem, jeg har talt med«, skriver Feilberg.

Godt havde klogeligt udeladt de sædvanlige visitatsgudstjenester. I den spændte situation kunne der ikke blive megen andagt over dem. Det fik han at mærke pinsedag i Felsted. Mørk Hansens dagbog fortæller, at i pinsen, hvor Godt ikke holdt visitats, tog han sit standkvarter hos »den værdige Hr. Kittel⁷ på Skovbølgård«, og at han var omkring hos hjemmetyskerne for at »ophidse dem« til at føre klage over ham paa visitatsdagen. Pinsedag, den 15. maj, kom Godt til kirken i Felsted, hvor »modtagelsen udenfor kirken var så kold, at de fleste ej engang lettede på hatten, da han hilste forsamlingen«. »Dagbladet« genopfrisker mytedannelsen om Godts opræden 2. april 1848, da han udenfor kirken på opfordring oplæste den provisoriske regerings proklamation af 24. marts, og dramatiserer Godts gensyn med sin gamle menighed: »»God morgen, Guds fred, I gode Felsted sogns mænd«, således lød hans hilsen med den samme røst, som i 1848 forkyndte Felsted sogns mænd, at kong Frederik den syvende var arresteret og en provisorisk regering for Slesvigholsteen derfor indsat i Rendsborg. En dump mumlen – hvorimellem kunne høres ytringer som »den sorte Satan« – var svaret«.

Det harmede Mørk Hansen, at han skulle prædike for den mand, der »som meneder og oprører havde forladt sin menighed«⁸, og nu mødte op som »triumfator, som præstens og kirkens tilsynsmand, beskikket af kongens og fædrelandets fjender«. Mørk Hansen indflettede da i sin pinseprædiken et par ord om denne verdens fyrste, der ingen del har i Kristus, og som man derfor bør forsage. Tør man tro erindringerne, føjede Mørk Hansen til om denne verdens fyrste: »om han end til en tid regerer verden og skaffer sine tjenere sejr«. Godt hilste ikke bagefter på Mørk Hansen ved

August v. Goeben, født 1816 i Stade ved Elben, deltog som general i Preussens krige 1864, 1866 (imod Østrig) og 1870-71 (imod Frankrig), død 1880 i Koblenz. (Efter stik i hans biografi (se note 9 side 67)).

kirkelågen, hvad Mørk Hansen havde ventet »efter de mange store tjenester«, som han havde vist Godt i 1850.

Det kunne være ubehageligt nok at mødes med præsterne i en så spændt atmosfære. Det skulle ikke gøre visitatserne behageligere for Godt, at hans medvisitator var den samme amtmand Heltzen, der i 1850 havde introduceret Mørk Hansen som den afskedigede Godts efterfølger, og som betragtede Godt som en af hovedagitorerne på egnen. Heltzen, »der udmærket godt forstår ved fin spot under den høfligste form at omgås den slags personer« (»Fædrelandet«), greb flere gange ind overfor Godts nidkærhed.

Bittert nok måtte Godt yderligere møde forsøg på chikane fra den preussiske general Aug. von Goeben, der var kommet på god fod med flere af præsterne under de skiftende indkvarteringer i

præstegårdene, bl.a. i Varnæs, Ullerup og Sottrup. Han beretter adskilligt herom i breve til sin ægtefælle.⁹ »Die Augustenburger Geschichte« havde ikke hans sympati. Han fandt det rimeligt, om man tilkendte Danmark den danske del af Slesvig og forenede det tyske Sydslesvig med Holsten. Krigen mod det lille Danmark bød ham imod. Han følte medlidenhed med den svage modstander. Han viste derfor de danske præster alt muligt hensyn, specielt når han til sin ærgrelse modtog ordre til at arrestere nogle af dem. Krog Meyer i Sottrup, som han stod sig særlig godt med, tog han efter kampen ved Dybbøl med til skanserne, for at han kunne blive beroliget ved at se, at de danske soldater virkelig havde præsteret det mulige under forsvaret, hvad der gik ondsindede rygter om, at de ikke havde gjort.

Den 9. maj skriver v. Goeben, at en tysker er lykkelig indsat som provst og nu vil holde skolevisitats og efterse regnskaberne. Han finder det – med henblik på de side 37 nævnte vanskeligheder – ganske urimeligt. Han har skrevet til præsten, at der ikke kan stilles noget skolelokale til rådighed. Visitatsen kan vente, til der atter bliver plads. Det er naturligvis »der Plan des schleswig-holsteinischen Dänenhassers« efter visitatsen at indberette, at han har fundet skoleungdommen forvildet, uden undervisning i måneder, at der ligeledes ikke er ført regnskaber, og at altså fjernelsen af de efterladende hidtidige gejstlige er absolut nødvendig.

Den velmenende general, der ikke ret vidste, hvad en provst er for en person, har næppe selv gennemskuet den spegede situation. Det er selvfølgelig Krog Meyer, der har orienteret ham derom. Men da provsten var en »Augustenborger«, var det nok til at få v. Goeben til at forsikre Krog Meyer, at »der Racker«, som han kaldte Godt, ikke skulle få sin visitats.

Krog Meyer skrev da til Godt, at skolegangen var suspenderet, og at regnskaberne ikke kunne afsluttes. Men Godt tilsagde ikke desto mindre lærerne og sognets bestillingsmænd til at møde hos sognepæsten. v. Goeben måtte opgive at forbyde visitatsen, da de preussiske officerer netop skulle forlade deres kvarterer, og Godt da uhindret kunne komme.

Om v. Goebens møde med Godt i præstegården på visitatsdagen skriver Krog Meyer: »Han, med det milde, elskværdige udtryk i sit ansigt, sendte Godt et knusende blik, fuldt af foragt, og tog ikke

ringeste notits af ham, der krybende bøjede sig for ham, men tog venlig afsked fra mig og udtalte sit håb om snarligt gensyn«.

v. Goeben red iøvrigt personlig fra Sottrup til Ullerup og spurgte Feilberg, om han ønskede at være fri for den ham tiltænkte visitats. Feilberg takkede for hans venlighed, »men var parat til at modtage et angreb af vor fælles fjende, Augustenborgeren«. Desuden fandt han grund til at vente amtmand Heltzen med, »og så havde det vel ingen nød; vi ville blive to om én«.

Skolevisitatser

Skoleprøven i Ullerup blev boycottet, uvist hvorledes. Børnene var ikke mødt. »Kirkebudet blev forhørt. Han havde rigtig bragt tilsigelsen fra hus til hus. Altså var forældrene genstridige, eller havde vel endog jeg givet stikordet. Provsten så vred ud, men sagde intet«, beretter Feilberg.

Bortset herfra forløb prøverne af skolebørnene normalt. Man genkender Godt fra hans gejstlige side. Han interesserede sig først og fremmest for, om børnene kunne blive »innerlich erfasst«. Af degnen Gammelgaard¹⁰ i Varnæs, hvor skolevisitatsen fandt sted »under talrig og umiskendelig levende deltagelse«, ventede Godt sig »rig velsignelse«. Efter sædvane prøvede Godt børnenes religiøse kundskaber ved selv at katekisere, hvad han var kendt for at være fremragende dygtig til. Han glædede sig over, at børnene hos degnen Dall¹¹ i Østerløgum var »bibelfest«, kendte mange smukke salmevers og var mere fortrolige med den kristelige frelsessandhed, end det var almindeligt. I Kværs derimod, hvor børnene hverken kendte Jesu lignelser eller i det hele det nye testaments bibelhistorie, blev dette alvorligt foreholdt læreren, og det blev pålagt præsten at holde et særligt vagtsomt øje med undervisningen i denne henseende.

Iøvrigt prøvede Godt børnenes standpunkt i andre fag som regning, skrivning m.m. Faget regnings problem var fra gammel tid de besværlige omregninger mellem slesvig-holstensk og dansk møntsystem. Ved en forordning af 4. marts havde civilstyrelsen afskaffet dansk rigsmønt som betalingsmiddel ved de offentlige kasser i Slesvig og genindført den slesvig-holstenske »Courant«¹². Dette gjorde det naturligt for Godt som dreven pædagog at give sig

i kast med det heraf følgende omregningsproblem. Typisk nok gav dette indsenderen fra Felsted til »Dagbladet« anledning til deri at se et provokerende udslag af slesvig-holstensk nidkærhed: »Især gjorde provsten sig ulejlighed med at lære de uvidende stakler, hvorledes der skal overføres fra rigsmønt til kurant«.

Mere værdigt end denne malplacerede hentydning til Godts politiske standpunkt falder amtmandens korrigerende bemærkning, da den undertiden vel strenge Godt gjorde en ueksamineret autodidakt i det usselt lønnede lærerembede i Felstedskov opmærksom på hans udygtighed. Amtmanden supplerede Godts notat med den bemærkning, at så vidt ham bekendt var læreren i sin daglige undervisning ikke nær så udygtig, som han på grund af sin forlegenhed kunne synes at være ved visitatserne.

Ved skolevisitatsen i Felsted frygtede man, at Godt ved sine besøg i sognet skulle have sikret sig tilstrømning af tysksindede, men »takket være...n« mødte de dansksindede talrigt frem, oplyser »Dansk Kirketidende«. Mørk Hansen skriver i dagbogen: »Da vi kom til skolen, forefandt vi en meget talrig forsamling, som ville bivåne handlingen. Visitatsen gik i det hele godt, provsten glædede sig over den store forsamling, udtalte sin anerkendelse af menighedens sans for Guds ord og holdt med stor salvelse og selvbehagelighed en timelang katechisation. Heri fremhævede han bl.a. med stort eftertryk, at jøderne ved at spare de ugudelige kananiter, som de burde have udryddet, begik en stor synd. Applikationen [anvendelsen]: »Således ville slesvigholstenerne nu forsynde sig, dersom de ikke udryddede alle de danske af landet«, blev ikke udtrykkeligt udtalt, men godt forstået af flere i forsamlingen, som tilkastede mig betydningsfulde blikke.¹³ Til slutning berørte han sit eget personlige forhold til Felsted menighed, idet han mindede om, at det var idag for 18 år siden, at han ved i vakancen at lede degnevalget holdt den tale, som behagede menigheden så meget, at den gav anledning til hans eget valg«.

I forbindelse med skolevisitatsen foretog Godt en gennemgang af de benyttede skolebøger. Den 2. maj havde Rehhoff sendt et cirkulære¹⁴ til provsterne, der gjorde rede for, hvilke bøger der ikke måtte bruges, og hvilke der kunne anbefales. Godt følger disse anvisninger, for så vidt de fandt anvendelse på dansksprogede skoler.

Til religionsundervisningen brugte man almindeligt »Luthers Catechismus med en kort Forklaring«, udgivet 1849 af biskop C. F. Balslev i Ribe. Den havde som afløser af Balles lærebog vundet stor udbredelse. Den forlangte Godt efter Rehhooffs direktiv afskaffet. I stedet skulle man bruge Luthers lille katekismus. I Felsted gav dette anledning til protester. Da nogle tilstedeværende menighedsmedlemmer under intetsigende påskud rejste indvendinger, tilmed på tumultuarisk måde, blev de irettesat af provsten, skriver Godt. Mørk Hansen beretter i dagbogen: »Da jeg spurgte provsten, hvad der var imod Balslevs bog at erindre, svarede han, at han selv kendte den aldeles ikke, men den var forbudt af højere vedkommende. Jeg udtalte min forundring herover og sagde, at bogen var blevet både lærerne og børnenes forældre kær. Dette blev signalet for forsamlingen, hvoraf den største del havde måttet tage plads udenfor de åbne vinduer, til at blande sig i forhandlingerne, og det lød nu fra alle kanter: »Vi ønsker ingen forandring af lærebog«, »vi vil beholde Balslevs katechismus«, »den er god nok« o.s.v. Provsten råbte nu med vred røst: »Der er jo ingen, der spørger jer om jer mening, I kan jo tie, til I bliver spurgt!«.

Med hensyn til læsebøger var der en stor mangfoldighed, som Rehhoff foreløbig tillod at bruge, blot man fjernede skadelige bøger. Han lovede iøvrigt, at der skulle sørges for, at fædrelands-sindede mænd udarbejdede en læsebog »for vort specielle fædreland«, som kunne vække og styrke børnenes bevidsthed om, hvilket fædreland de tilhører. Til de skadelige læsebøger regnede Godt de udgaver af »Den danske børneven«, der indeholdt »Den tapre Landsoldat«. Bogen var udgivet i første oplag 1839 af den kendte kritiker, lektor ved Sorø Akademi, Peter Hjort, sprogreskripterens ivrige forsvarer. Den var i de dansksprogede slesvigske skoler mange steder »næsten slidt op«.

Rehhoff havde i sit cirkulære særlig henvendt opmærksomheden på de forskellige »ledetråde« for undervisningen i geografi og i »den hidtil såkaldte fædrelandshistorie« og på sangbøgerne og på Sommers landkort med danske stednavne. Han krævede de bøger fjernet, som »forfalsker og fordrejer fædrelandshistorien og geografien og samtidig sigter på at røve og forplumre fædrelandsbevidstheden, og som er skabt i dansk propagandas ånd«. Den såkaldte fædrelandshistorie må hvile, indtil der kan bydes mere passende

Til venstre den gamle skole i Felsted, hvor Godt holdt visitats. Skolen er bygget 1751. I midten klokkestablen fra 1769 og til højre kirkegårsportalen fra 1796. (Foto 1979 i Historiske Samlinger).

stof gennem den almindelige læsebog for folkeskolen og en god ledetråd for de højere klasser. Godt var derfor på vagt overfor disse bøger. Af landkort kasserede han et Danmarkskort, fordi det bar titlen: »Danmark med Hertugdømmerne Holsten og Lauenborg«. Han forbød dette kort, »hvor Slesvig er forsvundet som hertugdømme og synes inkorporeret i Danmark«.

Endelig blev det forbudt at bruge den fængslede Broager-præst Kr. Karstensens »Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet« (1851), der var som en forløber for »Den blå Sangbog«, og den da afdøde bestyrer ved Caroline Amalies asylskole, P. O. Boisens »Nye og gamle Viser af og for Danske Folk« (1849), der skal have været »den vigtigste kongerigske sangbog mellem krigene«¹⁵.

Godt indskærpede senere i en særlig skrivelse til præsterne den 10. juni¹⁶, at de skulle gøre lærerne bekendt med Rehhoffs cirkulære af 2. maj og indberette, hvis lærerne handlede i strid med det. Alle de forbudte bøger, herunder også lærerbibliotekernes eksemplarer af C. F. Allens »Det danske Sprogs Historie i

Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, skulle sendes til ham i Grumtofte i løbet af juli måned, eller også skulle der sendes meddelelse om, at sådanne bøger ikke fandtes indenfor vedkommende præsts embedskreds.

I forbindelse med skolevisitatserne prøvede Godt lærernes færdighed i tysk, som de efter gældende regler eventuelt skulle undervise i, hvis forældrene ønskede det. Det bliver i Mørk Hansens version til, at Godt »i menighedens nærværelse« eksaminerede lærerne i tysk, »idet han dog gunstigt udtalte, at udfaldet af denne prøve rimeligvis ikke ville få videre betydning med hensyn til deres stilling«. –

Der var ikke udelukkende disharmoni ved skolevisitatserne. Neutrale anliggender såsom provisoriske skolelokaler på grund af skolernes brug som lazaretter, oprettelse af strikke- og syskoler og angående en fordrukken skolelærer blev tilsyneladende drøftet i al fredsommelighed.

Forhandlinger om sogneanliggender

Under de forhandlinger, som Godt havde indbudt til, benyttede enkelte den ændrede situation til at bede om at få undervisning i tysk i skolerne. De må dermed have ment tyskundervisning i skoletiden. Den gældende regel fra 14. maj 1840 var, at lærerne ved dansksprogede skoler, hvis det ønskedes, skulle give tyskundervisning tre timer ugentlig, men udenfor skoletiden. En sådan undervisning gav degn Gammelgaard i Varnæs. Heltzen henstiller i sit særvotum, at tyskundervisningen stadig gives udenfor skoletiden, da antallet af skoletimer ifølge loven er så begrænset, at det vil gøre afbræk i den øvrige undervisning, hvis der skal være plads til tyskundervisning i skoletiden. Tilmed er hjemmesproget overvejende dansk, så børnene savner, når de begynder skolen, alle forkundskaber i tysk. Der er også mange småkårsfolk, hvis børn med deres uregelmæssige skolegang ikke vil være tjent med en ændret lektionsplan i denne retning.

I begyndelsen blev tyskundervisningen betalt af det offentlige. Efter treårskrigen måtte de vedkommende selv betale den. Det kunne selvfølgelig i nogen grad svække interessen for den og kunne derfor muligvis tolkes som led i den danske sprogpolitik.

I Felsted gav dette betalingsspørgsmål anledning til uro. Godt noterer: da et medlem af menigheden fremsatte det ønske, at der måtte blive undervist i tysk i skolen, fremkaldte det forbitrelse hos andre, »som i det hele flertallet af de tilstedeværende menighedsmedlemmer syntes at være oppositionelt sindede og lidenskabeligt ophidsede«. Amtmanden bemærker hertil, at ytringerne af opposition ved denne lejlighed syntes rettet imod vildfarelsen hos forslagsstilleren, smed Danielsen. Denne gik nemlig ud fra, at tyskundervisningen tidligere var givet i undervisningstiden. Degnen oplyste, at i de sidste år havde ikke mere end 20, ofte færre, deltaget i hans tyske privattimer. Mørk Hansen siger i dagbogen intet om den uro, som dette spørgsmål fremkaldte, men derimod føler han sig overbevist om, at det er Godt selv, der har provokeret forslagsstilleren frem: »Efterat alle prøver var tilendebragt, spurgte provsten forsamlingen, om nogen havde noget andragende eller nogen klage at fremføre. Almindelig tavshed. Da spørgsmaalet gentoges med eftertryk, fremtrådte den ene kirkeværge (Peder Jakobsen, iflg. »Dansk Kirketidende«) og erklærede, at sognet var særdeles tilfreds såvel med præsten som med skolelærerne og kun havde det ønske, at alt i kirke og skole måtte blive fortsat uforstyrret i samme ånd som hidtil. Provsten tilkastede nu den tyske kromands tysksindede svigersøn (Daniel Smed, iflg. »Dansk Kirketidende«), hvem han besøgte igår, et megetsigende blik og spurgte tredie gang, om ingen ellers ville bemærke noget. Manden måtte nu frem og sagde, at han ønskede, at børnene måtte få undervisning i tysk. Amtmanden tog nu ordet og gjorde opmærksom på, at det var ham bekendt, at der netop her i skolerne var blevet undervist i tysk efter skoletiden, men naturligvis kun for dem, der ønskede det og betalte et lille vederlag derfor. Lærerne bekræftede dette, men tilføjede, at de, som benyttede denne undervisning, bestandig var blevet færre. Provsten ytrede, at den tyske undervisning rimeligvis ville blive genoprettet på samme måde som før 1848, men amtmanden bemærkede hertil, at han fandt det rimeligere, at de enkelte, som ville benytte denne undervisning, betalte den«. – Ifølge »Dagbladet« oplyste Heltzen, at den eneste forandring, der var foregået i forholdet fra før 1848, var den, at regeringen i 1850 havde nægtet at betale den tyske undervisning, idet han tilføjede, at det jo ikke kunne hindre nogen, som virkelig interesserede sig for

tysk, i at søge privat undervisning hos skolelærerne, da lærerne aldrig havde vist sig uvillige til at imødekomme ønsker i den retning.

De dansksindede i Felsted var overbeviste om, at Godt forud havde aftalt med kromandens svigersøn, at han skulle rejse kravet om tyskundervisning. De var derfor bagefter stolte af visitatsens forløb. Det kommer til udtryk i »Dansk Kirketidende«: »Kammerherren (Heltzen) syntes meget tilfreds med, at det gik som det gik, da folk her ydede ham en bistand, som han ikke havde fået i de andre sogne. Hvis de dansksindede ikke var mødt så talrige, så skulle vi nok set, hvad der var gået for sig, men nu var tyskerne nødt til at holde sig rolige. Du kan nok tænke, hvor rasende hjemmetyskerne og Godt er, han synes, som det blev bemærket, »at have stødt hornene af sig« ved visitatsen i Ullerup og Felsted«.

Fra Østerløgum beretter Godt, at der blev af menighedsmedlemmer – amtmanden korrigerer: af en fra Hesselbjerg og enkelte fra Hovslund – anmodet om nogen tysk undervisning. Præsten – amtmanden tilføjer: og flere tilstedeværende – svarede, at der ikke var lagt nogen hindring for tysk undervisning, men der havde kun været ringe interesse derfor. Læreren i Hovslund oplyser, at han har tilbudt den sædvanlige undervisning, men kun få, og senere ingen børn havde indfundet sig. Amtmanden bemærker hertil, at læreren allerede før 1850 havde givet de pligtmæssige privattimer i tysk.

Der blev senere (16. juni 1864) udsendt et patent, der indskærpede de oprindelige bestemmelser fra 1840 om frivillig tysk undervisning udenfor skoletiden, betalt af det offentlige. Dog skulle nyansatte lærere have pligt til at give disse timer gratis, og de skulle før ansættelsen dokumentere, at de var tilstrækkelig kyndige i tysk.

En ret mislykket antidansk tilkendegivelse under forhandlingerne med sognefolkene var det krav, der blev rejst i Østerløgum om Binzers afskedigelse og genindsættelse af hans forgænger Lorenz Poulsen, der havde fået embedet i 1848 under det slesvigholstenske styre, men blev afskediget af den danske regering i 1850. Kravet blev rejst i en anonym skriftlig henvendelse, som en tjenestekarl ved navn Willatzen måtte vedgå at have skrevet. Han begrundede det med forskellige rygter, han havde hørt om Binzer.

Bl. a. skulle Binzer på bededag have bedt for kongen og den danske hær og betegnet den danske sag som retfærdig. Her greb Heltzen ind: Binzer kunne ikke have bedt for kongen. Han havde allerede, før kongebønningen blev forbudt, sagt til Heltzen, at under de herskende omstændigheder måtte bønningen for kongen høre op. Binzer afviste rygterne. Og Godt oplyser i indberetningen, at hele den øvrige forsamling viste uvilje over Willatzens andragende og optræden, protesterede og forlangte, han skulle nævne sine bagmænd (Genossen), hvortil han imidlertid tav. Det svage forsøg på national demonstration faldt til jorden. Men Godt glemte det ikke.

Møder med lærerne

Godt sikrede sig i henhold til Rehhooffs instruks, at alle lærerne erklærede sig rede til at respektere civilstyrelsens bestemmelser. Ifølge »Dagbladet« skal han ved den første af visitatserne (i Sottrup) have optrådt med stor myndighed. »Dansk Kirketidende« og »Fædrelandet« vil vide, at han talte om Slesvig som et ægte tysk land og om prætendentens (augustenborgerens) rettigheder. Da amtmand Heltzen ytrede, at han syntes, det ikke var stedet til at holde politiske taler, og ikke mente, det var derfor, de var i Sottrup, »svarede den værdige provst, at det netop var det vigtigste, at folk blev oplyst om de sande forhold«. Bortset fra betegnelsen af Slesvig som tysk land bekræfter Krog Meyer episoden: »Han gav lærerne en forklaring af Slesvigs rettigheder: ret til forbindelse med Holsten som uafhængig stat, hvor mandstammen regerede; i intet tilfælde kan Christian 9. komme til at regere her. Her greb amtmand Heltzen ind for at gøre opmærksom på, at arvefølgen hørte til de endnu uafgjorte spørgsmål, og at der ikke kunne fordres erklæring om lærernes tænkemåde i den henseende«.

Denne protest var fuldt berettiget, da civilforvaltningen som nævnt havde påbudt tavshed om arvefølgespørgsmålet. Godt var derfor ikke berettiget til at belære præsterne om »prætendentens rettigheder«, og endnu mindre til at forlange erklæring derom af lærerne, som det kan se ud til, at han har tænkt sig. Godt synes da heller ikke at have fremsat lignende udtalelser ved de følgende visitatser.

Visitatser i præstegårdene

Sidste del af visitatserne foregik i præstegårdene. Godt medbragte en revers (forpligtende erklæring), som han ifølge visitationsinstruksen skulle forelægge præsterne til underskrift. I denne revers¹⁷ skal vedkommende præst erklære, at han vil afholde sig fra alt, hvad der er i strid med genoprettelsen af hertugdømmet Slesvigs og dets befolknings rettigheder overfor den danske regering og i strid med den kejserlig kongelige østrigske og den kongelige preussiske civilstyrelses grundsætninger og intentioner. Han skal love hverken i ord eller gerning at drive politisk agitation, men tværtimod forestå sit embede i overensstemmelse med de nævnte grundsætninger hos civilstyrelsen. Han skal følge civilstyrelsens forordninger og anordninger oprigtigt og uden falskhed. Skulle han i noget tilfælde mene, at han ikke kan dette uden at besvære sin samvittighed, skal han straks frit bekende det for den foresatte øvrighed.

Sottrup præstegård 13. maj

I præstegården i Snogbæk (Sottrup sogn) hos førstepræst Nis Hansen, stillede Godt, ifølge Krog Meyers dagbog, de to præster nogle spørgsmål, som Krog Meyer efter sin opfattelse af hans ord kunne besvare bekræftende, ligesom han »gav den erklæring, han forlangte«. Derefter var Godt i Krog Meyers præstegård for at revidere det derværende skolelærerbibliotek og konfiskere »Allens Bøger og Barfoeds Fortællinger«. Derefter var Krog Meyer med Godt og Heltzen i kirken og på kirkegården. »Jeg drømte ikke om«, fortæller Krog Meyer, »at der her forefaldt noget mærkeligt, men jeg hørte dog næste dag, at Godt havde sagt til en officer: »Pastor Krog-Meyer kan ikke underskrive den erklæring, jeg har sendt ham i dag, efter hvad han sagde igår på kirkegården«. Jeg havde nemlig vist ham og Heltzen graven og sagt: »I denne grav ligger de faldne af 52de regiment, men i denne ligger *vore* og preussere sammen«. Jeg fik også ganske rigtig den følgende dag en erklæring, som jeg straks skulle skrive under eller »erklære min vægring ved at underskrive«. Da jeg blandt andet skulle erklære, »at jeg ville forestå mit embede i overensstemmelse med de grundsætninger, som er ledende for den øverste civilstyrelse«, nægtede jeg at

underskrive, da »jeg tvivlede om, at mine grundsætninger stemte overens med den østerrigsk-preussiske civilbestyrelses«, og Godt fik således ret. Jeg vil dog ikke gøre mig til hund for et ben«.

Den erklæring, Krog Meyer nægtede at underskrive, må være den omtalte revers. Hvilken erklæring han først har afgivet i præstegården i Snogbæk, er ikke klart. Måske har den været noget modificeret af hensyn til den syge førstepræst. Overraskende er det, at Godt på grundlag af de citerede ord på kirkegården skulle have sluttet, at Krog Meyer ikke ville underskrive reversen. Men det kommer selvfølgelig an på det tonefald, hvormed ordene er sagt.

Ullerup præstegård 14. maj

I Ullerup var skolevisitatsen som nævnt blevet boycottet. Feilberg beskriver dog sin vandring sammen med Godt fra skolen til præstegården, som var begge uberørt deraf. Undervejs holdt Godt en kort andagt ved sin faders grav på Ullerup kirkegård. Han besøgte derefter sammen med Feilberg en søsterdatter, gift med en bonde i byen, men »manden var ikke hjemme for ham«. I præstegården blev kirkebøger og regnskaber efterset, og »vanskelighederne jævnedes af amtmanden«. Efter middagen og kaffen og cigarrygning i haven fulgte samtalen i studerekammeret med amtmanden som »det tavse vidne«:

»Må jeg bede Dem fremføre Deres politiske betragtning angående Slesvig«. – »Jeg forstår mig ikke på politik, har aldrig studeret statsret«. – »De er dog vel dansksindet?« – »Ganske som mine sognefolk og andre danske slesvigere«. – »Men De har søgt at påvirke dem, og har fået nogle til at være dansksindede i samme forstand, som De – en danskfødt mand – er det selv«. – »Tvertimod, hr. provst. Under 25 års ophold i Nordslesvig er jeg således påvirket af den *her* herskende tankegang og hele folkelighed, at jeg er blevet en ægte dansk slesviger. Selv har jo provsten erfaret i forrige krig, da De var præst i Felsted, at bondestanden her lader sig ikke påvirke af præster. De vandt jo ingen sjæl for hertugen og Slesvig-Holsten, men mistede blot Deres tidligere yndest og agtelse«.

Replikskiftet stiller de to mænds standpunkter i klar belysning. For Godt er danskhed et dobbelttydigt begreb. Han respekterer, at en slesviger er dansksindet i slesvigsk forstand, dvs. lever som

dansksindet i et Slesvig, der ikke er en del af Danmark, men et særskilt hertugdømme. Men han anklager Feilberg for at ville gøre befolkningen dansksindet i ejderdansk forstand, dvs. således at den ønsker Slesvig gjort til en del af Danmark (»inkorporeret« i et Danmark til Ejderen).

Med megen åndsnærværelse slår Feilberg grunden bort under anklagen. Der er dobbelt brod i hans svar. Først: provsten burde vide, at det er bonden, der belærer præsten og ikke omvendt. Situationen genspejler de to mænds forskellige kirkesyn. Godts syn på kirken er det i hertugdømmerne gængse, at da præstens embede er et embede »af Guds nåde«, er »folkesuveræniteten på religionens område« udelukket. Feilberg derimod nærer den respekt for folkeligheden, som han havde lært af Grundtvig.

Dernæst: Provsten burde have lært af egen erfaring. Han havde mistet yndest og agtelse i menigheden ved sit forsøg på at lære befolkningen slesvig-holstenisme. Den anklage må have virket dybt sårende. Godt havde i Felsted netop betragtet hensynet til menighedens danske følelser som en samvittighedspligt lige så stor som hensynet til sin egen slesvig-holstenske samvittighed. Alligevel skulle han høre, at han havde mistet meget af menighedens yndest og agtelse.

Feilberg fortsætter: »Med et fælt smil hentede nu provsten fra et andet bord en afskrift, han havde skaffet sig under min fraværelse i 1849 af embedets reskriptbog, hvori jeg havde nedskrevet nogle skarpe bemærkninger om det slesvig-holstenske oprør. Jeg oplæste dem og vedkendte mig forfatterskabet. »Så kan De ikke være embedsmand under den nuværende regering!« – »Jo meget vel. Jeg ville ikke, som De, hr. provst, underkaste mig en selvgjort regering af en advokat, en herremand og en købmand¹⁸; men når kejseren af Østerrig og kongen af Preussen har fundet sig foranlediget til at besætte provinsen med deres tropper, så er en *midlertidig* civil-regering nødvendig, og jeg underkaster mig dens befalinger, så længe det kan ske med god samvittighed. Jeg gør stor forskel på krig og oprør, på konger af Guds nåde og oprørere«. – »Nu – det får så være; men preussiske officerer har meddelt mig sådanne ytringer af Dem, som umulig kunne forenes med redebønhed til at lyde civil-regeringen. Jeg hører, de bagtaler preussiske officerer og stræber at mistænkeliggøre civil-regeringen, som ville den byde, hvad der

Ullerup præstegård i slutningen af forrige århundrede før ombygningen, hvor stråtaget blev fjernet og huset forhøjet med en treppeetage. Hvem der holder i vognen foran huset vides ikke. (Historiske Samlinger).

strider mod Guds bud«. – »Nej – det var langt fra hensigten«, og – forhøret var dermed til ende«.

Atter slår Feilberg grunden bort under Godts argumenteren. Hans respektløse omtale af den provisoriske regering i 1848 kan ikke være grundlag for en beskyldning for ulydighed mod civilstyrelsen i 1864. Den provisoriske regering, som Godt anerkendte, var en oprørsregering. Civilstyrelsen er en midlertidig regering, indsat af konger af Guds nåde. Den kan Feilberg derfor underkaste sig.

Godt anklager da Feilberg for bagtalelse af de preussiske officerer. Denne anklage afviser Feilberg. Han kunne gøre det med god samvittighed. Hans forhold til v. Goeben var det bedste. Han kunne have fortalt Godt, at v. Goeben havde tilbudt ham at afværge visitatsen i Ullerup. Han kunne have fortalt Godt, hvad v. Goeben fortalte sin kone: v. Goeben havde under sin indkvartering i præstegården i Ullerup en dag på sit skrivebord fundet en forårsbuket, »arrangeret på min hjertenskærs vis i en lille marmorvase.«

Det måtte blive den logiske følge, at Feilberg underskrev

reversen. Det skete med den bemærkning, at han ville opfylde forpligtelsen til straks at meddele de foresatte, hvis han ikke med god samvittighed kunne indlade sig på noget i styrelsens hensigter og befalinger.

Men Godt var ubehageligt nok blevet mindet om, at den østrigsk-preussiske besættelse var noget ganske andet end den slesvig-holstenske rejsning i 1848. Tværtimod! »Det ærgrer preusserne i høj grad at se de slesvig-holstenske oprørere husere i landet«, skriver Krog Meyer. Det havde Godt fået at mærke ved mødet med v. Goeben i Sottrup.

Varnæs præstegård 17. maj

Om visitatsen i Varnæs foreligger Godts egen indberetning.

Da Roth har erklæret sig for dansksindet, opererer Godt som overfor Feilberg med dobbelttydigheden i udtrykket dansksindet. Han betegner i indberetningen Roth som en kongerisk præst, der lægger »noget mere« i sin danskhed end en indfødt slesviger ville lægge deri. Med dette »mere« tænker han selvfølgelig på ønsket om Slesvigs indlemmelse i kongeriget.

Den årvågne Heltzen bemærker hertil i en drilagtig bisætning i sin bemærkning til indberetningen, at Roth iøvrigt er indfødt slesviger (altså ikke »kongerigsk præst«). Roth var købmandssøn fra Ærøskøbing, og Ærø hørte dengang under slesvigsk område.

Tendensen i Godts indberetning er klar nok. Roth tog anstød af reversens udtryk: »genoprettelsen af hertugdømmet Slesvigs og dets beboeres rettigheder«. Han kunne ikke indrømme, at disse rettigheder var krænket af den danske regering. Han underskrev derfor kun reversen med det forbehold, at han ikke kunne fælde nogen dom om, hvorvidt den danske regering havde krænket Slesvigs rettigheder. I indberetningen skriver Godt om dette forbehold, at dets mening og betydning giver sig af sig selv. Han fortolker ifølge Roths mundtlige bemærkning hans forbehold som en protest imod det pågældende udtryk i reversen.

Amtmanden lod ikke Godts fortolkning stå upåtalet. Han tilføjede, at efter hans mening måtte Roths forbehold forstås således, at det var i egenskab af embedsmand, at han ikke troede sig berettiget til at dømme om, hvilke rettigheder der tilkommer hertugdømmet Slesvig og dets befolkning.

N. L. Feilberg, Født i København 1806, var præst i Ullerup 1847–48 og 1850–64. Efter sin afskedigelse var han præst i Helsingø 1865–83. Han døde 1899. (Foto ca. 1860 i privateje).

Felsted præstegård 18. maj

Som man måtte vente, gik det hårdt til i Felsted, hvor Godt mødte op som provst overfor Mørk Hansen, der efter Godts afskedigelse var blevet hans afløser. Om deres gensyn fortæller både Godts beherskede indberetning og Mørk Hansens dramatiske beretning i dagbogen.

Allerede i skolen, da lærerne blev spurgt om deres stilling til civilstyrelsen, fik Mørk Hansen lejlighed til at markere sin stilling til reversen. Samtalen lader sig ikke nøjagtigt rekonstruere. Den synes begyndt med et spørgsmål fra Godt, som Mørk Hansen ikke omtaler, men som Godt derimod gør meget ud af svaret på: Mørk Hansen erklærede, at *som præst* kunne han meget vel underskrive reversen. Dermed, bemærker Godt ironisk, tilstod Mørk Hansen overfor provsten, at han adskiller flere moralske personer i sin fysisk ene person, og at han kun i den omtalte egenskab (»in

H. Roth, født i Ærøskøbing 1812, var præst i Varnæs 1850-64 og efter sin afskedigelse i Vigerslev indtil sin død i 1886. (Bovrup-Varnæs Sognearkiv).

qualitate qua») ville underskrive og forpligte sig. Godt gjorde Mørk Hansen opmærksom på hans fremtrædende («pronuncirte») stilling og virksomhed som medlem af den grundlovgivende forsamling og som slesvigsk stænderdeputeret og som publicist. Godt spurgte ham, om han også praktisk havde iagttaget den teoretiske adskillelse af de flere i ham forenede moralske personer, og om han aldrig havde blandet politik i sin virksomhed som præst. Det hævdede Mørk Hansen, at han bestemt ikke havde gjort.

I Mørk Hansens dagbog er forløbet af samtalen lidt anderledes. Han erklærede, at han kunne love civilstyrelsen lydighed, man han tilføjede – som Roth, hvem han havde konfereret med – , at han ikke kunne fælde nogen dom om, hvorvidt den danske regering

havde krænket Slesvigs rettigheder. Det var ikke noget, der lå på hans eller på lærernes kirkevej. »Provsten udbrød nu: »Da har det dog ligget paa Deres kirkevej at holde politiske prædikener!« Jeg svarede, at det kom ganske an på, hvad provsten forstod ved politik. »Jeg har ofte«, sagde jeg, »formanet min menighed til troskab mod konge og fædreland, men det var jo min pligt efter Guds ord«. »Ja det forstår sig«, svarede provsten. »Jeg har ligeledes, i det mindste een gang om året, nemlig når jeg holdt den befalede edsprædiken,¹⁹ advaret min menighed imod *mened*, men også dette var jo kun min pligt«. »Ja naturligvis«, indrømmede hr. Godt. »Men forøvrigt«, sagde jeg, »tilbageviser jeg beskyldningen som falsk. Som stænderdeputeret har jeg ved kongens bud og anordning været kaldet til at tage del i landets offentlige anliggender, men i min gejstlige embedsvirksomhed har jeg aldrig indblandet politik«.«

Som det allerede var sket et par gange, fik Godt at mærke, hvor stærkt stemningen havde vendt sig mod ham i hans gamle sogn.

Selv beretter han ganske kort, at da Mørk Hansen forsikrede, at han aldrig havde blandet politik ind i sin præstegerning, fandt han »deri tilslutning af de folk, der lyttede udenfor de åbne vinduer, på en sådan måde, at provsten så sig nødsaget til at irettesætte de utilbørligt påtrængende for deres opførsel«.

Mørk Hansen udmaler begivenheden i stærke farver: han spurgte Godt, hvem hans anklagere var. Provsten sagde, at det var sagt ham fra flere sider. Der blev et »frygteligt røre« ved de åbne vinduer. Bønderne råbte, at det var lutter løgn og sladder. Kun de, der ikke kom i kirke, kunne sige noget sådant. »På dette trin af forhandlingerne skal kammerherren have hvisket til provsten, om Hs. Højærværdighed ikke kunne finde anledning til at påkalde amtmandens verdslige arm, da det syntes, som om folket ville storme ind ad vinduerne og gå over til håndgribeligheder. Nok er det, hr. Godt blev åbenbart bange og skyndte sig at slutte forhandlingerne«.

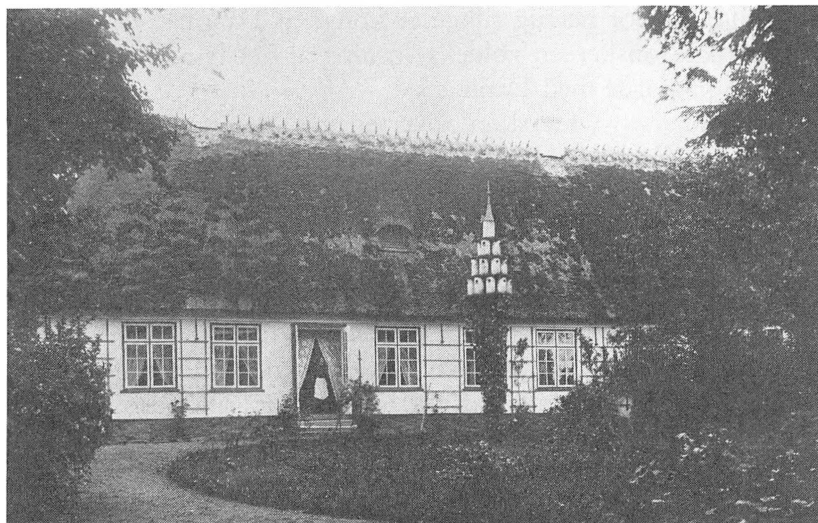
Dette var kun forspillet til en hidsig diskussion i præstegården efter måltidet i præstegården, hvor Godt var »meget tavs«. Godt skriver, at han uden for sin embedsførelse har hørt om Mørk Hansens embedsførelse, men det hører efter hans mening ikke hjemme i indberetningen. Han vil ikke kunne beskyldes for, at han bag Mørk Hansens ryg skulle have benyttet sig af, hvad han kan

have hørt af Kittel eller andre meningsfæller i sognet. Men det har givet ham anledning til at stille bestemte spørgsmål til Mørk Hansen, hvorpå præsten benægtede som præst at have drevet nogensomhelst politisk agitation, medens han ganske vist tilstod, at han i sin menighed havde opfordret til og indsamlet bidrag til de oprørske polakker.²⁰

Med disse beherskede linier sigter Godt til et optrin, som Mørk Hansens dagbog giver følgende fyrige skildring af: »Provsten spurgte mig nu, om jeg ikke havde samlet bidrag ind til den polske revolution. Jeg svarede, at jeg ganske vist havde samlet og indsendt frivillige gaver til de betrængte polakker, men det var jo længe før jeg kom under preussisk regering, så at jeg derved ikke kunne pådrage mig noget ansvar ligeoverfor denne. Nu begyndte han atter at gå mig på klingen angående min politiske virksomhed, og sagde, at jeg i stænderforsamlingen havde spillet en »meget fremtrædende rolle«, så at der vel kunne være grund til at mistænke mig for politisk agitation. Endelig forgik tålmodigheden mig, og jeg udtalte da min forbavselse over, at netop dhr. Rehhoff og Godt ikke undså sig ved at komme til mig med beskyldning om politisk agitation, thi var der nogen, som havde drevet politisk agitation her i Slesvig, så var det netop disse tvende herrer; forskellen var, at de havde agiteret *imod* deres konge og regering, jeg derimod havde kun virket *for* disse. Til denne bemærkning, som amtmanden netop kom tidsnok til at høre, svarede hr. Godt kun med nogle tomme eller åbenbart falske udflugter angående sin optræden 1848, og dermed var visitatsen tilende«. I sine erindringer skriver Mørk Hansen rent ud, at det kom til »højtrøstet skænderi« i hans kammer. »Da jeg lod ham høre, at det var ham og ikke mig, som havde drevet forargelig politik, idet han havde støttet et åbent oprør imod den konge, til hvem han havde aflagt troskabs ed, blev han ganske gul i ansigtet og næsten stum. Min hustru bad kammerherre Heltzen om at gå ind i mit kammer, for at vi ikke skulle gå for vidt. Han kom tilbage igen og sagde til hende:»Åh, det betyder intet. De lader kun hinanden vide, at den ene ikke har noget at lade den anden høre!«.

Bemærkningen kan lyde noget flot. Men Heltzen var ikke blot modstander af Godts slesvig-holstenisme, men også af Mørk Hansens nationalliberalisme.

Det væsentlige i anklagen mod Mørk Hansen for at have samlet

Varnæs præstegård set fra haven ca. 1900. Den stråtekte bygning er opført 1779. (Foto i Bovrup-Varnæs Sognearkiv).

ind til polakkerne må ifølge det foregående være, om han havde gjort det som præst, f.eks. i kirken. Kunne Mørk Hansen have svaret, – hvad han måske ikke kunne –, at han ikke i egenskab af præst havde samlet ind, havde brodden været taget af den iøvrigt noget søgte anklage.

Mørk Hansens beskyldning mod Godt for åbenlyst oprør mod sin konge er ikke behændig. Desværre oplyser Mørk Hansen ikke, hvilke »tomme eller åbenbart falske udflugter« Godt svarede med. Men hvad Godt så har sagt, har han ikke følt sig ramt. Godt havde ganske vist, for ikke at fornægte sit slesvig-holstenske standpunkt, 1848 – 1850 undgået at bruge den hidtil brugte kongetitel i kirkebønnen for landsherren. Slesvig-holstenerne betragtede nemlig brug af kongetitlen i Slesvig som symbol på Slesvigs indlemmelse i kongeriget, og det store flertal af Godts kolleger krævede fanatisk ordet »konge« bandlyst fra kirkerne. Men hvad Mørk Hansen ikke vidste var, at Godt var dristig nok til – af hensyn til de dansksindede – i et brev til sin provst at fremsætte det i kollegernes øjne udfordrende ønske, at man enedes om at bruge formularen: »velsign vor hertug, kong Frederik den syvende«, idet han under-

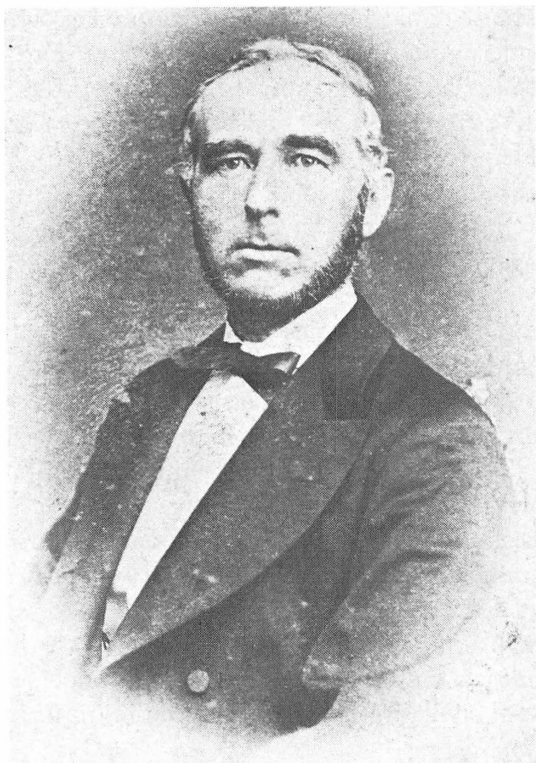
stregede, at »vor hertug tillige er konge af Danmark«, og »vi jo aldeles ikke ønsker en voldelig løsning af det bånd, der forener hertugdømmerne med Danmark«.

Mørk Hansen underskrev reversen med det samme forbehold som Roth. Godt henstiller til civilforvaltningen – som for Roths vedkommende – at bestemme meningen og værdien af dette forbehold. Men yderligere beder han civilstyrelsen bedømme, om der skal anstilles undersøgelse, hvorvidt Mørk Hansen fastholder det standpunkt, der er angivet i visitatsinstruksen, og forvalter sit embede derefter, altså om han afholder sig fra som præst at drive politisk agitation. Godts egen mening herom fremgår tydeligt nok af det ironisk klingende udtryk: »flere moralske personer i sin fysisk ene person«.

Mørk Hansen skriver sammenfattende om visitatsen: »Godt har ... ved sin hele optræden imod mig, og navnlig ved den usømmelige måde, hvorpå han i hele tre dage piskede om hos sognets hjemmetyskere som politisk agitator, tilsat den sidste levning af agtelse og hengivenhed, som fandtes hos hans gamle sognefolk, der dengang skattede ham så højt«. Det vidner imidlertid ikke om, at Godt skulle have sat al agtelse overstyr, når han efter sin bispevisitats i Felsted 1868 kan indberette²¹, at kirken var fyldt, skønt Mørk Hansen (der lige var blevet præst i Vonsild-Dalby) efter tre dages ophold i menigheden havde forladt den dagen før visitatsen, og at han ved alle slags foregivender og trusler havde søgt at holde befolkningen borte fra deltagelse i visitationen.

For Mørk Hansen syntes det efter visitatsen klart, at »her ikke var tanke om en virkelig kirkevisitats, et gejstligt eller kirkeligt tilsyn, tværtimod var det hele præget af et politisk skaktræk, rettet imod mig personlig, ikke som præst, men som dansk mand«.

At der ikke var tale om en »virkelig kirkevisitats« fremgår deraf, at Godt ikke lod holde den sædvanlige visitatsgudstjeneste. Det var under de givne forhold en rimelig foranstaltning. Prøverne i skolerne bar ikke politisk præg. Det var normale prøver af lærernes duelighed og børnenes standpunkt. Det er kun Mørk Hansen, der ser politiske hentydninger i historien om kananiterne og i regneprøverne vedrørende møntsystemerne. Udrensningen af skolebøger har udpræget politisk karakter. Den skete efter Rehoffs direktiver. Ved forhandlingerne om sogneanliggender blev det

Mourits Mørk Hansen, født 1815 i Todbjerg, var præst i Felsted 1851-65 og efter sin afskedigelse i Vonsild indtil sin død 1895. Mørk Hansen var medlem af den grundlovgivende forsamling 1848, af den slesvigske stænderforsamling 1859 og af folketinget fra 1865. (Foto ca. 1865 i Historiske Samlinger).

politisk farvede krav om mere tyskundervisning rejst fra forsamlingen, sikkert kun i Mørk Hansens fantasi indirekte fremprovokeret af Godt. Udpræget politiske var de ifølge instruksens rejste krav til lærerne om at love loyalitet mod civilstyrelsen og til præsterne om underskrift på den forelagte revers. Der er ingen grund til at betragte visitatsen i Felsted som et politisk skaktræk, der var mere rettet mod Mørk Hansen personlig, end visitatserne i de øvrige sogne var rettet mod præsterne dér. Visitatserne var tilrettelagt efter direktiver fra Rehhoff udfra hans stærke uvilje mod »Nationaldänen«. De gjaldt derfor (bortset fra visitatsen i Kværns) kongerigske præster, der mentes at tjene daniseringsbestræbelserne.

Amtmanden afgav et særvotum. Det er et kraftigt korrektiv til Godts indberetning. Han finder det ganske i sin orden, at Mørk

Hansen som præst vil underordne sig civilstyrelsen, men ikke vil lade sig binde som stænderdeputeret. Der er jo kun afkrævet ham en erklæring som embedsmand. Han vil ikke tro, at Mørk Hansen ikke vil respektere grænsen mellem gejstlig og politisk virksomhed. Han forsikrer, at Mørk Hansen med få undtagelser er meget afholdt i menigheden, og tilføjer, at Mørk Hansens ubegrundede fængsling af militæret (han var to gange blevet fængslet) kun har øget sympatien for ham, særlig blandt meget ansete medlemmer af menigheden.

Yderligere tilføjer Heltzen, at flertallet i menigheden er imod enhver forandring i skole og kirke og er tilfreds med den nuværende ordening. Dermed har han tydeligt advaret mod de afskedigelser af præster og lærere, som man frygtede, at visitatsen var optakten til.

Tilsidst bemærker Heltzen, at den omtalte upåkaldte deltagelse af de udenforstående særlig gik ud på bestemt at afvise de beskyldninger for politisk tendens i Mørk Hansens prædikener, som blev ham foreholdt for åbne vinduer. Han lader dermed forstå, at den demonstration, som gjorde Godt så vred, var en forståelig reaktion på Godts beskyldning mod Mørk Hansen, men dog ikke udtryk for så dyb uvilje mod Godts person, som såvel Godt selv som civilstyrelsen måske kunne få indtryk af.

Østerløgum præstegård 22. maj

I Østerløgum var pastor Binzer allerede kommet i søgelyset ved den uheldige Willatzens beskyldninger (se side 47). Dem lod Godt dog ude af betragtning i konklusionen i indberetningen, selv om han fandt Binzers svar på nogle af beskyldningerne i nogen grad sat på skruer, og det gav ham det indtryk, at Binzer ikke ret ville ud med, hvad han havde sagt på prædikestolen.

Derimod hæfter Godt sig ved to ting. Først: Binzer havde i en skoleprotokol skrevet, at undervisningen var udsat på grund af fjendtlig indkvartering. Det var en alvorlig affære, da det drejede sig om »Kaiserlich Königlich Österreichische Militär«. Dernæst i lys af dette notat ser Godt det forbehold, som Binzer – ligsom Roth og Mørk Hansen – tog ved sin underskrift: at han ikke kunne fælde dom om, hvorvidt den danske regering havde krænket Slesvigs rettigheder. Godt kan ikke få sig til at tro, at Binzer virkelig vil lade

Felsted præstegård, hvor den hidtige diskussion mellem Godt og Mørk Hansen foregik den 18. maj 1864. Præstegården er opført 1787 og er med sine to store smukke ladebygninger, hvoraf den nordlige ses til venstre, et meget fint og belstøbt anlæg. (Foto 1979 i Historiske Samlinger).

dette spørgsmål stå åbent. Han må derfor antage, at Binzer vil forbeholde sig at benægte, at disse rettigheder er krænket.

Godt tilføjer meget korrekt, at amtmanden giver Binzer det vidnesbyrd, at han med særlig dygtighed varetager embedsforvaltningen og er meget afholdt af menigheden, hvilket også blev bevidnet af mange af de tilstedeværende. Det er også Godts indtryk. Men han kan efter det foreliggende ikke undlade at udtale sin tvivl om, hvorvidt man kan lade Binzer forblive i sit embede.

Tonen er afdæmpet. Godt synes at have en vis sympati for Binzer, men føler sig dog forpligtet til at fremholde hans afskedigelse som det mest rimelige.

Dette har foranlediget Heltzen til i et særvotum 5. juni at udtale, at der kun foreligger en forseelse, nemlig omtalen af de østrigske tropper som fjendtlige. Det ville være uden eksempel, hvis dette skulle bevirke en embedsmands afskedigelse. Menigheden ville snarere antage, at afskedigelsen måtte tilskrives den i enhver henseende dertil uegnede fremstilling fra et eneste medlem af menigheden i uselvstændig stilling (Willatzen). Menigheden ville derved i høj grad føle sig krænket, og desuden ville stemningen

blive tirret i en retning i strid med okkupationens hensigt. Heltzen tillader sig derfor at henstille, at der gives Binzer en alvorlig irettesættelse for hans højst utilbørlige adfærd i nævnte henseende.

Mørk Hansen²² har karakteriseret Heltzen som en loyal helstatsmand, men ikke varmt følende dansk, der ikke indså, at når Sønderjylland ikke længere var af dansk nationalitet, ville det heller ikke kunne bevares som en provins i den danske stat. Heltzen kan som helstatsmand have været aldrig så fremmed for den daniseringspolitik, som de nævnte fem præster gik ind for. Han forsvarede dog trods udsigten til sin egen nærforestående afskedigelse af det nye styre ufortrødent de fem præster.

Godts politiske standpunkt

Godts fem visitater i dagene 13. til 22. maj giver et billede af hans stilling til den politiske situation efter Dybbøls fald og ved begyndelsen af våbenstilstanden.

Mørk Hansen bruger det udtryk, at Godt kom som en »hævnens engel«. Om Godt havde hævntanker overfor sin afløser i Felsted, kan Mørk Hansen ikke vide. Godt så det som sin kristenpligt at tilgive, vidste, at den pligt formår den menneskelige natur ikke at opfylde, og at uden Gud lader det sig ikke gøre²³. Hvad visitaterne kan vidne om er blot, at Godt har følt det som sin pligt efter Rehoffs direktiver at være med til at bøde på de krænkelser af Slesvigs rettigheder, som efter hans mening havde fundet sted efter treårskrigen. Han finder det diskriminerende, når tre af præsterne tager det forbehold ved deres underskrifter på reversen, at de ikke kan bedømme, om disse rettigheder er krænkede.

Ved Slesvigs rettigheder forstår Godt de tre klassiske slesvigholstenske krav, som han ifølge Krog Meyer forkyndte i Sottrup ved sin første visitats.

Det første krav er Slesvigs ret til forbindelse med Holsten. Det synes ikke direkte berørt ved de andre visitater.

Det andet krav er de forbundne hertugdømmer Slesvig-Holstens ret til at bestå som uafhængig stat. Heri lå stridens bitreste kærne. Hertugdømmernes selvstændighed ville betyde Slesvigs løsrivelse fra Danmark. Netop dette ville den ejderpolitik afværge, som – med Mørk Hansens ord – så det som sit mål at bevare Slesvig som

E. S. E. Heltzen, født 1818 i København, var 1850 til 1864 amtmand i Åbenrå amt. Han blev afskediget den 28. juni 1864 og var fra 1869 til sin død 1898 stiftamtmand over Odense amt.

en provins i den danske stat. Derfor afviser Godt med vrede brugen af det landkort, hvor Slesvig er forsvundet som særskilt hertugdømme og synes indlemmet i kongeriget. Derfor retter han hårde bebrejdelser mod Feilberg for at ville gøre befolkningen dansk-sindet i samme ejerdanske forstand, som Godt mener, at Feilberg som danskfødt må være det.

Det tredje krav vedrører det indviklede arvespørgsmål. Christian 9. var blevet konge i Danmark ifølge kvindeliniens arveret, der var gældende i kongeriget. Men Godt proklamerede den slesvigholstenske påstand på mandsstammens eneret i Slesvig og dermed prætententens (augustenborgerens) rettigheder, hvorefter Chris-

tian 9. ikke kunne blive regent i Slesvig, og Slesvigs løsrivelse fra Danmark måtte blive en realitet. Det var en forhastet bekendelse til huset Augustenborg. Ubehageligt nok blev Godt af Heltzen, af Krog Meyer og af Mørk Hansen mindet om civilstyrelsens forbud, som Godt vel ikke har kendt, mod at berøre successionsspørgsmålet. Og hvorledes preussere følte for slesvig-holstenerne fik han som »Augustenborger« utilsløret at mærke ved sit møde med den preussiske general i Ullerup.

Danske presseorganer vil vide, at Godt i Sottrup talte til lærerne om Slesvig som et ægte tysk land. Det nævner Krog Meyer intet om. Det kan være tvivlsomt, om Godt har brugt et så stærkt udtryk. Samtalerne med Feilberg og Roth viser, at Godt respekterede dansk sindelag hos en slesviger. Han var ingen »Dänenhasser«, som v. Goeben kaldte ham. Det er der også vidnesbyrd om i hans senere bispetid.

Men det er vel muligt, at Godt, hvorledes så ellers ordene er faldet, noget udfordrende har fremstillet det tyske element som det kulturelt bærende i Slesvig. Han kan have gjort det med brod mod daniseringsbestræbelserne. Et beskedent modtræk mod dem var den genindtørelse af gratis tyskundervisning, som han stillede i udsigt. Mere radikalt måtte udrensningen af skolebogsbestanden virke. Det mest afgørende modtræk var hans mere eller mindre tydeligt udtalte henstilling til civilstyrelsen om at få de fem præster fjernet, som han anså for særlig virksomme støtter for det stærke fremstød for dansk kultur.

Som en hjemvendt emigrant, der er blevet fremmed for sin egen kreds, stod han overfor sin gamle menighed i Felsted. Den havde 18 år tidligere efter eget ønske fået ham til præst ved kongelig, højt utraditionel indgriben. Nu fandt han flertallet af de tilstedeværende »oppositionelt sindede og lidenskabeligt ophidsede«. Han mente deri at se frugterne af sin efterfølgers gejstlige virksomhed. Han kunne ikke få sig til at tro, at Mørk Hansen havde holdt denne fri af politik. En bekræftelse herpå kan han have set i den bemærkning om »denne verdens herre der skaffer sine tjenere sejr«, som Mørk Hansen – efter eget udsagn med adresse til Godt – indflettede i sin pinseprædiken tre dage før visitatsen.

Alt i alt er det efter de foreliggende oplysninger klart, at da Godt som provst i den østrig-preussiske civilforvaltnings tjeneste og med

Rehloff som sin nærmeste foresatte holdt sine første visitatser, var det slesvig-holstenernes ærinde, han gik, og ejderpolitikken daniseringsbestræbelser, han ønskede at bremse, og at han delte det liberale landspartis forventning om at se hertugen af Augustenborg som de forenede og selvstændige hertugdømmers fyrste.

Godt skulle få år senere opleve hertugdømmernes forening, derimod ikke som en selvstændig stat under huset Augustenborg, men som en selvstændig provins under huset Hohenzollern.

Afskedigelserne

Mørk Hansen ventede nu sin afsked og blev ikke overrasket, da han den 5. juli fik besøg af en gendarm, der overbragte en tilsigelse fra Rehloff til at møde på civilforvaltningens kontor i Flensborg den 8. juli kl. 12. Også Roth og Feilberg og Krog Meyer var tilsagt. Ved mødet førte Rehloff ordet, og Godt og chefen for det gejstlige departement, advokat Christensen, var tilstede.

På det tidspunkt var Londonkonferencen afbrudt uden resultat, og preusserne gået over til Als den 29. juni. I en instruks²⁴ af 2. juli, som Rehloff havde modtaget fra de to civilkommissærer, hedder det, at våbenstilstandens ophør og genoptagelsen af fjendtlighederne under væsentlig ændrede omstændigheder gør det nødvendigt at forsikre sig om sindelaget hos de embedsmænd, der med henblik på en tidligere aflagt ed kun har underordnet sig betingelsesvis. Man må opfordre enhver, der i sin samvittighed føler sig bundet overfor den danske regering, til enten at løse dette forhold eller frivilligt nedlægge sit embede.

Krog Meyer fortæller, at mødet i Flensborg²⁵ blev indledt med et referat af, hvad der tidligere var sket med hensyn til den revers, som Feilberg, Mørk Hansen og Roth havde underskrevet. »Til mig, der ikke havde villet underskrive hin erklæring, blev det særlig sagt, at jeg selvfølgelig allerede ville være afskediget, hvis man ikke – fra Østerrigs og Preussens side – havde været overbevist om, at ved Londoner-konferencen under våbenstilstanden ville resultatet være blevet, at Slesvig var blevet delt, og at Sundeved ville være vedblevet at høre til Danmark. Kun under denne forudsætning havde man ladet mig blive uanfægtet i mit embede«.

I overensstemmelse med civilforvaltningens instruks erklærede Rehhoff, at den tidligere afgivne erklæring ikke var nok: Nu er den politiske situation en anden. Der er ikke mere tale om en midlertidig regering. Som følge af krigens gang må det betragtes som afgjort, at Slesvig for evige tider er skilt fra Danmark. Ingen embedsmand kan beholdes i landet, som endnu anser sig for at stå i undersåtligt forhold til kongen af Danmark. På civilstyrelsens vegne spørger han de fire indkaldte præster, om de ved deres homagiale (embedsed) som de har aflagt til Christian 9., endnu føler sig bundet i nogen henseende.

Dertil svarede de alle ja. Roth tilføjede, at ingen kunne løse dem fra deres ed, uden den, til hvem den var aflagt. Mørk Hansen tilføjede, at han fandt det for tidligt at stille spørgsmålet. Krigen var ikke til ende. Udfaldet stod i Guds hånd. Var det Guds vilje, at kongen skulle miste hele Slesvig, ville kongen løse dem fra deres ed. Sålænge det ikke var sket, måtte kongens højhedsret over Slesvig være forbeholdt. Kun under den forudsætning havde de lovet civilstyrelsen lydighed. Denne opfattelse, sagde Rehhoff, var ikke civilbestyrelsens. Feilberg sagde da, at det jo var muligt, at kongen af Danmark med hele sit rige ville indtræde i det tyske forbund, og så ville sagen stille sig helt anderledes. Men Rehhoff ville ikke indlade sig på sådanne politiske spørgsmål. Feilberg spurgte, om han, når han mistede sit embede, »fordi han ikke ville være meneder«, kunne regne med pension. Dertil svarede Rehhoff, at så måtte han indgive ansøgning om afsked med pension. Men det havde Feilberg ikke lyst til, og de andre understregede, at de ikke ville søge deres afsked, fordi de dermed ville handle mod deres menigheders ønske. Advokat Christensen sagde på Roths opfordring, at grunden til afskedigelsen ville blive angivet i selve afskedigelsen, »der jo ville være særdeles hæderlig« for dem. Det skulle i afskedigelses-dokumentet udtrykkelig udtales, at de blev afskediget, fordi de anså sig for bundet af den ed, de havde aflagt til deres konge.

Den 16. juli modtog Mørk Hansen afskedigelsen.²⁶ Den var begrundet med, at krigens genudbrud tillader ikke at beholde embedsmænd i landets tjeneste, som føler sig som undersætter af kongen af Danmark. »Vi ser os derfor nødsaget til, da De har afgivet den bestemte erklæring, at De føler Dem bundet af Deres

homagiald til Christian 9., at afskedige Dem som præst i menigheden i Felsted«.

De tre andre præster, der deltog i mødet i Flensborg, modtog samme dag deres afsked. Binzer blev først afskediget den 8. august. Det kunne tyde på, at man har været noget tvivlrådigt med hensyn til hans afskedigelse.

NOTER

1. Besættelsesmagtens forordninger findes i »Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1864 und Januar 1865«. Schleswig 1865.
2. Den anførte stavemåde Berthel er brugt både i Godts dåbsattest og vielsesattest (iflg. oplysning fra Godts barnebarn, konteradmiral Eberhard Godt). – Forskellige i det følgende anvendte kilder vedrørende Godts liv før 1864 håber jeg senere at kunne offentliggøre andetsteds.
3. »Mancherlei Gaben und ein Geist. Eine homiletische Vierteljahrsschrift«, herausg. v. Emil Ohly. 1869. s. 45.
4. Godts visitatsberetning fra Åbenrå provsti: Landsarkivet, Åbenrå. Åbenrå provstearkiv. Visitatsberetninger 1835 – 65. – Ingen visitatser af Godt i 1864 er anført i Sønderborg provstis visitatsprotokoller (iflg. velvillig meddelelse fra arkivar Viggo Petersen). – C. Krog Meyer: Dagbogs Optegnelser under Krigen 1864. Museum 1896, II. s. 92 – 93, 96 – 98. – En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864. Brev fra Pastor N. L. Feilberg i Ullerup. Museum 1890. s. 253 – 54, 291 – 92. – Mouritz Mørk Hansen: Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864 (Dagbog). 1865. – Af samme: Livs-Erindringer, udg. af H. V. Gregersen. 1968. – »Dagbladet« 1/6 1864. – »Dansk Kirketidende« 5/6 1864. – »Fædrelandet« 30/5 1864.
5. Mørk Hansen beretter (Erind. s. 119) at Godt af den fjerntboende provst i Tønder havde fået overdraget at lede valget i Felsted, og at »dette gjorde han med saa stort Talent, at der blev en Stemning for ham, og han blev saaledes sels Præst«. Det er ret ubegribeligt, at Mørk Hansen, der havde været medlem af den slesvigske stænderforsamling, kan få sig selv til at tro, at forholdene i Slesvig var så løse, at man lod en af kandidaterne ved et præstevalg selv lede valghandlingen. Af den foreliggende valgprotokol fremgår det, at valget foregik på fuldt reglementeret vis under provstens ledelse (RA Ty Kanc Inn. Abt. D Tønder Provsti Akter vedr. de enkelte Sognekald V Felsted 1730 – 1848).
6. Muligvis Chr. Iversen, som Mørk Hansen i sine erindringer (s. 120) omtaler som »min nærmeste Nabo, ... der ejede den største Gaard i Byen tæt ved Præstegaarden og var en kjærnedansk Mand. Han blev min Ven, saa længe han levede«.
7. Den norskfødte, slesvig-holstensksindede godsejer J. G. Kittel.
8. Godt havde ikke forladt sin menighed. Han afslog i 1850 at lade sig forflytte med den begrundelse, at så længe han turde tro, at flertallet af menigheden ventede, han ville blive, ville han ikke svigte sit embede, hvortil han følte sig kaldet.
9. Gebhard Zernin: Das Leben des Königl. Preussischen Generals August v. Goeben. I. Berlin 1895. s. 250 – 342.
10. Chr. Nielsen Gammelgaard (se: L. S. Ravn: Dansk uddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. 1966. s. 56).
11. Jes Dall (sst. s. 53).

12. Ved treårskrigen begyndelse havde den provisoriske regering udsendt en lignende forordning, og efter krigen havde den danske regering atter indført brug af rigsmønten.
13. Den klassiske fortælling i 1. Samuels bog (kap. 15) skildrer det vendepunkt i den indtil da sejrrie kong Sauls liv, da han for sin ulydighed mod den guddommelige befaling af profeten Samuel erklæres forkastet af Gud. Der er ingen grund til at tillægge Godt politiske bagtanker med katekisationen over dette klassiske emne.
14. Mørk Hansen, Dagb. s. 113 ff.
15. Om Balslev: L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne. Flensb. 1971. s. 55. – Poul Kürstein: Biskop Balslevs bøger i hertugdømmet Slesvig. Sdrj. Årb. 1971. s. 145 ff. – Om Hjorts læsebog: L. S. Ravn sst. s. 56 – Om Kr. Karstensen og P. O. Boisen: Carl Clausen: Sangen mellem krigen. Årb. f. Dansk Skolehistorie. 1970. s. 50 og 36.
16. Mørk Hansen, Dagb: s. 117 f.
17. Mørk Hansen, Dagb. s. 90. – Feilberg s. 290.
18. Advokat Wilh. Beseler, grav Fr. Reventlou og købmand M. Th. Schmidt, der var medlemmer af den provisoriske regering.
19. Iflg. forordning af 1758 skulle præsten en gang årlig over en af generalsuperintendenten foreskrevet tekst holde en »edsprædiken«, hvori han skulle indskærpe forpligtelsen til sanddruhed, særlig i retslige udsagn (Chalybaeus: Schlesw.-Holst. Kirchenrecht. 1883. s. 271)
20. Da Bismarck havde støttet Rusland i bekæmpelsen af den polske opstand 1863, måtte støtte til polakkerne opfattes som en mod Preussen uvenlig handling.
21. Godt om bispevisitatsen i Felsted 12.–13. juli 1868. (Landsark. Åbenrå. Afd. 18. Nr. 43)
22. Mørk Hansen, Erindr. s. 153.
23. »Wir dürfen zwar vergeben, sollen auch, können aber nicht von Natur. Gott muss Hand anlegen, absolviren, den Bann lösen, sonst geht es nicht« (»Mancherlei Gaben und ein Geist«, jvfr. not. 3, 1869 s. 473)
24. Mørk Hansen Dagb. s. 140
25. Om Flensborg-mødet: Krog Meyer s. 113 – 115, Feilberg s. 361
26. Mørk Hansen Dagb. s. 149

Slesvigske kanalplaner i det 19. århundrede

Af N. H. Jacobsen

Fhv. rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen, Haderslev, har tidligere beskæftiget sig med hertugdømmet Slesvigs trafikforhold. I Sønderjyske Årbøger 1971 bragtes beretningen om jernbaneprojektet Åbenrå-Haderslev-Årøsund fra 1844, som aldrig blev realiseret, i 1975 skildredes på grundlag af samtidens debat i presse og pjecer opbygningen af det nordslesvigske jernbanenet før 1864, og i 1976 fortsattes med debatten omkring udviklingen i jernbanenettet 1864 – 1920. I denne artikel tager N. H. Jacobsen fat på de kanalplaner, som var fremme i sidste halvdel af 1800-tallet om at forbinde Nordsø og Østersø med en kanal gennem hertugdømmets sydlige del. Det fremgår af artiklen, at det ikke altid var økonomiske interesser, men snarere flådepolitiske og endog nationalpolitiske interesser, der lå bag planerne.

Indledning

Den 18. okt. 1784 sejlede det nybyggede og flagsmykkede skib »Rendsborg« som det første fartøj ind i Den slesvig-holstenske kanal's Frederikssluse ved Holtenau. Herved markeredes ikke alene, at denne kanal – eller »Ejderkanalen«, som dens officielle navn var fra 1853¹ – nu var åbnet for gennemsejling, men også at der dermed var indledt en helt ny æra for skibsfarten mellem Nordsøen og Østersøen.

Fuldførelsen af dette imponerende arbejde, der var blevet påbegyndt i april 1777, betød, at søgående skibe med en lasteevne på indtil 260 tons² nu ville kunne sejle fra Østersøen til Nordsøen ad den 34 km lange og ca. 3,5 m dybe kanal fra Kieler Fjord til Rendsborg og derfra ad den uddybede Ejder til nordsøhavnen Tønning.

Med åbningen af Ejderkanalen var virkeliggjort de drømme, som man igennem århundreder havde haft om, at der ved roden af den jyske halvø kunne blive bygget en vandvej, ad hvilken søgående skibe kunne finde en kort og bekvem vej fra Østersøen til

Nordsøen. Ganske vist havde der igennem ca. 400 år eksisteret en kanal mellem disse to have, nemlig den 94 km lange Stecknitz-Kanal fra Lauenborg ved Elben til Lübeck; men denne kanal, hvis formål først og fremmest havde været at lette Lüneborg-saltets udskibning til Østersø-området³, kunne kun besejles af pramme, der kunne laste 7 - 8 tons, og hvis dybgående ikke var mere end 35 cm. Dette nødvendiggjorde naturligvis, at der i Lübeck måtte foretages en omladning fra kanalfartøjet til søgående skibe.

Hertugdømmerne kunne nu med berettiget stolthed konstatere, at de med Ejderkanalen havde fået et kanalanlæg, »som intet kulturfolk tidligere har haft«⁴, og professor Chr. Olufsen, der selv havde arbejdet ihærdigt for et kanalanlæg fra København til Korsør⁵, udtalte, at »for Christian VII's Danmark var Ejderkanalen et større værk, end den berømte »Canal du Midi« (Languedoc-kanalen fra Toulouse ved Garonne til Sète ved Middelhavet) var det for Ludvig XIV's Frankrig«⁶.

Men selvom Ejderkanalen ved sin fuldførelse vel nok var den mest moderne kunstige vandvej i verden, og trafikken på den hurtigt blev ganske betydelig, så viste det sig snart, at den ikke var tilstrækkelig. Antallet af gennemsejlinger på kanalen var ganske vist i det store og hele – bortset fra årene med kontinentalspærring og krigsårene – jævnt stigende lige til henimod slutningen af det 19. årh., men hertil må bemærkes, at efterhånden var ca. halvdelen af denne kanaltrafik fartøjer fra selve kanalområdet⁷. De større skibe måtte stadig tage vejen omkring Skagen. Der skulle da heller ikke gå mange år, før der begyndte at fremkomme planer om en ny kanalforbindelse mellem Nordsøen og Østersøen. I 1804 var der således blevet planlagt en kanal, der fra Elben skulle føres til Ejderen og Ejderkanalen, og den danske regering var meget interesseret i, at dette projekt blev virkeliggjort. Så sent som i 1811 afgav den nedsatte kommission en betænkning, hvor det blev foreslået, at den påtænkte kanal, der skulle være 3,5 m dyb, skulle udgå fra den nedre del af Ejderen, ca. 18 km vest for Rendsborg, for derfra at gå gennem Ditmarsken til Brunsbüttel ved Elbmundingen. Men krigsårene og de vanskelige økonomiske forhold frem til omkring 1820 lagde uovervindelige hindringer i vejen for virkeliggørelsen af denne kanalplan. Kommissionen foreslog endog selv, at man »på grund af materialernes kostbarhed og mangelen på

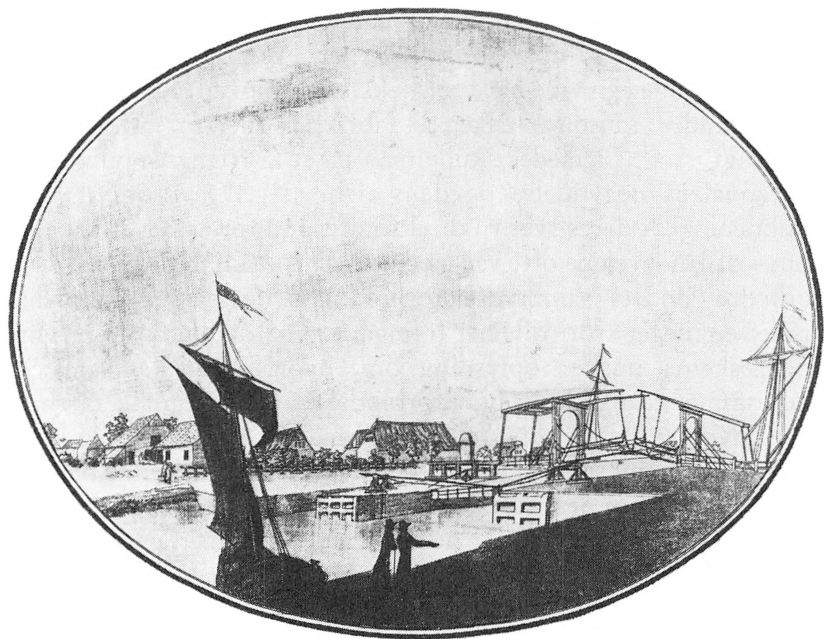

Fig. 1. Sluse i Ejderkanalen, muligvis ved Kluvensiek. Ejderkanalen, der blev indviet i 1784, havde ialt seks sluser. De var efter datidens forhold meget moderne, idet sluserne fyldtes og tømtes gennem kanaler indbygget i slusesidernes murværk og ikke ved hjælp af skodder i sluseportene, jfr. Aage Rasch: *Ejderkanalen. Åbenrå 1978, s. 118–125*. Radering fra H. A. Grosch: *Sammlung der Canal Gegenden, bd. 2, u.å.* (Det kg. Bibliotek).

arbejdskraft« foreløbig udsatte sagen. I virkeligheden tvivlede man allerede på dette tidspunkt på muligheden for at kunne gennemføre et så mægtigt foretagende⁸.

Kanalplanerne og drømmen om en tysk flåde.

Efter Ejderkanalens fuldførelse var det i begyndelsen af det 19. årh. først og fremmest spørgsmålene om anlæg af kanaler af mere lokal interesse, der ofte blev debatteret livligt i hertugdømmerne. Især i tiden indtil omkring 1820 fremkom der så mange forslag til anlæg af sådanne kanaler, at kanaldirektionen i København i august 1804 så sig foranlediget til at tilstille samtlige amtmænd i hertugdømmerne et spørgeskema omfattende 11 spørgsmål, hvoraf det tydeligt fremgik, at der var tale om anlæg af kanaler af rent lokal art. I

skemaets første spørgsmål udbad man sig således oplysninger om, hvilken betydning, man mente, at et eventuelt kanal anlæg i vedkommende egn ville have for f.eks. afsætningen af træ fra større skovområder, samt for anlæg af fabrikker eller for afledning af skadeligt vand. Ligeledes skulle man på et kort angive punkterne for kanalens begyndelse og dens afslutning. De fleste af amt-mændene gik i deres svar til direktoratet ind for anlæg af kanaler, som – da landevejene ofte var meget dårlige – kunne være med til at forbedre landets samfærdselsforhold. At dette synspunkt har spillet en meget stor rolle her fremgår også af, at der i det nævnte spørgeskema ønskes oplysning om, hvorvidt et kanal anlæg i vedkommende egn skulle have forbindelse med havet, eller om man blot havde tænkt sig, at det skulle betyde en lettelse af den indre kommunikation, samt om den ønskede kanal skulle kunne besejles af skibe, eller om den kun var beregnet til pramfart.⁹

Derimod var der i disse år mere stilhed om planer, der gik ud på anlæg af større kanaler. Men i 1848 blussede interessen for at få anlagt en større kanal tværs igennem Slesvig for alvor op. Den væsentligste årsag hertil var, at man ved den netop udbrudte krig fra tysk side havde følt det smertelige savn af en flåde, og at man samtidig var klar over, at en nord-østersø-kanal var en absolut nødvendighed for, at en sådan flåde helt kunne opfylde sin bestemmelse.

Den preussiske sejr ved Slesvig den 23. april 1848 bevirkede, at de danske tropper blev nødt til at forlade hertugdømmet Slesvigs fastland. Den provisoriske regering, der var blevet dannet den 24. marts, begyndte straks herefter at udstede en række nye forordninger og sætte arbejder, der var af særlig betydning for den nye regering, igang. Et af disse var planen om at få bygget en kanal, der fra Husum skulle gå over byen Slesvig til Ekernførde. Om denne kanalplan skrev vandbygningsdirektør E. R. Grove, Husum, i en indberetning, som han den 13. dec. 1859 sendte til ministeren for hertugdømmet Slesvig, baron Blixen Finecke: »Det er bekendt, at hertugen af Augustenborg i 1848 hos digeinspektør Petersen lod udarbejde planen til en kanal imellem Husum og Ekernførde efter en sådan målestok, at en eventuel tysk flåde kunne passere derigennem, af den anførte grund, at Øresundet var at betragte som »hermetisk« lukket for en sådan flåde i krigstid.«¹⁰

Der blev nedsat et udvalg af mænd fra de tre byer, som kanalen skulle berøre, og allerede den 23. juli 1848 fik dette udvalg den provisoriske regerings tilladelse til at lade foretage det nødvendige nivellement af den skitserede kanallinie. At det var de militære hensyn, som man særlig havde haft i tankerne ved dette kanalbyggeri, fremgår også tydeligt af et lille skrift, som allerede den 18. maj 1848 blev udsendt af byen Slesvig, og som bar den korte, men meget talende titel: »Deutsche Flotte – Deutsche Kanal«. Det blev dog meget stærkt betonet, at en sådan kanal ikke alene ville betyde, at en kommende tysk flåde ville kunne blive en enhed, selvom en del af den lå i Nordsøen og en anden del i Østersøen, men at den også ville blive af betydning for den nordtyske søgående sejlads og for kystskibsfarten.

Dette fremgår også af et skrift, som et udvalgsmedlem udsendte i 1848.¹¹ Heri påpeges det indledningsvis, hvorledes det under den hidtil forløbne del af krigen med Danmark havde vist sig, at savnet af en tysk flåde var blevet følt meget stærkt. Dette må siges at være forståeligt, når man betænker, at den preussiske marine ved udbruddet af krigen i 1848 kun ejede tre skibe – en sejlkorvet og to kampjoller.¹² Dette havde bevirket, at der overalt i de tyske lande nu blev indsamlet store beløb til bygningen af en tysk flåde. Hvor nødvendigt dette var, udtrykkes ganske malende i en betænkning fra den marinekommission, der den 4. april 1848 var blevet nedsat af forbundsdagen i Frankfurt.¹³ »Mere levende end nogensinde tidligere«, hedder det her, »føler hele Tyskland i dette øjeblik mangelen af en egen sømagt. Thi selvom dets sejrige hær uopholdeligt er trængt frem mod Bæltet, så står det alligevel ikke i dens magt at overskride dette. Den slagne modstander har trukket sig tilbage til øen Als – en tysk ø – og vi kan ikke komme ham til livs der ... Med et par enkelte krydsere blokerer danskerne vore udstrakte kyster, og det er lykkedes dem at tilføje vores blomstrende handel alvorlige slag. Vi kan ikke hindre noget«.

Forbundsdagens marinekommission fastslår, at det navnlig må dreje sig om anskaffelse af kanonbåde,¹⁴ som først og fremmest skulle sættes ind på at forsvare kysterne. Men for at en sådan tysk flåde skulle kunne få så stor betydning som muligt, ville det være af »uvurderlig værdi«, at der blev bygget en kanal fra Nordsøen til Østersøen. »For Tysklands flåde er en sådan – under tysk

herredømme beliggende – kanal uomgængelig nødvendig, og for den tyske handel vil den være af den største betydning«. ¹⁵

Da man altså kun tænkte sig en krigsflåde af mindre fartøjer, var det ret beskedne krav, man dengang stillede til en kommende kanal, men hvorvidt Ejderkanalen »ved en overordentlig ringe bekostning« kunne forbedres så meget, at den kunne benyttes af marinen, var så et ganske andet spørgsmål. ¹⁶ Den gamle kanal var på store strækninger ikke bred nok, og dybden var for lille. Men en eventuel udbygning måtte – ganske bortset fra de meget store omkostninger ved udbygning af samtlige sluser – forkastes på grund af de talrige bugtninger, som karakteriserer Ejderens nedre løb.

Også i Kiel var der allerede i marts 1848 blevet nedsat et udvalg, hvis hovedopgave bestod i at arbejde for grundlæggelsen af en tysk flåde ved bygningen af kanonbåde. Ved siden heraf skulle udvalget arbejde for bygningen af en kanal, der svarede til de behov, som en krigsflåde måtte stille. ¹⁷ Udvalgets arbejde resulterede i en udtalelse om det ønskelige i, at der blev foretaget indgående tekniske undersøgelser af fire kanalprojekter, nemlig:

1. Ejderkanalen, der skulle udvides og føres videre til Elben.
2. En kanal fra Kiels havn til floden Stør og videre til Glückstadt.
3. En kanal fra Ekernførde til Elben.
4. En kanal fra Kiel til Brunsbüttel.

Men hertil kom så det ovenfor nævnte projekt om anlæg af en kanal fra Husum til Slesvig og derfra videre til Ekernførde. Kun denne kanal vil blive nærmere omtalt i det følgende.

Projekter om kanalanlæg Husum – Slesvig – Ekernførde.

1. Digeinspektør Petersens projekt 1848.

Tanken om at bygge en kanal fra Husum til Slesvig var allerede i 1761 blevet fremsat af den tyske økonomiske forfatter J. G. H. v. Justi, ¹⁸ og en lignende plan kom stærkt i forgrunden, da den danske regering var begyndt at interessere sig for kanalanlæg i disse egne. Den 31. december 1773 udstedtes en kabinetsordre om slesvigske og holstenske kanalanlæg. ¹⁹ Den gav anledning til, at general Wegner, som var sendt til Slesvig for at undersøge, hvorledes

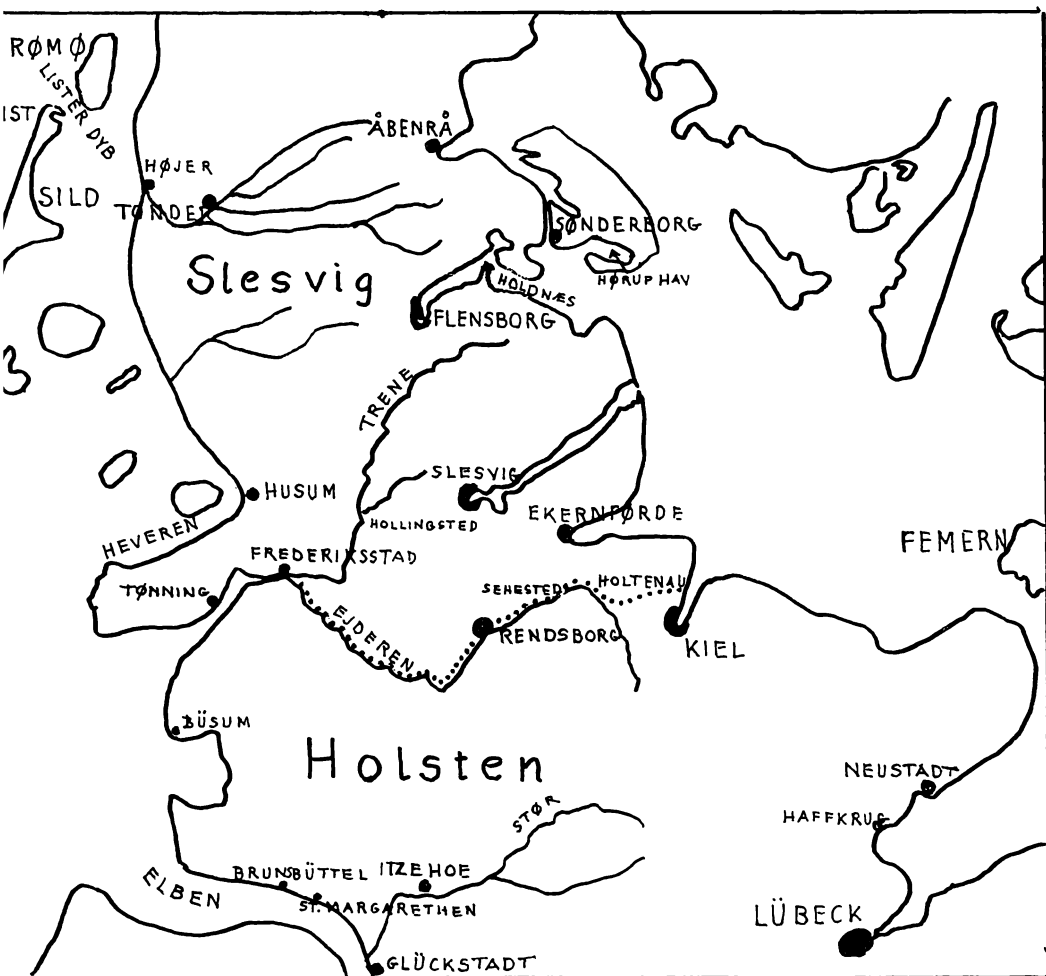

Fig. 2. Oversigtskort. På kortet er markeret de i afhandlingen omtalte stednavne.

forholdene for anlæg af en kanal var, indgav en lang og grundig betænkning, som blev forelagt i statsrådet. Wegners forslag gik ud på, at man skulle grave en kanal fra Husum til Ekernførde, 16 fod (ca. 5 m) dyb, således at den kunne benyttes af større skibe. Planen fandt tilslutning hos prins Karl af Hessen, der var statholder i Slesvig og Holsten, men vakte dog alvorlige betænkeligheder hos en

del af dem, der skulle udtale sig om den, bl.a. hos Bernstoff, som fandt Wegners plan »absurd«, og efter store stridigheder blev den forkastet.

Kanalen Husum – Slesvig – Ekernførde, som nu blev foreslået i 1848, ville blive ialt 56 km lang, og den skulle være så dyb og bred, at den kunne besejles af skibe med et dybgående på 20 fod (ca. 6 m).²⁰

Et af de vanskeligste og mere omstridte punkter ved dette kanalanlæg var kanalens vestlige udmunding ved Husum. De specielle besejlingsforhold ind til denne by havde altid voldt vanskeligheder. Indsejlingen måtte foregå gennem farvandet Heveren, som de farlige sandbanker og omskiftelige dybdeforhold ofte gjorde det vanskeligt at passere. Det var derfor meget påkrævet, at der blev gjort, hvad man kunne, for at lette sejladsen ind til Husum, men for denne lille by, som dengang kun havde ca. 4.000 indbyggere, var det en så bekostelig affære, at det oversteg dens kræfter. Det måtte blive staten, der tog sig af denne opgave, og dette skete da også i 1839, da regeringen overtog arbejdet med at nyordne og selv at foretage afmærkningen af farvandene ved den slesvigske vestkyst.

I 1847 havde regeringen endvidere overtaget Husum havn, og for at lette den stigende kvægekспорт til England planlagdes en storslået udvidelse af denne havn,²¹ således at man på slesvigsk område fik skabt en effektiv havn, der gjorde, at man kunne være uafhængig af Hamborg og de holstenske havne. Det første skridt hertil var bygningen af Dok-kogen i 1847–48,²² og i forbindelse hermed skulle der så – efter en af digeinspektør H. Petersen udarbejdet plan – bygges en havn, der var uafhængig af tidevandet, og som skulle være tilgængelig for store skibe. Dette havneanlæg skulle så slutte sig umiddelbart til den foreslåede kanal til Ekernførde. Men digeinspektør Petersens ide fra 1848, om at Husum havn skulle blive nordligste tyske flådestation ved Nord-søen, blev dog modtaget med meget stor skepsis af myndighederne, som mente, at farvandsforholdene i Heveren var for dårlige.

Den projekterede kanals forløb, som digeinspektør Petersen har angivet på et omhyggeligt udarbejdet kort fra 1848 i målestokken 1:60.000 (jfr. kortskitsen fig. 5), skulle være således, at den mellem Husum og Slesvig kom til at danne to blødt trukne kurver –

henholdsvis fra Husum til Trene og fra Trene til Bustrup Dam ved Slesvig – for derfra at gå til Vindeby Nor og Ekernefælde.²³ Selve kanalens egentlige begyndelse var tænkt at skulle være den lige øst for Husum liggende mølledam. Her skulle der bygges en kammer-sluse, hvormed man kunne opnå, at vandspejlet i hele kanalen kom til at ligge 10 fod (ca. 3 m) over den ordinære flodvandstand i dokkanalen. Fra kammer-slusen skulle kanalen så føres gennem Husum å's dal til syd for Vester Ørsted, hvor den nåede sit nordligste punkt. Herfra fortsatte kanalen så sydvest for vandskellet mellem Husum å og Trene. På denne strækning havde bakkeøen, som kanalen skulle igennem, kun en ringe bredde på grund af de smeltevandsflader, der her skar sig ind i den fra øst og vest. Kanalen måtte derfor føres i en udgravning på ca. 12 m's dybde, inden den kunne passere Trene ca. 2 km nord for Hollingsted.

Overførselen over Trene var et meget vigtigt punkt i hele kanalprojektet. Ved at bygge en 900 m lang dæmning over Tredalen, ville der blive dannet en ca. 2 km lang kunstig sø, hvorfra der kunne blive tilført kanalen den vandmængde, der var nødvendig til erstatning for de vandtab, der ville opstå, når skibene passerede sluserne. Den dæmning, som stemmede op for søens vandmasser skulle kunne benyttes som træksti, men iøvrigt skulle den kunstige sø omgives af diger på alle sider for at afgrænse den.

Fra Trene-søen skulle kanalen føres mod sydøst til Rejde Ådal, som den ville komme til at følge op til Lille Rejde, hvorfra den førtes mod nord til Bustrup Dam. Her afsluttedes den egentlige kanal med kammer-sluser, der bragte kanalens vand ned i niveau med Slien, som kanalen kom i forbindelse med ved en lille sidegren lidt vest for Haddeby Nor.

Det sidste stykke af den projekterede vandvej fra Husum til Ekernefælde havde et ret særpræget forløb. Det lå i niveau med Slien, og skulle føres gennem engstrækningerne langs Sliens sydbred til Louisenlund. På enkelte steder gennemskar denne kunstige vandvej, der var adskilt fra Slien ved et dige, småbugter i denne fjords sydbred. Fra Louisenlund skulle kanalen føres gennem den korte men brede tunneldal, der strækker sig fra Sliens Store Bredning til Vindeby Nor og Ekernefælde Bugt (fig. 5).

Forløbet af den projekterede kanalstrækning fra Slien til Vindeby Nor kan som nævnt virke noget overraskende. Man spørger sig

selv, hvorfor man havde fundet det rigtigst, at den fra Haddeby skulle føres langs kysten som en kanal, der ved et dige var adskilt fra Slien, i stedet for at lade det sidste stykke af den projekterede vandvej begynde ved Louisenlund. Digeinspektør Petersen begrundede valget af det foreslåede forløb med, at en uddybning af Slien mellem Slesvig og Louisenlund ikke overalt ville være at foretrække frem for kanalen, da åbne bassiner midt i kanallinien ville være mere hindrende for kanalen som helhed, fordi gennemsejlingen af sådanne bassiner ved ugunstig vind ville kræve kostbar bugserhjælp. Han mener også, at en regelmæssig, omend mindre hurtig fart ved hjælp af en træksti stadig ville have fortrinsret, fordi man derved ville undgå sammenstød med hurtigere sejlede skibe.

Men de omhyggeligt udarbejdede planer blev ikke virkeliggjort. Den provisoriske regerings bestræbelser på at få forarbejderne til et kanalanlæg videreført blev bragt til standsning, da denne regering blev opløst i oktober 1848. Og medens slesvigholstenerne endnu under krigen havde arbejdet på et havneanlæg ved Husum,²⁴ vendte den danske regering efter krigen blikket mod det bedre beliggende Tønning.²⁵ Da dok-havnen nu blev opgivet, var en regulering af den vestlige del af Husum å og inddigning af dok-køgen det eneste, der blev realiseret af de store planer fra 1840'erne.²⁶

2. *Gads og Sabatinis projekt 1859*

De følgende år var politisk set ret bevægede, og man følte, at Slesvigs og Holstens statslige fremtid var for usikker til at man kunne tænke på anlæg af nye kanaler.²⁷ Der var derfor mere ro om kanalspørgsmålet, men i årene omkring 1860 blev det påny bragt på bane. Det var denne gang ikke indbyggere i hertugdømmerne, der arbejdede for en kanalplan, men derimod rigsdanske og i ikke mindre grad udlændinge, der spekulerede i den fortjeneste, som de ventede, at en ny nordøstersøkanal ville kunne give. Det var uden tvivl den under bygning værende Suezkanal, samt talen om en Panamakanal, der var anledningen til, at disse kanalplaner fremkom.

I september 1859 var det således den norsk-svenske vicekonsul i Helsingør, Knud Gad og Dominico Sabatini fra Napoli, der i et andragende til Frederik 7. »bøjede sig i dybeste ærefrygt ved foden af Deres Majestæts trone og ansøgte højstsamme om meddelelse af

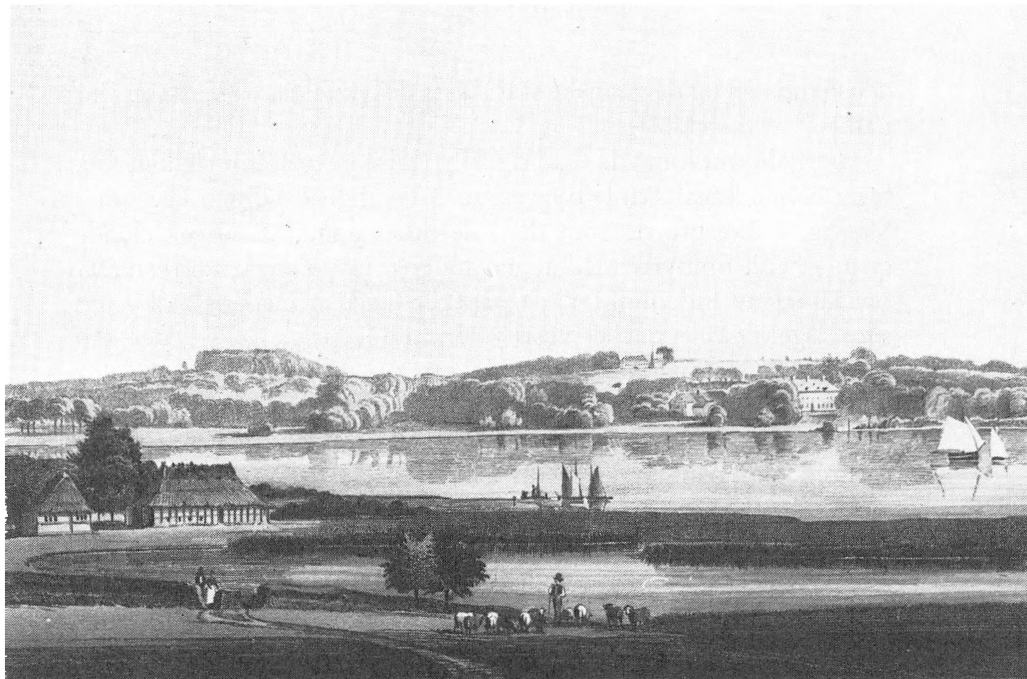

Fig. 3. Slien ved Louisenlund, litografi fra 1840'erne (original i farver) af C. Fuchs, Hamborg, tegnet af W. Heuer. Det var igennem de lave engstrækninger langs med Slien, at både H. Petersen i 1848 og Stieltjes i 1864 ville føre deres kanal. Louisenlund, der skimtes imellem træerne til højre i billedet, er opført 1772-76 og ombygget ca. 1820. Det ejes idag af hertug Peter af Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg og er nu indrettet til skolehjem. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

koncessionen til at bygge en sø-kanal igennem Deres Majestæts stater for større skibes gennemsejling, lig Suezkanalen, der er under udførelse«. ²⁸

Det var Sabatini, der var den egentlige ophavsmand til dette projekt. Han var medlem af Det kgl. nordiske Oldskrift-Selskab, havde deltaget i »flere industrielle og kommercielle foretagender i forskellige af Europas stater og var opfinder af planen til en dansk skibsfarts-kanal«.

Foruden at ansøge om ret til at bygge en kanal for større skibe (incl. krigsskibe) ansøgte Gad og Sabatini om ret til at grundlægge et selskab, som under navnet »Det danske Østersø-kanal Compagni«, og med Sabatini som generaldirektør og Gad som lokal-direktør, skulle kunne opkræve »Havne-, Sluse- og Passage-Afgifter«. »Dette store kunstværk«, skriver de, »lover både ver-

denshandelen og den danske statskasse de lykkeligste resultater i en uafbrudt tidsrække«.

Mærkeligt nok havde Gad og Sabatini ikke bestemt sig helt for, hvor denne kanal skulle bygges, men de angiver »linien Husum – Slesvig – Ekernførde som den, de ikke, uden sært overvejende grunde, ville ombytte med nogen anden«. Hvad angår spørgsmålet om kanalens endepunkter, da påpeger Gad, at medens østkysten som regel er velegnet, er vestkysten mindre tilgængelig. Der kan efter hans mening her være tale om tre udmundingssteder for kanalen, nemlig Elben, Ejderen og Heverstrømmen, og »efter kyndige folks formening frembyder Heverstrømmen gunstigere forhold end både Ejderen og Elben«, ja, efter deres mening er »Heverstrømmen for større skibe den eneste vej på halvøens vestkyst til en kunstig gennemfart fra Nordsøen til Østersøen«.

Angående de terrænmæssige forhold og muligheden for kanalens forsyning med den nødvendige mængde overfladevand henholder Gad og Sabatini sig tydeligt til beskrivelsen af digeinspektør Petersens kanalprojekt fra 1848, dog uden at nævne dette projekt. Ligeledes er deres opfattelse af, hvilke kanal-dimensioner, der må anses for at være de mest hensigtsmæssige, ganske den samme, som i Petersens projekt.

Som hovedmotiv for anlæg af en sådan kanal angiver Gad og Sabatini, at et anlæg som dette »er et fremtidens foster, hvis liv og vækst skal gå ud på og følge med den materielle udvikling, som endnu tør forventes«. De nævner, hvorledes skibe kan ligge flere uger i Sundet på grund af modvind, og at en kanal derfor vil betyde besparelser i løn, slitage, assurance o.s.v., men understreger dog, at de ikke har udtalt sig om dampskibe, »hvis økonomi hviler på helt andre faktorer end sejlskibenes, men at de kun vil bemærke, at deres antal tiltager i farten på Østersøen med hvert år«. Gad og Sabatini ser i særlig grad på stigningen af verdenshandelen til og fra Østersøen. »Det er kun troen på denne udvikling og deltagelse i dennes fremme, der danner det stærkeste grundlag for os alle«, og de slutter med at udtale: »Måtte kongens og regeringens visdom bringe denne velsignelse over Slesvig! Der skal da komme et nyt blad i historien om de velgerninger, som gamle Danmark modtog af Frederik den Syvende«.

Imidlertid udbad ministeriet for hertugdømmet Slesvig sig hos

vandbygningsdirektør E. R. Grove, Husum, en erklæring om Gads og Sabatinis projekt. I sin erklæring af 13. dec. 1859 skrev Grove, at projektet måtte siges at være så ufuldstændigt, at det ikke var muligt at fælde en endelig dom over det. Grove mente dog, at anlægsomkostningerne var ansat alt for lavt, og han bemærkede desuden, at farvandet gennem Heveren havde ændret sig så meget siden 1850, at det ikke mere var egnet som indsejling til en kanal. Det hævdes fra tysk side, at Groves erklæring ikke havde holdt sig til en rent teknik vurdering, en opfattelse, som støttes af et personligt brev, som Grove sendte til ministeren for hertugdømmet Slesvig, baron Blixen-Finecke, samtidig med, at han indsendte den tjenstlige erklæring. Det fremgår heraf, at den betænkelighed, som han nærede, egentlig var af politisk art, men at han havde ment, at hans »bemærkninger om denne sags politiske side muligvis ikke ønskedes blandet ind i en ren teknisk behandling af sagen«. Gads og Sabatinis kanalprojekt er, dokumenterer han, faktisk ganske svarende til det, der var blevet fremsat i 1848. »Planerne med denne kanal«, skriver Grove, »stod i nøje forbindelse med planerne om en tysk flåde, og den betingede derfor erobring af hertugdømmet Slesvig«. Og videre i skrivelsen hedder det derefter: »Sålænge tyskerne tror, at de ikke kan komme igennem Store Bælt, vil kanalprojektet igennem Slesvig spille en væsentlig rolle, fordi farvandet ind til Heveren i virkeligheden er så godt, som det skildres, og fordi Elben kun helt ude ved Brunsbüttel er tilgængelig for store skibe. Sålænge denne kanalplan vedbliver at henstå som et udførligt projekt, og som sådan anses det af mængden af tyskerne, vil også lysten til Slesvigs inkorporation vedblive hos enhver marinelysten tysker, og det turde derfor være af ikke ringe vigtighed, om det kunne konstateres, at projektet er udførligt«. ²⁹

3. Andre projekter ca. 1860

Omtrent samtidig med, at Gad og Sabatini kom med deres andragende, omgikkes også københavneren G. L. Stuhlmann – »med handelsvenner« – med planer om at bygge en kanal fra Husum til Slesvig og Ekernførde, og da Frederik 7. i 1860 opholdt sig på Lyksborg, søgte Stuhlmann at vinde ham for sine planer. ³⁰

Den 14. okt. 1859 havde Stuhlmann indgivet en ansøgning til

ministeriet for hertugdømmet Slesvig om at få bevilget koncession på – på egen bekostning – at måtte foretage nivellering og opmåling af terrænet mellem Husum og Ekernførde med det formål at finde den bedst egnede placering for en kanal mellem Nordsøen og Østersøen – »i så vidt muligt lige linie«. »En sådan kanal«, hedder det videre i Stuhlmanns ansøgningsskrivelse, »ville kunne være en erstatning for den [i 1857] ophævede sundtold, og den vil kunne føre så uendelig mange fordele med sig for monarkiet Danmark (transittold og skibsafgifter), at det er en national pligt for enhver fædrelandsven, for hvem fædrelandets vel ligger oprigtigt på hjerte at virke for dette foretagendes fremme«.

Videre påpeger han den store fordel, som hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark vil have ved en sådan – »i eget land beliggende« – kanal. Selvfølgelig bliver omkostningerne ved bygningen af denne kanal store, men på grund af de tekniske fremskridt, der er sket i disse år, blandt andet med dampdrevne gravemaskiner, vil omkostningerne dog kun blive ca. det halve af det, der var anslået ved tidligere kanalprojekter.

Også i strategisk henseende vil en kanal som den omhandlede være af en vis betydning, »da den kongelige flåde derved hurtigt og let vil kunne komme fra Østersøen til Nordsøen«, og kanalens størrelsesforhold må derfor være således, at de største lineskibe kan passere igennem den. Kanalen vil også kunne tjene landets forsvar, og den vil derfor være at anlægge »i en eventuelt af det kongelige krigsministerium nærmere bestemt retning med endepunkter i nærheden af byerne Husum og Ekernførde«.

Stuhlmann mente, at den sikreste måde til at få et sådant kanalprojekt gennemført, ville være at overdrage arbejdet til et privatselskab. Han gør opmærksom på, at han gennem et mangeårigt ophold i udlandet har haft lejlighed til at lære samtlige trafikgrene grundigt at kende og derved er blevet overbevist om, at »gode og formålstjenlige trafikveje er af største betydning for et lands velstand«. Og Stuhlmanns ansøgningsskrivelse slutter med meddelelsen om, at »de til udførelse af et sådant projekt nødvendige pengemidler står til min og mine venners disposition.«³¹

Kanallinien Husum – Ekernførde nævnes også flygtigt i et andragende, som i 1860 blev fremsat fra amerikansk side. Det var en foretagsom og fantasifuld mand ved navn Carl Hansen, der var født

i København, men som nu var amerikansk statsborger og boddende i New York, der på en række amerikanske borgeres vegne indgav en ansøgning til den danske regering om at få koncession på bygning og drift af en holstensk nordøstersøkanal. Hansen anfører i sin ansøgning, at han i New York – sammen med en række velhavende amerikanske borgere – havde stiftet et aktieselskab, som ville finansiere et sådant kanalbyggeri.³²

I indledningen til sit andragende omtaler Hansen også nogle af de projekter, der havde været fremme for at skabe en forbindelseskanal mellem Nordsøen og Østersøen, bl.a. en kanal fra Husum til Ekernførde. Men denne linie svarede efter hans mening ikke godt til formålet, og han fremhævede, at man i stedet for burde foretrække en kanal fra Brunsbüttel til Haffkrug lige syd for Neustadt ved Lübeck Bugten. På det kort, som findes i Hansens skrift fra 1860,³³ og hvori han motiverer valget af den af ham foreslåede kanallinie, er denne kun markeret ved en fuldstændig ret linie mellem Brunsbüttel og Haffkrug. Den nærmere udarbejdelse af planen skulle foretages af ingeniør Krøhnke.

Men en af Hansens motiveringer for at lægge kanalens østlige munding ved Lübecker Bugten og ikke ved Ekernførde, er unægtelig noget overraskende. Han skriver nemlig, at »sejladsen gennem farvandet mellem øerne Femern, Langeland, Lolland og Falster med de fra Bæltet stammende strømninger og de tildels farlige kyster så vidt muligt må undgås, ikke mindst, når man gør sig det klart, at det ved uroligt vejr kan ske, at et stort antal skibe om natten ligger og krydser i dette farvand, således at der kan være stor fare for at blive sejlet i sænk«.³⁴

Når denne rent holstenske kanalplan omtales i artiklen her om slesvigske kanalplaner, skyldes det ikke alene det ovenfor anførte argument for ikke at føre en nordøstersøkanal ud til Ekernførde, men også det, at den danske regering viste dette projekt til en ny kanal fra Nordsøen til Østersøen ret stor interesse. Dette fremgik blandt andet af, at regeringen meddelte Hansen bevilling til at lade foretage de nødvendige nivellementer af den foreslåede kanallinie, en bevilling, der blev endelig undertegnet af konseilspræsident C. Hall den 23. juni 1862. Ved statsrådsmødet den 15. maj 1860, hvor ministeren for hertugdømmerne Holsten og Lauenborg refererede andragendet om C. Hansens kanalplan, udtalte indenrigsminister

Molkte, at det med hensyn til meddelelse af koncession til den projekterede kanal ville være af allerstørste betydning for regeringen, at der hos de andre magter opnåedes en sikring af neutralitet for denne kanal.³⁵ Men inden behandlingen af kanalplanen havde nået håndgribelige resultater, døde Frederik 7., og de derpå følgende begivenheder med afståelsen af Slesvig, Holsten og Lauenborg, betød naturligvis, at det nu så sort ud for det hansenske projekt. Men Hansen fortsatte dog trods alt ihærdigt arbejdet for sin kanalplan, og lige til 1878 blev han ved med at ulejlig den preussiske regering med ansøgninger om denne sag.³⁶

4. Kanalspørgsmålet efter 1864

De store krigerske og politiske begivenheder i 1864 bevirkede, at en forstærket aktivitet angående kanalspørgsmålet gjorde sig gældende fra tysk side, trods det, at hertugdømmernes statslige stilling endnu var ganske uafklaret. Det første skridt til en sådan plans virkeliggørelse kom fra den preussiske regering. Den 1. febr. 1864 overskred de preussiske og østrigske tropper Ejderkanalen, og dermed den slesvigske sydgrænse, og allerede i de sidste dage af februar foreslog den preussiske minister for handel og offentlige arbejder, grev Itzenplitz, at man skulle tage den gamle Ejderkanals forhold op til nærmere undersøgelse og overveje, om denne kanal skulle forbedres og gøres brugbar for den tyske Østersøsejlad, eller om der i stedet for den gamle kanal skulle bygges en ny og bedre.

Umiddelbart efter, at de tyske tropper havde besat Slesvig, fik imidlertid »Geheime Oberbaurath«
Lentze af den preussiske regering den opgave at undersøge »hvor og hvordan der mellem Nordsøen og Østersøen kan anlægges en – om muligt slusefri – kanal, der kan besejles af alle krigsskibe og handelsskibe«³⁷ (se s. 103). I Kiel var der blevet dannet en komité, der skulle undersøge muligheden for den kanallinie, som i 1848 var blevet foreslået af vandbygningsdirektør E. H. Christensen og hans broder, digeinspektør C. F. Christensen, og som skulle gå fra Wik ved Kieler Fjord, umiddelbart syd for Holtenau, og til Brunsbüttel. Også fra byerne Husum, Slesvig og Ekerneførde var der blevet nedsat en komité, som anmodede ingeniør J. A. Beijerinck om at afgive en betænkning om muligheden for at anlægge kanal mellem disse tre

Fig. 4. Husum set fra vest ca. 1864. Bygningen af dokhavnen ved Husum ås udløb blev indledt i 1848 ved inddigningen af Dokkogen, hvorfra der er udløb til Nordsøen gennem den sydlige del af Heveren. Over Skibbroen ses Husum kirke, bygget 1829–30 af C. F. Hansen. Billedet udgør et af de tyve stik på J. Gottheils litografiske blad »Schleswig« fra 1864. (Landesbibliotek, Kiel).

byer. Da Beijerinck imidlertid blev forhindret på grund af sin stilling som hovedingeniør i Syd-Holland, anbefalede han komiteen at anmode den hollandske ingeniør T. J. Stieltjes om at påtage sig denne opgave.

Debatten var nu for alvor kommet igang. »Weser-Zeitung« i Bremen beskæftiger sig den 19. april 1864³⁸ med kanalspørgsmålet og skriver bl.a., at det slesvig-holstenske spørgsmål i virkeligheden er »spørgsmålet om Tysklands magtstilling til søs ... At de to herlige kyststrækninger – den slesvigske øst- og vestkyst – er i ikke-tyske hænder, lammer den tyske sømagts udvikling og prisgiver os til denne stats overmod. At frarive Danmark denne retsstridige besiddelse for alle tider, at forandre Kiel til en tysk orlogshavn, at forbinde Nordsø og Østersø ved en direkte kanal, at fremme den tyske skibsfart og siden den tyske krigsflåde, det er formålet«.

Og i september 1864 bringer Husumer Wochenblatt to artikler – skrevet af byens borgmester – om en kanallinie Husum – Slesvig – Ekernførde. I den artikel, som bladet bringer den 17. september,

hedder det således: »Modstanderne af denne kanallinie bestrider ikke – og kan ikke bestride – at denne linie fremfor alle andre projekterede linier har så betydelige fordele som 1) kanalens korte længde, 2) Heverens »lykkelige« retning, 3) gode terrænforhold, 4) den sikrede beliggenhed af begge kanalmundinger og 5) den rigelige tilførsel af overfladevand fra Trenes 570 km² store flodområde«.

Også dr. K. J. Clement uddyber i sit skrift fra 1865³⁹ spørgsmålet om Heveren. Han fremhæver, at vurderingen af Heveren ofte lyder gunstigere end mange havde ventet. Han anfører, at allerede i 1846 havde næsten alle skibsførere i Blankenese ved Elben udtalt, at kun kanallinien Husum – Ekernførde var formålstjenlig og den eneste ønskelige – ikke mindst på grund af, at Heveren er et godt forbindelsesled mellem det åbne hav og kanalen. »En hovedbetingelse for en søskibskanal fra Husum til Ekernførde bliver«, skriver han, »Heveren, af hvis gode eller dårlige beskaffenhed kanalens væren eller ikke-væren afhænger«. Clement tilføjer videre, at det nautiske selskab i Stettin i Hansa (et tidsskrift for tysk søvæsen) den 11. sept. 1864 omtaler Elben som et farligt farvand og nævner kanallinien Husum-Ekernførde som den eneste, der tjener formålet – også derved, at den vestlige kanalmunding ikke ligger for langt mod syd. Det bemærkes, at hvis kanalen blev ført ud til Elbmundingen, ville det med de fremherskende nordlige og nordvestlige vinde være vanskeligt – ja, ofte umuligt – for de skibe, der skulle ud i Nordsøen, at nå ud til det åbne hav.

Som et bevis på den interesse, man i Stettin nærede for kanallinien Husum-Ekernførde, må nævnes, at det i Husumer Wochenblatt den 21. sept. 1864 omtales, hvorledes det nautiske selskab i Stettin gennem længere tid har udtalt sig for dette kanalprojekt, og det nævnes, at »baron v. Puttkammer Zarrenthien på foranledning af et antal kapitalister for få dage siden har besigtiget hele kanallinien og truffet de nødvendige forberedelser til et nivellement af denne«.

I 1865 udsendte ingeniør Piepgras et lille skrift⁴⁰, hvori han giver udtryk for en helt anden opfattelse. Han skriver, at det må antages, at planerne om et kanal anlæg fra Husum over Slesvig til Ekernførde aldrig vil blive realiseret på grund af de vanskelige og foranderlige besejlingsforhold ind til Husum samt terrænvanskelighederne. Derimod foreslår han bygningen af en kanal fra byen

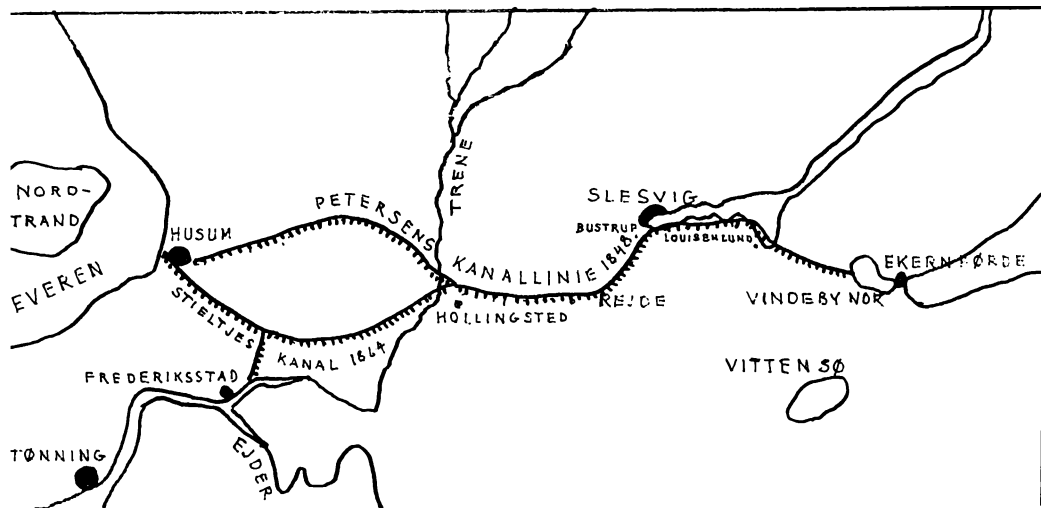

Fig. 5. Projekter til en kanal fra Husum over Slesvig til Ekernefærde af H. Petersen (1848) og Stieltjes (1864). (Efter »Stieltjes«).

Slesvig til Ekernefærde. Han mener, at en sådan kanal vil komme til at betyde meget derved, at den vil gøre det muligt, at flere og større skibe vil kunne komme til Slesvig. Et sådant kanalanlæg vil efter hans opfattelse ikke være så dyrt som omkostningerne ved at gøre Slien sejlbare for større skibe i hele dens længde.

5. Stieltjes' projekt 1866

Den rapport, som Stieltjes efter anmodning af kanalkomiteen udarbejdede om en ny forbindelseskanaal mellem de to have, og som udkom i 1866,⁴¹ er et stort og meget grundigt arbejde. Efter hans mening er terrænforholdene ved udmundingen af en kanaal ved Husum bedre end ved en kanallinie til Elben, idet jordbunden i Wilstermarsken (mellem Brunsbüttel og floden Stør) vil medføre mange vanskeligheder for store byggearbejder – ikke alene for selve kanalanlægget, men også for bygningen af dokker, lagerhuse og befæstningsanlæg, ja, selv for beboelseshuse.⁴² Foruden en beskrivelse af floderne indeholder rapporten nogle meget omhyggelige iagttagelser over forholdene ved Heveren samt over nedbørens og fordampningens størrelse. De to sidstnævnte punkter

var genstand for særlig opmærksomhed fra Stieltjes' side, idet en klarlægning af disse forhold var af afgørende betydning for hans vurdering af det store spørgsmål, om hvorvidt den påtænkte kanal skulle være en slusekanal eller en ren niveaukanal.

Allerede i 1848 var der i Hermann Petersens projekt blevet foretaget enkelte beregninger over, hvor stor vandmængde, nedbøren tilførte det flodområde, der førte vand til kanalen, og hvor meget vand, der gik tabt ved gennemslusningen af skibene. Stieltjes nøjedes ikke med – som Petersen – at tage det årlige gennemsnit af nedbørmængden. »Det kommer an på«, fremhæver han, »om der i de tørreste måneder i de tørreste år og ved en helt uventet stigning af antallet af gennemsejlinger altid vil være vand nok i kanalens højeste afsnit«. Dette ville være tilfældet, hvis man førte kanalen fra Husum til Kiel, idet man i så tilfælde kunne inddrage Witten See, Flemhuder See og Westen See i vandforsyningen til kanalen, men på den anden side mente Stieltjes ikke, at en sådan kanal ville være at foretrække for en niveaukanal fra Husum til Ekernförde.

Stieltjes er af den opfattelse, at den vandmængde, der er til rådighed, er for lille til en slusekanal, og han gør sig derfor til talsmand for, at kun en niveaukanal vil kunne tilfredsstille de krav, som verdenshandelen nu og i senere tider vil stille til en stor kanal. Ud fra den udvikling, som skibsfarten havde taget i de sidste 40–50 år, anså han det for meget sandsynligt, at kanalen om ca. 50 år ville blive gennemsejlet af måske 110–120 skibe om dagen. En sådan – unægtelig meget stor – trafik mente Stieltjes, at det var udelukket, at en slusekanal kunne klare, da tabet af vand ved de mange gennemslusninger ville være så stort, at den fødevandsmængde, der er til rådighed, ville være for ringe.

På grund af tidevandet ved vestkysten, og fordi forskellen mellem Nordsøens og Østersøens vandstand kan være stor ved stærk vestenvind, mente Stieltjes dog, at man var nødt til at have sluser ved kanalens endepunkter.

Angående selve kanalliniens forløb fulgte han i det store og hele det, som Petersen havde foreslået i 1848 (fig. 5). Dette gælder dog ikke strækningen mellem Husum og Hollingsted. Stieltjes forklarede som grund til, at Petersen havde ført kanalen over Vester- og Øster-Ørsted til Trene, at hans kanal var beregnet til at skulle ligge 10 fod (3 m) over Nordsøens flodvandstand, og at han derfor

havde valgt at følge denne linie i stedet for at føre kanalen gennem de lave marskregioner syd for bakkeøen. Da Stieltjes imidlertid regnede med en niveaukanal, ville det være en fordel for ham at lade kanalen følge dette lave område, idet bakkeøen på denne strækning kun er ganske smal.

Iøvrigt foreslog Stieltjes, at der fra kanalen fra Husum til Slesvig bygges en kort sidekanal til Frederiksstad, således at sejladsen på den nedre del af Ejderen kunne få bedre forhold, ligesom han også nævner muligheden for en lille kanal fra Hollingsted til øvre Ejder ved Rendsborg.⁴³

Stieltjes' udførlige redegørelse blev af kanalkomiteen indsendt til den preussiske handelsminister med andragende om, at der måtte blive foretaget en grundig undersøgelse af kanallinien. I 1871 gav ministeriet kanalkomiteen et svar, som kort og godt gik ud på, at der for tiden ikke fandtes anledning til at foretage nærmere overvejelser af det omhandlede projekt.⁴⁴

Trods dette nedslående resultat var der stadig stor interesse for kanalsagen, ikke mindst i byen Slesvig, hvor man med forventning så hen til en forbedring af forbindelsesvejene til byen. Selv da det i 1873 rygtedes, at en ny nordøstersøkanal skulle gå fra St. Margarethen ved Elbmundingen til Ekernførde – med en sidegren til Kiel – opgav man i byen Slesvig ikke håbet om, at denne by ville blive tilsluttet den nye kanallinie. Først da kanalbygningskomiteen i Husum i 1877 indstillede sin virksomhed, indså man, at man nu var nødt til at opgive arbejdet for kanalsagen.⁴⁵

Kanalprojektet Flensborg Fjord – Lister Dyb

1. Ældre planer

Den stærke interesse for, at der i hertugdømmet Slesvig kunne skabes en god kanalforbindelse mellem Nordsøen og Østersøen, blev ikke svækket ved den mindre heldige skæbne, som planerne om en kanal fra Husum til Ekernførde havde fået. Blandt de kanalprojekter, der blev særligt omdebatteret, må især nævnes forslaget om en kanal fra Flensborg Fjord til Lister Dyb.

Ideen om en kanal fra Flensborg Fjord til Tønder-egnen var dog ikke ny. Allerede i 1629 omgikkes den gottorpske hertug Frederik

3. med tanken om at opbygge Rudbøl ved Vidåens munding til en fristad med religionsfrihed i lighed med den i 1621 grundlagte Frederiksstad, og i forbindelse med bygningen af denne nye by, skulle der så graves en kanal til Flensborg. Denne kanal, som skulle formidle vareudvekslingen mellem vest og øst, skulle kunne besejles af – fortrinsvis fladbundede – fartøjer, der kunne laste 40 tons.⁴⁶ Tønder så med den største bekymring på muligheden for virkeliggørelsen af denne store plan, som imidlertid aldrig kom længere end på papiret. Dette skyldtes måske især de urolige krigsår, men de store ødelæggelser, som den voldsomme stormflod i oktober 1634 forvoldte, har sikkert også været medvirkende til, at hertug Frederiks plan strandede.

Bedre gik det ikke med de planer, som Christian 4. tumlede med, og som gik ud på, at der skulle bygges en havn ved Ballum. I forbindelse hermed skulle der graves en kanal, som skulle kunne besejles af skibe med et dybgående på 11 fod, fra Ballum til Åbenrå.⁴⁷

I 1761 blev planen om en kanal fra Flensborg til egnen omkring Tønder påny fremsat. Det var den tidligere (s. 74) nævnte tyske økonomiske forfatter J. H. G. v. Justi, der hævdede, at de bedste steder for anlægget af en nordøstersøkanal ville være enten linien Slesvig – Husum eller Flensborg – Tønder-egnen.⁴⁸ v. Justi fremhæver for det første rent generelt, at »det højeste og mest fuldkomne udtryk for landenes sande kultur består i at gøre floderne sejlbare og at anlægge gode kanaler, som kan lette handelen«, men i forbindelse med hans omtale af spørgsmålet om en kanal fra Nordsøen til Østersøen kommer han med nogle højst ejendommelige betragtninger. Efter hans opfattelse ville en sådan kanal – foruden den rent handelsmæssige værdi – også have den store betydning, at den ville sikre Slesvigs vestkyst fuldstændig mod de skader, som store stormfloder så ofte havde forvoldt her. Hvis en sådan kanal fra hav til hav er tilstrækkelig stor og dyb, vil, skriver han,⁴⁹ »Nordsøens store stormfloder dér finde en gennemgang til Østersøen, og når de finder en sådan åbning, så vil det flade land, der ligger højere end kanalen, naturligvis ikke blive oversvømmet«!

Justi's løst udkastede plan blev meget hurtigt glemt, men godt 100 år senere dukkede altså tanken om en kanal fra Flensborg Fjord

til Lister Dyb op påny, og denne gang var den igennem en længere årrække genstand for en til tider meget heftig debat.

2. Projektet fra 1868

Umiddelbart efter krigen i 1864 foretog havnemesteren i Flensborg på egen bekostning et nivellement af kanallinien fra Kobberrmøllebugten til vestkysten,⁵⁰ og resultatet af disse undersøgelser var tilsyneladende meget lovende for gennemførelsen af et sådant projekt. I 1868 udkom et anonymt skrift,⁵¹ hvori der blev givet en nærmere beskrivelse af dette kanalprojekt. Der påpegedes her for det første, at denne kanals længde kun ville blive ca. 50 km, og for det andet, at en stor del af kanalen ville kunne bygges som en næsten ret linie, hvad der, foruden besparelser af anlægsomkostningerne, også ville betyde en besparelse for de gennemsejlene skibe – både med hensyn til tid og penge.

Også terrænforholdene blev betegnet som gode for et sådant kanalanlæg. Ja, i det nævnte skrift hævdedes det, at de naturgeografiske forhold langs den påtænkte kanallinie på mange måder er gunstigere end ved nogen af de hidtil foreslåede kanallinier. Passagen af det kun 4-5 km brede morænelandskab ved Kobberrmøllebugten ville blive betydelig lettet ved, at man kunne føre kanalen gennem Kruså-tunneldalen. Iøvrigt er kanalens forløb kun angivet i de allergroveste træk på det meget lille kort (i målestok ca. 1:2.000.000), som det nævnte skrift bringer, men af beskrivelsen i teksten fremgår det, at den fra Kobberrmøllebugten og Kruså-tunneldalen skulle føres mod nordvest til Vejbæk-egnen, til det sted, hvor jernbanen krydser landevejen fra Kruså til Tønder, og hvor terrænet ligger ca. 28 m over havet. Her måtte der foretages betydelige jordarbejder, medens kanalen på dens videre forløb mod vest ville komme til at gå gennem et meget jævnt faldende terræn. Fra det nævnte skæringspunkt er der kun ca. 5 km mod nordvest til Sønderåen, og ved Sæd går kanalen så ud i marsken.

Mærkeligt nok anså man det ikke for påkrævet, at kanalen blev forsynet med sluseanlæg; kun ved kanalens endepunkter måtte det være nødvendigt at bygge »beskyttelsessluser«.⁵²

Kanalens opgave ville ikke alene være at forkorte vejen mellem Nordsøen og Østersøen, men den ville også kunne få stor betydning i militær henseende, idet der ved begge kanalmundinger

ville kunne anlægges store og gode flådehavne. Ved østkysten regnede man med, at der ville være store fordele ved at bygge en marinehavn i den dybe og godt beskyttede bugt Hørup Hav, der skærer sig ind i den sydlige del af Als. En marinehavn her ville ganske vist komme til at ligge i ret stor afstand fra en kanals udmunding i Kobbemøllebugten, men for at lette indsejlingen til Flensborg, blev det foreslået, at der blev gravet en kanal gennem den ca. 4 km lange halvø Holdnæs, der i den yderste del af Flensborg Fjord tvinger sejladserne til at foretage en stor bue mod nord, og som dengang faktisk var delt i to dele ved det i 1924/25 udtørrede og inddigede Holdnæs Nor.

På vestkysten ville – mente man – farvandet øst for List på det nordligste Sild kunne danne en fortræffelig havn, som havde den store fordel at ligge i umiddelbar nærhed af det åbne hav.

Det blev iøvrigt spørgsmålet om en havn ved den vestlige ende af kanalen, der kom til at optage en meget stor del af debatten om dette kanalanlæg. Det var især forslaget om et havneanlæg på den sydlige del af Rømø, der kom til at spille en betydelig rolle, og især Flensburger Norddeutsche Zeitung bragte i 1868 lange artikler om dette havneprojekt og om den betydning, som det ville kunne få. Her skal blot nævnes artiklerne »Das Nord-Ostsee-Kanal und das Römer Hafenprojekt« (3. juni 1868) og »Esbjerg und Röm (12. juli 1868).

Tanken om at anlægge en havn på den sydlige del af Rømø havde været fremme tidligere. I 1855 havde det danske rigsråd udtalt, at en sådan havn havde fortrin fremfor andre nordsøhavne som Hamborg, Glückstadt, Tønning og Husum, og i 1858 udarbejdede ingeniør Lønborg endog planerne til et havneanlæg ved Havneby og i forbindelse hermed planen om et jernbaneanlæg over en dæmning til fastlandet.⁵³

I de artikler, som Flensburger Norddeutsche Zeitung i 1868 bragte om en havn på Rømø, hedder det blandt andet, at en sådan havns »betydning for handelen og søfarten er anerkendt fra alle sider«. Det sidste er nu noget overdrevet. I det mindste karakteriserer Kölnische Zeitung projektet som »idioti og svindel«. »Men«, skriver Flensburger Norddeutsche Zeitung, »disse skældsord er kun udtryk for fuldstændig ukendskab til forholdene i disse egne« og »for en blind partitagen for de danske interesser«.⁵⁴

Selve det omhandlede kanalprojekt blev nemlig – som det senere skal omtales lidt nærmere – mødt med stor skepsis af de danske slesvigere. Fra tysk side konstateredes det derimod med en vis bekymring,⁵⁵ at medens spørgsmålet om bygningen af en havn på Rømø »ikke er kommet så meget som et hårsbred videre«, selvom det ønskelige i virkeliggørelsen af dette projekt er blevet fremhævet i talrige avisartikler, så har den danske regering ved lov af 24. april 1868 vedtaget at anlægge en havn ved Esbjerg – »et lille stykke nord for Rømø« – og dermed »fremskyndet dette projekt ualmindelig hurtigt og energisk« ... »Det er altså højst sandsynligt« hedder det samme sted, »at Nordslesvigs beboere vil kunne sende deres kvæg og korn over denne havn direkte til verdensmarkedet London – endnu før man har fundet Flensborg – Rømø – projektet værdigt til en undersøgelse«. Tyskerne mente også, at vedtagelsen af loven om Esbjerg havn var et tegn på, at danskerne ved bygningen af denne havn ville skabe en modvægt mod en havn på Rømø og mod den politiske indflydelse, som man fra dansk side mente, at virkeliggørelsen af projektet om en kanal og en havn på Rømø ville komme til at udøve.

Artiklerne i Flensburger Norddeutsche Zeitung nøjedes ikke med at konstatere, at en havn på Rømø ikke alene ville blive det naturlige udskibningssted for Nordslesvigs kvæg og korn, men mente også at en sådan havn ville være af vidtrækkende betydning for landets materielle interesser, og »hvilken rækkevidde vil det så ikke have, når en sådan havn forbindes med Østersøen ved en kanal, der kan besejles af større skibe, og som udmunder i Flensborg. En bedre havn end Flensborg findes ikke i Nordeuropa«.⁵⁶

Formålet med dette projekt var også at gavne Flensborg. Denne bys økonomiske situation var på afgørende måde blevet ændret efter 1864. Hertugdømmet Slesvigs udskillelse fra det danske rige, og dets indlemmelse i Preussen efter freden i Prag i 1866, gjorde, at overgangsårene efter 1864 blev meget vanskelige for denne landsdel. Handelen og samfærdselen måtte søge nye baner, og de vanskeligheder, som denne overgangsperiode medførte, fik især Flensborg at føle. Flensborg havde i tiden før 1864 været hertugdømmets økonomiske centrum, og i tidens løb havde denne by erhvervet sig et nogenlunde fast afsætningsområde i Norden,⁵⁷ men de urolige forhold i årene 1864–67 bragte faktisk byens økonomiske

liv til fuldstændig stilstand. »Den nye grænse ved Kongeåen betød et totalt brud med Flensborgs gamle traditioner som dansk-slesvigsk økonomisk centrum«, samt at byens storhandel blev afskåret fra sit vigtigste afsætningsområde. Og det, at hertugdømmet Slesvig i 1867 blev tilsluttet det tyske toldforbund, betød, at der nu var åben adgang for en stærk konkurrence fra Hamborg. Denne by var i fuld gang med at udbygge sin dominerende stilling indenfor Nordtysklands handel, og truede også Flensborgs centrale betydning for det nærmeste opland – noget der bevirkede, at mange store firmaer i Flensborg måtte likvidere.⁵⁸

Det var – skriver Flensburger Norddeutsche Zeitung 14. aug. 1868 – derfor naturligt, at man i Flensborg bestræbte sig på at give den handel, der var gået så stærkt tilbage, et nyt opsving. Det foreslåede kanalprojekt ville give Flensborgs handel lettelser, og fordele, »der stiller vor bys tilbagevenden til de glansfulde tider – med en betydelig handel – i udsigt«. »Men«, hedder det videre, »ved siden af disse økonomiske grunde vil den foreslåede kanal – på grund af den gunstige retning, den får – også være at anbefale i kraft af den eminente politiske betydning, som den vil have«.

Det er først og fremmest dette sidstnævnte synspunkt, som Flensborg Avis beskæftiger sig med i debatten om kanalprojektet Flensborg – Lister Dyb, således som det vil fremgå af den følgende redegørelse for den udvikling, som kanalsagen tog.

3. Debatten 1868 – 69

Den 10. juni 1868 blev projektet om en kanal fra Flensborg til Lister Dyb bragt frem i rigsdagen, men planen mødte meget stærk modstand, blandt andet hos grev Moltke, der ud fra nogle målinger, som han havde ladet foretage i 1864, påviste, at en sådan kanal ville blive langt mere kostbar end en kanal fra Elbens munding til Kieler Fjord – hvilket dog ikke vil sige, at han gik ind for den sidstnævnte plan.

Der var imidlertid, trods den meget kølige modtagelse, som kanalprojektet havde fået, ikke skabt ro om denne sag. I september 1868 bragte »Flensborg-komiteen til fremme af bygningen af en kanal fra Flensborg til Lister Dyb« påny dette projekt frem. I komiteen sad bl.a. Flensborgs borgmester Streckenbach, og fra den stammer sandsynligvis det side 91 nævnte anonyme skrift: »Skizze

eines Ost-Nordsee-Kanal-Projekt mit den Endpunkten Flensburger Förhde – Lister Tiefe«. Komiteen fik imidlertid den besked, at en sådan kanal hverken tilfredsstillede krigsmarinens eller den større handelsmarines interesser for en forbindelse mellem Østersøen og Nordsøen, og at dette projekt ikke kunne regne med statsstøtte. Det tilføjedes dog, at hvis man ønskede at fortsætte med at arbejde med projektet og derefter forelagde resultatet af de tekniske undersøgelser, som man havde foretaget, for den preussiske statsregering, så kunne sagen blive taget op til nærmere prøvelser, og der ville »på passende måde« blive taget hensyn til det ved udvælgelsen af, hvor en kommende nordøstersøkanal skulle gå.⁵⁹

Men den 23. marts 1869 kunne Flensburger Norddeutsche Zeitung imidlertid – »fra sikreste side« – meddele, at »man aldeles ikke havde ladet tanken om at forbinde Flensborg havn med Nordsøen ved en kanal falde, men at den tværtimod nu fra kompetent side er blevet taget under de alvorligste overvejelser«. Og til denne meddelelse føjer avisen så nogle ord om, at der »hermed er blevet givet den mest opmuntrende tilkendegivelse af noget, der kan betyde en overordentlig opgang for vores by«.

Denne optimisme skulle dog ikke komme til at vare ret længe. I begyndelsen af 1869 havde grev Adalbert v. Baudissin anmodet rigsdagen om støtte til et af ham udarbejdet projekt til en havn på det sydlige Rømø og i forbindelse hermed anlæggelse af en jernbane til fastlandet. Såvel Flensborg magistrat som deputeretkammer samt handelsforeningen i Flensborg tilsluttede sig denne ansøgning med den begrundelse, at med bygningen af en Rømø-havn ville en af betingelserne for et snarligt anlæg af en kanal mellem Nordsøen og Østersøen og med udgangspunkt i Flensborg være opfyldt. Iøvrigt gik også det nystiftede »Flensburger Dampfschiffahrt-Gesellschaft von 1869« ind for planerne for bygningen af en sådan kanal.⁶⁰ Men den 2. juni 1869 kom rigsdagens svar, og det gik – idet man tilsluttede sig grev Moltkes ovenfor anførte synspunkt – ud på, at man anså projektet om en kanal fra Flensborg til Nordsøen som værende så godt som uigennemførligt.⁶¹

Kanalprojektet havde det altså, som Flensborg Avis skriver den 27. okt. 1869, for tiden »meget dårligt«, og fra tysk side opfordredes da også nu de kanal-interesserede til snarest muligt at træde

sammen og danne en forening, der skulle give Flensborgs magistrat og »handelskorporationer« »et pænt vink om at gå i ilden«. En sådan forening blev da også dannet efter et møde, som under ledelse af gymnasielærer, dr. Wallichs afholdtes den 29. nov. 1869. I § 1 i denne forenings statutter, som blev vedtaget den 7. dec., hedder det at foreningens formål er »på alle måder at fremme anlægget af en kanal i linien Rømø-Flensborg«. Formålet med kanalen var ellers ikke præciseret nærmere, men det skinnede efterhånden meget tydeligt igennem, hvad det var, man ville opnå med de store bestræbelser, som man fra tysk side udfoldede for at realisere kanalplanen. I omtalen af et møde, der den 1. december afholdtes i kommunalforeningen, skriver Flensborg Avis den 2. december: Dr. Müller udtalte her om kanalprojektet, at han nu havde taget afstand fra dette forehavende efter at have bragt i erfaring, at der tildeltes dette anliggende afgjort politisk betydning.

At dette var tilfældet blev efterhånden mere og mere tydeligt fremhævet fra dansk side i den omfattende og til tider meget kraftige polemik, som ikke mindst i slutningen af 1869 fandt sted mellem Flensborg Avis og Flensburger Norddeutsche Zeitung. Flensborg Avis bragte den 3., 6., 20. og 21. december fire lange og meget vægtige artikler om kanalspørgsmålet – skrevet af redaktør C. A. Willemoes. I Flensborg Avis for 3. december havde Willemoes i sin omtale af mødet den 29. november nævnt, hvorledes dr. Wallichs i »en kort orienterende bemærkning« havde henvist til kanalspørgsmålets »utvivlsomme vigtighed for Tyskland og især for »Slesvigholsten«.« Wallichs udtalte endvidere, at han fandt spørgsmålet om muligheden for dets udførelse tilstrækkeligt besvaret ved, at handelsministeren i det preussiske deputeretkammer havde udtalt, at han havde sin opmærksomhed alvorligt henvendt på at skaffe de dertil nødvendige 34 millioner preussiske daler til veje. Og hvad det endelige valg af kanallinien angik, så mente dr. Wallichs, at »der ved general Molktes ugunstige ytringer om linien Rømø-Flensborg ikke var fældet nogen endelig dom, fordi det syntes uvist, om de var støttet på tilstrækkeligt nøje kendskab til denne linie, og man måtte derfor ikke lade sig afholde fra, herfra at stille denne linie i det bedste lys«. Ligeledes fremhævede han, at »en i sin tid herfra afsendt komitédeputation ingenlunde var fuldstændig afvist af kong Wilhelm, men derimod

opfordret til at anstille så nøjagtige undersøgelser som muligt«. Mødet sluttede med vedtagelsen af en resolution, hvori forsamlingen erklærede, at »det var dens mening, at der var en mulighed tilstede for udførelsen af kanalen fra Flensborg til Rømø«, og »at den holdt det for sin pligt, af al magt at stræbe hen til at få denne linie realiseret«.

Dr. Wallichs' beretning og vedtagelsen af resolutionen måtte, ifølge Flensborg Avis vække den uhildede læsers forundring over »det overfladiske, ja, uholdbare og det ligefrem anstødelige i motiveringen«. »Der mangler«, fortsætter Flensborg Avis, »faktisk oplysninger, der stiller det udenfor al tvivl, at der kan bygges en kanal mellem Rømø og Flensborg, i hvilken større skibe kan komme ind fra Nordsøen, og at denne kanal vil kunne betale sig«. Den overfladiske og uholdbare måde, hvorpå man betragtede sagen, viste sig også derved, at man overfor general Molktes vægtige udtalelser om Flensborg-Rømø projektet »nøjedes med en vag formodning om, at generalen ikke besad det fornødne nøje kendskab til linien, men forresten ikke påviste en eneste grund til denne formodning.«

I en længere artikel i Flensborg Avis den 6. december fortsættes angrebene imod dr. Wallichs' argumentation: »... os synes det nu, at det allerede ikke kunne tages for ubetinget gode varer, at handelsministerens ytringer tages til indtægt for »vort« kanalprojekt; der foreligger langt større sandsynlighed for, at de nærmest gjaldt en af de sydligere linjer, hvis realisation har langt bedre udsigt, og som har været genstand for temmelig omhyggelige undersøgelser og beregninger.«

Noget af det, der kunne røkke troen på, at Rømø-Flensborg kanalprojektet kunne blive til virkelighed, var, at der ikke var offentliggjort noget om resultaterne af de opmålinger, som man havde foretaget i efteråret 1868. Grunden til dette må efter Flensborg Avis' mening sikkert være, at de tal, som man var nået frem til ved opmålingerne, havde vist sig at være ubrugelige for anlægget af en kanal.

Man kan også undre sig over, at der ved mødet den 29. november overhovedet ikke blev rettet nogen forespørgsel om, hvorvidt et sådant kanalanlæg havde udsigt til at kunne betale sig. Og hvad man tilsyneladende slet ikke havde tænkt på, var, at der i løbet af få

Fig. 6. C. A. Willemoes, født 1835, var fra 1. okt. 1868 redaktør af Flensborg Avis. I 1872 udvandrede han til Danmark, hvor han døde i 1914.

år ville være tilvejebragt en forbindelse mellem Nordsøen og Østersøen ved den jernbane, som man havde vedtaget at anlægge mellem Lunderskov på den østjyske jernbane og Esbjerg havn, der var under bygning.

Når Flensborg Avis går så vidt, at den betegner dr. Wallich's beretning som »anstødelig«, skyldes det, »at man ved at vedtage denne resolution enstemmigt og uden debat ville opnå at få folk til at gå ind for kanalplanerne.« I sin artikel den 6. december kommer redaktør Willemoes nærmere ind på, hvorfor man brugte denne fremgangsmåde og i det hele taget gjorde sig så store anstrengelser for at få dette tvivlsomme projekt gennemført. Han finder, at forklaringen må søges i den omstændighed, at hertugdømmet

Slesvigs politiske situation var så uafklaret i disse år, da bestemmelsen i Prager-fredens § 5 om, at »befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, når de ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark« endnu stod ved magt. »Man måtte«, hedder det, »operere med kanalprojektet som et politisk agitationsmiddel, som et middel mod den slemme artikel 5, et middel som pænt ville blive lagt til side, såsnart artiklen havde fundet sin endelige afgørelse«. »Kunne man nemlig«, hedder det videre, »få folk bildt ind, at den preussiske regering interesserer sig for en kanal mellem Flensborg og Rømø, så ligger det nær at få dem til at tro, at Preussen ikke for alt i verden vil opgive det landstrøg, hvorigennem denne kanal skal gå, ikke vil prisgive de 34 millioner eller hvad mere, der måtte gå med, inden kanalen kunne blive færdig . . . Denne resolution er en politisk demonstration og intet andet. Projektet selv er så at sige en kanal, ved hvilken man vil forene Nordslesvig med Tyskland«. Det var derfor man offentliggjorde en resolution, som overhovedet ikke omtalte, hvilke motiver der lå bag den, og som slet ikke nævnte de betænkeligheder, der kunne være med hensyn til muligheden for at anlægge denne kanal eller for rentabilitet, kommercielle interesser m.v. Og redaktør Willemoes slutter sin lange artikelserie i Flensborg Avis med den 21. december at skrive: »Men lykkedes det først at bilde folk muligheden af projektets gennemførelse ind, så ville følgen være, at de opgav at kæmpe for at komme tilbage til Danmark«.

4. Projektets endeligt

Den 12. maj 1870 behandlede i Flensborgs bykollegier et andragende fra Kanalforeningen om et tilskud fra byen til det »specielle kanalnivellement«, som man anslog ville komme til at koste 5.000 daler. Kanalforeningens repræsentant bemærkede, at man mente at kunne skaffe 1.000 – 5.000 daler ved privat indsamling, og at Flensborg kreds allerede havde erklæret sig villig til at yde 1.000 daler på betingelse af, at byen bidrog med et tilsvarende beløb.

Forhandlingerne om at bevilge dette bidrag til kanalsagen blev ret bevægede, idet den danske minoritet, hvis ordfører var Gustav Johannsen, gik stærkt imod, at Flensborg skulle yde et beløb til

denne sag. »Drøftelserne var«, skriver Flensburger Norddeutsche Zeitung den 13. maj, »et drastisk bevis på, hvorledes et lille og stadig aftagende fanatisk dansk parti opfatter og træder i skranken for byens interesser«. Gustav Johannsen gjorde gældende, at den preussiske stat intet havde gjort for denne sag, men tværtimod allerede ladet linien St. Margarethen – Ekernførde opmåle og ladet forstå, at den foretrak denne plan. Dette fremgår også af en artikel, som Flensborg Avis bragte den 9. maj 1870, og hvori det hedder, at »det flensborgske kanalprojekt aldrig har nydt nogen virkelig støtte fra kompetente kredse«, og »at den preussiske regering kun har interesseret sig for de to kanallinier Brunsbüttel – Kiel og St. Margarethen – Ekernførde. »Man har«, fortsætter Flensborg Avis, »kun tilladt, at den [den flensborgske kanalplan] brugtes af projektmagere og politiske agitatorer . . . og har derfor fra kompetent side sjældent sagt vore flensborgske kanalmænd imod«.

Fra tysk side blev det under forhandlingerne den 12. maj udtalt, at Gustav Johannsens redegørelse savnede ethvert grundlag, og fremhævet, at »byen på grund af den interesse, den havde i kanalplanen, aldrig ville kunne tilgive, hvis de soleklare store fordele, som denne plan indebærer, blev afvist, fordi man havde forsømt at gå ind for planen. Forsøget på at få kanalen bygget måtte gøres«.

Resultatet af afstemningen blev da også at bykollegierne – med 15 stemmer for og 7 danske stemmer imod – vedtog at yde et bidrag på 1.000 daler til et kanalnivellement.

Ved et kanaludvalgsmøde den 3. maj 1870 havde dr. Wallich iøvrigt holdt en lang tale, som er gengivet i Flensburger Norddeutsche Zeitung for 19., 24. og 26. maj, og hvori han blandt andet påpeger nødvendigheden af en kanal, der er farbar for alle krigsfartøjer, og fremhæver den meget gunstige retning, som en kanal fra Flensborg til Lister Dyb vil have, idet et skib vil kunne sejle fra Femern Bælt og videre gennem Flensborg Fjord og den påtænkte kanal ved en og samme vindretning.

Men på det møde, som kanalforeningen afholdt den 17. maj 1870, var der alligevel kun mødt 20 medlemmer, og i Flensburger Norddeutsche Zeitung for 18. maj udtales det da også i den anledning, at man må forbavses over, at købmandsstanden omfatter dette kanalprojekt, som netop på en velgørende måde berører

de specielle flensborgske handelsmæssige forhold, med så ringe interesse.

De flensborgske kanaltilhængere gav dog ikke op. De var utrættelige i deres bestræbelser for at få deres sag gennemført, trods det, at udsigterne til at få kanalprojektet realiseret, var meget små, og trods det, at rigsdagen, som nævnt side 95, den 2. juni 1869 havde erklæret, at en kanal fra Flensborg til Nordsøen var så godt som uigennemførlig. I 1871 ansøgte kanalkomiteen endog om 4.000 daler til et grundigt nivellement af kanallinien. Før den preussiske regering ville tage en beslutning i denne sag, sendte man imidlertid overbygningsinspektør Hagen op til det nordlige Slesvig for at foretage en indgående undersøgelse af de af Flensborg-komiteen tilvejebragte forarbejder samt af selve kanallinien. Resultatet af de af Hagen foretagne undersøgelser, der forelå i 1872, var, at han »udtalte sig særdeles fordømmende om Flensborg-linien«. (Flensborg Avis 13. aug. 1872). Og den 21. august bragte Flensborg Avis så en kort meddelelse med overskriften »Kanalprojektets endeligt«, hvori det hedder, at »alvorlige bestræbelser for at fremme projektet egentlig kun er udgået fra dem, der lagde størst vægt på sagens politiske side, medens forretningsdrivende har forholdt sig temmeligt koldt dertil«.

Men endnu i 1878 blev opmærksomheden dog flygtigt henledt på spørgsmålet om en kanal fra Flensborg til Lister Dyb. Af Flensborg handelskammers årsberetning for 1878 fremgår det, at man med særlig tilfredsstillelse har set, »at den handlekraftige statsregering nu også har sin opmærksomhed rettet mod en videreudvikling af det tyske kanalvæsen. Vi knytter dertil det håb, at den kongelige statsregerings omsorg vil bringe os den længselsfuldt ventede nordøstersøkanal, for hvilken Flensborg Fjord og Lister Dyb sikkert vil være de bedste endepunkter«.

Men håbet om, at en sådan kanal nu ville blive bygget, blev atter beskæmmet, og den kanal, som man fra visse sider havde arbejdet så ihærdigt for lige siden midten af 1860'erne, måtte naturligvis definitivt opgives, da den tyske regering og den preussiske landdag i foråret 1886 vedtog at bygge en kanal fra Brunsbüttel til Holtenau ved Kielerfjord. Den kom til at gå under de forskellige navne: Nordøstersøkanalen, Kaiser Wilhelm Kanal eller Kielerkanalen, som den kaldes i internationale søfartskredse, og Bismarck havde

gennemtrumfet den på trods af generalfeltmarskal, grev Moltkes kraftige modstand samt modvilje fra marineautoriteterne og krigsministeriet.⁶²

5. *Projektet genoplives 1918*

Men selvom planen om en kanal fra Flensborg Fjord til Lister Dyb nu var fuldstændig opgivet, skulle det alligevel vise sig, at den blev fremsat igen, da Nordslesvigs genforening med Danmark var nært forestående. Allerede i november 1918 skrev professor, dr. phil. H. P. Steensby en artikel, hvori han gav udtryk for, at »får vi Sønderjylland, vil der sikkert en dag opdukke planer om at bygge en ny kanal, som bedre end Kielerkanalen ville formidle den direkte forbindelse mellem Nordsøen og Østersøen«. Efter Steensbys opfattelse ville det mest naturlige være, om en sådan kanal blev ført fra Lister Dyb til Flensborg Fjord eller Åbenrå Fjord, hvilken sidste han iøvrigt mente måtte foretrækkes af rent strategiske grunde.

Steensby anlagde, som han skriver, stats- og samfærdselsgeografiske synspunkter. En kanal som den af ham foreslåede ville være en nordisk opgave. Den ville betyde, at »Sveriges hele syd- og østkyst ville profitere umådeligt af en sådan kanal. Først ved den ville Sveriges østkyst egentlig blive åbnet for oceantrafikken ... Den vil frigøre Danmark og Sverige og hele Norden overfor Tyskland«. En betingelse for, at denne kanalplan kunne realiseres, var dog – mente Steensby – at øen Sild ikke forblev under Tyskland, for i så tilfælde ville det være »muligt for tyskerne at hindre kanalens udmunding i Lister Dyb«.

Som ovenfor nævnt skrev Steensby sin artikel i november 1918, og efter at den havde været forelagt »en af vore højt fortjente mænd, der har særlige tekniske og andre forudsætninger« – han nævner ikke, hvem det var – samt »forskellige betydende mænd« blev den trykt i Berlingske Aftenavis for 9. og 10. juli 1919.

Angående selve forløbet af Steensbys kanal, så indskrænkede han sig til kun at angive kanalens endepunkter uden at gøre noget forsøg på at skitsere planens nærmere enkeltheder, ligesom han også fuldstændig undlod at komme ind på, hvorledes de tekniske betingelser for et kanal anlæg på denne linie i det hele taget var. Han ville med sin artikel pege på det ønskelige i et kanal anlæg her, men den tekniske vurdering overlod han til ingeniørerne. Hans artikel

blev da også imødegået meget kraftigt af civilingeniør Vilh. Marstrand, der kort og klart skrev, at »det af rent praktiske grunde ikke er muligt at tvinge en sådan plan til udførelse«. Marstrand anfører, at der ikke findes en linie fra Tønder til Flensborg Fjord eller Åbenrå Fjord som ikke passerer 40 meters kurven. På lange strækninger måtte kanalen føres gennem et terræn, der ligger mere end 30 meter over havets overflade, og jordarbejdet ved en niveaukanal ville blive »så vanvittigt kostbart, at der absolut ikke kan blive tale om for alvor at drøfte denne mulighed . . . Selv en slusekanal er det praktisk talt helt udelukket at anlægge, idet der i det pågældende terræn ingen muligheder er for at skaffe tilløb nok til kanalens øverste afsnit, så de nødvendige gennemslusninger kan foregå«. ⁶³

Kanalprojektet Slien – Ekerneførde – Kielerkanalen

De mange anstrengelser, som man havde gjort for at få bygget en ny nordøstersøkanal i Slesvig havde således ikke ført til noget positivt resultat. Det skulle dog vise sig, at man ikke havde opgivet håbet om, at der i denne landsdel kunne blive anlagt en større kanal, som bl.a. kunne være medvirkende til at give skibenes passage fra Nordsøen til Østersøen så gode betingelser som muligt. Allerede mens den nye nordøstersøkanal – Kielerkanalen – var under bygning, blev der nemlig fremsat en plan om at grave en kanal fra Ekerneførde til egnen omkring Sehested ved Kielerkanalen. Herved ville den store nye vandvej, der skulle udmunde i Kieler Fjord, også få en udmundning i Ekerneførde Bugt.

Tanken om at benytte sig af de gode forhold, som den 10 km lange tunneldal mellem Ekerneførde Bugt og Sehested frembyder for et kanal anlæg, havde været fremme allerede i 1848, da brødrene Christensen (se s. 84) ville lade den østligste del af den af dem planlagte kanal fra St. Margarethen ved Elben gå fra Sehested til Ekerneførde Bugt. Den samme tanke havde også Lentze haft (se s. 84), efter at den preussiske regering i 1864 havde anmodet ham om at give et forslag til en handels- og marinekanal. I det omhyggeligt udarbejdede projekt, som forelå den 2. febr. 1865, foreslog Lentze nemlig en kanal fra St. Margarethen til Ekerneførde Bugt, men da

den preussiske marinehavn i Danzig i 1865 flyttedes til Kiel, ønskede det preussiske krigsministerium, at den nye kanal skulle føres ud til Kieler Fjord, og Lentze måtte derfor ændre den østligste del af det kanalprojekt, som han havde udarbejdet, i overensstemmelse med ministeriets krav. Kanalsagen kom iøvrigt ikke videre denne gang på grund af de usikre politiske forhold efter krigen mellem Preussen og Østrig.

Den preussiske regering var dog stadig interesseret i planerne om en ny nordøstersøkanal, men den kraftige modstand mod en sådan kanal, som generalfeltmarskal, grev Moltke gav udtryk for gentagne gange, blandt andet i den tale, som han holdt i den tyske rigsdag den 23. juni 1873,⁶⁴ bevirkede, at der i nogle år var ret stille om kanalsagen. Men i 1890 – 3 år efter, at arbejdet på den nye nordøstersøkanal var blevet sat igang – kom spørgsmålet om en forbindelseskanal mellem Ekernførde Bugt og Kielerkanalen for alvor på tale, og denne ret korte kanalstrækning kom efterhånden til – på en ret markant måde – at føje sig ind i rækken af slesvigske kanalprojekter i det 19. årh. Først efter at der i henved en snes år havde været ført talrige forhandlinger med forskellige ministerier og andre instanser, og efter at sagen havde været behandlet i rigsdagen, fandt dette projekt sin endelige afgørelse i 1908.

Det var en forretningsmand ved navn Hermann Petersen,⁶⁵ der i en skrivelse, som han den 11. september 1890 sendte til regeringen, fremsatte sin plan om »en søfartvej mellem Slien, Ekernførde havn og Nordøstersøkanalen«. I fortsættelse af denne skrivelse uddybede han i et skrift, som han udsendte den 26. sept. 1890, sine betragtninger over den betydning, en sådan forbindelseskanal ville have for handelen, og i december samme år påpegede han derefter i en skrivelse til ministeriet dens militære værdi. Hermann Petersens projekt, som altså også omfattede en forbindelseskanal til Slien, gik ud på, at der fra landsbyen Holm ved den sydligste del af Sliens Store Bredning, skulle føres en kanal til Witten See, og fra Bünsdorf ved denne søs sydligste punkt skulle kanalen så gå til Schirnau ved Kielerkanalen, ca. 5 km vest for Sehested. Fra et punkt ca. 4 km sydøst for Slien skulle der fra denne kanal graves en kanal til Vindeby Nor og Ekernførde.⁶⁶ Da Witten See ligger 5 m over havet, måtte der ved Østerby og ved Bünsdorf bygges sluser, som begrænsede det højest beliggende afsnit af kanalen (fig. 7).

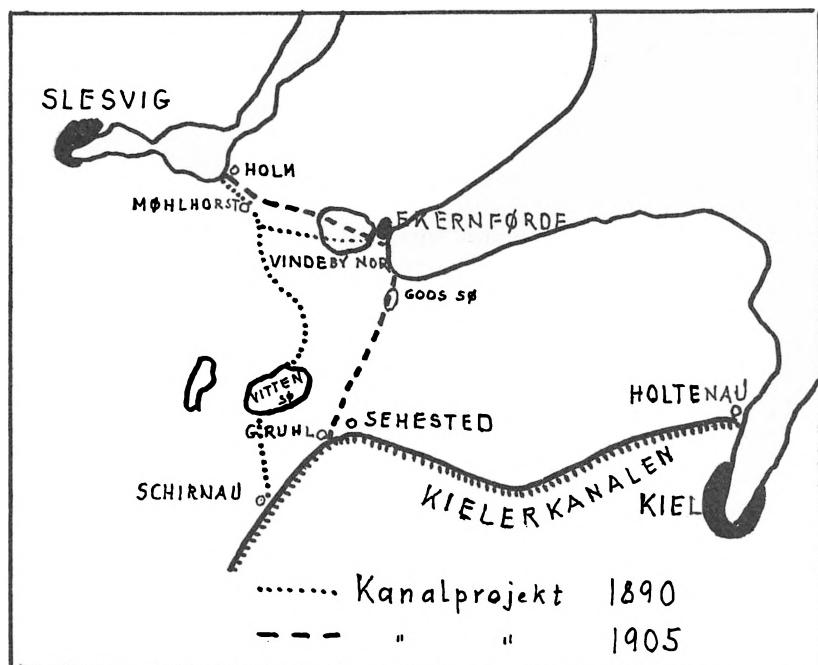

Fig. 7. Hermann Petersens projekter til en kanalforbindelse fra Slien over Ekerneførde til Kielerkanalen. (Efter Herm. Petersen: Der ... Kanal og Der A- und der B-Kanal).

Hermann Petersens kanalprojekt blev modtaget med en vis interesse fra de højere myndigheders side, og den 21. marts 1891 fik han tilladelse til at lade de generelle forarbejder udføre. Dette arbejde overdrog han til ingeniør A. Creuz i Hamborg, og den 22. oktober kunne resultatet af disse undersøgelser tilsendes regeringen i en rapport, der omfattede 74 sider, og som var forsynet med 2 kort.

Det, der havde foranlediget Hermann Petersen til at foreslå et sådant kanal anlæg, var både kommercielle og militære betragtninger. »Alt i alt tror jeg«, skriver han, »at formålet med Nordøstersøkanalen først vil blive fuldstændigt opnået, når min kanal bygges samtidig med hovedkanalen«. ⁶⁷

I de følgende år var der egentlig ret stille om Hermann Petersens kanalprojekt. Ministeriet havde ganske vist udbedt sig forskellige oplysninger om projektet. Man havde således ikke fundet det

tilstrækkeligt bevist, at den nødvendige vandforsyning til kanalen var til stede, ligesom man heller ikke mente at kunne gå igang med en undersøgelse af kanalens tekniske sider, før det var blevet belyst, hvilken betydning den ville have i militær henseende. Sagen var efterhånden ved at gå i hårdknude. I en skrivelse af 2. dec. 1896 gav marineministeriet (Reichsmarineamt) udtryk for, at man med interesse havde set projektet, men at man på ingen måde kunne stille et tilskud i udsigt, og den 10. juni 1897 meddelte ministeriet Hermann Petersen, at man efter nærmere at have gennemgået hans kanalprojekt ikke så sig i stand til give tilladelse til, at hans kanal kunne tilsluttes Kielerkanalen.⁶⁸

Da det under disse omstændigheder ikke var muligt at formå ministeren til at bringe sagen videre til landdagen eller til rigsdagen, indså Hermann Petersen, at han måtte lade sagen hvile.

Men otte år senere syntes han, at begivenhederne omkring Kielerkanalen havde udviklet sig på en sådan måde, at det nu – mere end nogen sinde – var påtrængende nødvendigt at bygge den af ham foreslåede forbindelseskana1 til gavn for såvel handelen som for den kejserlige marine og rigskrigshavnen i Kiel. Fra offentligheden blev det nemlig nu – efter at kanalen havde eksisteret i 10 år – kritiseret, således som det også var sket tidligere, at der ved planlæggelsen af denne kanal ikke var blevet taget tilstrækkeligt hensyn til de økonomiske interesser. Også i rigsdagen taltes der om, at kanalforvaltningen ikke havde været forudseende nok. Som følge af dette besluttede regeringen, at der skulle foretages en udvidelse af kanalen, og i 1907 bevilgede rigsdagen enstemmigt de 223 millioner mark, som denne udvidelse ville komme til at koste.⁶⁹

I forbindelse med den nu vedtagne udvidelse, som skulle forbedre Kielerkanalens effektivitet, fandt Hermann Petersen som nævnt, at tiden var inde til, at han påny kunne komme frem med sit forslag om en forbindelseskana1 fra Kielerkanalen til Ekernførde Bugt – omend i en noget ændret form. Det projekt, som han nu forelagde i et udførligt skrift,⁷⁰ omfattede tre hovedafsnit, nemlig 1) en kana1 fra Slien til Vindeby Nor og Ekernførde, 2) en kana1 fra Ekernførde Bugt til den lille lokalitet Gruhl ved Kielerkanalen, umiddelbart vest for Sehested og – som noget nyt – 3) planen om et stort havneanlæg – en frihavn – ved Ekernførde. Hensigten med denne store plan var at skabe en efter hans mening meget stærkt

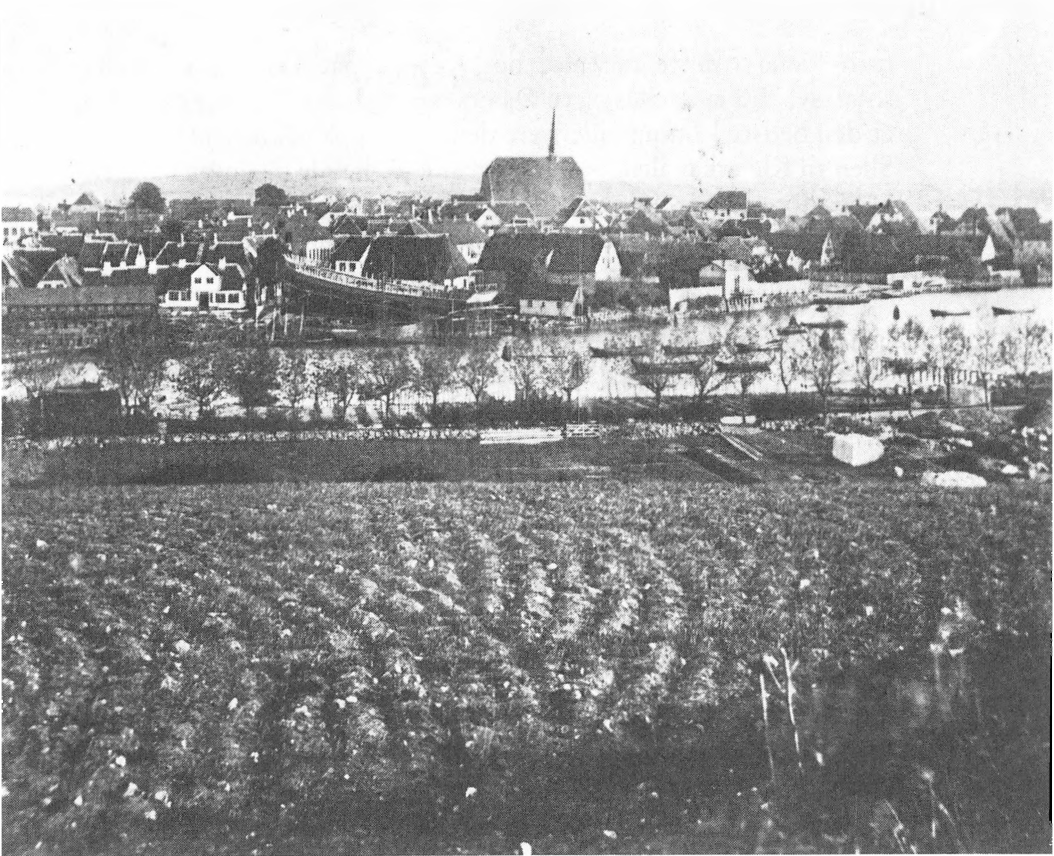

Fig. 8. Ekernefærde havn set fra nord 1870. Til højre indløbet til Vindeby Nor, gennem hvilket både H. Petersens kanalprojekt 1848, Stieltjes projekt 1864 og Hermann Petersens 1890 og 1905 havde udløb til Østersøen, der ligger til venstre for billedet. Over skibsværftet i forgrunden ses byens kirke, indviet til Sct. Nicolai. (Foto af F. Brandt, Flensborg i Det kgl. Bibliotek).

tiltrængt ekstra udmunding for Kielerkanalen og at forbedre byen Slesvigs forbindelse med Østersøen samt at gøre Ekernefærde til en stor havneby.

Hvad angår besejlingsforholdene til Slesvig, havde disse i lange tider været meget dårlige. Hermann Petersen nævner, at der flere gange har været gjort forsøg på at gøre Slien bedre egnet som søfartsvej for de noget større skibe, men at anstrengelserne ikke har ført til det ønskede resultat. Han mener derfor, at man må nøjes med at konstatere, at man i stedet for at prøve på at forbedre

forholdene i dette farvand, bør forsøge på at skabe en anden søfartsvej fra byen Slesvig til Østersøen, og han er af den opfattelse, at den bedste løsning ville være den af ham projekterede kanal fra Slien til Kielerkanalen. Som nævnt side 86 havde ingeniør Piepgras i 1865 foreslået bygningen af en sådan kanal, som han mente måtte blive langt billigere end arbejdet med at gøre Slien sejlbar for større skibe.

Den del af Hermann Petersens kanalplan, som skulle blive genstand for den mest indgående behandling, var dog – foruden planen om en frihavn ved Ekernförde – kanalstrækningen fra Ekernförde til Kielerkanalen. En af grundene til, at han fremkom med sit fornyede og ændrede projekt for denne kanalstrækning, var – foruden det allerede anførte – at han mente, at der ved planlægningen af den nye, store Kielerkanal først og fremmest var taget hensyn til krigsmarinens interesser. Alene det, at krigshavnen Kiel var blevet udpeget som den østlige udmunding af den nye kanal, betød, at man fra første færd havde set bort fra muligheden for, at der kunne komme en livlig trafik af handelsskibe på denne kanal. »I Kieler Fjord er det krigsmarinen, der dominerer, og handelsskibene er så at sige kun tålt«. Han påpeger, hvorledes krigsmarinens og handelens interesser »aldrig kan bringes under samme hat«, og at den fulde udvikling af disse to grene af skibsfarten kun kan ske, når der foreligger »en lokal adskillelse af dem«. ⁷¹ Hermann Petersen fremhæver, hvorledes det af ham udarbejdede projekt muliggør en sådan adskillelse af krigs- og handelsmarinen, og at en med Holtenau sideordnet kanaludmunding ved Ekernförde Bugt vil give handelen en havn, hvori den kan udvikle sig frit. Han betoner endvidere, at en kanal fra Ekernförde til Gruhl ikke må betragtes som et konkurrenceforetagende til Kielerkanalen, men som en fuldstændiggørelse af denne, og at den først og fremmest vil være til gavn for handelen (fig. 7).

Som en naturlig følge af de synspunkter, Hermann Petersen fører frem, kommer så det tredie hovedpunkt i hans samlede projekt, nemlig bygningen af en frihavn ved Ekernförde. Da han fremkom med sit projekt, var denne bys havn – således som den iøvrigt stadig er – af ringe udstrækning. Det er kun den ydre, bugtede del af den smalle forbindelse mellem Vindeby Nor og Ekernförde Bugt, der tjener som havn, og dette ville naturligvis

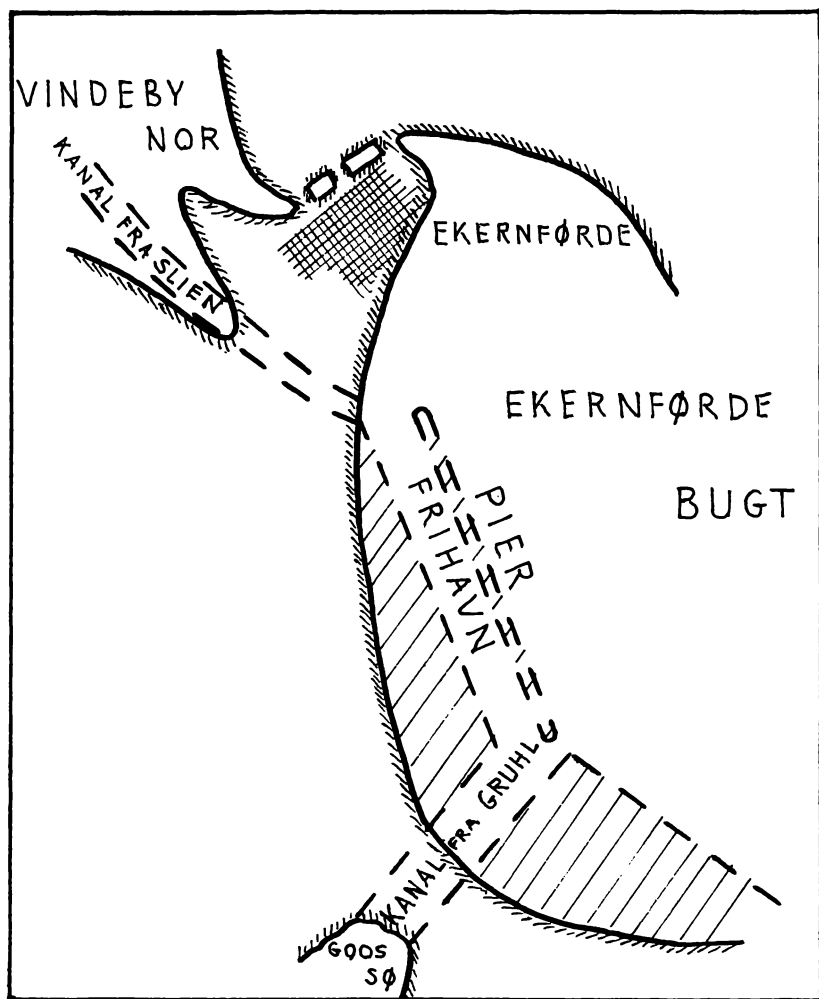

Fig. 9. Hermann Petersens plan for en frihavn ved Ekerneførde (Efter »Der A- und der B-Kanal«).

være ganske utilstrækkeligt til en frihavn – en transithavn. Han tænkte sig derfor, at der mellem udmundingerne af kanalen fra Slien og forbindelseskanalen fra Kielerkanalen skulle bygges et ca. 3 km langt havnebassin langs med kysten (fig. 9).

Hermann Petersens projekt kom efterhånden så vidt, at der i rigsdagssamlingen 1907/08 – den 20. febr. 1908 – blev indgivet et

andragende om, at der måtte blive nedsat en kommission på 14 medlemmer, som nærmere skulle behandle projektet om »en ved private midler anlagt kanal« fra Kielerkanalen til Ekernførde. Dette andragende blev støttet af en resolution, som et udvalg fra Ekernførde, Slesvig og Husum havde vedtaget den 2. febr. 1908, og hvori man enstemmigt fremsatte ønsket om, at der måtte blive nedsat en kommission, som skulle undersøge de forskellige projekter, der forelå. Flensborg Handelskammer, der også var blevet anmodet om at tiltræde resolutionen fra de tre byer, var i det væsentlige tilbageholdende, da man var meget skeptisk overfor det fremsatte projekt, men gav alligevel sin tilslutning til resolutionen.⁷²

Det indsendte andragende blev behandlet på rigsdagsmødet den 13. marts.⁷³ Ordføreren for forslagsstillerne – Spethmann – understregede i sin stærke anbefaling af Hermann Petersens plan, at den vedtagne udbygning af Kielerkanalen, som ville koste 223 millioner mark, ikke ville opfylde de forventninger, som man stillede, hvis denne udbygning indskrænkede sig til blot at blive en uddybning og udvidelse af kanalen. Den væsentlige ulempe ligger nemlig i, udtalte han, at der ved kanalens udmundinger ofte ligger et meget stort antal skibe, der – måske i dagevis – må vente på at kunne blive sluset ind i kanalen, og dette uheldige forhold gør sig i særlig grad gældende ved kanalens udmunding i Kieler Fjord. Den mest effektive måde, hvorpå denne store ulempe kan fjernes, er, at Kielerkanalen får yderligere udmundinger – først og fremmest til Østersøen. Dette er noget, som den stærkt stigende trafik gennem Kielerkanalen gør til en påtrængende nødvendighed.

I slutningen af sin tale meddelte Spethmann, at »der bag hr. Petersen står et selskab, som vil bygge denne kanal ved private midler«.

Statsminister v. Bethmann Hollweg var bestemt modstander af projektet, som han mente ikke var tilstrækkeligt økonomisk funderet, og som heller ikke ville betyde særlige fordele. De forventninger om en betydelig udvikling af Ekernførde, som man knyttede til projektet ud fra et handelsmæssigt synspunkt, var meget overdrevne, og han betvivlede, at Ekernførde havn ville kunne blive en betydelig transithavn. Desuden mente han, at dette, at en privat kanal nu – ved Gruhl – skulle sluttes til den under

rigsforvaltningen stående kanal ville medføre visse vanskeligheder. Der måtte således indrettes et fælles lodseri og en fælles bugser-tjeneste.

Under de videre forhandlinger blev der fra flere sider givet udtryk for det ønskelige i, at der blev nedsat en kommission, men at denne ikke alene skulle behandle Hermann Petersens projekt. Kommissionen skulle undersøge samtlige foreliggende kanalprojekter, som var egnede til at yde søtrafikken og handelen fordele, der ville være af afgørende betydning. Blandt de projekter, der var fremsat, var der et, der gik ud på at forbinde Kielerkanalen med Heveren ved Husum.

Den kommission, der blev nedsat, arbejdede imidlertid især med Hermann Petersens projekt. De andre fremkomne forslag blev afvist af samtlige kommissionsmedlemmer, og den 6. maj 1908 vedtog kommissionen enstemmigt at tilstille regeringen en petition, hvori der udtales, at kommissionen ikke mener, at det tyske rige, i betragtning af den planlagte udvidelse af Kielerkanalen, har nogen anledning til selv at overtage bygningen af en kanal fra Ekernefærde til Gruhl. Kommissionen var også af den opfattelse, at de ulemper, som tilladelsen til en sidekanals tilslutning til hovedkanalen måske ville medføre for rigskanalforvaltningen, ikke ville være så betydelige, at man som følge deraf skulle undlade at anbefale tilladelsen, såfremt entreprenørerne kunne dokumentere, at de penge, der var nødvendige til bygningen af forbindelseskanalen, stod til deres disposition, og at de iøvrigt ville opfylde de betingelser, som rigsregeringen fandt det nødvendigt at stille.

Samme dag, som kommissionen havde vedtaget petitionen til regeringen, kunne Eckernefærde Zeitung (her efter Apenrader Tageblatt 8. maj) meddele, at kanalkommissionen ville komme til Ekernefærde den 4. juni, for på selve stedet at foretage indgående undersøgelser. I Ekernefærde håbede man naturligvis, at denne beslutning af kommissionen ville bidrage til, at kommissionsmedlemmerne fik en voksende forståelse af den petersenske kanalplan og for bygningen af en frihavn, således at virkeliggørelsen af »dette vidtgående projekt« måske blev bragt nærmere.

Det skulle dog ikke komme til at gå således. Det meget betydelige arbejde, der i henvend en snes år havde været udført for at få den store plan realiseret, førte ikke til noget resultat. Men

alligevel skete der dog det, at planerne om en kanalforbindelse fra Slesvig over Ekernefærde til Kielerkanalen dukkede op endnu engang. Bykollegierne i Slesvig så i den grad optimistisk på denne sag, at de den 17. april 1913 besluttede at bevilge 200.000 mark som bidrag til køb af landområder til den planlagte kanal fra Slesvig til Ekernefærde. Men den første verdenskrig gjorde, at der ikke kunne arbejdes videre med kanalplanerne.

Slutning

Det var således meget forskellige synspunkter, der lå til grund for slesvigske kanalprojekter i det 19. årh. Man lægger mærke til, at det nu egentlig ikke var det handelsmæssige og økonomiske aspekt, der var fremherskende, således som det tidligere havde været tilfældet. Det mest fremtrædende eksempel herpå var den gottorpske hertug Frederik 3.'s plan i 1630'erne om en nordøstersøkanal. Han havde øjet åbent for den gunstige handelsbeliggenhed, som hertugdømmerne havde fået ved nu – efter ændringen af magtforholdet i Europa – at ligge så at sige midt i verdenstrafikken, idet Europas hovedhandel i det 17. årh. bestod af udvekslingen af Østersølandenes og Vesteuropas varer. Hertug Frederik 3. arbejdede endog energisk med en fantastisk plan, der gik ud på at lede handelen med persiske og andre asiatiske produkter som f.eks. silke og krydderier gennem Rusland og over Østersøen til Kiel, hvorfra de skulle føres videre til Vesteuropa via en kanal fra Kiel til Ejderen. En nordøstersøkanal blev dog først en realitet, da Ejderkanalen åbnedes i 1784. Det var fortrinsvis den handelsmæssige betydning, som man mente, at denne kanal ville få, der lå bag ønsket om at få Ejderkanalen bygget, medens det ved de slesvigske kanalprojekter i det 19. årh. også var andre synspunkter, der gjorde sig gældende.

I 1848 – og 1860 – var det drømmen om en tysk flåde, der lå bag projektet om en kanal Husum – Slesvig – Ekernefærde. Man fremhævede nødvendigheden af, at en kommende tysk flåde, hvorfra den ene del måtte være i Østersøen og den anden del i Nordsøen, skulle have mulighed for at kunne forenes i det ene eller det andet af disse to have uden at blive forhindret ved en spærring i de danske bæltter. Med det flensborgske projekt sidst i 1860'erne kom et nyt synspunkt frem, idet det nu blev den rent nationalpolitiske betydning af en sådan kanal, der blev fremført, selvom man også

pegede på, at en kanal Flensborg Fjord – Lister Dyb ville kunne få handelsmæssig betydning – især for Flensborg – samt at den også ville være af en vis strategisk værdi.

Men da man kort efter år 1900 drøftede, hvad der skulle lægges vægt på ved den udvidelse af Kielerkanalen, som havde vist sig at være nødvendig, blev modsætningerne mellem de krav, som krigsmarinen og handelsmarinen måtte stille, trukket klart op, og i forbindelse hermed blev der fra handelsmarinens side peget på det meget ønskelige i at få bygget en frihavn ved Ekernførde.

UTRYKTE KILDER

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig. (*LAS*).

Abt. 68, nr. 478: Vorschläge für nützliche und mögliche Kanäle aus allen Teilen der Herzogtümer.

Abt. 309, nr. 16147: Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Aviser: Flensborg Avis (*Fl. A.*). Flensburger Norddeutsche Zeitung (*Fl. N. Z.*).

Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1629). Flensborg 1939.

O. Becker: Bismarcks Kampf für den Nord-Ostsee-Kanal. (Historische Zeitschrift, Bd. 167, 1943).

Bericht über die Verhandlungen der vereinigten Ständeversammlung der Herzogtümer Schleswig-Holstein. Rendsborg 1848.

Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins. Kiel 1966.

C. F. Christensen und E. H. Christensen: Project zu einem deutschen Marine- und Handelskanal. Rendsborg 1848.

Theo Christiansen: Schleswig 1836 – 1945. Slesvig 1973.

H. V. Clausen: Sønderjylland. København 1932.

K. J. Clement: Die schleswig-holsteinischen Seekanal-Projecte. Hamborg 1865.

C. Dankwerth: Neue Landesbeschreibung der Zwey Herzogtümer Schleswich und Holstein. Husum 1652.

Denkschrift über die Bildung einer Deutschen Kriegsflotte. Vom Marine-Ausschuss der Bundesversammlung Frankfurth a.M. 1848.

Eckermann: Ein Kanal-Project von 1629. (Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw.-Holst.-Lauenburgische Geschichte Bd. 26).

Festgabe der Stadt Rendsborg zur Feier des 100 jährigen Bestehens des Schleswig-Holsteinischen Kanals. Rendsborg 1884.

Flensborg Bys Historie, bd. II, 1955.

Flensborg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensborg 1966.

K. Gad: En Nordsøen og Østersøen forbindende, for større Skibe skikket, Kanal igjennem Hertugdømmet Slesvig. København 1859.

H. V. Gregersen: Den lüneburgske Saltoktroi. København 1962.

- »Grænsespørgsmålet«, III, København 1919.
- C. Hansen: Der Holsteinische Kanal von Brunsbüttel nach der Neustädter Bucht zur Verbindung der Nordsee und Ostsee. København 1860.
- Chr. Hansen jr.: Ueber die Anlage eines Seehafens an der Westküste als Ausgangspunkt für die Eisenbahnlilien der dänischen Halbinsel. Flensburg 1855.
- Edv. Holm: Danmark-Norges Historie fra Den nordiske Krigs Slutning til Rigerens Adskillelse. V. København 1906.
- N. H. Jacobsen: Nogle midtsjællandske kanalplaner fra begyndelsen af det 19. årh. (Geografisk Tidsskrift 1973).
- N. H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav. København 1937.
- Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg 1908. Erster Teil.
- Waldemar Jensen: Der Nord-Ostsee-Kanal, Neumünster 1970.
- Manfred Jessen-Klingenberg: Vom Eiderkanal zum Nordostseekanal (i »Zerssen & Co. 1839-1964«. Rendsborg 1964).
- J. H. G. v. Justi: Gesammelte Politische und Finanzschriften. København og Leipzig 1761.
- Knud Klem: Bemærkninger om nogle ældre danske kanal anlæg. (Arkiv og Museum. Red. O. Andrup. Serie 2, bd. 2, 1943).
- A. Liljefalk og Otto Lütken: Vor sidste Kamp for Sønderjylland. København 1904.
- K. Loewe: Geschichte des Nord-Ostsee-Canals. Berlin 1895.
- Der Norddeutsche Kanal zur Verbindung der Nord- und Ostsee zwischen Eckernförde und Husum von dem zur Ermittlung dieser Linie gebildeten Ausschuss. Slesvig 1849.
- Hermann Petersen: Der A- und der B-Kanal. Schiffsstrassen zwischen der Schlei, dem Eckernförder Hafen und der Kaiser Wilhelm-Kanal. 1905.
- Hermann Petersen: Der ... Kanal. Eine Schiffsstrasse zwischen der Schlei, dem Eckernförder Hafen und dem Nord-Ostsee-Kanal. Eckernförde 1893.
- C. Piepgras: Bemerkungen über einige neue Verkehrswege. Slesvig 1865.
- Project zu einem Marine- und Handels-Canal von Husum über Schleswig nach Eckernförde zur Verbindung der Nordsee mit der Ostsee. Entw. Husum im December 1848 von H. Petersen. Vermessen, nivellirt und gez. v. J. Jansen u. A. G. Bussmann. 1:60.000. Litogr. 1. Bl. Slesvig 1849.
- Schiffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg. Flensburg 1971.
- Schleswig-Holstein-Lauenburgische Provinzialberichte 1796.
- Skizze eines Ost-Nordsee-Canal-Projects mit den Endpunkten Flensburger Hafen - Lyster-Tiefe. Berlin 1868.
- Statsrådets Forhandling 1848-63. VIII. København 1968.
- T. J. Stieltjes: Denkschrift über einen Kanal zur Verbindung der Nordsee mit der Ostsee. Im Auftrag des Kanal-Comité's aus den Städten Husum, Schleswig und Eckernförde. Haag 1866.
- Sønderjyllands Historie IV. u. å.
- Topographischer Atlas Schleswig-Holstein. Neumünster 1966.
- J. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. København 1864.
- Verhandlungen des Reichstags, Bd. 231 og 232. Berlin 1908.
- Zur Beleuchtung des Canal-Linie zwischen Eckernförde und Husum von einem Ausschuss-Mitgliede 1848.
- Åbenrå Bys Historie I. Red. Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Åbenrå 1961.

Kursiv angiver forkortelser i henvisninger.

HENVISNINGER

1. Festgave s. 8
2. Topographischer Atlas s. 23
3. Gregersen s. 30
4. Provinzialberichte s. 78
5. Jacobsen: Kanalplaner
6. Klem s. 238
7. Waldemar Jensen s. 42
8. Sønderjyllands Historie s. 73
9. LAS Abt. 68, nr. 478
10. LAS Abt. 309, nr. 16147
11. Zur Beleuchtung der Canal-Linie
12. A. Liljefalk og Otto Lütken s. 132
13. Denkschrift s. 3
14. Denkschrift s. 9
15. C. F. Christensen og E. H. Christensen s. 4
16. O. Becker s. 87
17. K. Loewe s. 6
18. Justi s. 22. Justi var 1750 professor i statshusholdningslære i Wien, 1755 lektor i naturvidenskab i Göttingen, 1757-58 »Koloniiinspektør« i København og 1765-68 tysk bjergværksdirektør.
19. Edv. Holm s. 479
20. Chr. Hansen jr. s. 21
21. Trap s. 232
22. Topographischer Atlas s. 168
23. Der Norddeutsche Kanal s. 27 ff. og Project.
24. Bericht über die Verhandlungen sp. 706 og Beilage II, sp. 36-40 og 109-116.
25. Sønderjyllands Historie s. 398
26. Schiffahrt und Häfen s. 261
27. Jessen-Klingenberg s. 74
28. K. Gad
29. LAS Abt. 309, nr. 16147
30. Jessen-Klingenberg s. 78.
31. LAS Abt. 68, nr. 478
32. Jessen-Klingenberg s. 79
33. C. Hansen
34. C. Hansen s. 9
35. Statsrådets Forhandling s. 116
36. Jessen-Klingenberg s. 89
37. Jessen-Klingenberg s. 90
38. Her efter Sønderjysk Månedsskrift 1976 s. 387
39. K. J. Clement
40. C. Piepgras
41. T. J. Stieltjes
42. Stieltjes s. 86
43. Stieltjes s. 89
44. Loewe s. 16
45. Theo Christiansen s. 154 f.
46. Ludwig Andresen s. 206 og Eckermann.

47. Åbenrå Bys Historie s. 110 og Dankwerth s. 3
48. Justi s. 32 f.
49. Justi s. 33
50. Clement s. 47
51. Skizze eines Ost-Nordsee-Canal.
52. Fl. N. Z. 21. juni 1868
53. Jacobsen: Skibsfarten s. 199
54. Fl. N. Z. 3. juni 1868
55. Fl. N. Z. 21. juni og 12. juli 1868
56. Fl. N. Z. 21. juni 1868
57. Flensborg Bys Historie II s. 324 f.
58. H. V. Clausen s. 156
59. Loewe s. 15 f.
60. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 357
61. Loewe s. 15
62. Otto Brandt s. 252
63. »Grænsespørgsmålet« III s. 55
64. O. Becker s. 87
65. Heinrich Friedrich Hermann Petersen blev født 25. november 1849 i Kappel. Fik i 1875 næringsbrev i Hamborg som »Købmand« og stiftede samme år Firma Hermann Petersen. Flyttede fra Hamborg i 1892 og boede fra 1895 på sin landejendom i Möhlhorst, 6 km vest for Ekernførde. (Skrivelse af 2. november 1977 fra Staatsarchiev Hamburg til Dansk Centralbibliotek i Flensborg).
66. Hermann Petersen: Der ... Kanal s. 14
67. Hermann Petersen: Der ... Kanal s. 14
68. Hermann Petersen: Der A- und der B-Kanal s. 11
69. Waldemar Jensen s. 105
70. Hermann Petersen: Der A- und der B-Kanal.
71. Hermann Petersen: Der A- und der B-Kanal s. 18
72. Jahresbericht 1908, s. 12 f.
73. Verhandlungen Bd. 231, s. 3873-3877
74. Theo Christiansen s. 134 og 155.

Efterskrift

Efter at manuskriptet var sat, blev jeg opmærksom på, at der i Rigsarkivet findes et læg: »Den tyske Marine. Danica 203. Die Herstellung eines Kanal 1849-64«. Det rummer ikke noget der i væsentlig grad ændrer ved det der er fremført i afhandlingen. Bl.a. Lentzes rapport om en kanal fra St. Margarethen til Erkernførde Bugt (se s. 84 og 103) findes heri.

Forholdet mellem J. N. H. Skrumsager og Laurids H. Kaltoft

Af H. P. Jensen

På grundlag af nogle bevarede breve forsøger fhv. sparekassedirektør H. P. Jensen, Agerskov, at kaste nyt lys over en af fremmedherredømmets markante storbondeskikkelser, Laurids H. Kaltoft, og hans forhold til sin svoger J. N. H. Skrumsager, en anden af datidens førende personligheder. Forfatteren mener, at hverken samtidens eller eftertidens bedømmelse af disse personer har taget de grundlæggende psykologiske træk i betragtning, som prægede dem. Det er karaktertræk, som ånder af islandsk sagatid – et odelssind er det kaldt – som også kan genfindes hos bl.a. slægten Fausbøl i Branderup sogn og slægten Ries i Stenderup i Toftlund sogn, der blev behandlet af H. P. Jensen i Sønderjyske Årbøger 1978.

Indledning

J. N. H. Skrumsager, København, (1841–1921) var, som Morten Kamphøveners bog siger om ham, en central skikkelse i Fremmedherredømmets tid, en sønderjydsk førerskikkelse. Hans svoger Laurids H. Kaltoft (1826–1904), der en tid også boede i København, var en usædvanlig mand, der fængslede tid og egn. Mellem de to mænd bestod i perioder venskab. Mennesker har sind, gårde har skæbne. De to stødte sammen i fælles attrå mod en af Skraves sogns prægtigste gårde, Toftlundgård, og stod derefter fjendtligt overfor hinanden gennem mange år. Der er saga i det, der kendes, men de nærmere omstændigheder vil nok aldrig kunne erfares til bunds. I levende live var de to mænd allerede myter. Længe efter deres død spandt en sagnkreds flittigt på det, der havde været dem imellem. Minderne er blegnede og interessen svækket. Mens der endnu findes folk, der har hørt om Skrumsager og Kaltoft, og heftige følelser er glemte eller neddæmpede, er det godt når der fremkommer oplysninger og synspunkter, der muliggør et dybere kendskab til et omstridt historisk stof.

Laurids Kaltofts datter af andet ægteskab, Nicoline Cathrine Bonde, der døde i 1950, beskrev i sine sidste leveår faderens forhold

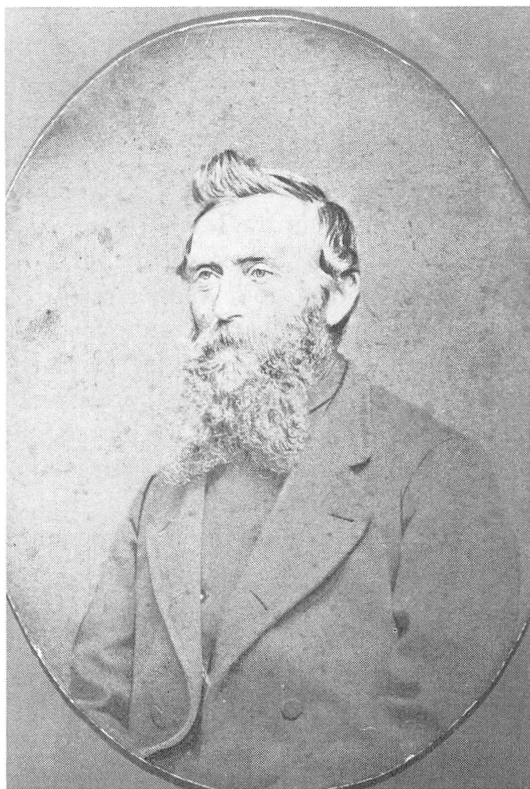
til Skrumsager i nogle få, ret udførlige breve. De er præget af datterlig kærlighed, men giver dog megen mulighed for at forstå Kaltofts psyke og en del af hans handlinger. – Den flittige og meget kyndige egnhistoriker, Kresten Hansen, Højvang, Skodborg, har gennem mange år samlet og glimrende sammenfattet oplysninger om Toftlundgaard og sam- og modspillet mellem de to mænd. De to kilder supplerer meget, der hidtil var kendt.

I historieskrivningen ligger vel både tendens til at fastholde hævdvundne opfattelser og tabubegreber og modsat til mere eller mindre hidsige krav om revision. Den historiske beskrivelse af danskheden under Fremmedherredømmet har i ret høj grad været fritaget for revisionen. Årsagen turde være, at danskheden til efter anden verdenskrig stod i forsvarsstilling, hvor der ikke var råd til den store selvransagelse. Fra modstanderhold er der lejlighedsvis prikket til danske myter, men det fik ingen indflydelse på den folkelige bevidsthed. Mange med kendskab til sønderjydsk historie ved dog, at de sidste hundredeoghalvtreds års danske førerskikkelser også var mennesker med stærke og svage sider, og penge og personlige følelser kan spores i mange handlingsmotiver.

Laurids H. Kaltoft og Toftlundgård

Toftlundgård var kongelig fæstegård, da den i 1755 ejedes af Holden Jørgensen og i 1772 af sønnen Knud Holdensen. 1789 giftede Johan Thaysen sig med dennes enke. Han var af anset slægt og indflydelsesrig, og gården overgik i hans tid til selveje. I ægteskabet var der to børn, Knud Nikolaj og Maren. Efter hustruens død giftede han sig med Cathrine Physant og fik med hende tre døtre. To af dem blev gift med H. D. Kloppenborg på Bejstrupgård. Med den første kone, Cathrine, fik han datteren Cathrine. Med den anden Mette Kirstine, Ane Marie. Den første datter blev opdraget på Toftlundgård hos morbroderen Knud Nikolaj, der var ugift. Gården tiltænkte alle dage Cathrine efter Johan Thaysens udtrykkelige ønske. Cathrine blev siden Laurids Kaltofts første kone. Ane Marie blev opdraget i hjemmet på Bejstrupgård. Hun blev Skrumsagers første kone efter den kendte bortførelse.

Johan Thaysen døde i 1846. Jord og slægt havde været hans verden. Knud Nikolaj fortsatte arvefølgen og drev den store gård så

*Laurids H. Kaltoft, født
1826 i Åkjær i Fole sogn,
død 1904, foto omkr.
1870. (Privateje).*

længe han magtede det, de sidste år dog ved forvalter. Som sådan kom Kaltoft ind i billedet 1853.

Kaltoft var født i 1826 på Åkjær i Fole sogn. Hans ungdom havde været vandreår. Han var kommet tidligt ud at tjene og havde i Vestjylland fattet interesse for det specielle engbrug, hvor eng vandedes og gødskedes ved oversvømming eller overrisling. Han kom i lære under Landhusholdningsselskabet og fik praktisk og teoretisk uddannelse i engbrug, der sidenhen skulle blive en af hedeselskabets mærkesager. Efter denne uddannelse kom han viden om og skal have været i Tyskland og Skotland. I 1848 gik han frivilligt med i Treårskrigen. Hjemkommet købte han store udyrkede arealer i Gånsager, som han nogle år efter solgte billigt til unge mennesker, der manglede jord til bolig og eksistens. Denne

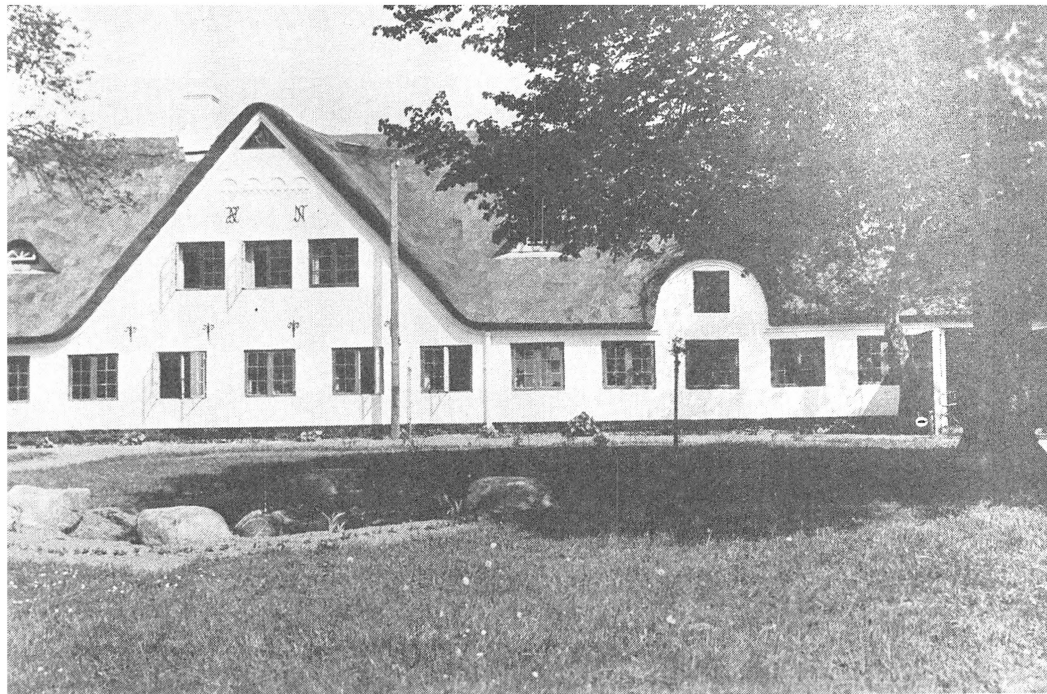
rundhåndethed var et karakteristisk træk, der fulgte ham livet ud. Af spredte oplysninger træder han frem som en usædvanlig og rigt begavet ung mand. Han nævnes som energisk og indsigtfuld. Hans sind beskrives som lyst, men »under sorger og modgang nedbøjende sig til tungsind«. (H. J. Physant, omkr. 1880). Det fornemmes, at han må have været temmelig velstillet, hvor hans penge så er kommet fra. Med krig, rejser og uddannelse bag sig må han have været en interessant mand.

Forvalteren blev gode venner med den kønne unge Cathrine, arvingen til Toftlundgård. Samme år som han kom til gården, 1853, blev de gift, og kort efter blev gården tilskødet dem vistnok i fællesskab. Der må have været forelskelse til stede, og ægteskabet blev meget lykkeligt. Kaltoft kastede sig over den store gård, opdyrkede, grundforbedrede og byggede, men lykken blev kort. Den 7. januar 1858 døde Cathrine Kaltoft efter en barnefødsel, elleve dage efter Knud Nikolaj Thaysen, der havde boet til aftægt hos det unge ægtepar. Laurids Kaltoft stod ene med en lille pige. I lang tid tog han hende på ryggen og vandrede til Skrave kirkegård og besøgte hustruens grav. For naboerne var det usædvanligt, nogen tog sig et dødsfald så nær. Det følte vel næsten ublufærdigt. Beretningen siger sikkert noget væsentligt om Kaltoft og hvad der rørte sig i hans sind.

Efter Cathrine Kaltofts død udviklede der sig et ejendommeligt modsætningsforhold mellem Kaltoft og svigerfaderen, H. D. Kloppenborg. Nogle år efter skulle dette gentage sig mellem Kloppenborg og J. N. H. Skrumsager, en anden kommende svigersøn. Skrumsager var vestjyde og var via Rødning Højskole kommet som forvalter til Bejstrupgård i 1861. Her blev han gode venner med den hjemmевærende Ane Marie, hvilket vakte Kloppenborgs vrede. Skrumsager måtte fortrække og søgte tilflugt hos Kaltoft, hvilket yderligere vakte Kloppenborgs vrede.

Da der blev krig i 64, gik Kaltoft med igen som frivillig. Forinden foretog han dog den ejendommelige handling at overgive Kloppenborg ledelsen af Toftlundgård. Årsagen kan være en skreven eller uskreven aftale om den døde hustrus arveadkomst til gården, der ønskedes overført på den lille datter.

Da Kaltoft igen vendte hjem havde han meget vanskeligt ved at genvinde råderetten over ejendommen. Kloppenborgs modvilje

Toftlundgaard fra haven omkr. 1920. (Privateje).

slog ud i lys lue, og han udfoldede de særeste anstrengelser for at genere svigersønnen, der vel gav igen med samme mønt, men ikke havde svigerfaderens stive hårdhed. Kloppenborg fik dog snart andet at tænke på.

I 1866 bortførte Skrumtsager Ane Marie. Efter vielsen i Arrild kirke for den berømmelige pastor Anders Ørbech, købte det unge par Bennetgård, der nu er hvilehjem, i Københoved og stiftede hjem.

Samme år giftede Kaltoft sig med Ingeborg Seeberg fra Brændstrup. I dette lykkelige ægteskab fødtes datteren Nicoline. Ingeborg var ikke rask, og da Toftlundgaard krævede mands og kones fulde arbejdsindsats, blev den bortforpagtet. Ægteparret flyttede ud på en lille ejendom i Mikkeltorp, hvor Ingeborg døde 1871.

Af Nicoline Bondes breve træder en række talende træk frem. Kaltoft synes at have betragtet Toftlundgaard med en blanding af stolthed og uvilje, der har været for mange minder ved den. Hans

sindstilstand begyndte at svinge fra opstemthed og virkelyst til melankoli og apati. Det retsindige begyndte at få skær af påståelighed og stridbarhed, det rundhændede af planløshed. Forholdet til svigerfaderen sled på nerverne.

I disse år fik ægteparret Skrumsager samme behandling. De døjede og tålte og helligede sig deres egen lille verden. De slog rod og begyndte at få styrke.

Laurids H. Kaltoft i Årup

Da Kaltoft igen kunne ryste sorgen over Ingeborg af sig, gav han sig i lag med det, der blev hans prægtigste værk. I 1874 købte han en gård i Årup, hvor Gjelså og Fladså løber sammen. Jorden henlå i hede og flyvesand. Folk rystede på hovedet, men Fladsåen blev stæwet og vandet sat ind i en flere kilometer lang kanal. Herfra udskylledes og overrisledes klitlandskabet, så det i løbet af få år forvandlede til frugtbar eng. Den store kanal – siden kaldet Amerikanerkanalen – er hans værk. Både som ingeniørarbejde og fysisk præstation er den endnu imponerende. Arbejdet skete ikke uden vanskeligheder. Det kneb med landliggerens samarbejdsvilje. Mange tekniske problemer måtte eksperimenteres igennem. Der kom retssager. Nicoline Bondes breve fortæller, hvordan hans sind svingede op og ned med de forskellige tilskikkelser. Et tredje ægteskab 1875 med Annchen Jakobsen fra Møgeltønder opløstes ved hendes død to år efter. I de to år havde der været store problemer mellem de to døtre og stedmoderen. Omkring 1880 virkede enganlægget og var udflugtsmål for landboforeninger fra nær og fjern. Finansieringen er sandsynligvis sket ved lån i Danmark i kortfristet form.

Sidst i halvfjerdserne kom der nye genvordigheder. Den ældste datter Cathrine var en køn pige. Hun forelskede sig i købmand F. A. Winther i Gram. De to stødte på Kaltofts absolutte uvilje. Datteren skulle giftes med en bonde og have Toftlundgård, sådan som den afdøde hustru havde fået den. Han slog hånden af pigen, der tyede op til Skrumsagers i Københoved. De tog sig af pigen i bedste mening og det vakte selvfølgelig Kaltofts vrede.

Datterens bryllup i 1880 kastede Kaltoft ud i dyb depression. Han tabte nu helt interessen for arvegården, Toftlundgård, og forhandlede samme år med en fætter, gårdmand i Obbekjær, Hans

Den stærkt tilgroede vandingskanal til venstre og Fladså til højre. Kanalen løb i randen af et flyveklitlandskab og førte vand flere kilometer vestpå til en stor eng før Gjelsås og Fladsås sammenløb.

Jørgen Hansen, om en underlig »pro forma« aftale i lighed med Kloppenborgs regimente i krigsårene. Der må faktisk være afsluttet en regulær handel, der bekræftedes ved et tinglyst skøde i 1882.

Efter at der var skilt 14 hektar fra, var Toftlundgård 132 hektar stor. Der blev afsat penge til den gifte datters mødrearv, og Kaltoft fik selv et beløb. På islandsk sagavis drog Kaltoft derefter med en husbestyrerinde Elise Jensen og den yngste datter Noline til Norge. Noline fortæller, at Kaltoft havde det forfængelige håb at datteren i Gram skulle fortryde, når hun så faderens reaktion. Der blev rejst rundt i Norge og gået på jagt, det var en gammel lidenskab. Nogle følelser overfor husbestyrerinden skulle også afklares. En vinter blev tilbragt i Kristiania. Hen på året 1881 vendte de landflygtige hjem til gården i Årup, der havde lidt under fraværet. Kort efter var der ægteskab, det fjerde, med Elise Jensen.

Marten Refslund Poulsen fortæller i »Minder«, at Kaltoft aldrig genså den ældste datter. Det er ikke rigtigt. Noline skriver, at på

datterens indtrængende bøn kom faderen til hendes dødsleje i 1883, og de fik talt ud. Kaltoft havde været som forløst efter samtalen. Efter datterens død fulgte en ny depression. Nicoline mener endda, at også forholdet til Skrumsagers ville være gået i orden, hvis datteren havde overlevet.

I Årup krævede det komplicerede anlæg stadig opmærksomhed. Dertil kom bryderier med de Harreby bønder, der indså det fordelagtige i Kaltofts grundforbedringstanker. De gik ind på åløbet ovenfor Årup sluse, der var Kaltofts motor i overrissingsanlægget, og byggede Harreby Sluse. Den nødvendige samordning endte i årelange retssager, tilsidst for Oberlandesgericht. Langs af sted voldte de korte lån og retsudgifterne vanskeligheder. Det stridige sind gav sammenstød med tyske love og embedsmænd, der i et tilfælde endte i en fængselsstraf i Flensborg.

Meget gærede i og om Kaltoft i disse år, men intet gik helt i stykker. Han må endda have tjent ret betydeligt til tider. Slog noget ned i ham, blev det straks iværksat og lod sig gøre. Elise var ham en god kone. Nicoline voksede op som faderens stolthed og håb, men uden knuder mellem stedmor og datter forløb det ikke.

Striden om Toftlundgård

Kloppenborg var død i 1882. Familien Skrumsager flyttede over på Bejstrupgård, der var en gård i klasse med Toftlundgård. I det efterfølgende tiår steg J. N. H. Skrumsager frem i alt dansk virke på egnen. Tillidshvervene hobede sig op på ham.

Forholdet mellem Kaltoft og Skrumsager i disse år er vanskeligt at bedømme. Nicoline anker over, at stedmoderen så for meget op til den mægtige Skrumsager, men selv synes hun som barn og ung pige at have befundet sig vel i familielivet på Bejstrupgård. Kaltoft og Skrumsager synes jævnligt at have set hinanden. De har også drøftet og foretaget det ene og det andet i fællesskab.

I 1891 døde Hans Jørgen Hansen, og hans søn Hans Kaltoft overtog Toftlundgaard »på de samme betingelser som sin far« ifølge Nicoline. Da der i begges tilfælde foreligger gængse, tinglyste skøder, kan det ikke afgøres om Laurids Kaltofts underforståede ret beroede på en vitterlig aftale eller om den har eksisteret som en ønskedrøm i hans sind.

Toftlundgård var Hans Kaltoft til overs, og han gav overfor

Rester af den sprængte Aarup sluse. – Når skytterne i slusen var sat, steg vandet i Fladså og trådte ind Kaltofts vandingskanal, der anes bag den hvide grusbunke til venstre i billedet.

Laurids Kaltoft flere gange udtryk for ønsket om at sælge. Det er meget tænkeligt, at der har været en ganske uformel aftale eller et uskrevet løfte mellem de to grene af slægten Kaltoft. Det kan være gået ud på, at i tilfælde af salg skulle Laurids Kaltoft kunne købe gården tilbage til Nicoline. Det er sandsynligt, at salgstankerne kan have truffet ham i en svag stund. Han kan have haft en depression, tænkeligt er også at økonomien har været anstrengt, så han ikke har magtet at rejse de fornødne penge.

Det korte af det lange: Hans Kaltoft solgte til Skrumsager i 1893. I en artikel i Sønderjydsk Månedsskrift oktober 1959 har Morten Kamphøener sammenlignet købesummerne for Toftlundgård 1882 og 93. Da de ikke afviger meget fra hinanden, anså Kamphøener det for sandsynligt, at der forelå almindelige handelspriser.

Hverken slægten Hansen/Kaltoft eller Skrumsager skulle således have opnået nogen særlig fordel i ejendomshandlerne. Her er dog nok overset, at dersom den første »pro forma« pris har været lavt ansat, hvilket sammenligninger med andre samtidige ejendoms-handler kunne tyde på, så har prisen en halv snes år efter også været lav uanset konjunktursvingninger. Hans Kaltoft synes at have været mærkelig uinteresseret i den store gård. I de forløbne år havde han kunnet belåne den ret højt sammenlignet med købesummen i 1882, der må have været lav i forhold til en lånevurdering. Imidlertid har Laurids Kaltoft haft mulighed for at meddele sig klart, da Hans Kaltoft luftede salgstankerne.

Da salget nu var en realitet, vågnede Laurids Kaltofts fortrydelse voldsomt op, og Skrumsager blev syndebukken. Hans Kaltoft blev led ved det hele og forsøgte at få Skrumsager til at lade handelen gå tilbage. Slægt og venner blev tilkaldt og forsøgte at mægle, men forgæves. Ifølge Nicoline stod Skrumsager fast på sin ret og gik ikke ind på at besvare de spørgsmål og klager, der blev fremført imod ham. Han erklærede, at gennem hans børn ville gården i lige linie komme i den gamle slægts (Thaysen) eje. Det ville den ikke gennem Nicoline, hvis mor jo var en Seeberg og ikke en Kloppenborg. Det ville have ligget anderledes med den ældste søster, hvis mor også var en Kloppenborg, men hun var jo forlængst død. Nicoline var voksen nok til at være med i samtalerne og henholdt sig naturligvis til, at gården havde været hendes faders og tiltænkt hende. Begge kunne stå på blodets ret, men Skrumsager havde den længere og lige linie bag sig. – Dette er små halvfems år siden, men sagaånden går meget længere tilbage.

Forsøger man at tolke en datters skånsomme ord, fornemmes det at Kaltoft er faret voldsomt frem i vrede. Skrumsager har også med fuld ret kunnet tage forbehold overfor Kaltofts ubestændighed. Hvis hans sind vinglede, som det gjorde, kunne ikke alt rette sig efter det med kort varsel. Kaltoft havde jo også ejet gården gennem mange år og haft al mulig frihed til at disponere over den eller i hvert fald holde klarhed i dens juridiske omstændigheder. Spørgsmålet er derfor ikke, om Skrumsager burde have vist retsind, han havde utvivlsomt retten på sin side, men om der i familieforholdene lå en moralsk pligt til at vise storsind. Heller ikke det spørgsmål kan besvares. Når Hans Kaltoft ønskede at afhænde gården og med

Den store gårdsplads på Toftlundgaard omkr. 1920. (Privateje).

eller uden underhåndsaftale havde givet Laurids Kaltoft underretning, var der intet forkasteligt i at handle til anden side. Såfremt Skrumsager havde været villig til at lade handelen gå tilbage, forelå spørgsmålet, om Kaltoft magtede at indtræde i de betingelser Skrumsager havde påtaget sig. Evnede han ikke det, satte han sig i et dårligt lys. En arv var forspildt, og han ville ikke erkende det. Henvendelserne til Skrumsager har været indtrængende. Der foreligger intet om, at han har udbedt sig Kaltofts evne bevist. Det kan man så mene om, hvad man vil.

Kaltofts økonomi og mulighed for at overkomme to store gårde samtidigt kan ikke granskes så længe efter. Det kan kun blive et skøn. Men hans skubben gården fra sig i 1880–1882, de bekostelige anlæg og processer i firserne og gårdsalget i Årup kort efter tyder på, at han var kørt træt. Der kan ikke gøres ret og skel i de to mænds anliggende. To stridige sind var tørnet sammen. Det var hverken første eller sidste gang.

Laurids H. Kaltofts sidste år

Gården i Årup solgtes i 1894 til Noline og hendes mand Thomas Hansen Bonde. En del af salgssummen var seks store læs hø årligt leveret til den lille ejendom i Mikkelborg, hvor Kaltoft og hustru flyttede hen. Der var småt, men overkommeligt og hyggeligt med mark og skov. Elise Kaltoft flyttede efter mandens død i 1904 til Rødding, og Thomas og Noline købte Mikkelborg ejendommen.

I de følgende år gik det op og ned i Kaltofts sind. I lyse stunder var de gamle interesser der. Han tog ud til svigersønnen i Årup og hjalp med enganlægget. Han bistod ved moseopdyrkning og træplantning. Med rette findes hans navn blandt hedens opdyrkere i Kongenshus mindepark. Selv om forholdene var mindre, forblev han en godgørende og hjælpsom mand. I de mørke tider murede han sig inde i forpint ligeegyldighed. Sådanne mennesker har tider under opstigning og nedgang, hvor det står klart for dem, hvad der er forspildt, og de æder måske mest i sindet.

Kaltoft forfulgte Skrumsager med nedsættende omtale og bidske bemærkninger. Når sindet kom over ham, kunne han strejfe rundt på den tabte Toftlundgårds marker og endda spænde for og begynde at arbejde i marken. Det blev til mange mere eller mindre tiltalende drillerier, der med fryd blev gjort til genstand for egnens snak. Det er forunderligt at sammenholde kernen i de to mænds uoverensstemmelse og den eventyrverden, der blomstrede op og levede længe efter de to mænds død.

Kaltoft skal have forbandet Toftlundgårds jord. Der søgtes spor efter denne forbandelse og grundedes på, hvor længe den kunne »holde« sig. Der blev »spøgt« på de to Skrumsager gårde, og der gisnedes om årsagen. Var der lidt ude af trit i dagligdagen, gik tankerne til mysteriet om Toftlundgård.

Denne kontrovers har sikkert været Skrumsager en plage i de år, hvor driften af landbrugene og de meget tidskrævende offentlige hverv belastede ham til det yderste. Det med at forsøge at række en hånd frem lå nok ikke til ham. Til gengæld bar han klogeligt uroen i tavshed.

Marten Refslund Poulsen har i »Minder« beskrevet en af de sidste gange Kaltofts lys flammede op. Han havde fået den tanke, Gjelsåen lod sig stæve ved Stenderup i Toftlund sogn. Det opdæmmede vand kunne ledes ved en kanal til Stensbæk og der

kunne kunststykket fra Årup gentages på indlandsklitterne ved Stensbæk. Tanken er bjergtagende og formentligt teoretisk mulig. Økonomien var slet ikke til stede. Refslund Poulsens skildring lader i et glimt endnu engang forstå, hvilken pioner Kaltoft har været højt oppe i halvfjerdsene. Han kunne ikke få andet levned end det, han fik.

Skrumsagers levnedsløb er så velkendt. Hans største fortjeneste var måske formandsskabet i Vælgerforeningen 1907 til 1919, de år der bragte valget i 1912 og fordrede lederskabet i de vanskelige krigsår. Han døde i 1921. Både han og Kaltoft hviler på Skrave kirkegård, dog ikke ved siden af hinanden.

Slutning

Nået hertil viser Nicoline Bondes breve og Kresten Hansens indsamling af oplysninger, at forskellige synsvinkler sjældent er anlagt på tid, personer og tildragelser i denne gårdmandsverden.

Johan og Knud Nikolaj Thaysen, H. D. Kloppenborg, J. N. H. Skrumsager og Laurids Kaltoft var enere, men for den tid typiske jordrotter. Der er udskiftningstidens børn, men endnu før den store højskoleromantik opfører de sig som islandske sagabønder eller middelalderlige herremænd. De gør det som om de repræsenterede kongerækker af generationer og havde brev på, at det skulle der også følge efter dem. De er besatte af jordhunger i en tid, hvor landbrugskonjunkturerne går kraftigt op og ned. Deres ståsteder i livet er slægt og stavn, der rangerer lige med hinanden. Stavnen står dog over det enkelte slægtsmedlem, der kun forvalter for en tid og skal give videre.

Lignende tanker kan genfindes i slægten Fausbøl i Branderup sogn og slægten Ries i Stenderup, Toftlund sogn. Særligt den sidste slægts testamenter og skøder kredser om stavnsens ve og vel som grundlag for slægtens beståen, helst som en ø i verden.

I Haderslev amt var det jo ikke udpinte fæstebønder, der slutteligt blev selvejere i løbet af 1800-tallet. Hvorfor blev så netop de nærmest forgiftede af jordejet? Hvorfra kom deres odelssind, for at bruge Refslund Poulsens ord? 1800-tallet blev et fornyelsens og omskiftelsernes århundrede. Ingen af disse slægter stod indesluttede overfor det nye, tværtimod deltog de i rigt mål i nye fællesskaber. Alligevel hadede og bekæmpede de hinanden. De tog

standpunkter i de underligste anliggender og stod så urokkeligt fast på dem, at de kun i yderste fald kunne tale virkeligt sammen, hvorfor? Folk skal have lov til at have seng og sygdomme for sig selv, hvad enten de er døde eller ej. »Beredskabsliteraturen« fra og om Fremmedherredømmets tid slår imidlertid ikke til, hvis man vil forstå tiden blot så nogenlunde.

Laurids Kaltofts sind lader sig aflæse i datterens breve, næsten som kurver, der afslører maniodepressive træk. Det er der ingen skam ved, tværtimod kan de give et yderst interessant og bevæget liv, hvis ellers svingningerne ikke er for hastige eller voldsomme. Grundtvig havde de tilpas langelige, som mærkes så tydeligt i hans salmer. Laurids Kaltoft kunne ikke drukne sine lidelser i valium eller på psykiatrisk klinik. Han måtte æde sig igennem dem, sengeliggende i et mørkt værelse. Det forklarer mangt og meget undervejs.

Ane Marie Skrumsager skal have lov at have sine fire forlovelser i fred, men hendes faders indædte modvilje mod de to svigersønner og overdrevne intriger og reaktioner på enhver modsigelse er ikke almindelig egoisme.

Skrumsager og Kaltoft var begge begavede slidere. Hvad var deres virkelige forhold til penge?

Skrumsager har fået skarpe betegnelser med på vej, hård og beregnende, »indhalens«, som det hedder på sønderjydsk. Det var han sikkert også, men den almindelige dom bygger på noget overfladisk. Han har været en mand i ustandselig tidnød for at overkomme det, han havde påtaget sig eller var pånødet. Han har været hård for at kunne skære igennem, blive færdig og komme videre.

Han kan ikke med rette kritiseres for, at han samlede til sig og byggede op, tværtimod. Der er eksempler nok på, hvordan krævende offentlige hverv kunne skade erhverv og stilling. Krüger er et af dem. Skrumsager var ustandseligt på farten og sad i meget vekslende omstændigheder. Hans kraft og indsigt manglede i hjemmet og visse steder ikke uden følger. Sønnen H. D. Kloppenborg-Skrumsager sagde rent ud, at faderens landbrug var oldnordisk. Førerskabet kunne der gives sølvskeer for, men i det daglige kostede det. Det har blot aldrig været fint at tale om penge i forbindelse med danskhedens førere. For mange af dem var det et

problem at klare det økonomiske, og nogle overkom det jo heller ikke. Der skulle råd til at kunne det hele.

En mand som A. D. Hørlück i Rurup, Skrumsagers og Kaltofts samtidige, kunne næsten trække samme læs som Skrumsager takket være sin indbringende landmålervirksomhed og kommissionshverv, og dog var der et hårdt nap til sønnen Niels Jokum Hørlück, da han overtog gården i 1900.

Kaltofts enspændernatur skulle støde an mod en tid, hvor lovgivningen skrænkede ind på den enkeltes muligheder. Måske havde det været godt for ham at udvandre, så havde han kunnet frigøre sig af de mange arvebindinger. Han nåede at blive for gammel i en tid, hvor den lette kredit ikke fandtes. Det kostede både skravl og godtfolk engang imellem. Så smukt rundhåndetheden mindedes, havde den været for dyr.

Det er godt folk ikke er ens. Beretningen om J. N. H. Skrumsager og Laurids H. Kaltoft kan sluttet med, at det var godt, at der var en af hver slaw.

H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen

II

1892 – 97

Ved *Harald Jørgensen*

I Sønderjyske Årbøger 1978 s. 71–131 påbegyndtes optryk af de bevarede breve fra H. P. Hanssen til A. D. Jørgensen. I en kort indledning blev der redegjort dels for brevvekslingen mellem de to mænd, dels for principperne for udgivelsen. Der henvises i almindelighed til denne indledning. – I det følgende bringes resten af brevvekslingen fra 29. juli 1892 til 1897. A. D. Jørgensen døde den 5. okt. 1897. I brevene følger vi H. P. Hanssens fortsatte udgivervirksomhed, hvor især etableringen i Åbenrå med bladet Hejmdal er af interesse. Brevene giver et godt indblik i bladets økonomi i de første år (især brev nr. 47, 56 og 58). H. P. Hanssens energi og aktivitet på flere og flere områder træder tydeligt frem. Sikringen af Nydam mose (især brev 45, 46, 50 og 54) og købet af Dybbøl mølle (især brev 48, 49, 51, 57, 59–62) er sager, der tager meget af hans tid, ligesom formidlingen af kontakter mellem sønderjyder og kredse i kongeriget optager ham meget (bl.a. brev nr. 32, 36, 41, 51 og 54). Det spændte forhold til redaktør Jens Jessen ses tydeligt, bl.a. i spørgsmålet om H. P. Hanssens valg til landdagsmand i 1896 (brev 64–65) samt i brev 72–73. Mest spændende læsning er dog nok skildringen af landdagsmand Hans Lassens bedrageri over for Lysabild Sparekasse og den måde, H. P. Hanssen søgte at få denne for den danske bevægelse så belastende affære klaret (brev 66–71). H. P. Hanssens dybe forståelse for de økonomiske spørgsmåls betydning for den danske sag og hans klare indsigt i vigtige sider af samfundslivet, også ud over det nationale, kommer klart til udtryk i disse breve og udtrykkes af ham selv bl.a. i brev 72. – Til brevene er udarbejdet et register over de mange personer, som forekommer i brevene (side 218–22).

31.

Sønderborg 29. juli 1892.

Da jeg har meget travlt, må jeg gå lige til sagen. Jeg arbejder på en geografisk afhandling om Sønderjylland til det geografiske værk Lande og Folk som udgives af danske lærere og er bestemt til en håndbog for danske lærere til praktisk brug ved undervisningen. Afhandlingen er under pressen, og de to ark – der bliver 3–3½ ialt – er allerede trykt. Nu dukker der pludselig idag en ny plan op

om at tage 5–10.000 særtryk af den, som skal sælges til fordel for »S.S.« i Kolding og muligvis trykkes helt for dens regning, og denne plan har jeg givet min tilslutning. Jeg ville imidlertid nu gerne, da afhandlingen på denne måde bliver spredt i vide kredse, have den ledsaget af et sprokkort og da af det ny, Clausen har ladet udfærdige til næste hæfte af Sønderjyske Årbøger. Kortet er godt og formattet passende. Pjecen ville vinde meget derved. Nu er Clausen imidlertid borte, og jeg må derfor, da jeg ikke ved, hvor han er i disse dage, henvende mig til Dem ang. denne sag og spørger da: Hvad vil »2 Løver« levere dette sprokkort til os for? Pladen er udarbejdet, det bliver altså kun papir og tryk, som det drejer sig om. Jeg skal gerne have svar snart, men forudser, at De måske ikke har de nødvendige tal ved hånden. Efter mit skøn kan kortet imidlertid ikke komme til at koste meget mere end 20 kr. pr. tusind (2 øre stk.), når vi tager 10.000. Jeg formulerer derfor, for hurtigst muligt at få et praktisk resultat, ganske bestemt mit spørgsmål således: Må jeg føre underhandlingerne med »S.S.« og ligeledes udgiverne af Lande og Folk under den forudsætning, at kortet leveres dem for 20 kr. pr. 1.000 stk. »To Løver« skal i så fald betale underskudet, hvis kortet bliver dyrere, man også tage overskudet, hvis det bliver billigere. Jeg anser det for heldigt, at kortet kommer med og beder Dem derfor om at anbefale dette forslag. Jeg tror, at vi vil kunne sprede en del oplysning om Sønderjylland ud over landet på den måde. Morten Eskesen har solgt mange tusinde ekspl. af Karsten Thomsens sange og vil rimeligvis også kunne skaffe dette særtryk afsætning og derigennem »S.S.« en ikke helt ubetydelig indtægt. Jeg antager, at »S.S.« vil kunne have det for 10 øre stk. (foruden kortet) i et oplag af 10.000, og det skal sælges for 30 øre gennem Morten Eskesens venner. Svar udbedes omgående, hvis det er muligt.¹

32.

Sønderborg 24. august 1892.

Må jeg ikke herved bede Dem om at foreslå »2 L.« at bevillige højskolelærer P. Andresen understøttelse til et ophold i København. P. Andresen er tysk undersåt, søn af gl. Jens Andresen i Ullerup, som De vistnok kender. Han har været lærer ved Ryslinge

højskole i 6 år, før den tid ved Falkenstjernes højskole i ét år. Han har særlig undervist i naturfagene, dansk og sang og har fået sin uddannelse dels ved et flerårigt ophold på Askov højskole, dels ved senere at læse på egen hånd 2–3 år i København og ved at arbejde et års tid hos landhusholdningsselskabets konsulent P. Nielsen som assistent i botanik. P. Andresen er en betydelig personlighed og har været i stand til at gøre sig gældende blandt sine hidtidige omgivelser. Jeg skal således blot nævne, at han er formand for foreningen af Askov højskoles lærlinge og medlem af bestyrelsen for Dansk Højskolelærerforening, der er oprettet efter hans initiativ. Jeg er overbevist om, at han også vil kunne gøre sig gældende herovre og udfolde en virksomhed, som vil være af betydning for den danske sags fremme.

Peter Andresen har under sin virksomhed i kongeriget opretholdt sit tyske undersåtsforhold i det stadige håb, at han omsider ville nå sit ønske og få en virksomhed i Sønderjylland, og da der nu er udsigt til, at han i en nær fremtid kan blive knyttet til et dansk blad herovre, og ved siden af få en betydningsfuld virksomhed som foredragsholder i foredrags- og landboforeninger, er han resolut brudt op fra Ryslinge for at tage til Sønderjylland. Forinden han begynder sin nye virksomhed her, vil han dog gerne opholde sig nogle måneder i København dels for at sætte sig grundigt ind i den retskrivning, han skal bruge herovre, særlig for at læse nyere historie og knytte nye forbindelser. Efter dette ophold er det hans hensigt at tilbringe nogle måneder her i Sønderborg for under min vejledning at sætte sig ind i en del af vor lovgivning og andre forhold, som det er nødvendigt for ham at få kendskab til. Til opholdet i København, som gerne skulle vare fra 1. sept. – jul, er det, han gennem mig beder »2 Løver« om en understøttelse, da han ikke har formue. Jeg antager, at hr. cand. theol. L. Moltesen, der er personlig kendt med P. Andresen, vil understøtte mit forslag, og for så vidt det ønskes meddele nærmere oplysninger.

33.

Sønderborg 25. august 1892.

Først og fremmest tak for Deres hjælp med at skaffe sprogkortene tilveje.

Hoslagt sender jeg et andet brev med forslag om bevilling af en understøttelse til højskolelærer P. Andresen. Jeg har skrevet det særskilt, for at det om fornødent kan oplæses i »2 L's« næste møde. Derimod ville jeg ikke gerne, at der dér skal tales for meget om P. Andresen og mine fremtidige planer, for at de ikke skal blive kendt i videre kredse og derigennem vanskelige at virkeliggøre. Det er jo vor hensigt at arbejde sammen, hvad jeg allerede tidligere har meddelt Dem, og da hvis det er muligt ved et blad i Åbenrå. Jeg vil derfor gøre alvorligt forsøg på at få fat i Hejmdal i løbet af vinteren, men har også andre planer, hvis det ikke skulle lykkes. Nærmere derom, når De kommer til Kolding, hvor jeg håber at træffe Dem d. 8. september. Kun så meget, at jeg tillige gør forsøg på at knytte M. Andresen til samme blad. Det var da meningen, at M. Andresen og jeg skal fortsætte og muligvis udvide vor hidtilværende virksomhed, mens P. Andresen skal besørge det meste af det daglige arbejde ved bladet. Gensidig vil vi alle tre kunne frigøre hinanden og optage en ret betydelig virksomhed som foredragsholdere, da Nordslesvig let kan berejses i alle retninger fra Åbenrå. Men som sagt nærmere om alt dette i Kolding.

Af særligt nyt kun dette, at der arbejdes for oprettelsen af en skoleforening for Nordslesvig.¹ Grundtrækkene skal være: muligst mange medlemmer med et årsbidrag af 1 mark. Hver husmand, som tegner sig for dette bidrag, erhverver sig derved ret til at få et barn sendt frit op på en fortsættelsesskole eller højskole i kongeriget. Desuden skal der arbejdes for hjemmeundervisning m.m. og holdes møder med det formål at vække ansvarsfølelse. Foreningen er endnu i sin vorden, men der er stemning for den, og den vil nok blive oprettet i løbet af de første måneder, rimeligvis med sæde i Vestslesvig. Om Sønderjyske Årbøger nærmere i Kolding.

34.

Sønderborg 7. september 1892.

Tak for Deres brev. Koldingmødet bliver jo nu ikke til noget foreløbig, og jeg vil derfor skrive udførligere om forskellige forhold. Først og fremmest tak for bevillingen til Peter Andresen. Hans Petersens nuværende stilling er uheldig. Han må snarest føre bevis for, at han er antaget til Dannevirke fra nytår og så til

Mathias Andresen (1858–1916) var fra 1889 leder af Sprogforeningens bogudvalg og fra 1900 til sin død foreningens formand. Han udgav 1890–1900 Illustreret Børneblad for Nordslesvig. Foto 1901 (Historiske Samlinger).

København. Derovre må han behandles varsomt. Faderen har lidt af drik og deraf følgende storhedsvanvid, og jeg er bange for, at der hos Hans Petersen findes spirer til det samme, som kan blive farlige, hvis der ikke passes på i tide. Jeg sagde allerede til Clausen, da han var her, men ved ikke, om han har omtalt det videre, at bevillingen til Hans Petersen burde knyttes til den betingelse, at han kom til at bo i et godt pensionat i København, for at storstadens fristelser derigennem kunne modvirkes noget. Jeg foreslog dengang Højskoleforeningen (Harald Holm); der vil han nemlig træffe mange unge folk, hvis omgang vil have en velgørende indflydelse på ham, da han er let at påvirke både i den ene og den anden retning. Hvis ikke dér, bør han bo i en eller anden god familie, så der, uden at han mærker det, kan føres lidt kontrol med ham. Han hører absolut til de brugbare kræfter; men drikkeriet i

Haderslev og smigreriet i de »A. Carstensske« foreninger har ikke haft den heldigste indvirkning på ham.¹ Når der samtidig med, at bevillingen meddeles ham, gøres ham et bestemt forslag både med hensyn til ophold og antydning af arbejde, så vil han sikkert følge det.

Pjecen om arbejderforholdene kan jeg nu tage fat på, efter at jeg har fået først min geografiske afhandling og nu en lille piece på 1½ ark om stillingen hernede, som jeg efter opfordring har skrevet til »Dannebrog«s bestyrelse, fra hånden.² Falbe-Hansen var jo hernede og talte med mig om forskellige forhold. Jeg gav ham nogle oplysninger, og til gengæld tilbød han at stå til tjeneste med det materiale, som han havde samlet, men endnu ikke offentliggjort, om de danske landarbejderes kår. Jeg tog mod tilbudet på P. Svejstrups vegne. Vi har nemlig fordelt arbejdet således imellem os, at han tager Danmark, jeg Sønderjylland. Jeg tager nu fat om en otte dages tid og vil antagelig kunne sende ham mit stof til november, han må så gøre det hele færdigt senest til jul. Det vil være tidligt nok. Det skal ligge færdig, men må ikke [komme] frem før tæt ind imod valgene, da socialdemokraterne ellers vil have tid nok til med kongerigets hjælp at gøre modtræk.³

Hvad stambogsversene angår, har jeg modtaget noget materiale fra Moltesen, som jeg har sigtet og i betydelig grad øget. Andresen har set det, og jeg vil kunne sende det hele i trykken om otte dage; men forinden er det vel rigtigst, at Moltesen atter modtager det til gennemsyn. Hæftet skal indeholde 200 vers, hvoraf mindst ¾ skal være af danske digtere og forfattere, ¼ udvalgte af det materiale, der haves her, og som Moltesen har fået i københavnske skoler. Vi tager et oplag på 5.000, der vil ikke være fordel ved at tage det større, og i et nyt oplag vil der altid kunne modtages en del nyt stof og udskydes en del af det dårligste. Der er ca. 2500 konfirmander i Nordslesvig hvert år. Oplaget skal vare i to år. Jeg skal forresten sende Dem udvalget, så kan De, inden De sender det til Moltesen, muligvis tilføje et eller andet godt ord, som De savner. Hvis De så atter vil sende det tilbage hertil, skal jeg sørge for trykning og korrekturlæsning og få det hele lavet så billigt og praktisk som muligt. Hvis vi skynder os, vil det muligvis endnu kunne komme ud i efteråret (oktober–november) ved Sprogforeningens bogsendinger.⁴

Sønderjyske Årbøger. Septemberhæftet udkommer om otte dage ...

Til næste hæfte må De endelig sende mig Deres fremstilling af Christian 2.'s ophold på Sønderborg, og jeg vil gerne tillige have de andre meddelelser, som De omtaler, for at bruge dem, når lejlighed gives. Det er næsten nødvendigt nu at have nogle mindre notitser liggende for at få hæfterne afsluttet. Endvidere må De minde Mackeprang om hans løfte og bede ham om at sende litteraturfortegnelsen senest til midten af november, for at den kan komme med i næste hæfte. Af andre bidrag har jeg Wolff-Gammelgabs afhandling om reformer i vort sparekassevæsen og nogle statistiske notitser, som jeg har samlet. Endelig venter jeg en fortsættelse af Clausens arbejde i september hæftet og P. Lauridsens arbejde om danskheden syd for Dannevirke.⁵

Karl Wulff fra Vodder kender jeg ikke, og han kendes ikke meget her. Jeg ved nok, at Mussmann har talt med ham; men det vil næppe være heldigt for ham at stole for meget på Mussmanns løfter, især da han har vist sig uduelig til at starte Centralforeningen. At vi før eller senere får en sådan organisation, håber jeg, skønt udsigterne desværre er små i øjeblikket.⁶ Vi må først have andre mænd i spidsen for Åbenrå amts landboforening, og et forslag fra tyske regeringskredse om at tvinge alle landmænd ind i »Berufsgenossenschaft«, som står under statens kontrol og har ret til at pålægge skatter i landøkonomisk øjemed – skal også helst forinden gå i stykker. Det er mig lidt ejendommeligt, at hr. Wulff gør landøkonomiske studierejser til Norge og Sverige – at Norge var langt tilbage for Danmark behøvede han sikkert ikke at have rejst til Norge for at overbevise sig om, og jeg tør derfor ikke anbefale ham til en ny understøttelse, især da det er så usikkert, om det nordslesvigske landbrug høster gavn af hans studier. Jeg foreslår foreløbig, at der gives ham udsigt til en understøttelse til videregående studier, når han først har godtgjort, at han vil få en ansættelse i de nordslesvigske landboforeningers tjeneste, og skal imidlertid indhente nærmere oplysninger om ham gennem pålidelige folk.

Mathias Petersen har skuffet os.⁷ Han er for gammel, og det går her som så tit, at de anbefalinger, vi er gået efter, er skrevet under indflydelse af en i øvrigt berettiget medfølelse med manden og derfor ikke fuldt pålidelige. Jeg vil ikke anbefale ham til yderligere

understøttelse, før hans arbejde har båret frugter. Han skriver af og til til mig, at nu har han gjort det og det; men fakta er, at Andresen endnu ikke har modtaget bestillinger på Børnebladet gennem ham eller i sådant omfang fra Vesteregnet, at de kan hidrøre fra hans virksomhed. Han skal nu have en opstrammer efter høst, og så vil vi se, om det bliver bedre, hvis ikke, er han kun berettiget til understøttelse på grund af sin fortid, og midlerne er jo næppe så rige, at foreningerne kan indlade sig på den slags understøttelser. Hvad hans indsamling eller opkøb af gl. dokumenter angår, da vil jeg anbefale Dem at »handle stykkevis med ham«. Lad ham ikke få en bevilling i al almindelighed for at gøre det og det; men lad ham meddele, når han finder et eller andet, som har værdi, og så få penge til at købe det for og lidt ekstra for sin møje.

Dannevirke står rimeligvis over for en krise. Dyrnlæge Bjørnshauge, som ejer bladet, blev kort forinden købet gift med en enke, som havde to børn og mange penge. Enken er død for et års tid siden. Børnene er begge voksne, den ene, en søn har flakket hele verden rundt og lagt mange penge øde efter først at have forsøgt sig som dyrnlæge og er nu blottet for alt kommet tilbage til stedfaderen; den anden en datter er gift med en købmand Priis i København, som nylig er gået fallit anden gang. Bjørnshauge er en ærlig mand. Han har sikkert givet børnene meget mere, end der kan tilkomme dem efter moderen; men han har ikke holdt skifte med dem, og de kan derfor med retslig gyldighed påstå, at hvad de har fået, har været foræringer og kræve skifte. Det har de nu også virkelig gjort, og Bjørnshauge har fået ordre til at forevise amtsretten sin status til 1. oktober. Derefter vil han rimeligvis få ordre til at foretage en deling med stedbørnene. Nu er Bjørnshauges status ikke god. Han har et lån på 47.000 mark i Folkebanken og desuden en stor prioritet i Dannevirke m.m. Krisen vil altså blive den: Han skal gøre større udbetalinger, men har næppe udsigt til at kunne rejse det nødvendige lån og må så sælge. Hvorledes denne situation, som rimeligvis vil foreligge henimod jul, uden at ret mange endnu aner det, skal benyttes, ved jeg endnu ikke. Hvis man kunne få bladene skilt ad, og jeg kunne købe Freja på rimelige vilkår, ville jeg nok det, muligvis kunne Hejmdal da senere købes sammen med det, og vi derved komme bort fra den nuværende smudskonkurrence og ind under sundere og bedre forhold. Det er ikke udelukket, at

Bjørnshauge eventuelt vil søge at sælge bladene særskilt. I øvrigt mere derom en anden gang, når udviklingen er mere fremskredet.⁸

...

Optantsagen er nu rimeligvis skredet ind i et nyt stadium, skønt det dog endnu nærmest er gisninger, da vi ikke ved, hvad ministeren vil. Vi træffer imidlertid forberedelse til, at Johannsen og Lassen straks kan få lejlighed til at interpellere ham privat eller i landdagen, når den atter træder sammen. Kruse har efter min opfordring været så venlig at bede det danske indenrigsministerium om at oplyse, hvor mange optanter der er blevet løst fra deres danske undersåtsforhold fra 1888–92 og derefter tilsendt mig sekretærens svarskrivelse. Det fremgår deraf, at følgende optanter er blevet løst af deres danske undersåtsforhold i de pågældene år 1888: 18, 1889: 101, 1890: 474, 1891: 285 og 1892 til 1. juni: 157 (ialt 1035). Disse tal er ret lærerige. Regeringen synes allerede 1891 at være blevet betænkelig ved ansøgningernes mængde, og uagtet der ligger tusinder af ansøgninger i Slesvig, er der deraf blevet forholdsvis få ekspederede i 1891–92. Ved forårsmødet anslog jeg de naturaliserede optanter til $\frac{1}{3}$ af samtlige danske undersåtter. Det viser sig, at det var for højt anslået, uagtet at jeg fremdeles tror, at det vil stemme for Sønderborg kreds. Der var nemlig efter sidste folketælling ca. 25.000 danske undersåtter i hertugdømmerne. Tager vi nu hensyn til de talrige danske, der findes i byer som Altona og Kiel, og hvis børn også regnes for danske undersåtter, samt til de kongerigske tjenestefolk, så vil vi få ca. 20.000 danske undersåtter i Nordslesvig, hvis undersåtsforhold skriver sig fra optionen. De naturaliserede optanter er så godt som alle familiefædre og vil altså svare til ca. 5.000 danske undersåtter altså $\frac{1}{4}$. Skønt dette resultat i og for sig er tarveligt nok, er det dog langt mere, end vi turde vente for en 5–6 år siden, og jeg tør nok sige, at blandt dem, der er blevet naturaliserede, er der forholdsvis mange dygtige og fremragende mænd, som vi vil kunne få gavn og glæde af. Nu må vi gennem det danske indenrigsministerium fremdeles kontrollere regeringen i Slesvig, for straks gennem vore repræsentanter at føre klage i Berlin over en forandret optræden, hvis den skulle indtræde som følge af minister-skiftet. Det gælder nemlig om at benytte det års frist, vi endnu har, til de næste valg så godt som muligt.⁹

Inden valgene foretages, ville jeg gerne have Vore Rettigheder II

om valgretten ud. Jeg har de første afsnit færdige, men kan foreløbig ikke arbejde videre, da der på grund af den nye indkomstskat, hvis virkninger på klasseinddelingen har været over forventning stor, absolut vil nødvendiggøre reformer i valgloven, som jeg må afvente, hvis bogen skal få betydning.

Det blev et langt brev, og jeg vil derfor ikke trætte Dem længere. Der havde samlet sig såmeget sammen, da jeg stode på, at jeg ville have truffet sammen med Dem i Kolding.

35.

Sønderborg 8. september 1892.

Idag har jeg afsendt ca. 150 stambogsvers til Dem, som De bedes om at gennemblade og derefter overgive Moltesen til gennemsyn. Skulle De savne et og andet, er De måske så venlig at tilføje det eller at give antydninger. Samlingen skulle efter min mening omfatte 200 vers. Jeg har ligeledes skrevet til Moltesen om at tilføje, hvad han savner, og jeg skal så udfylde resten, når jeg atter får manuskriptet tilbage. Vi må, som sagt, skynde os for at få det ud med Sprogforeningens næste bogsending. Kredsformændene skal da instrueres således, at de giver hver konfirmand et eksemplar (naturligvis ikke de udpræget tyske). Hvis hvert medlem af foreningen tillige skal have et eksemplar, må vi tage 10.000 ekspl., hvis vi skal have nok til 2 uddelinger. På denne måde tror jeg, at vi kan gøre godt gavn med den lille samling. Forfatterens navne skal trykkes ved siden af; de huskes da i mange tilfælde senere, og vi kan derved måske i enkelte tilfælde både hos yngre og ældre vække lyst til at læse mere af samme digter. Jeg har i det hele søgt at vælge et stof, der passede for barnealderen, men dog tillige taget hensyn til, at bogen også kunne blive brugt senere, når de unge kommer på andre skoler. Det ville være heldigt, hvis De eller Moltesen kunne skaffe mig et overslag over, hvad 5, henholdsvis 10.000 ekspl. vil koste trykt på godt papir og hæftede, for at jeg kan slutte akkord med et herværende trykkeri på grundlag deraf. I øvrigt mener jeg, at vi tillige bør indbinde stambøgerne i simpelt papbind med shirtingsryg.

Jeg tror, vi gør klogest i kun at tage 5000 som første oplag og at

kaste de 4.000 af dem ud straks til konfirmander og medlemmer af Sprogforeningen. I det følgende oplag om 2–3 år skal der da måske til stambogen føjes et lille tillæg med danske sanglege, hvis vi ikke foretrækker at udgive et sådant særskilt, måske som tillæg til Børnebladet. Der må gøres noget i den retning, da tyske sanglege ved lærerindernes energiske bestræbelser vinder indpas her og der. Vi har mange gamle danske sanglege, hvortil de ældre endnu kender melodierne. Ordene burde opskrives og trykkes tilligemed anvisninger til legene. Der leges også mange steder i Danmark efter de gamle kæmpevisemelodier f.e. »Der går dans på Ribe gade« og »Olav konning og broder hans« – alt dette måtte med. De kan måske ved lejlighed drøfte sagen på et møde. Hvis De vil bekoste et sådant lille hæfte, skal jeg samle stof dels det gamle, som endnu lever her, dels noget nyt. Hvis vi ville, kunne det måske nås at få et hæfte færdigt til jul, som så kunne blive en gave til »Børnebladets« læsere.

Materialet til stambogen skal jeg gerne have tilbage om fjorten dage for ikke at blive forsinket med trykningen.¹

36.¹

Sønderborg 24. oktober 1892.

Jeg er lige kommet hjem fra Vesteregnen, hvor vi sidste lørdag holdt et privat møde hos gårdejer J. P. Jensen, Lavrup, for at drøfte oprettelsen af en almindelig skoleforening for Nordslesvig. Til stede var en halv snes af Vesteregnens mere fremtrædende mænd, højskoleforstander Salling fra Ribe og jeg. Foreningens oprettelse blev besluttet og et forberedende udvalg bestående af gårdejerne J. P. Jensen, Lavrup, H. Thomsen, Roost og A. P. Lund, Rejsby-Ballum, nedsat.

Næste fredag holdes et nyt møde i Tønder. Til dette skal jeg sende udkast til love m.m. En offentlig indbydelse med over 200 underskrifter til et møde i Skærbæk angående foreningens oprettelse vil derefter blive udstedt. Den vil antagelig blive underskrevet af mindst to mænd for hvert sogn mellem Ribe og Tønder og desuden af en række mere fremragende mænd i Nordslesvig. Bestyrelsen har vi allerede udpeget. Forslagslisten vil sikkert blive vedtaget i

Skærbæk uden videre ændringer. Bestyrelsen skal bestå af 15 medlemmer. J. P. Jensen, Lavrup skal være formand. Han taler godt for sig og er i det hele dygtig, og på Vesteregnet [en] indflydelsesrig mand. H. Thomsen, Roost skal være sekretær. Formålet skal være »at fremme folkeoplysningen særlig ved at drage omsorg for børnenes og ungdommens undervisning på modersmålets grund«. Jeg tænker, det skal gøre et godt indtryk, når Vesteregnet nu marcherer op i sluttet trop og venter i foreningen at få en national løftestang for Vesteregnet samtidig med, at den vil kunne gøre en del godt. Foreløbig vil den opmuntre og pekuniært støtte unge sønderjyders ophold på kongerigske fortsættelsesskoler og højskoler. Desuden bør den arbejde for hjemmeundervisningens fremme, værne om den rest af dansk, der endnu er tilbage i folkeskolen m.m. På regeringen antager jeg, vil det navnlig gøre indtryk, at det er ansete mænd, som ikke har stået i første række i den politiske kamp, der bliver ledende her, og at egne, som allerede ansås for halvt erobret, nu tager initiativet og går foran i en enkelt retning. Den offentlige indbydelse til foreningens stiftelse vil mulig også blive undertegnet af folk fra Hostrup, Bylderup, Højst, Ravsted og måske tillige Burkal sogn. Nærmere om det, når vi tales ved.²

... Nu hørte jeg tilmed, at han [Hans Petersen] selv endda temmelig påtrængende har tilbudt sig som foredragsholder i de vestjyske byer i næste måned. Det går ikke. Det må siges til ham, at understøttelsen til opholdet i København er givet under forudsætning af, at han virkelig bliver der og arbejder i de par måneder, som der er tale om. Efter nytår kan han så atter holde foredrag, så tit lejlighed gives. Der er bortset fra det rent praktiske særlig grund til at passe på ham, fordi faderen led af drik og døde af storhedsvanvid, og der er dispositioner i samme retning hos sønnen, som absolut må energisk modarbejdes, hvis vi skal få fornøjelse af ham, medens de næsten til hans ulykke er blevet fremelsket i de senere år.

Endelig er der endnu en sag. Det sendes ikke så få unge folk sydpå til Angel og til Holsten årlig for at lære »landvæsen« og »husholdning«. Grunden dertil er i enkelte tilfælde, at sønnerne »skal lære tysk, til de skal være soldat«, men vel i reglen »honnet ambition«. Det er lidt mere fint at komme i huset hos storbønderne sydpå i

Angel end at blive og arbejde hos vore jævne bønder i Sundeved, på Als eller i Vestsløv, og det er lettere at få plads dernede. Disse besøg er skadelige i national henseende, om det end ikke kan påvises, at de har gjort dansksindede forældres børn tysksindede, og må derfor modarbejdes. Dette kan imidlertid kun ske på en god måde, når man byder forældrene og ungdommen noget bedre, og det var derfor min plan. Vi må oprette et slags kontor, som på den ene side samler pladser i gode hjem i Sønderjylland og kongeriget på sin hånd, på den anden side samler unge mænd og kvinder, som vil lære noget, det er naturligvis særlig gårdmandssønner og -døtre, som der må tages sigte på. Resultatet skal være, at ungdommen kommer under en god påvirkning i national, almenmenneskelig, og, hvor der af forældrene lægges vægt derpå, tillige kristelig retning, samt bliver anbragt i hjem, hvor de kan dygtiggøres til deres gerning. Der skal optages en protokol over en udvalgt samling af nordslesvigske hjem med særlig karakteristik af hvert enkelt og bem[ærkninger] om, hvad der særlig kan bringes ud af et ophold i det. Helst skal der arbejdes i forståelse med de store landboforeninger og med understøttelse af en mand valgt af hver forening. Mere om det, når vi tales [ved]. Jeg tror her ligger en betydningsfuld opgave, på hvis løsning der snart må tages fat. Det, der først og fremmest bør gøres, er at ventilere sagen, drøfte den med indflydelsesrige mænd på alle egne, træffe forberedelse af forskellig art, indsamle oplysninger til den påtænkte protokol, træde i forbindelse med landboforeningerne, kort sagt et alvorligt forsøg på at realisere planen.

Vil De tænke lidt over denne sag, eventuelt hvis tiden tillader det, drøfte den med højesteretsadvokat Nellemann, til vi tales ved i Kolding. Skal den sættes i gang, vil det nemlig kræve et ikke helt ubetydeligt arbejde, rejser etc. Dette er jeg villig til at påtage mig og tror ikke, der er mange hernede, der vil kunne gøre det hurtigere eller på en lettere måde, da jeg jo lidt efter lidt har erhvervet mig et temmelig udstrakt kendskab til personer og forhold over hele landet. Desuagtet vil arbejdet lægge beslag på så megen tid, udgifter til rejser, porto etc., at jeg ikke tør påtage mig det uden en særegen bevilling i dette øjemed, da al slags ulønnet arbejde ophober sig mere og mere for mig. Vi kan tale nærmere om sagen i Kolding. Optantsagen synes fremdeles at gå godt i den gamle skure.

37.

Sønderborg 13. november 1892.

Hoslagt et brev fra Henriette Gubi, som giver et ret godt billede af hjemmeundervisningens stilling i øjeblikket. Nu er tidspunktet kommet, da sagen skal føres igennem. Alle forhold ligger heldigt for os, og kan en retssag ikke vindes nu, kan den overhovedet ikke vindes. Det var korrekt, at frk. Gubi har forlangt skriftligt forbud, og hun er i det hele god at sende i ilden, da hun ikke så let taber modet. Siden Kasper Jensen havde sin sidste konflikt der på egnen, er der jo kommet en ny landråd i Haderslev kreds.¹ Vedkommende er en human ung mand. Han var ansat i Posen under den tidligere kultusminister Zedlitz-Treutznitz og fulgte ham til Berlin, hvor han var hans højre hånd og har været med til at udarbejde det bekendte skolelovforslag, som faldt ifjor. Det er derfor muligt, at han i overensstemmelse med sin fortid – han har også været med til at indrømme polakkerne ret til polsk privatundervisning i de offentlige skolelokaler – standser sagen, men mere sandsynligt, at han skyder sig ind under regeringen i Slesvig, og at den får det afgørende ord. Jeg har nu instrueret frk. Gubi således, at hun uden videre skal fortsætte undervisningen, også når skriftligt forbud udstedes, og tage en mulkt efter et forhør, hvor visse ting skal tilføjes protokollen. Derefter nægte at betale mulkten og på denne – den eneste mulige måde – tvinge sagen frem for domstolene. Sagen er nu af stor betydning, thi hjemmeundervisningen går godt. Kasper Jensen arbejder i år i Sundeved, hvor han har fuldt op at gøre, og Henriette Gubi kan ikke overkomme alt på Vesteregnet. Vi tænker derfor stærkt på at tage flere kræfter i brug, hvis midler kan skaffes tilveje. Pastor Johansen, Svanninge, har anbefalet en pige, som Henriette Gubi omtaler; hvorvidt hun egner sig til gerningen ved jeg ikke; men desforuden har vi 3 piger, som vistnok egner sig for den, og som gerne skulle i arbejde til næste år, da arbejdet passer sig bedst for lærerinder. En fjerde pige har givet mig i opdrag at skaffe hende en plads i et hjem, hvor hun kunne tage sig af børnene, men således at hun fik onsdag og lørdag eftermiddag til fri disposition for undervisning af andre børn på samme egn. Det ville være en ret heldig form for hjemmeundervisning, hvis vi på denne måde kunne anbringe lærerinder rundt omkring. Nu må vi jo

imidlertid først se, hvordan sagen udvikler sig.²

Jeg vendte for nogle dage siden hjem fra en foredragsrejse med de bedste indtryk. Der er en stærkt voksende bevægelse i Nordslesvig, stærk tilstrømning til foredragsmøder og livlig indmeldelse i vore foreninger. Vælgerforeningen har fået henvend 200 nye indmeldelser siden juli. Vi har nu besluttet at afholde 35–40 politiske møder i Nordslesvig i løbet af vinteren og rykker i marken med en styrke af 16 foredragsholdere. Vi kan således tage en rigsdagsopløsning med stor sandsynlighed, men ser helst, at den ikke kommer af hensyn til optantsagen, thi de naturaliserede optanter er ikke længere til at styre. De bliver tyske undersåtter den ene dag og indmelder sig næste dag i vore politiske foreninger. Vi har allerede vundet en mængde gode kræfter ved optanternes naturalisation. Man sporer det overalt.

Jeg skrev forleden og stillede forslag om en ny bevilling til Mathias Petersen-Havervad på 200 kr., men har ikke senere hørt noget derom og gentager derfor forslaget. Han arbejder godt nu og gør absolut nytte. Jeg sendte ham nylig ned til Abild sogn for at modarbejde en tysk skolepetition, og det gjorde han godt, ligeledes har han i nyere tid skaffet Børnebladet forøget udbredelse. De bedes om at meddele mig, om han må gøre regning på bevillingen.

Af aviserne har De vistnok allerede set, at jeg har købt et hus i Åbenrå.³ Handelen anser jeg i og for sig for god, da den lejeafgift, der for tiden betales af huset, udgør over 6½% af købesummen; men dernæst er der flere behageligheder forbundne med ejendommen. Den ligger ikke langt fra posthuset, og der er i en til huset hørende sidebygning plads til et trykkeri eller kan blive plads dertil, hvis det lykkes mig at få Hejmdal købt. Det har sin betydning for min politiske virksomhed, at jeg på denne måde får fast fod i byen, og jeg har derved skaffet mig en gunstig basis for underhandlinger om Hejmdal, da Matzen nu må frygte et konkurrenceforetagende, hvis han ikke får sit blad afhændet. Under disse omstændigheder antager jeg, at det vil være lettere at få afsluttet en overenskomst med ham.

Det lader til, at redaktør Mathiesen i Haderslev er blevet betænkelig ved at antage Hans Petersen ved Dannevirke, og et fast engagement er jo – hvad jeg troede – slet ikke afsluttet.⁴ Mathiesen har, efter hvad jeg erfarede af Jørgen Fausbøl, gjort skridt til at

antage Anders Lebeck som redaktionssekretær i stedet for.⁵ Dette er uheldigt for alle parter. For Hans Petersen vil døren dermed være stængt, og de farer, der truer hans fremtid, med det samme være blevet dobbelt store. Han må atter i fast arbejde. For Anders Lebeck er en afbrydelse i København ikke heldig. Han har i foråret taget præliminæreksamen og hidtil slidt for at få den. Nu skulle han gerne have en lidt fyldigere og mere alsidig uddannelse, inden han vender tilbage til Sønderjylland. Hvis det er muligt, så bevæg derfor Anders Lebeck til at afslå Mathiesens opfordring. Dermed vil sagen antagelig gå i orden af sig selv. Jørgen Fausbøl har allerede skrevet til Anders Lebeck i den retning.

38.

Sønderborg 29. december 1892.

Deres brev af 10. ds. har jeg modtaget. Det glæder mig, at De billiger Skoleforeningens oprettelse.¹ Jessens opposition var i virkeligheden umotiveret, men ikke desto mindre beklagelig, da den vanskeliggør foreningens organisation på enkelte strøg. Vore grunde til at stifte foreningen har jeg vist allerede tidligere udviklet. Fordelene ved arbejdets deling, ved afholdelsen af store bestyrelsesmøder, ved særlig at drage Vesteregnet mere med i det positive arbejde, ved indirekte at skærpe opmærksomheden for undervisningens nødvendighed o.s.v. er iøjnefaldende for enhver. Den eneste virkelige betænkelighed, som man kunne have ved den nye forenings oprettelse, var frygten for, at den skulle hæmme og skade de alt bestående foreninger i deres virksomhed. Det tror jeg imidlertid ikke, der er fare for. Erfaringen viser nemlig tværtimod, at foreningerne gensidig støtter og sporer hinanden. Det var i denne henseende meget lærerigt og betegnende, at Laust Arnum et par dage før Skoleforeningens oprettelse oplyste på »den nordslesvigske Landboforenings« generalforsamling, at denne forening har haft en tilgang af 199 nye medlemmer fra 1887–1892. Medlemstallet var i dette tidsrum vokset fra 226–416, altså næsten blevet fordoblet, uagtet der i disse 5 år var oprettet 3 store foredragsforeninger med tilsammen henved 500 medlemmer samt indmeldt 6–700 medlemmer i Vælgerforeningen fra det distrikt, som foreningen (d.n.L.) omfatter. Dette tyder ikke på, at foreningerne

indbyrdes skader hinanden. Endvidere er det værd at lægge mærke til, at Sprogforeningen ingensinde har haft større fremgang end i de sidste 4 år, da Vælgerforeningen også har bejlet til dens medlemmer. Skoleforeningen har nu afholdt sit første bestyrelsesmøde på Humlekærren i Tønder, hvor der ikke er afholdt et dansk politisk møde i de sidste 20 år – nærmest for at gøre de forberedende skridt til foreningens organisation. Vi får en kredsformand i hver kommune (ca. 600 i Nordslesvig) og vil støtte deres arbejde med at få medlemmer ved udstedelsen af et offentligt opråb, som er vedtaget og snart vil fremkomme. Endvidere nedsatte vi et »procesudvalg« for alle skolesager.

Vandrelærerne vil foreningen støtte efter evne, og det vil være rigtigst, at de fremtidig lønnes af Skoleforeningens kasse, og at »2 Løvers« bidrag indbetales til den som et frivilligt bidrag under fingeret mærke, men til det bestemte formål – men mere om det i foråret. Før jeg forlader Skoleforeningen, skal jeg da fortælle Dem et lille smukt træk. Foreningens næstformand A. P. Lund-Rejsby, Ballum er en rigtig brav mand, som det vil være en stor vinding for vor sag at få mere frem. Han er kundskabsrig og varmhjertet dansk, men meget stille, tavs og tilbageholdende, som de bedste vestboere plejer at være. Lund er endvidere meget formuende. Han skal være Vesteregnens rigeste bonde og eje mindst 300.000 mark. Forleden var han tilstede ved Gustav Johannsens møde i Ballum. Efter mødet kommer der en ung mand og siger til ham: »Her er et bidrag til Skoleforeningen, vil De modtage det?«, idet han giver ham en mønt. Lund takker og spørger karlen, der talte egnens mål, men var ham ubekendt, om hans navn. »Det kan jo være det samme med navnet, når De har pengene«, sagde karlen. »Ja det kan det såmænd også«, sagde Lund med et smil og stak mønten, som han antog for en mark, i lommen. Næste dag ser han til sin forbavselse, at den ubekendte karl havde givet ham et 20 mark stykke – og dette gjorde et sådant indtryk på Lund, at han straks åbnede sin pung og gav mig 20 mark til Vælgerforeningen.

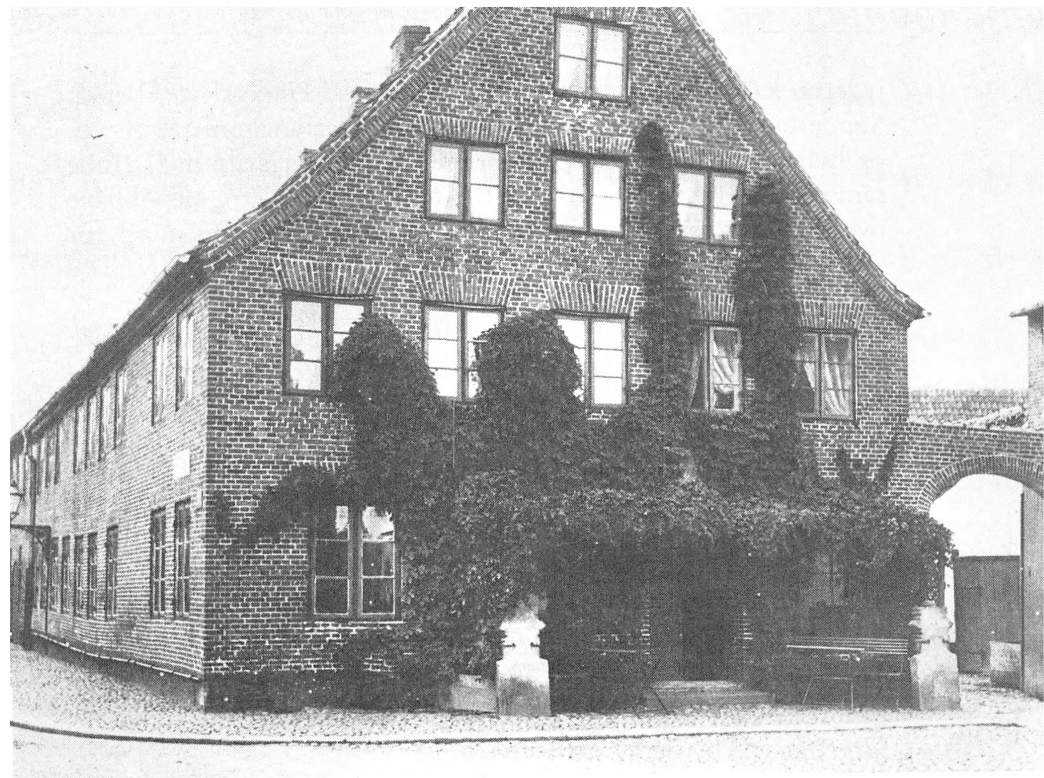
Vælgerforeningen har haft en tilgang af halvfjerde hundrede nye medlemmer i 1892. Vi kan nu skyde en del skolearbejde fra os og derved få friere hænder i andre retninger. Vi vil særlig have hånd i hanke med alle præstevalg. Begyndelsen har vi gjort i Hørup på Als, hvor vi gennemførte valget af en pastor Beuck mod, at han skriftlig

forpligtede sig til at modarbejde afskaffelsen af dansk religionsundervisning i skolen og indførelsen af tysk gudstjeneste i kirken.² Nu fortsætter vi i disse dage med agitation for valget af en ung dansksindet præst Zerlang (bondesøn fra Toftlund) i Holbøl sogn. Også dette valg håber jeg, at vi skal få gennemført. Skønt vi for en stor del må virke i det skjulte af taktiske hensyn, arbejder Vælgerforeningen sig dog mere og mere ind i folks bevidsthed. Der indløber næsten i hver uge forespørgsler af forskellig art navnlig fra de sløje egne, hvor man trænger mest til råd og vejledning og i det hele til et politisk støttepunkt.

Tak for bevillingen til Mathias Petersen. Hans arbejde går nu bedre, og jeg tvivler derfor ikke om, at han vil fortjene den. Han flytter nu til Skærbæk til foråret og ville så gerne tillige bestyre en større bogsamling der. Konen kan forestå udlånet, når han er fraværende. Det er jo Moltesens gamle plan at få en større bogsamling på Vesteregnet, og jeg tror, at det nu er på tide at realisere denne plan. Det er jo overordentlig vanskeligt at få god dansk litteratur, ud over hvad der findes i Sprogforeningens almindelige bogsamlinger, på Vesteregnet, da der ikke findes nogen dansk boghandel. Og på den anden side må det jo siges, at der savnes særdeles mange fremragende danske digterværker i Sprogforeningens bogsamlinger. Bogsamlingen i Skærbæk – som er knudepunktet på Vesteregnet – bør derfor øges, så den indeholder det bedste af dansk skønlitteratur i forbindelse med nordisk historie, og dette så meget mere, som den tyske centralforening nu opstiller en af sine nye tyske bogsamlinger hos den energiske pastor Jacobsen i Skærbæk.³ Hvad der i denne henseende straks eller i den nærmeste fremtid kan og bør gøres af »2 L« og »4 S« samt Sprogforeningen, er at udsøge en god samling dansk litteratur af de boggaver, der indkommer, samt at overvise de dubletter, der haves på Margrethes Minde, til Skærbækbogsamlingen til næste efterår. Sagen kan drøftes nærmere på forårsmødet . . .

Stambogsviserne synes at vinde almindeligt bifald, og jeg tror, at de kommer i rette tid og vil gøre god nytte. Der udbredes 2.000 ekspl. gennem Sprogforeningen og sælges en del under hånden til 30 pf. pr. ekspl. 2 mark 50 pf. for 10 ekspl. . . .

Optantsagen går fremdeles godt. Der bliver mange naturaliserede i denne tid, på gode danske egne tager de så at sige rub og stub,

I Humlekærren, den gamle gæstgivergård ud imod Torvet i Tønder, holdt den nystiftede skoleforening for Nordslesvig sit første bestyrelsesmøde i begyndelsen af december 1892. Foran huset står endnu de to sengotiske bislagsten med indskriften »ich moch sterven« og »ewich to lanch. 1527«. Huset har sit navn efter de humlesælgere, der i fordums dage havde stamkvarter her, når de på deres kærre kom kørende til Tønder. Foto ca. 1920 (Historiske Samlinger).

mens de derimod på den anden side også mere og mere konsekvent gennemfører det princip ikke at naturalisere danske undersåtter i kommuner, hvor tyskerne har vundet eller har udsigt til i en nær fremtid at kunne vinde flertallet. Deres politik går tilsyneladende ud på at overså Nordslesvig med brandpletter – og det er i og for sig klogt gjort af dem.

Under disse forhold har vi ikke længere politiske betæneligheder ved et større besøg i København. Men både Reimers og jeg er dog af den mening, at der først og fremmest bør holdes nogle store fællesmøder sommeren 1893 på let tilgængelige steder i kongeriget f. eks. Sydfyn og Skamlingsbanke eller Kolding, hvortil sønder-

jderne kan komme massevis med skibe fra Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Flensborg og mellemliggende stationer om morgenen, og hvorfra de kan tiltræde hjemrejsen samme dags aften. Sådanne sammenkomster er der stor stemning for hernede, og de vil have overordentlig stor betydning navnlig for ungdommen og for arbejderstanden, som vil kunne drage med på sådanne billige fællesture.

Til den påtænkte Edv. Nielsen'ske skyttefest ved Trelleborg ifjor sommer havde der tegnet sig ca. 800 personer alene fra Sønderborg amt. Den lyst og trang, der viser sig, må tilfredsstillen på en god måde, og jeg tror, at »2 L« og »4 S« bør tage denne sag i deres hånd og hjælpe os med ordningen af disse store fællesmøder. Ved siden deraf kan vi så også godt have en større sammenkomst i København, vistnok helst i sidste halvdel af juni måned eller i slutningen af maj, som De antyder. Forsåvidt foreningerne ordner disse sammenkomster, bør de imidlertid både i det ene og det andet tilfælde dække sig med festkomitéer, hvis fleste medlemmer godt kan tages af bestyrelserne. Og i de store forsamlinger, hvor tilhørerne ikke kan kontrolleres, bør der tales så lidt som muligt om foreningerne og deres virksomhed.

De tyske af Flensborg Avis kolporterede rygter om mine bladplaner har ikke noget på sig. Det er søgere, der stikkes ud, for at få mig til at udtale mig om, hvad jeg vil eller ikke vil. Det er jo fremdeles min hensigt at købe Hejmdal, når jeg kan få det til en antagelig pris; men Matzen forlanger for meget for det og styrkes meget deri ved den holdning, enkelte af borgerne i Åbenrå indtager. De (det er tilfældet med både Petersen, Junggreen og Andresen) lader sig mod deres vidende benytte af Matzens forretningsnedighed. Matzen har fået dem til at udtale sig om, at et nyt blad i Åbenrå vil være til skade for den danske sag, da det vil medføre indre splid og uenighed, og støttet på denne udtalelse er det, at han fremdeles holder prisen på bladet alt for høj. Over for dette, har jeg været nødt til at indhylde mig i hemmelighedsfuldhed og give det udseende af, at jeg vil begynde et nyt blad alligevel. Det er det eneste middel, hvormed jeg vil kunne få Matzen medgørlig. Jeg lader derfor rygterne have frit spillerum. Med Andresen, Junggreen, Mikkelsen o.s.v. står jeg iøvrigt på en god fod; de erklærer i hvert fald alle til mig, at de langt hellere vil have mig til redaktør af

Hejmdal end Matzen. Det er kun et nyt konkurrenceforetagende, som de er modstandere af, og de kan tilsyneladende ikke indse, at Matzen øjeblikkelig ville forhøje prisen for Hejmdal 5–10.000 mark, når jeg afgav den erklæring, at jeg ikke ville begynde et nyt blad. Med bladkøbet har jeg i øvrigt slet ingen hast. Jeg vil helst ikke handle, før jeg er kommet til Åbenrå og ikke før med tiltrædelse til 1. juli eventuelt 1. oktober.⁴ Det er altid bedst at orientere sig, hvad de rent lokale forhold angår, inden man begynder et sådant foretagende.

39.

p.t. Vojens 4. marts 1893.

Blot nogle få ord. Jeg har ikke tid til at skrive meget idag, da jeg er på farten, men jeg vil dog bringe Dem et par glædelige efterretninger.

Det går over forventning godt med Skoleforeningen. Vi har allerede henvend halvfjerde hundrede kredsformænd, over 2.000 medlemmer og ca. 5.000 mark i kassen. Allerede nu kan vi se, at vort første budget rimeligvis vil opvise en årsindtægt af 7–8.000 mark d.v.s. mere end både Vælgerforeningens og Sprogforeningens årlige indtægt tilsammen taget.

I Hinrich Thomsen har vi gjort et udmærket valg til sekretær.¹ Han var meget uvillig til at overtage hvervet og havde ingen anelse om, at han var udset til posten, før bestyrelsen var valgt. Han måtte da opgive sin modstand, for der var ingen anden inden for bestyrelsen, som kunne overtage posten – og – det var det glædelige – han tog så fat med frejdigt mod, har været uhyre virksom og er nu overordentlig glad og veltilfreds med sit arbejde. For godt og vel en halv snes år siden stod Hinrich Thomsen tilsyneladende vaklende i politisk henseende, og der var i hvert fald ikke få, der mente, at han ligesom mange andre bønder i Arrild sogn til slut ville havne i den tyske lejr. Så blev han imidlertid valgt til kredsmand, medlem af synoden, og derved kom han under stærk dansk påvirkning. At han nu har fået en så fremskudt plads vil også få betydelig lokalpolitisk betydning, da han som en meget formuende mand – stor gård og 100.000 mark på rente – har en betydelig indflydelse på sin hjemegn.

Her er et overordentlig stærkt røre for tiden. Opfordringer om afholdelse af politiske møder og foredragsmøder strømmer ind fra alle sider, og medlemsantallet i vore foreninger vokser hurtigt. Nye foredragsforeninger stiftes, og de gamle udvider sig med aflæggere til alle sider. Foredragsforeningen her i Vojens, hvor jeg talte i aftes, har nu alene 300 medlemmer og således flere. Indsamlingen til Laurids Skaus mindesmærke er kommen lidt utidig, men vil ikke desto mindre antagelig indbringe ca. 3.000 mark, og den 18. maj holder vi stor fest på Skamlingsbanke.² Her og der sysler man med store foretagender. I Christiansfeld gør man videre skridt for at rejse den påtænkte store danske gæstgivergård. Aktierne er tegnet. I Sundeved arbejder man ivrigt på at købe Ballegård på aktier.³ Den skal sælges ved auktion d. 15. marts, og man vil hindre en ny tysker i at bosætte sig der. Planen blev i øvrigt drøftet mand og mand imellem ved det politiske møde i Ullerup – men hvordan det videre går, ved jeg endnu ikke, da jeg har været på farten siden da. Men at disse store foretagender for alvor tages op viser, at modet vokser.

Dette foreløbig. Vi vil fortsætte med politiske møder, til forårsarbejdet hindrer folk i at give møde, og der lægges derved stærkt beslag på mange af deltagerne i mødet i København. Fastsæt derfor snarest muligt programmet og for det store mødes vedkommende talerne, for at de kan varskos, og vi kan tage hensyn dertil ved afholdelsen af vore møder.

30. marts forlader jeg Sønderborg. 4. april er jeg bosat i Åbenrå, i mellemtiden er jeg på Nørremølle pr. Sønderborg.

40.

p.t. Vojens 20. marts 1893.

... Vi har fredag og lørdag afholdt en »folkerigsdag« i Åbenrå. Fredag bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen, lørdag i Skoleforeningen. Begge dages forhandlinger gik udmærket og skal, håber jeg, nok blive frugtbringende. Skoleforeningen har nu 3.374 medlemmer og ca. 6.600 mark i kassen. Nye medlemmer indtegnes, og flere penge indgår daglig. På den anden side er der også en 5–6 retssager i opmarch – alt dog heldigvis sager, som efter mit skøn vil ende med frifindelse.

Vi gør så at sige daglig fremskridt i denne tid og det overalt. At tænke sig, at en afsides liggende landsby på Als betaler 136 mark i medlemsbidrag til Skoleforeningen! eller at vi næsten overalt i Nordslesvig, hvor vi vil sammenkalde et møde, kan få fuldt hus og stærk tilslutning!, eller at den ene gamle gårdmand efter den anden siger, at han nu under ingen omstændigheder vil sælge sin gård til en tysker, fordi han så ikke kan være bekendt at vise sig blandt folk! – det vil kun være at kende lidt til den tankegang, der nu mere og mere bliver herskende herovre.

Mange egne af Nordslesvig og særlig Vestslesvig har tidligere og til dels endnu forekommet mig at have en betænkelig lighed med Det døde Hav. Masserne er så tunge, at der skal meget til for at sætte dem i bevægelse, men det er også sikkert, at kommer de først i bevægelse, så ligner de også Det døde Havs bølger deri, at bølgeslaget ikke så let lægger sig igen, og at det vil falde hårdt og tungt som hammerslag mod skibene. Det forekommer mig at være sikkert, at hvis regeringen ikke tager reb i sejlene, så står vi nu ved begyndelsen til en dybtgående bevægelse, som kan føre vidt, og som sent vil lægge sig igen. Mere om disse ting, når vi ses i København. Jeg har ikke tid til lange udviklinger nu, da jeg skal til Kolsnap for at holde politisk møde . . .

41.

Vojens 20. marts 1893.

Netop som jeg gik på stationen med hoslagte brev, modtog jeg Deres brev af 16., som nåede mig her. Ordningen med et større møde på Sjælland til sommer er god. Vi herovre fra holder jo et stort møde på Skamlingsbanke d. 18. maj og venter da også deltagelse rundt omkring fra Danmark. Jeg vidste nok, at Andresen ville virke for at have Petersen og Junggreen med; men vi finder det ikke heldigt. Hvis Petersen skal med, må Moldt i Sønderborg (Vælgerforeningens kasserer) også med; men ingen af dem vil deltage i forhandlingerne, men forholde sig tavse og samtykke, mens andre vil tage del i forhandlingerne til gavn for sagen, hvis de kommer med.¹ Hvad der imidlertid særlig er det afgørende for Reimers og mig, det er, at Haderslev by spiller den fornærmede og

vil vise separatistiske tendenser, når Åbenrå repræsenteres af 4-5 mænd, Sønderborg af 3 og Haderslev kun af gamle dr. Madvig, som en stor del af borgerne i Haderslev står i et meget spændt forhold til. Hvad Junggreen angår, da vil jeg nødig have ham med for hans egen skyld. Han vil desværre gerne drikke lidt for meget ved den slags lejligheder, og han tåler ingen ting. Det gjorde mig meget ondt ved »S.S.s« møde i Kolding i efteråret at se, hvorledes han da bagefter i Hotel Kolding blev holdt for nar af et par spyttegøge. Han bærer et velklingende navn, og det tildrager ham alm. opmærksomhed, netop derfor bør han ikke udsættes for at gøre et så ufordelagtigt indtryk på vore bedste mænd derovre, som han utvivlsomt vil gøre, hvis han kommer med. Dette i dyb fortrolighed med bøn om ikke at omtale det til nogen. Junggreen er ellers en overordentlig brav mand med stor virkelyst. Evnerne er jo i ingen henseende fremragende; man han er energisk på sin vis og har en rigtig god vilje, en dyb trang til at arbejde videre i faderens fodspor. Desto mere ilde berøres man imidlertid af den slags ting, som at han ikke kan deltage i et 4 timers møde i Løjt, hvoraf henvend 2½ tilbringes med foredrag og sang uden at komme hjem i en sådan tilstand, at han ikke selv – efter eget sigende – ved noget om, hvorledes han er kommet hjem. Trods dette håber jeg, at han vil overvinde denne svaghed, navnlig fordi han har en ualmindelig brav og flink kone, som udøver en meget heldig indflydelse på ham.

Thyssen-Hansen vil vi gerne have med; men vi er bange for, at Knudsen vil føle det som en personlig tilsidesættelse, han er jo vant til at betragte sig selv som selvskreven repræsentant for Vesterengen. De husker jo nok, hvorledes han ifjor kom derover uden særlig indbydelse. Jeg håber imidlertid, at vi kan tage Thyssen-Hansen i stedet for A. P. Lund, som næppe kommer med, da han har en datter, der skal konfirmeres d. 9.

Da mit første brev er skrevet, sender jeg det nu ligefuldt med, omend mine spørgsmål til dels er besvaret. Jeg vil dog, da De ikke udtaler Dem bestemt i den retning, gerne bede om meddelelse om, hvilke sønderjyder der skal tale på det offentlige møde. Både Gustav Johannsen og Poulsen-Bovlund har nemlig opfordret mig dertil, for at vedkommende dels kan forberede sig og dels skaffe sig underretning om, hvilke sider af sagen de øvrige talere agter at føre frem. Skønt jeg får dårlig tid til at forberede mig til mødet, da jeg nu

først skal holde 4 foredrag og derefter agitere for kommunalvalget, som foretages over hele Nordslesvig 5. april samt flytte, skal jeg dog nok samle, hvad jeg kan af de ønskede statistiske oplysninger.

42.

Sønderborg 27. marts 1893.

... Jeg er fuldstændig enig med Dem i, at vore forhandlinger i de snævrere møder ikke må være for teoretiske eller gå for meget ud i det almindelige, men at de derimod så vidt muligt må knyttes til og dreje sig om enkelte rent praktiske i øjeblikket foreliggende spørgsmål.

Vi må vel lige som sidst tale noget om sager som vandrelærervirk-somheden og optantsagen. Der må meddeles positive meddelelser om sagernes nuværende standpunkt og træffes aftale om »2 L« og »4 S's« fremtidige stilling til eventuel understøttelse af vandrelærerne.

En sag, som bliver mere og mere brændende hernede, og som vi nødvendigvis må forhandle er »vort landbrugs kreditforhold«. Vi må have udgivet en lille pjece med kortfattede klare oplysninger om alt vedrørende vore landmænds pengeforhold. Det er der overord-entlig stor trang til. Skriftet skulle indeholdè de vigtigste bestemmelser af stempelovgivningen i forbindelse med praktiske anvisninger til at overdrage gården så billigt som muligt til nye ejere, endvidere skildringer af de enkelte pengeinstitutter, som vore landmænd kommer i berøring med, navnlig den slesvigholstenske kreditforening, et godt pengeinstitut, og »Vereinsbank« m.m., som man ikke noksom kan advare folk mod at benytte. Fremdeles oplysninger om kautionens betydning og ansvarlighedens varighed på gældsbeviser, veksler o.s.v. Et ordskifte om denne sag skal særlig tjene til at fastsætte, hvad en sådan lille bog skal og bør indeholde.

Ifjor forhandlede jeg noget privat med Krarup og H. O. Hansen om en fornuftig regulering af turistbesøgene herovre; det er vistnok også en sag, som vi burde have på tale enten ved mødet i arkivet eller i et specielt udvalgsmøde.

Jeg kommer til København d. 6. april aften. Den 7. ville vi da kunne gennemgå programmet for mødet d. 8. nærmere, hvis De vil meddele mig, hvor jeg skal mødes med Dem. Hører jeg ikke

nærmere fra Dem, møder jeg i arkivet d. 7. om formiddagen, straks efter at det er åbnet. Det er dog nok muligt, at det var heldigere, om vi mødtes et andet sted, da de fleste sønderjyder ankommer til København d. 6. om aftenen, og De muligvis vil få mange besøg i arkivet d. 7. om formiddagen. Jeg er her i byen til d. 1. april.

43.

Åbenrå 7. juni 1893.

Allerede før valgagitationen begyndte, havde jeg øje for d. 15. junis betydning som national festdag, og jeg havde i mit udkast til valgopråbet fremdraget netop de minder, som De berører.¹ Det pågældende afsnit blev imidlertid strøget af bestyrelsen, men Gustav Johannsen udbad sig det til benyttelse på vælgermøderne. Jeg har derfor ikke kunnet pege derpå, og jeg antager, at Johannsen har gemt al sin tale derom til de store møder i Sønderborg og Åbenrå. Jeg har idag indkvarteret 250 gæster fra Haderslev og Tønder amter, som vil besøge generalforsamlingen i Sønderborg, på Als og i Sønderborg og venter mig et udmærket resultat heraf.²

Vi vil ubetinget få fremgang på de danske egne og vinde danske stemmer, men socialdemokraterne vil sikkert atter fratage os en del stemmer i Flensborg og nærmeste omegn.³ Alt i alt venter jeg dog en ret betydelig fremgang. I det egentlige Nordslesvig er det vigtigste agitationsarbejde nu gjort, men vi tager derefter fat på sydlige egne, som vi vil vedblive at bearbejde til næste tirsdag.

Her bliver rimeligvis omvalg mellem en socialdemokrat og Michael Jepsen.⁴ Flensborg by er nu for dårlig til, at vi kan komme op med socialdemokraterne. Selv om vi kunne indhente det forspring af 5- 600 stemmer, som de havde 1890, vil de dog have haft fremgang siden den tid.

44.

Åbenrå 27. juni 1893.

Tag endelig god tid, når De kommer til Åbenrå, for der er denne gang særlig meget at tale om.¹ Jeg skal imidlertid lægge sagerne således til rette, at vi kan have alt på rede hånd. Den 8. og 9. juli er jeg ikke hjemme, ellers er jeg hver dag til disposition, men jeg vil alligevel gerne have en kort meddelelse om, hvad dag De kommer.

H. P. Hanssens hus i Åbenrå, Nygade 41, som han erhvervede i efteråret 1892, og hvor han boede fra 1. april 1893 til sin død 1936. Huset eksisterer endnu, men anvendes som kontor. (Historiske Samlinger).

Der har jo været meget at gøre hernede i den senere tid. Med valget kan vi være ret godt tilfredse, dog havde jeg ikke ventet så stor nedgang i Tønder amt.² I de to sogne Burkal og Tinglev kan vi drive stemmetallene højere op, sidste gang var jeg personlig tilstede i begge valgdistrikter før valget, og dette vil atter være nødvendigt næste gang. Noget skyldes nedgangen sommertiden, denne er netop ikke – som Jessen idag skriver i Flensborg Avis – en gunstig årstid for os. Mange arbejdsfolk, som sysselsætter sig med tørveskæring og teglbrænding mister derved deres stemmeret, da de ugen igennem arbejder for langt borte fra hjemstedskommunen og i et så bundet arbejdsforhold, og de kun ved tab kan øve deres stemmeret. Dertil kommer søfolkenes fraværelse, som både Ballum, Rømø og andre kystegne lider stærkt under ved et valg i sommertiden. Jessen benytter jo nu sin ferie til dels at reducere valgets betydning til det mindst mulige og dels at rette en række bebrejdelser og angreb mod Vælgerforeningen, som vidner om hans fuldstændige uvidenhed om vort arbejde, men ikke desto mindre kan gøre betydelig skade. I Tønder amt er det jo netop ingensinde

gået dårligere, end da kredsen havde en særegen kandidat: [H. A.] Knudsen. Da sank stemmetallet til 1200 i 1884, og 1887 undlod man af magelighedsgrunde helt at stemme! Da Vælgerforeningen efter opfordring af ansete mænd på Vesteregnet slog ind på en anden taktik og overtog agitationen i amtet, steg stemmetallet straks til over 1700! Vort valgopråb er vedtaget på et bestyrelsesmøde, og samtidig vedtog bestyrelsen også at afholde alle de vælgermøder, som Gustav Johannsen holdt, netop på grund af, [at] disse punkter ansås for mest udsatte. Vi har sendt stemmesedler og flyveblade både danske og tyske, hvad sproget angår, til alle de adresser på danske mænd i Mellemslesvig, som det har været mig muligt at opdrive siden 1887. Ialt er der expederet over 100 postpakker til Mellemslevig og to mænd var lejede til at udbrede den slags sager i egnene syd for Tønder o.s.v. På alle punkter skriver Jessen i fuldstændig modstrid med sandheden, men han vil nu engang det modsatte af, hvad alle vi andre vil. Mens han således kritiserer os, har Flensborg Avis efter hans ordre optaget socialdemokraternes valgopråb og lange referater af deres møder etc. Derimod ikke vort opråb til de danske arbejdere, og mens »Dannevirke« har udsendt stemmesedler med bladet, har han undladt det, uagtet der i Mellemslesvig findes dansksindede læsere af hans blad, som vi ikke kender. Nu nok om det – det er jo kun den gamle historie op igen.

Da vort valgresultat har vakt en del opmærksomhed i Tyskland, og det har givet anledning til en række artikler i den tyske presse om vor stilling, i hvilke citater af danske blade, den danske rigsdags stilling til Capravis udtalelser og navnlig fredsadressen og fredsbevægelsen føres i marken for at bevise vor isolering og vor kamps udsigtsløshed, bestemte jeg mig til at tage til Kolding til Fredsforeningens møde sidste søndag, for at bevæge fredsvennerne til at tone rent flag overfor os.³ Dette faldt mig så meget lettere, som jeg på grund af en skarp kritik af fredsagitationen i en tale, som jeg holdt d. 5. juni i Skibelund Krat, var blevet offentlig indbudt til mødet af Frederik Bajer for at forsvare mine udtalelser. Af et telegram til Ritzaus Bureau vil De måske have set, at fredsmødet enstemmigt vedtog en af mig foreslået resolution om fredsvennernes stilling til den sønderjyske sag. Jeg tillægger dette betydning både hvad foreningernes, særlig »S.S.«'s arbejde i Danmark angår, og hvad den tyske presse angår.

Om dette og mange andre ting, specielt Axel Carstens store møde i Vejle d. 16. juli og grosserer Wilhelm Nissens planer vil der være lejlighed til at tale udførligere, når De kommer herved.⁴ Kun så meget, Axel Carstens har indbudt næsten alt, hvad vi har af fremragende sønderjyder til mødet i Vejle. Jeg er blevet indbudt og tager også derned for at være à jour med, hvad der foretages. Forblommede ytringer af Carstens til forskellige sønderjyder kan tyde på, at han vil benytte lejligheden til at rette et alvorligt angreb på »2 L« og »4 S« specielt da på Nellemann. Dette vil vi jo i hvert fald nok kunne neutralisere. Mens jeg nævner Nellemann – jeg har hørt, at han var misfornøjet med Johannsens stærke angreb på agrarerne. Johannsens stilling er imidlertid efter min mening korrekt. Vi må – og det har vi jo også – benytte den agrariske bevægelse til at slå socialdemokratiet ned med. I det hele holde al interessepolitik ude, når alle danske skal holdes sammen. Denne politik har vist sine gode frugter i den glædelige kendsgerning, at socialdemokraternes stemmetal gik tilbage i Åbenrå amts land-distrikter til trods for en voldsom agitation.

Jeg tænker noget på at skrive en lille pjece om skolens fortyskning.⁵ Den skulle i så fald ikke blot støtte sig til, men så vidt muligt bestå af aktstykker. Dette ville ikke gøre den mindre interessant og læseværdig, men derimod give den øget betydning og muligvis gøre, at den også kunne oversættes og udbredes i udlandet særlig til pressen. Men det må vi tale om, når De kommer.

45.

Åbenrå 6. november 1893.

De må undskylde, at mit svar kommer så sent. Jeg har været så stærkt optaget af valget og bladet, at ikke alt strængt påtrængende arbejde er blevet opsat.

Nydam Mose.¹ Sagen er i korthed den. En professor fra Kiel har gravet forgæves der et par gange sidste sommer. Men efter at han var borte, fandt et par arbejdsmænd et par lanser, en bue med påsiddende pil og et par bryst harniske, og nu forbereder man sig på at foranstalte en større udgravning efter oldsager i mosen til næste sommer.

Jeg har i den anledning forhandlet en hel del med apoteker [Chr.]

Mikkelsen i Odense og stillet følgende forslag. Vi har udsigt til at kunne hindre gravninger i alle lodder med undtagelse af én, men det er netop den truede, hvor vi ved, at der ligger mange oldsager, og hvor gravningen skal begynde i foråret. I denne lod kan gravningen kun hindres, når lodden opkøbes, og muligvis vil vi kunne købe den for 2.000 mark, dens agrariske værdi er kun 12– 1500 mark, men ejeren spekulerer nu i oldsager og er iøvrigt forgældet. Det drejer sig altså kort sagt om at tilvejebringe denne kapital, men jeg henvendte mig til apoteker Mikkelsen desangående, fordi jeg troede, at de særlig i oldsager interesserede kredse i Kongeriget ville og kunne bringe dette offer. Der er mange oldsager i mosen. En arbejdsmand har betroet mig, at han ved tørveskæring er stødt på to store både af samme art som de tidligere fundne, og jeg har ikke grund til at tvivle på rigtigheden heraf. Da mosen ligger lige ved mit hjem, og professor Engelhardt opholdt sig meget der i 1859–63 og senere stod i forbindelse med min fader, er jeg ret godt orienteret om alt vedrørende mosen, men jeg kan ikke idag udtale mig nærmere derom, hvis brevet skal komme med posten. Derfor kun så meget: Vil De hindre Kieler museet i at opgrave oldsager i Nydam, så må der foreløbig til nytår tilvejebringes en kapital på de 2.000 mark. Den truede moselod håber jeg da, at vi ved snildhed og pres af ejerens danske slægtninge og kreditorer kan få købt og overdraget til en pålidelig mand i Sottrup, som forbyder al gravning indtil videre. Mere om denne sag når jeg kommer til København i november måned. Det vil være tidlig nok at tage afgørende beslutning da, og muligvis kan der da blive lejlighed til at forhandle med arkæologerne.

Jeg har modtaget Clausens manuskript.² Det forekommer mig, at det bør trykkes i et betydeligt oplag som særtryk for at uddeles, eventuelt sælges særskilt. Jeg skulle have et overslag over omkostningerne derved, men kan ikke få det til på tirsdag. Særtrykkene af Junggreens artikler vil dog kunne give en rettesnor, og i hvert fald kan de jo ikke leveres billigere andet steds, da stoffet jo også optages i Sønderjyske Årbøger. Det var meningen at begynde på arbejdet i trykkeriet, så snart næste hæfte er udkommet, og det vil ske i løbet af denne måned.

Dette i stor hast. Jeg var lige kommet hjem, og brevet skal afsted, når det skal nå København i aften.

46.

København 7. november 1893.

Det gik udmærket. Jeg har fuldmagt til sammen med Mikkelsen at disponere over 2000 kr. til mosen, og sagen er dermed forberedt så godt, som det efter min mening er muligt. Skulle det nu mod forventning ikke lykkes for os at få mosen opkøbt, så har vi penge nok til at erhverve de enkelte oldsager, der findes, og vi skal da nok få Kielerne gjort kede af det hele. For så vidt er alt nu godt, men vi glemte at tale med direktøren [Sophus Müller] om Engelhardts brevveksling med Fred[erik] 7. De mente igår, at den muligvis kunne findes ved de samlinger, som det oldnordiske museum har fået overvist efter Fred[erik] 7.'s død, og dette finder jeg meget sandsynligt. Engelhardt afgav stadig indberetninger til kongen, og når man tager hensyn til hans personlige interesse for denne sag, forekommer det mig usandsynligt, at disse breve kan være gået tabt. Vil De ikke lejlighedsvis undersøge denne sag nærmere.¹ Nu da vi har penge, skal vi gerne arbejde så sikkert som muligt og derfor også bringe de bedst mulige oplysninger tilveje . . .

47.

Åbenrå 16. januar 1894.

Tak for Deres brev af 11. ds. Erklæringen mod Jessen fremkom alligevel.¹ [M.] Andresen holdt stærkt på det, da han føler sig meget krænket. Jeg rådede til at se det på lidt eller i hvert fald at vælge den heldigst mulige position for en polemik med Jessen, men det ville Andresen ikke høre noget om, hans erklæring – som Michelsen iøvrigt har skrevet – skulle frem og derved gives der Jessen forholdsvis lette angrebspunkter efter mit skøn, uagtet han absolut har uret. Det er ikke blot ubehageligt for bogkomiteen, at Sprogforeningens arbejde helt ignoreres af Jessen, men det vækker en kritik mod Sprogforeningen, som ikke kan andet end skade dens virksomhed. Der er i det hele fare for, at der snart udbryder åben krig mod Jessen. Lassen og Johannsen føler sig dybt sårede, fordi Jessen i sine nytårsbetragtninger har fremstillet det som latterligt at tro, at der kan udrettes noget som helst i Berlin, og i det hele har talt ringeagtende om deres virksomhed. Og Reimers er enstemmig valgt af Vælgerforeningens bestyrelse til at udtale dens stærke

misbilligelse af Jessens omtale af foreningens virksomhed i vort næste bestyrelsesmøde på fredag. Bryder uvejret, som længe har truet, nu løs, vil det blive voldsomt. Jeg selv har holdt mig strengt tilbage hidtil og vil også gøre det så længe som muligt, fordi Jessen for tiden kun ser konkurrenten i mig og vil tillægge mig lave formål for al min færd. Skønt dette i og for sig er mig ligegyldigt, anser jeg det dog for uklogt at optage en fejde, så længe denne side af vort gensidige forhold står så stærkt i forgrunden.

De 300 kr. skal jeg udbetale til Thorvald Møller, de første 100 kr. den 25. ds, da kommer jeg til Toftlund.²

Ja, jeg ser godt selv manglerne ved bladet, og jeg tænker nok, vi skal få bugt med dem efterhånden. Foreløbig giver bladet mig meget at bestille, og da jeg har beholdt alt mit tidligere arbejde ved siden af, er jeg nærved at være overlæsset for tiden. [P.] Andresen og Lebæk er jo meget fremmede overfor alle tyske, og jeg kan jo næsten tilføje sonderjyske forhold. De skal have tid til at leve sig ind i forholdene og længere tids øvelse, før de kan arbejde med den nødvendige lethed. Men det kommer nok med tiden. Hvad der vanskeliggør mit arbejde meget, det er, at jeg selv helt har måttet overtage alt regnskabs- og annoncevæsen, da begge mine medhjælpere ikke duer til det og i det hele er lidt upraktiske. Regnskabsvæsen interesserer mig imidlertid en hel del, og jeg indser godt, at det vigtigste foreløbig er at skaffe bladet en god økonomisk basis. Jeg søger derfor at drive annonceindtægten så højt op som muligt, men det tager megen tid, da det kræver en betydelig brevveksling. Mit arbejde i den retning er imidlertid blevet kronet med held, idet min annonceindtægt hidtil har været meget tilfredsstillende, og der derfor er god udsigt til, at bladet vil kunne bære sig. Har jeg først bladet sikret i den henseende, kan jeg ofre mere både af tid og penge på selve redaktionen, og så håber jeg, at det efterhånden nok skal blive bedre, og dets formelle mangler også færre.

Der er et par ideer, som jeg gerne ville arbejde for hernede i denne tid, men jeg kan ikke få tiden til at slå til. Den ene får vi dog nok snart virkeliggjort. Det er en slags kirkelig organisation. Her begynder jo at komme stærkt kirkeligt eller måske rettere ukirkeligt røre, for bevægelsen har foreløbig en meget negativ karakter, og det er derfor på tide at vi får hold på dette. Jeg har tænkt mig sagen således ordnet: Vi danner et udvalg på 5-15 medlemmer, og det

anmelder sig som politisk forening.³ Det skal, når der tages alvorligere beslutninger, sammenkalde en større forsamling, som indbydes privat til et sluttet møde, der anmeldes til politiet. Dette udvalg skal i al almindelighed ordne og lede den kirkelige bevægelse. Foreløbig skal det navnlig 1) sørge for afholdelsen af kirkelige møder 2) virke for uddannelsen af danske sygeplejersker (En »vaterländischer Frauenverein« arbejder for tiden ivrigt på at få tyske diakonisser anbragt i landkommunerne, og disse bestræbelser må hurtigst muligt brydes) og 3) samle bidrag til den danske mission og til danske velgørenhedsanstalter, kort sagt samle de midler, der nu ydes til kirkelige formål, og som de tyske præster disponerer over. Der skal ikke gives noget medlemsbidrag, men gives så mange og store frivillige bidrag som muligt til udvalgets disposition. Denne sag håber jeg, at vi skal få foreløbig ordnet i løbet af vinteren. N. Callesen-Lerskov skulle være formand og frøken Marie Skau fra Sommersted sekretær og den egentlige arbejder. Hun er jo P. Skaus broderdatter og for tiden den mest energiske og begavede af den Skauske slægt.

Den anden sag er kolonisering på grundlag af større gårdes opkøb og udstykning på de truede strøg. Den er værre at løse, for dertil kræves der mange penge i førstningen. Jeg ville gerne, at vi skulle opkøbe P. Korffs gård i Rinkenæs. Jeg har en mand, som foreløbig vil kunne bestyre eller forpakte det hele, og så skulle den lidt efter lidt på $\frac{1}{2}$ bols land nær udstykkes i kådnersteder med 2–10 tdr. land. Manden, jeg har, er dygtig, energisk og egnet til lokal fører i Rinkenæs. Nybyggere til de små ejendomme kan altid fås, og jeg tror, at pengene atter vil komme ind, men der skal jo en hel del til for at sætte foretagendet i værk. Der skulle helst dannes et interessentselskab i lighed med Københavns Byggeforening for arbejdere. Foreløbig ligger den sag imidlertid helt brak, da jeg ikke kan få tid til at arbejde for den.

Imorgen skal jeg med Poulsen til Havnbjerg, hvor vi skal have et stort møde. Vi har indbudt alle sognepræster i Nørreherred til at deltage i det, men ved ikke, om de kommer; derimod kan der måske nok samles henved 1000 deltagere i mødet, da der er kommet fart i alsingerne.⁴ Foredragene går det med. Jeg har alene for min part måttet love at holde henved 40 foredrag, inden vinteren er forbi.

48.

Åbenrå 22. februar 1894.

Indlagte er et afsnit af H. V. Clausens sidste arbejde, som jeg har min store betænkelighed ved at lade gå i trykken, da det sikkert vil give anledning til, at Flensborg Avis og Dannevirke vil tage til orde på de fornærmedes vegne. Skønt jeg i og for sig ikke tror, at der er meget urigtigt i det, uagtet det naturligtvis er sat på spidsen, henstiller jeg dog, om vi ikke kan udelade afsnittet. Clausen vil nødig. De bedes derfor om at sige det afgørende ord.¹

Kaspar Jensens sag ang. vandreundervisningen skal nu forhandles ved Overforvaltningsretten i Berlin d. 7. marts.² Retsforhandlingen er dér mundtlig. Klageren må møde selv eller ved en befuldmægtiget, som ikke behøver at være advokat, i modsat fald dømmer man nærmest på grundlag af modpartens indberetning – således står der i stævningen. Da Kaspar Jensen ikke kan tysk, har jeg nu ladet ham give mig procesfuldmagt. Jeg afser fra at tage en advokat, da det vil blive kostbart, og jeg dog alligevel må tage til Berlin for at instruere ham med hensyn til vore særlige forhold og de her gældende specialbestemmelser. Derimod er det min hensigt at rejse til Berlin for selv at føre sagen, hvad jeg som befuldmægtiget har lov til. Der vil spares en del penge derved, og jeg tror ikke, at en for vore forhold fuldstændig fremmed advokat vil kunne gavne os stort. Meddel mig sagtens, om De billiger, at jeg tager sagen på denne måde.

N. B. Dybbøl Mølle.³ Det er rent galt med al den blæst, man nu gør i den danske presse. Man varskor tyskerne og driver os møllen op i pris. Der er ikke andet at gøre end at lade manden gå fallit, møllen komme under hammeren og så at købe den. Er det ikke rigtigst at sende en skrivelse rundt til den danske provinspresse, hvori man beder den om ikke at omtale den sag, men lade alt gå sin rolige gang, indtil vi kalder henedefra. Bliver provinspressen ved på samme måde som i de sidste 14 dage, frygter jeg for, at den ødelægger os alt, og at det ender med, at tyskerne får møllen. Bladene bør oplyses om, at gl. J. Hansen slet ikke ejer møllen længere.

49.

Åbenrå 11. marts 1894.

Reimers og jeg havde til igår kaldt en forsamling sammen for at tage beslutning med hensyn til Dybbøl Mølle. Af de indbudte mødte dr. Madvig, bankdirektør Jørgensen, Sønderborg, gårdejer Jørgen Zakariassen-Dybbøl, købmand H. Ries og fabrikant Middelheus heraf byen. Vi var alle enige om, at det nu, efter at man i Kongeriget har slået på den store tromme og henledt tyskernes opmærksomhed på Dybbøl Mølle, er alt for farligt at lade ejendommen gå til tvangssalg, hvis man vil bevare den som dansk ejendom. Vi har derfor allerede for 14 dage siden taget den på hånden og har den endnu på hånden til næste torsdag aften, således at vi indenfor den frist kan få tilslaget for 37.000 mark d.v.s. den på ejendommen hvilende gæld.

Inden vi køber møllen til den pris, ønsker vi Deres og andre venners tilslutning. Forsamlingen har overdraget mig at drøfte sagen med Dem. Jeg ville først skrive, men har atter opgivet det, da det drejer sig om en betydelig sum, og eventuelle spørgsmål bedre og under disse forhold jo næsten kun kan behandles mundtligt.

Jeg kommer derfor til København onsdag. Jeg skal tale i Østerterp tirsdag aften, men kan nå aften-iltoget i Rødekro og vil så komme til København kl. 10 onsdag formiddag. Vil De nu sørge for, at jeg samme dag altså onsdag d. 14. marts om eftermiddagen kan få en sammenkomst med en forsamling, som er kompetent til at tage endelig beslutning og forpligtende beslutning ang. Dybbøl Mølle. Jeg skal da fremkomme med vore forslag og være rede til at give alle ønskede oplysninger. Men hvis det på nogen måde er muligt, må jeg igen samme aften med 8-toget rejse fra København herhjem. Mødet skal derfor gerne sættes således, at jeg kan benytte dette tog.

Jeg må have bestemt afgjort: 1) om vi næste torsdag skal købe Dybbøl Mølle for 37.000 mark; besvares dette spørgsmål med nej, indestår vi ikke for møllens fremtid. 2) Hvem der pro forma skal være møllens fremtidige ejer. Vi foreslår murermester Kruse. Billiger De dette forslag, så skaf Kruses indvilligelse inden onsdag. En i Kongeriget bosat eller to der bosatte mænd bør indskrives som ejere. 3) På hvad måde vi skal stille os overfor indsamlerne i

Kongeriget og den offervillighed overfor denne sag, som de antyder. Nu indsamles der planløst til ingen nytte. 4) Forslag om møllens fremtidige anvendelse vil blive fremsatte, men iøvrigt var det vor mening at lade denne side af sagen bero til senere og først træffe endelig beslutning på det sædvanlige årsmøde. Kan mødet ikke finde sted, så skriv eller telegrafer straks.

50.

Åbenrå 17. april 1894.

Undskyld min lange tavshed. Hoslagt en liste. De med kors forsynede navne er mænd, som jeg finder bør indbydes.¹ Hvis Hans Lassen ikke kommer, bør H. Nissen-Viby med, og da Lassen næppe tager med, finder jeg, at Nissen godt kan indbydes straks. Jørgen Fausbøl var ikke med ifjor – jeg henstiller, om han skal med i år. Hvis der skal flere end Thomsen med fra denne egn, er han nærmest. Fr. Høyberg-Nørmark var jo meget fremme i det offentlige liv som ung mand. Han var således i sin tid med deputationen til Paris. Derefter købte han en alt for dyr landejendom, og trykket af økonomiske sorger trak han sig tilbage fra deltagelse i det offentlige liv. Nu har han fået sin gård solgt, og som kasserer for en sparekasse sidder han atter i bedre økonomiske forhold. Han har derfor atter begyndt at tage mere fremragende del i den nationale kamp og bør have en indbydelse. Th. Thomsen-Toghale er en ung velhavende gårdmand, formand for Foredragsforeningen for Møgeltønder og omegn og en mand, som bør hjælpes frem. Hvis De kan have så mange, bør han også indbydes, i hvert fald bør han være reserve for Fr. Højberg. Wolff-Gammelgab bør bl.a. med for at give gode råd angående den økonomiske og juridiske ordning af Dybbøl-Møllesagen. Fra Als Nørre-Herred burde i grunden Nis Nissen-Nordborg med. Han er en dygtig ung mand. Jeg ved imidlertid ikke, hvor mange der skal indbydes. Heldigere var det vistnok, hvis vi kunne tage en snes mænd med og lod konerne blive hjemme. Hvis både Hans Lassen og Nissen-Viby undskylder sig, så er Als Sønderherred bedst repræsenteret ved Andreas Kaad-Mindebjerg. Nis Callesen skulle gerne med og eventuelt tale derovre. Jeg håber, at jeg kan få ham bevæget dertil.

Dybbøl mølle set fra sydøst, formodentlig på den tid, da den blev købt af det danske konsortium med H. P. Hanssen i spidsen. Mølleren Gerhard Hansen, havde i 1873 overtaget møllen efter sin far, Jørgen Hansen, der med stort tab havde genopbygget møllen efter krigen i 1864. Gerhard Hansen fortsatte som mølleforpagter til sin død 1902. Møllen på billedet brændte i 1935, mens møllehuset med det knækkede tag står endnu og rummer en lille samling af minder fra de to slesvigske krige. (Museet på Sønderborg slot).

Han er jo en af dem, vi helst ville have frem i første række på det kirkelige område.

Nydam er en dårlig historie i øjeblikket. Min fætter, som ejer den pågældende moselod, er økonomisk ruineret, fordi han er gået i

kautio gentagne gange og bagefter har måttet betale gildet. Nu forlanger han for meget for mosen. Han spekulerer i den. Han forlanger 5.000 mark for den, og det er efter mit skøn altfor meget, da man ikke ved, hvad oldsager der er i den. Det er pinligt for mig at have med sagen at gøre under disse forhold, da jeg havde troet, at vi kunne have fået den billigere. Det er nu min mening, at vi skal lade Kielerne grave og gøre dem det så dyrt som muligt, for at de snart kan blive trætte. Med 2000 mark tror jeg, vi når videre uden at købe mosen end ved at købe den til den pris. Jeg skal imidlertid nu straks skrive til apoteker Mikkelsen og bede ham om at komme herover en af de første dage, for at vi i fællesskab kan træffe bestemmelse ang. sagen.

Hvad Dybbøl Mølle angår, da vil jeg sammen med Wolff-Gammelgab udarbejde et praktisk forslag til den endelige ordning, som kan foreligge til sammenkomsten i maj.

Hvis vi får Callesen-Lerskov med, må han tale derovre. Hans Nissen taler godt i den forstand, at indholdet af hans taler altid er godt, men han stammer og hakker lidt. Iøvrigt er han jo specialist, hvad vore synoder og kirkelige forhold angår. Nis Nissen kan eventuelt også tale.

Jeg tager til Sandbjerg i den nærmeste fremtid for at tale med godsinspektør Ohrt om det derværende arkiv. Jeg håber at få det til rigsarkivet.²

51.

Åbenrå 12. maj 1894.

Indbydelserne blev straks udsendt, og svarskrivelserne er indløbne fra de fleste af de indbudte.

Reimers, Hans Lassen og H. Nissen-Viby kommer ikke. Reimers og jeg har da i stedet for på eget ansvar indbudt gårdejerne Andr. Kaad-Mindebjerg og Andr. Paulsen-Sottrup, to ældre solide mænd, hvoraf den ene var indbudt ifjor (Paulsen), den anden vil være Dem personlig bekendt fra synoden. Fr. Hansen-Løjtertoft kommer ikke, Nis Nissen-Nordborg, Deres broder, C. P. Wolff-Gammelgab kommer. Gustav Johannsen håber også at kunne komme. Th. Thomsen-Toghale kommer nu også. Det stod ellers hårdt, da han i den sidste tid har haft den sorg, at hans

forlovede har hævet forbindelsen, men Reimers har personlig været hos ham med Hans Petersen-Rørkjær og fået hans løfte, og det er godt, han kommer med, da der ellers under de nuværende forhold kunne være fare for, at han brød op fra denne egn.

Thomsen-Roost kommer, ligeså Mussmann. Skrumsager og dr. Madvig har endnu ikke svaret. Nis Callesen kommer desværre ikke. P. Skau heller ikke. Michelsen, [M.] Andresen og jeg kommer. H. V. Clausen har indbudt Fausbøl, som alligevel ville til København i de dage. Skal der endnu indbydes flere?

Hvad mødet angår, da må vi jo forhandle om Dybbøl Mølle. Jeg har været hos Wolff, og vi har sammen været på Dybbøl Mølle for at se ejendommen. 1) Skal vi have det retslige ejendomsforhold ordnet. Vi er enige om: Møllen bør overdrages til et sønderjysk konsortium, der indføres som ejer af den. Der indføres en 1. prioritet i møllen så stor som dens reelle værdi og indføres en eller flere mænd i Kongeriget som ejer af denne prioritet. Vi udarbejder nu et forslag på dette grundlag, og Wolff vil fremlægge denne sag. 2) Skal vi have fattet beslutning om, hvad vi skal anvende møllen til. Der kan jo først fattes beslutninger i den retning, når vi har en oversigt over, hvad der er indkommet.

Dernæst må der vel som sædvanlig aflægges beretninger om optantsagen, vandreundervisningen, Børnebladet m.m. Gustav Johannsen vil nok tale noget om en mulig benyttelse af den tyske presse. Han mener at kunne skaffe sig adgang til en del tyske aviser, og der kunne jo så være god mening at skaffe ham hjælpere til at skrive artikler, som der vil være udsigt at få frem.

Om skuespillersagen bør der også tales.¹ Jeg skal i de første dage skrive udførligere om disse snævrere forhandlinger.

På det store møde [i] St. Thomas² kan N. Callesen altså ikke tale. Jeg tror det bliver bedst at ordne det ligesom det år, da Fausbøl og Thyssen-Hansen talte, altså med flere småtaler. Både Nis Nissen-Nordborg, Andr. Kaad og Andr. Paulsen vil så kunne bruges. Jeg vil nu skriftlig varsko dem om, at de må forberede sig på eventuelt at tale, uden at pålægge dem at tale ved en bestemt lejlighed. Mussmann vil naturligvis gerne, men han kan ikke begrænse sig. Jeg skriver som sagt nærmere en af de første dage. Vi kunne jo bruge Mussmann til at tale om landbrugsorganisationen og give ham en bestemt tid f.e[ks]. 20 minutter.

52.

Åbenrå 17. maj 1894.

Mange tak for den venlige indbydelse. Min kone er nu endelig blevet stemt for at tage med derover, og vi skal altså nok indfinde os hos Dem lørdag eftermiddag kl. 4. I henhold til Deres sidste brev har jeg indbudt gdr. Falle Lildholdt-Løjt i stedet for gdr. Nis Callesen-Lerskov, men jeg ved endnu ikke, om han kommer med.

Blandt forhandlingsgenstandene ønsker jeg optaget: Er det ikke rigtigst, at den understøttelse, der ydes sønderjyder til et brødstudium ydes i form af rentefrie lån? Jeg finder dette rimeligt i og for sig og ønskeligt af hensyn til, at vi i så fald har hånd i hanke med dem. Hvis de senere hen gavner den danske sag, vil lånet kunne eftergives dem, i modsat fald må de tilbagebetale det. En mand som Mathiesen-Bøffelkobbøl, der har fået betydelig understøttelse, går måske nu til slut hen og bliver tysk eller i hvert fald helt indifferent i national henseende for at stå sig bedre med autoriteterne. Dette må mane til forsigtighed. Men på den anden side er det ønskeligt, at vi hernede får så mange danske dyrlæger, tandlæger etc. som muligt og derfor en pligt at hjælpe og støtte unge mænd og kvinder, som vil frem ad den vej. Det vil derfor også være heldigt at få talt noget om den sag.

53.

Åbenrå 6. juni 1894.

Teaterforestillingerne er nu kundgjorte, og alt er endnu roligt. I eftermiddag tager jeg til Haderslev for at tale med Matthiesen, om der foreligger noget nærmere.

Vi skal samtidig have et kirkeligt møde dér (se hoslagte indlæg). Det er hensigten at kalde R. Thomsen tilbage fra Amerika som præst for en ny frimenighed med midtpunkt i Haderslev.¹ Hans løn tænkes sikret på 5 år på den måde, at 200 mænd i Haderslev tegner sig for hver 10 mark årlig i 5 år.

Imorgen kirkeligt møde i Kolding for at tale nærmere om de planer, som jeg berørte i København.

H. P. Hanssen deltog, som det fremgår af brevene, selv i de danske sønderjyders besøg i København i maj 1894. Man besøgte herunder bl.a. Frederiksborg slot, og foran slottet blev der taget et stort gruppebillede, hvoraf dette er et udsnit. På billedet ses H. P. Hanssen med H. V. Clausen på skødet. Lige over H. P. Hanssen ses J. N. M. Skrumsager (med skæg). Anden person til højre for H. V. Clausen er M. Andresen. I udflugten deltog også de danske studenter, som fungerede som værter under besøget. Fruerne var tilsyneladende ikke med på denne udflugt. (Historiske Samlinger).

54.

Åbenrå 12. august 1894.

Først og fremmest den gode efterretning, at den omtalte vigtige lod i Nydam Mose er blevet købt igår og den sag således ordnet. Kielerne, som for en fjorten dage siden var i København og både drillende og triumferende fortalte om de store fund, de ville gøre, til stor sorg for dr. Müller og Boye – den sidste skrev i sin nød, om vi ikke kunne sætte mosen under vand! – vil nu blive noget lange i ansigtet.

Dernæst er studenterbesøget herfra, som da nu gerne skal tages alvorligt fat på. Vore studenter skulle gerne opholde sig i Køben-

havn i en månedstid fra d. 10. september til d. 10. oktober eller så omtrent. Foreløbig skulle der skaffes frit ophold i gode hjem til følgende 4 medicinere: cand. med. Lorenz Petersen fra Ragebøl, cand. med. Hakon Refslund fra Tønder, stud. med. Mads Michelsen fra Kolstrup og stud. med. Georg Hansen fra Haderslev. Alle pålidelige danske og af god dansk slægt.

Endvidere er der følgende studenter, som gælder for dansk-sindede, men hvis sindelag i øjeblikket vi først vil have nærmere undersøgt, inden vi stiller et bestemt forslag: stud. theol. Nissen fra Gram, stud. theol. Peter Møller fra Rødning, stud. med. Th. Nielsen fra Tombøl, stud. theol. P. Simonsen fra Vejbølgaard og stud. theol. Carsten Petersen fra Gallehus, og endelig er der én, der læser til dyrlæge – i Tyskland regnes de også for studenter – i Berlin: Knudsen-Galsted. Indbydelsen må helst tilstilles de fire førstnævnte direkte fra et lille udvalg af danske studenter.

Hvis den sag kan ordnes, vil det have meget stor betydning, både fordi vi får disse tyskuddannede unge mænd under stærk dansk påvirkning, men også fordi vi får dem bedre i forbindelse med hverandre indbyrdes, så de senere kan føle sig solidariske. Jeg venter at høre nærmere fra Dem, når sagen er ordnet, eller hvis den mod forventning ikke kan ordnes.¹

55.

Åbenrå 26. oktober 1894.

... Buchholz, lærer i Skudstrup er en mand på ca. 50 år, pålidelig dansksindet. Han har ladet sig pensionere for et halsonde og har købt sig et hus i Rødning. Foruden pensionen har han en formue, som pålidelige mænd fastsætter til mindst 20.000 mark. Desuden er han ivrig biavler og kan skaffe sig yderligere indtægter og tilmed gøre god gavn herovre som biavlslærer. Der er derfor efter mit skøn ingen grund til at hjælpe ham til et embede i Kongeriget, for at der kan komme en tysker mere i Nordslesvig i hans sted.

På mandag tager jeg til Rendsborg. Provinssynoden træder den dag sammen, og jeg bliver dernede for at stå de danske medlemmer bi med råd og oplysninger af forskellig art. Der er efter mit skøn lagt en god og fornuftig slagplan. Først vil beretningen om de kirkelige og sædelige tilstande blive angrebet med et godt mate-

riale. Derefter vil der af Lassen blive indbragt et initiativforslag, hvis der kan skaffes tilstrækkelig understøttelse, og endelig har vi i al stilhed udbredt en petition angående sprogsagen, som er blevet underskrevet af alle de danske mænd, der indtager kirkelige tillidsposter i Nordslesvig.¹

Kirkeligt Samfund for Haderslev og omegn holdt i går sit første møde.² Alt gik godt og tegner endnu godt, men der hersker naturligvis megen uklarhed og ikke megen bevidst trang til det nye. Thomsen var heldig og gjorde et godt indtryk. Det er uheldigt, at man nødes til at samles i teatret, og der vil derfor vist snart blive tale om at rejse en kirkelig forsamlingsbygning eller et kapel. Var det ikke rigtigst, at man nu trådte til med det fond, der er i Kaysers varetægt, og som tænkes anvendt til kirkelige bygninger f. eks. ved at give 1000 kr. som gave til en kirkebygning i Haderslev. Man ville derved støtte en god sag og sikkert give stødet til en heldig udvikling. Folks pietetsfølelse overfor alt det tilvante og nedarvede, hvad den ydre kirkeskik angår, bør respekteres, og også i den henseende må vi vogte os for at fremkalde en for ensidig udvikling herovre. Vil De derfor ikke tænke over den sag. Jeg finder det heldigst, hvis man ligefrem kunne sige: Fra unavngiven side er der skænket 1000 kr. eller mark til en kirke i Haderslev. Det ville spore gavmildheden her, og snart ville summen blive fordoblet flere gange.

Jeg havde lyst til at tale indgående med Dem om landbokreditten, og hvad der bør gøres i den henseende. Jeg tror, det er nødvendigt, at der bliver gjort noget for at hjælpe folk til billige lån gennem den slesvig-holstenske Kreditforening i Kiel. Den udbyder 3½ % lån til kurs 100 %, som er uopsigelige og amortisable. Pressen har imidlertid mistænkeliggjort denne forening, som ingen skade kan gøre, og folk går nu i stor udstrækning til dårlige tyske pengeinstitutter eller optager i hvert fald alt for dyre lån, som gør dem afhængige. Men skal der gøres noget alvorligt her, så er det vanskeligt uden at træde i direkte forbindelse med direktionen og uden en offentlig agitation, hvis berettigelse bl.a. Jessen ikke vil kunne forstå, men som han derimod vil modarbejde af al kraft. Men mere derom en anden gang.

Tak for sidst. Jeg tror nok, at mødet har gjort rigtig god gavn, og det er næppe blevet bemærket af tyskerne.

56.

Åbenrå 28. oktober 1894.

Idag har jeg en mere personlig sag at rådføre mig med Dem om. Jeg kan nu overse bladets status, og det viser sig, at mine beregninger slår til. Jeg kan allerede det første år klare alle mine udgifter, og der bliver endda, når pengene går ind i den udstrækning, jeg beregner, 500–1000 mark til personlig løn for mig. Efter at have vundet den sikkerhed i det første år ved særlig påpassenhed, hvad bladets økonomi angår, tør jeg nu nok gå noget videre, og jeg tænker da først og fremmest på en prisregulering med ensartede priser for alle udgaver. Til 1. november får jeg frie hænder i denne henseende, og forandringen skulle så foretages til nytår på den måde, at prisen for de to udgaver af bladet, som kun koster 1 mark 20 pf. pr. kvartal, skulle forhøjes til 1 mark 60 pf. pr. kvartal, som de andre udgaver koster. Samtidig ønsker jeg – bl. a. også for at lette overgangen – at medgive læserne et andet og bedre søndagsblad, og jeg tænker da nærmest på Søndagsbladet af Zakarias Nielsen m.m. Det er jo meningsløst for mig at medsende Nordslesvigsk Søndagsblad, da omtrent $\frac{1}{3}$ af mine læsere i forvejen får det som tillæg med Flensborg Avis, Dannevirke eller Dybbøl-Posten.¹ Min læsekreds går jo over i alle disse tre blade, og det bliver reglen, at to naboer holder hver sit blad, og at de så bytter. Desuden er jo Søndagsbladet langt bedre. Nu stiller sagen sig imidlertid således. Prisforhøjelsen 1000 holdere á 1 mark 60 pf. årlig = 1600 mark. Sparet ved at mit gamle søndagsblad går ind er 600 mark, altså højt regnet får jeg ved denne ordning 2.200 mark merindtægt årlig. Jeg har brevvekslet med Zak. Nielsen, og de vil levere mig Søndagsbladet for 40 øre og måske noget mindre, jeg antager 35 øre pr. kvartal og expl.² Dette vil for 2000 expl. blive 2.800 kr. = 3.150 mark årlig. Jeg får altså en merudgift af ca. 1.000 mark årlig ved at medtage Søndagsbladet, og den tør jeg ikke vove at påtage mig i øjeblikket. Nu er spørgsmålet: mon »Dannebrog« vil hjælpe mig der. Såvidt jeg ved, koster det foreningen ca. 4.000 kr. årlig at medgive Flensborg Avis, Dannevirke og Dybbøl-Posten Nordslesvigs Søndagsblad. Jeg vil være tilfreds med 500 kr. årlig og så selv overtage risikoen for resten i tillid til, at bladet vil gå så meget frem, at det kan dække resten. Det ville altså kun koste »Dannebrog« 25 øre årlig for hvert af de 2.000

exemplarer af Søndagsbladet, der på denne måde kunne blive uddelt hernede. Må jeg nu ikke bede Dem om et uforbeholdent svar: Tror De, man vil hjælpe mig i denne sag? Jeg ville nødigt gøre videre skridt uden Deres billigelse og har derfor skrevet så udførligt. Vil De ikke nok svare mig snart, da det haster ...

57.

Åbenrå 17. november 1894.

... Dybbøl Mølle. Reimers og jeg har ingen betænkeligheder ved, at sagen drages frem for offentligheden. Gustav Johannsen ønsker det derimod ikke. Men vi må snart have sagen ordnet. Det kan ikke vedblive at gå således. Vi må have pengesiden ordnet hurtigst muligt og derefter bortforpakte ejendommen. Som det nu går, lider vi store tab, og den gamle møller klager over, at han ikke får sin aftægt. Sæt derfor sagtens fart i den sag.

Jeg har nu gjort akkord med Søndagsbladets udgivere og får det med som ugentlig tillæg fra 1. december af for en pris af 38 øre pr. exemplar og kvartal. Jeg har nu for tiden over 2000 holdere på mit blad i Sønderjylland, så det går jo for så vidt godt. Jeg har haft en tilgang af 500 holdere til dette kvartal.

58.

Åbenrå 25. november 1894.

... I mellemtiden har jeg sluttet akkord med udgiverne af Søndagsbladet, hvad De vist vil have set i avisen. Jeg har opstillet mine beregninger og kan nok undvære de 500 kr. fra »Foreningen Dannebrog«, og da jeg altid sætter stor pris på at klare mig selv, ville jeg nu alligevel ikke have søgt om hjælp. Hvis De har tid og tålmod kan omstående budget vise Dem stillingen.

Budget. 2000 holdere

Papir og tryk pr. nr. og kvartal efter fast akkord	mark 1,71
Søndagsbladet pr. nr. og kvartal efter fast akkord	mark 0,43
	Ialt mark 2,14
Abonnement	1,60
På hver holder er da tabt	0,54

I Åbenrå by (200 holdere) koster bladet ligesom på landet 2 mark 40 frit i hus, men det koster kun mig 30 pf. at bringe det ud, altså taber jeg kun 4 pf. pr. holder. I Kongeriget (130 holdere) får jeg 2,25 i abonnement, tjener altså 11 pf. pr holder. Tabet bliver derfor kun 900 mark pr. kvartal eller 3.600 mark årlig.

Udgifter		Indtægter	
a)		Min annonce-	
Tab på abonnement	3.600	indtægt	
Redaktionen		1/10 93 - 1/10 94	11.600
(2 medhjælpere)	3.000	Forpagtning af	
Expedition.		trykkeriet	1.200
Haderslev	800	Godtgørelse for mit	
Bladhold, korr.		gamle søndagsblad	
telegram	1.200	efter akkord	600
Rente og		mark	13.400
amortisation			10.900
30.000 mark á 6 %	1.800	mark	2.500
	mark		
	10.400		
b) Retsudgifter	500		
	mark		
	10.900		

Der bliver altså efter denne solide beregning en løn på 2.500 mark til mig, og denne løn vil stige, når holderantallet overstiger 2.000, hvad min større konkurrencedygtighed gør sandsynligt. Ligeså hvis annonceindtægten stiger. Beregningen skal nok slå til. Jeg har for tiden 2.200 holdere om sommeren ca. 1750 om vinteren, gennemsnitlig altså ca. 2.000. Prisen forhøjes kun med 40 pf. for Haderslev Dagblad (800 holdere). De andre blade beholder samme pris og får desuagtet Søndagsbladet. En nedgang i holderantallet vil derfor næppe finde sted. En ikke ubetydelig tilgang er derimod sandsynlig,

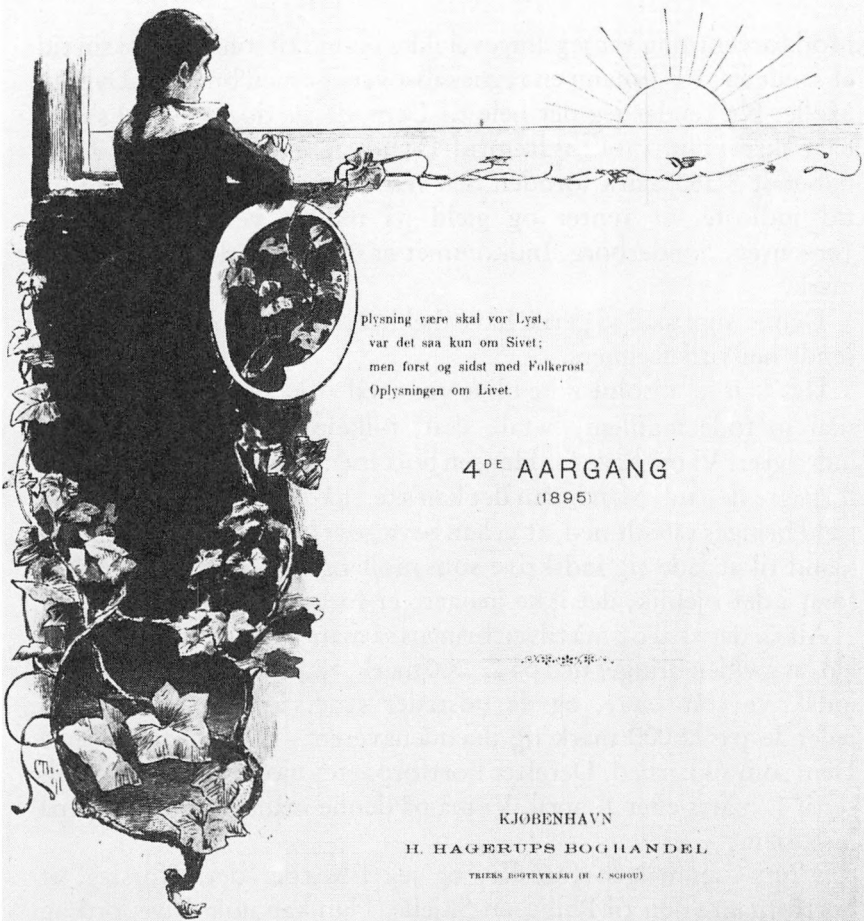
På modsatte side ses titelbladet til den indbundne 4. årgang af »Søndagsbladet. Ugeblad for land og by«, redigeret af Rs. Hansen, Zakarias Nielsen og Chr. Vestergaard. Bladet blev udgivet og trykt i kongeriget, men den del af oplaget, der blev bragt som følgebld til Hejmdal, Haderslev Dagblad og Nordborg Avis, bar på selve bladhovedet titlen »Søndagsbladet. Ugeblad for Sønderjylland«. Det rummede »søndagstanke«, fortællinger, levnedsskildringer, rejseskildringer, digte m.m. og var illustreret bl.a. med portrætter og »genre-, landskabs- og personbilleder«.

SØNDAGSBLADET

UGEBLAD FOR LAND OG BY

LEDET AF

RS. HANSEN. ZAKARIAS NIELSEN. CHR. VESTERGAARD.

plysning være skal vor Lyst,
var det saa kun om Sivet;
men først og sidst med Folkeros
Oplysningen om Livet.

4DE AARGANG

(1895)

KJOBENHAVN

H. HAGERUPS BOGHANDEL

TRIEKS BOSTYKKEERI (DE J. SCHOD)

og jeg får mine priser reguleret og borttager dermed denne grund til angreb. Jeg er derfor glad ved overenskomsten.

De 2000 juleblade er ankommet, men kan ikke forsendes med Børnebladet, fordi de er heftede (dette gælder ikke dem, der forsendes under korsbånd)! De måtte ikke have været heftede. Vi skal dog se at finde på råd. Om Dybbøl Mølle skriver jeg nærmere til Nellesmann. Skal vi uden videre udsende julehefterne med Børnebladet?

59.

Åbenrå 14. januar 1895.

Mod forventning var jeg alligevel ikke i stand til som berørt i sin tid at sende hr. Nellesmann en regnskabsoversigt med bilag for Dybbøl Mølle. Nu sender jeg det hele til Dem, da jeg dog alligevel skulle have skrevet om møllens fremtid. De hoslagte 9 bilag viser, at der er udbetalt 3.360 mark foruden den veksels, som hr. Nellesmann i sin tid indløste, af renter og gæld på møllen ved bankdirektør Jørgensen, Sønderborg. Indkommet er 695,75 mark, rest 2.644,25 mark.

Denne sum skal vi gerne have dækket, og pengene bedes derfor sendt helst til Reimers.

Det kan jo absolut ikke blive ved med at gå på denne måde. Vi skal jo føde familien, betale skat, folkeløn o.s.v. og får ingen indtægter. Vi må have G. Hansen bort fra møllen og snarest muligt forpagte den ud. Men inden det kan ske, må den på møllen hvilende gæld bringes så vidt ned, at vi kan bevæge et konsortium på 3 eller 5 mand til at lade sig indskrive som møllens ejere. De mænd har vi først i det øjeblik, det ikke længere er forbunden med risiko.

Altså, der skal og må tilvejebringes så mange penge eventuelt ved lån, at gælden bringes ned på 22.000 mark. Så lader vi et konsortium indskrive som ejere, og de udsteder straks en panteobligation lydende på 22.000 mark og ihændehaveren – og den overleveres Dem som sikkerhed. Derefter bortforpagtes møllen med tiltrædelse til 1. marts eller 1. april. Vi må på denne måde have en ende på historien.

Wolff-Gammelgab foreslår, og jeg tiltræder dette forslag, at bortforpagte den til Philipsen-Skjelle. Han kan nok drive jord og mølle, eventuelt forpagter vi møllen bort særskilt og forbereder

oprettelsen af et museum samt vise folk rundt og interessere dem for sagen.

Jeg har ikke de enkelte tal angående gælden på møllen ved hånden, men jeg skulle tage meget fejl, hvis jeg ikke allerede har indsendt dem til Dem eller til Nellesmann, og De vil da på grundlag deraf kunne beregne, hvor stor sum, vi mangler.

Vil De nu ikke sagtens hurtigst muligt tage fat på sagen. Ønsker De flere oplysninger, skal jeg skaffe dem hurtigst muligt, og billiger De, at mølleejendommen bortforpagtes til Philipsen, så giv Wolff-Gammelgab, Reimers og mig fuldmagt i denne henseende. Det er jo ikke for tidligt at få dette forhold ordnet.

Næste sag er Kaspar Jensens bog.¹ Der følger under korsbånd 2 papirprøver. Trykt på nr. 1 vil bogen koste for papir og tryk kr. 40,00 for det første 1000 og kr. 25,00 for hvert følgende 1000 expl. pr. ark. Trykt på nr. 2 henholdsvis kr. 38,00 og kr. 23,00. Trykken bliver som i den ligeledes medfølgende bog, dog anvendes skrift i større omfang, for at bogen også kan benyttes direkte til afskrivning. Den vil udgøre 3–4 ark. Oplag 3.000. Også om den sag ønsker jeg snarest muligt besked. Udbetaling når arbejdet er færdigt.

Min bedste tak for bidraget til Søndagsbladet. Jeg håber, at jeg til gengæld kan gøre gavn ved at uddele friexemplarer af mit blad på mere truede egne (Løgumklosteregnet – Uge – Tinglev) og der fortrinsvis til småfolk. Jeg har gjort en begyndelse i den retning ...

Ved påny at gennemløbe Deres brev ser jeg, at Nellesmann tænkte på at skrive til Reimers om Dybbøl Mølle-sagens juridiske side.² Det er jo i korthed den: Vi har købt møllen for gælden, men en retslig overdragelse kan først finde sted, når vi har mænd, der vil lade sig indføre som ejere. Da købesummen er 15.000 mark over den reelle handelsværdi, har vi ikke de mænd, før gælden ved udbetaling er bragt ned på en sådan højde. Nydam sagen er jo nu helt ordnet på samme måde. Mosen er vor, og Kielerne er rasende.

Her er jo nu kommet en del røre i folk med hensyn til det økonomiske spørgsmål. Det skulle være en forberedelse til en reform af vort sparekassevæsen. Noget der er nødvendigt i og for sig, som desuden i løbet af de nærmest følgende år vil blive påbudt ved lov, fordi vore sparekasser er en foreningsform, som den preussiske lovgivning ikke anerkender.

Det er min hensigt at tage til Berlin en 3–4 uger i løbet af vinteren for at studere den tyske lovgivning vedrørende disse forhold, jords udstykning m.m. nærmest ved hjælp af et par sydtyske rigsdagsmænd, som særlig arbejder i denne sag, men jeg er så optaget herhjemme, så jeg vanskelig slipper løs.³

Kærnepunktet er jo at få en lavere rentefod. Jeg tror, at det er muligt at få en stor del af gældsrenten på vore landejendomme nedsat med indtil 1%, og det er en overordentlig stor national fordel. I samme øjeblik stiger evnen til at fastholde de pågældende gårde under krisen med 25% og ligeså vor købeevne, og tyskerne kan atter holdes ude en tidlang.

Clausens særtryk⁴ afsendes nu til Kruse i løbet af fjorten dages tid. Faren for flere retssager er nu ovre, da pressesager »forældes« efter 6 måneders forløb regnet fra offentliggørelsen.

60.

Åbenrå 25. februar 1895.

Deres sidste brev er blevet liggende ubesvaret til nu, men sagen må jo have en ende og derfor atter Dybbøl Mølle.¹

Det er naturligvis et stort misbrug af mølleren, der foreligger, men vi har jo altid fremstillet mølleren som et dårligt subjekt og har hverken villet røre en finger for ham eller ventet os noget som helst godt af ham. Vi har forelagt dem derovre sagen og spurgt, hvad der skulle gøres. Reimers og jeg ville, at det hele skulle gå til fallit, men så kom dumhederne i den kongerigske presse, de forfejlede vilde indsamlinger til mølleren m.m. Så spurgte vi atter, hvad der skulle gøres, og der blev da svaret, at vi, som forholdene forelå, helst måtte købe møllen. Og den er jo nu købt. Handelen kan jo ikke sådan uden videre gå tilbage.

Reimers og jeg har ikke villet forsøge på at rejse penge på den sag hernede. Vi holder os til det rent nationale. Det er mest af hensyn til folk i Kongeriget møllen skulle sikres, det er derfor også efter min mening rigtigst, at de bærer ofrene for den sag. Der er overmåde meget andet for os at gøre herovre. Jeg tror, der kan rejses penge også på den sag hernede, men de vil savnes andre steder og fremfor alt, det sker kun gennem en ihærdig agitation, som man i

så fald atter vil læsse på mig. Det nytter imidlertid ikke, at jeg påtager mig mere, da jeg allerede nu er så overlæsset, at mangt og meget bliver forsømt, og da særlig Vælgerforeningen lider stærkt derunder.

Dybbøl-Mølle kan synes folk derovre at være et lokalt anliggende. Den er det ikke i virkeligheden. For de fleste folk på egnen er den slet og ret Dybbøl Mølle, og mølleren en ganske almindelig møller. Der mærkes herovre kun i enkelte snævre kredse et ekko af al den stemning, der i årenes løb er oparbejdet i Danmark, hvor man har opfattet møllen som et symbol på Sønderjyllands danskhed og den stakkels gamle møller som en fremragende forkæmper for den sønderjyske sag. Kun ved anstrengelser, som er bedre anvendt på en anden sag, kan der gøres noget hernede.

Vi burde ikke have taget hele gælden. Ganske rigtigt, vi burde – som vort oprindelige forslag lød – da sagen først blev bragt på bane, have ladet møllen gå fallit. Men så kom stormen i Kongeriget, og kreditorerne spekulerede i den gensidige dansk-tyske kappelyst om at få møllen, og dermed var loddet kastet. Enten alt eller tvangssalg.

Nu står vi i fare for, at foråret atter går unyttet hen. Vi kan jo dog ikke bortforpagte møllen, når gælden ikke kan bringes ned til møllens værdi. Men vi kan ikke klare den sag skriftlig. Den 16. marts skal jeg tale i Studenterforeningen, kan vi så ikke den dag eller dagen før få et møde, hvor der bliver fattet en endelig bindende beslutning. Vi kan jo ikke have med sagen at gøre på denne måde, og jeg mener på den anden side, vi er juridisk forpligtede til at overtage møllen for gælden.

Skuespillersagen løses ikke på den af Mussmann foreslåede måde.² Den sag kan der tilvejebringes penge til hernede. Der vil kun som før aftalt behøves hjælp til unge skuespilleres uddannelse, og den hjælp bør kun ydes til bestemte ansete danske skuespillere, prøvede og anbefalede kræfter. For Mathiesen er sagen en god forretning, og derfor bør han også selv ofre en del på den.

Hvad bogforsendelsen angår, da er der sket en forsinkelse.³ Det ligger i, at almanakken først skal forsendes. Næste år håber vi, at pakkerne kan sendes samtidigt. Hele den sag vil jeg helst drøfte personligt med Dem, når jeg kommer til København. Ligeså Børnebladet. Kun så meget, at en hel del – det allermeste – af den kritik, der rettes mod Andresen efter min mening ikke rammer

ham. Om Sønderjyske Årbøger vil jeg også opsætte den videre forhandling til senere.

Jeg rejser imorgen tidlig til Berlin og bliver der til d. 8. marts. Jeg vil særlig ved nogle tyske rigsdagsmænds hjælp informere mig med hensyn til den bedste tyske litteratur vedrørende den nyere lovgivning og sparekassevæsenet i Sydtyskland. Det er navnlig en fællesorganisation af sparekasser i Baden, som jeg vil sætte mig ind i. Men ved siden af har jeg også andre formål. Jeg er kommet i forbindelse med den hr. Brix, der skriver i Preussische Jahrbücher om nordslesvigske forhold og tillige med en anden slesvigsk radikal litterat ved navn Schlaikjer og skal i personlige samtaler instruere dem i vore forhold og på den måde inspirere et par artikler i tyske tidsskrifter om den danske sag i Nordslesvig.⁴ Jeg bor i Berlin sammen med Lassen og Johannsen i »Apels Hotel« Krausenstrasse. Vil De altså ikke nok drage omsorg for, at vi kan få et afgørende møde angående Dybbøl Mølle midt i marts.

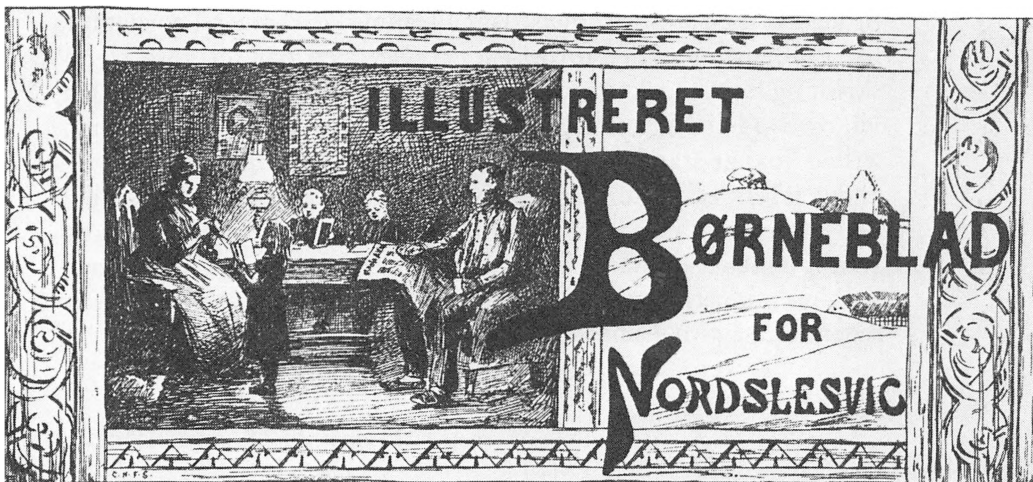
61.

p.t. Vojens på vejen til politisk møde i Gram.

24. marts 1895.

Jeg havde igår en sammenkomst med Moldt, Reimers, Wolff og flere i Nybøl Kro Sundeved ang. Dybbøl Mølle. Resultatet blev: Vi får et møde med kreditorerne i Sønderborg næste torsdag, formiddag. Sønderborg Bank er fallit – stor ulykke i mange henseender – men vi vil benytte falitten og [bankdirektør] Jørgensens forhold til Dybbøl Mølle til om muligt at få kreditorerne for den ikke indprotokollerede gæld til at nøjes med 50 %. Samme dags middag nyt møde med ca. 20 yngre udvalgte danske mænd fra Sundeved og Sønderborg. Vi laver da et konsortium og håber så at kunne præsentere Dem købekontrakten om otte dage.

Det er en gal historie med Sønderborg Bank.¹ Heldigvis står Reimers, Moldt og andre af vore bedste mænd udenfor, men den var et dansk foretagende, og det går ud over danske penge. Jørgensen har drevet børsspekulationer og begået et underslæb på 1½ million mark. Bankens to andre prokurister har været medvidere, og danske folk på Als og Sundeved må betale gildet. Jeg håber, at De gennem disse historier: Haderslev Sparekasse, Søn-

Nr. 17.

Fredag den 1. Juni 1894.

4. Aarg.

Hoved af Illustreret Børneblad for Nordslesvig, udsendt af Mathias Andresen 1890-1900. Det udkom hver 14. dag, var på otte sider og rummede småfortællinger af folkeloristisk, historisk eller religiøs indhold, digte, gåder og småopgaver. På bladets hoved var gengivet idealbilledet af en familie samlet omkring petroleumslampen: far sidder med sin lange pipe og læser avis, mor strikker, mens et af børnene læser op, og de to andre arbejder flittigt med deres lektier!

derborg Bank, Flensborg [Sparekasse] forstår, hvor nødvendigt det er, at vore kreditforhold nu underkastes kritik og gøres til genstand for studium og reformer. Alt hviler i øjeblikket på den personlige hæderlighed, der viser sig at være en sløj vare og ikke synes at kunne hævde sig overfor de store fristelser. Forretningerne vokser vore ikke specielt i bankforretninger uddannede folk over hovedet, og man kan kun med ængstelse tænke på fremtiden, når ondet ikke snart angribes i sin inderste grund. Jeg mener at have fået stof til mange forbedringer og længes blot efter at få tid til at studere spørgsmålet grundigt og bearbejde mit materiale i populær agitatorisk form. Jeg har allerede begyndt så småt i samtaler og foredrag.

Højforræderisagen! har ikke noget at betyde, da jeg i alle henseender har rent mel i posen.² Jeg har det indtryk, at den blot er et påskud af regeringen til at få lejlighed til at kigge mig i kortene,

og jeg har med stor fornøjelse lagt alle mine kort frem på bordet for hr. Lindemann under forhørene. Regeringen har set vore fremskridt og fået respekt for dem. Den vil vide, hvad vi yngre i grunden vil, og hvad vi stiler efter, og det må den gerne vide, da vi har rene, ærlige, lovlige standpunkter i enhver retning og kun tier med et og andet af rent taktiske grunde. Hvis sagen skulle gå til Leipzig, ville det mere mig meget at få lejlighed til dér at præcisere vort standpunkt på en måde der – da højforræderi nævnes – vil tildrage sig alm. opmærksomhed, men det går rimeligvis ikke så heldigt, at sagen når så vidt frem.

62.

p.t. Hamborg 18. april 1895.

Da højforræderisagen nu, som man forud kunne sige sig selv, er endt, sender jeg Dem herfra på rejsen til Leipzig angående min sag om artiklen »Tidsaanden« nogle meddelelser vedrørende Dybbøl Mølle. Jeg har ikke villet skrive hjemmefra, så længe sagen stod på, da jeg ikke vidste, i hvor stor udstrækning min korrespondance blev kontrolleret.¹

Vi har jo haft adskillige møder angående Dybbøl Mølle, og udfaldet er ret tilfredsstillende. Det er lykkedes os at slippe for en hel del af den løse gæld under indflydelse af den store fallit, der har muliggjort en akkord, da kreditorerne nu frygter for tvangssalg. Sagen stiller sig nu således: ... Gæld mark 23.300. Desuden en gældspost på 1800 mark til den gamle møller. Denne sum forærer han imidlertid efter indgået akkord os, mod at vi forrenter den til hans og hans kones dødsdag.

Til dækning af ovenstående 23.300 mark haves i København hos Nellesmann mark 6.750. Gælden på møllen bringes dermed ned på mark 16.550. De tre første prioriteter i ejendommen [Broager Sparekasse 2.250 mark, Nybøl do. 10.000 mark, Ulkebøl do. 3.600 mark, ialt 15.850 mark] vil vi lade blive stående. Der mangler så endnu til dækning af restgælden mark 700. Men desuden må vi til reparatur og til en rentefond, der kan dække de løbende udgifter i de år, der endnu skal svares aftægt, have nogle tusinder.

Møllen vil nu i disse dage blive os retslig overdraget, og der er truffet forberedende skridt til oprettelsen af et konsortium

bestående af en snes mest yngre danske mænd. Når det er ordnet, tager vi fat på reparaturen og forpagter møllen ud i nogle år. Men så må der atter sættes gang i indsamlingen, for at vi hurtigst muligt kan få den oprindelige tanke om nationalmuseet realiseret. Jeg synes, at vi foreløbig har grund til at være tilfreds med, hvad vi har opnået.

Hvis min sag i Leipzig imorgen går godt d.v.s. bliver tilbagevist til ny forhandling i landretten, tager jeg rimeligvis ned til Prag i nogle dage. Hvis det havde været overlandretten, der skulle forhandle den, ville udsigterne have været gode for mig, men rigsretten er jo bundet til formspørgsmålene, der let glider ud i det rene juristeri, og skønt landretten har ladet sig lede af landretsdommer Schwarz's politiske partistandpunkt ved domsafsigelsen, og dommens motivering er under al kritik, er det derfor dog tvivlsomt, om jeg kan få dommen ophævet. Man lærer imidlertid altid en hel del ved at overvære og deltage i forhandlingen, og det kan kun være gavnligt for en anden gangs skyld.

Jeg har nu i henhold til Deres tidligere brev tilladt mig at give Søndagsbladets redaktion anvisning på at hæve 500 kroner hos Dem og bringer herved påny min tak for dette bidrag.

Sparekassen i Flensborg er en dårlig historie. Schmidt har modtaget beløb og udstedt sparekassebøger, som ikke er indførte i hovedbogen – i hvor stor udstrækning ved man endnu ikke, og flere bestyrelsesmedlemmer står i betydelig gæld til sparekassen.² Bestyrelsen har imidlertid nu stillet god kaution og, da der er et betydeligt reservefond, og sparekassen ellers arbejder godt, antager jeg, at kassen nok kan bære de tab, Schmidt har påført den. Det er heldigt, at han blev syg, og at historien blev opdaget, inden den nåede et større omfang.

Jeg vil atter være hjemme i Åbenrå om otte dage i det seneste og skal så sende Dem nærmere meddelelse angående Dybbøl Mølle.

63.

Åbenrå 23. oktober 1895.

... Jeg sender Dem hoslagt et aktstykke, som De bedes om at gennemlæse i Kolding, hvis De kan få tid til det, for at Thade Petersen atter kan få det med tilbage. Det drejer sig om følgende

sag: Efter at regeringen i Slesvig har fået dom over foredragsforeningerne i Sundeved og på Als, og disse foreninger ved højesteretskendelse er stemplede som politiske på grundlag af redaktør Jessens foredrag, har regeringen forsøgsvis villet overføre dette stempel på forskellige andre foredragsforeninger og i første række de foreninger i Møgeltønder, Skærbæk og Felsted. Som følge deraf er – hvad De vil have læst i aviserne – kvinderne gentagne gange blevet udjagede af lokalerne, møderne lukkede ved politimænds indtræden o.s.v. og foreningernes virksomhed derved lammet. Formændene for foreningerne har henvendt sig til mig, og jeg besluttede straks at gribe sagen an på en anden måde for at fremtvinge en kendelse af overforvaltningsretten som modstykke til kammerretskendelsen. I alle tre tilfælde indgav formændene klager over amtsforstanderne, som jeg havde skrevet til dem, og da landråderne – første forvaltningsinstans – naturligvis gav amtsforstanderne medhold, nye klager over dem til regeringen i Slesvig, som ligeledes afviste klagerne, den fra Felsted som ugrundet, de andre to som en dag for sent indgivet. Jeg havde været på rejse, fristen var kun otte dage, og formanden må selv underskrive. Men det var også nok med én klage, da principspørgsmålet er det samme, og jeg skrev derfor straks en klage over regeringspræsidenten i Slesvig til overforvaltningsretten, som, efter at have anstillet undersøgelser, der har varet et par måneder, har erklæret klagen for grundet og opfordret regeringspræsidenten til at forsvare sig. Regeringspræsidentens forsvarsskrift er nu tilstillet klageren i afskrift, og det er det, jeg sender Dem. Den 12. november vil sagen blive forhandlet i Berlin.

Jeg tror, sagen ligger ret heldigt for os. Jeg har jo sat mig temmelig nøje ind i vor bestående foreningsret og kan forstå, at regeringspræsidenten ikke tager hensyn til forskellige tidligere retskendelser, der efter min mening vil få afgørende betydning. På den anden side drejer det sig efter min mening om et vigtigt principspørgsmål, ja, i grunden om, hvorvidt vore foredragsforeninger trods den sidste kammerretskendelse skal kunne fortsætte deres virksomhed.

Forskellige tegn tyder på, at regeringspræsidenten også er bange for, at sagen kan gå ham imod. Jeg traf foranstaltning til, at sagerne fra Vesteregnet kunne genoptages og lod for nogle uger siden J. P.

Jensen-Lavrup afholde et møde pro forma for at få en ny kvindeudvisning og dermed grund til ny klage. Der mødte 40 personer mænd og kvinder, politiet var tilstede, men kvinderne fik lov til at overvære mødet, og vi kan ikke få fat med ny klage der. I Felsted har man ligeledes skiftet taktik og forsøgt – desværre med held – at skræmme kromændene til ikke at afgive lokale til foredragsforeningen! Alt tyder på, at regeringspræsidenten føler sig usikker.

Men han vil sikkert gøre alt for at vinde sagen, og det er derfor sandsynligt, at han sender en repræsentant derned til den mundtlige forhandling. Det er derfor efter min mening rigtigt, at klageren også er repræsenteret, og han har jo lov til at give mig fuldmagt. Jeg tænker derfor på at rejse derned, men da foreningen ikke har penge til udgifterne ved rejsen, men kun kan risikere omkostningerne ved sagen, der eventuelt vil kunne beløbe sig til 300 mark, er det jeg beder Dem om at gennemse det tilsendte forsvarsskrift og at udtale Dem om 1) De også mener, jeg bør rejse derned og 2) De mener, at jeg kan få rejseudgifterne, der vil andrage ca. 120 mark dækkede. Jeg har nemlig ikke godt selv råd til selv at ofre andet end arbejdet og tidsspilden på sagen. Hvis muligt, ønsker jeg Deres svar en af de første dage, da jeg i tide må træffe mine forberedelser og navnlig også skaffe mig noget materiale, som jeg endnu savner. I hast.¹

64.

Åbenrå 31. januar 1896.

I den senere tid har jeg flere gange tænkt på at skrive et længere brev til Dem, men jeg har ikke fået tid. I dag skal jeg nu gøre alvor af det.

Det er naturligvis landdagsvalget, der i særlig grad tildrager sig opmærksomheden.¹ Lassen tænkte allerede før jul på at nedlægge sit mandat, og det var da hans ønske, at jeg skulle være hans eftermand. Jeg blev adspurgt fra flere sider, om jeg ville modtage valg og erklærede mig villig til det. Mine grunde var: Før eller senere vil jeg, om jeg lever, rimeligvis blive sendt til Berlin. Nu mens jeg er ung og smidig, overvinder jeg lettere de store vanskeligheder, der skal overvindes, hvis man skal kunne røgte en repræsentants gerning tilfredsstillende under disse fremmede forhold. Dertil kommer, at endnu er Gustav Johannsen dernede. Han har skabt sig

en betydelig position, og jeg har meget at lære af ham som parlamentariker. Hans arbejde dernede kan, når han får en lærvillig elev, frugtbares for kommende repræsentanter. Og mens han er der, kan det bære større frugter, når han får en kollega, der danner en modvægt mod hans naturlige hang til magelighed og kan forberede arbejdet for ham. På den anden side har jeg ikke været blind for de ofre, jeg må bringe, både med hensyn til mit familieliv og med hensyn til min gerning herhjemme ved at overtage et mandat.

Fra først af var der næsten udelukkende stemning for mig i valgkredsen. Reimers, Moldt, Fr. Jensen-Løjtertoft og alle alsinger var stærkt stemt for mig og er fremdeles meget ivrige for valget. Men Jessen begyndte så at stikke »Landmanden« ud, og dette spørgsmål blev nu sat under debat i de kredse, hvor han behersker eller giver folk diskussionsemnerne, det vil sige inden for Flensborg Avis' opland, der indenfor valgkredsen består af Sundeved, særlig den sydlige del, samt den sydlige og vestlige del af Åbenrå amt.

Aftenen efter Lassens jordefærd afholdt vi et bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen. Der var kun mødt 13 medlemmer, en var på rejse, to var syge. Der forhandlede først om budgettet. Derefter vedtoges det énstemmigt, at der skulle afholdes et prøvevalg på Gråsten den 7. februar. Jessen opponerede stærkt mod mødet. Det var indkaldt med alt for kort varsel, og mødestedet var for afsides. Alle de øvrige bestyrelsesmedlemmer var imidlertid af modsat mening. Der skredes så efter Skrumsagers forslag til forhandling om kandidatspørgsmålet. Der var 3 valgmænd blandt bestyrelsesmedlemmerne: Moldt, Fr. Hansen-Løjtertoft og kapt. Fischer, Åbenrå. De skulle først udtale sig. Fr. Hansen: Stemningen i Nørre-Herred synes at være udelt for H. P. H. Moldt: I Sønderherred og Sønderborg by er der ligeledes udelt stemning for H. P. H. Fischer: Jeg kan kun tale for Åbenrå by. Der har jeg hørt tale om, at det var rigtigst at vælge en landmand, og man har som passende kandidat nævnt Fr. Hansen-Løjtertoft. Jessen bad derefter om ordet, udviklede hvor nødvendigt det var at vælge en landmand og sluttede med at udtale, at der i Sundeved, efter hvad han havde hørt, var stemning for at vælge Wolff. Skrumsager fremhævede derefter, at han havde kendt Wolff fra hans tidlige ungdom af og været hans ven fra de var elever på Rødding højskole,

men endte med varmt at anbefale mig. Jessen tog atter ordet, udtalte sig stærkt imod mig og anbefalede varmt Wolff. Der skredes til afstemning. Skrumsager, Ph. Møller og Moldt stemte først på mig. Derefter stemte Knudsen-Trøjborg på Wolff. Konsul Amorsen stemte også på Wolff, men med den motivering, at min virksomhed her hjemme var meget mere værd end min virksomhed i rigsdagen, og at han desuagtet ønskede, at jeg en gang senere i tiden skulle være G. J.s afløser som rigsdagsmand. Derefter stemte Fr. Hansen på mig. Kapt. Fischer stemte atter på Fr. Hansen. Jessen erklærede, at denne afstemning var ugyldig, da det var bundet valg, og at Fischers stemme måtte gælde Wolff, da den oprindelig var motiveret med »landmand«. Da ingen modsagde dette, blev den, skønt Fischer nævnte mit navn, da han ikke kendte Wolff, regnet som falden på Wolff. Derefter stemte Jessen på Wolff og Gustav Johannsen på mig. Turen kom til P. Skau. Udtalelserne var på dette tidspunkt blevet noget skarpe, og han tog det nu meget urigtigt humoristisk, og da han kunne se, at udfaldet var afgjort, stemte han på Wolff. Derefter stemte Reimers på mig. Wolff og jeg stemte ikke. Resultatet blev altså 6 for mig og 5 for Wolff. Jessen var derefter meget spydig mod Reimers og Skrumsager, og Reimers hævdede derpå mødet for at undgå videre ubehageligheder.

Imidlertid var der samlet over hundrede vælgere i den tilstødende store sal. Det var folk, der kom fra Lassens jordefærd. De havde hørt om mødet, skulle bede i Sønderborg og søgte nu sammen for at få lidt besked. Reimers og Gustav talte først for Lassens minde. Derefter tog Jessen ordet og talte om Lassen på en måde, der ledede tanken hen på Wolff. Skrumsager talte for, at kredsen måtte få en repræsentant, der forstod at forbinde det reelle med det ideelle. Jessen beskyldte Skrumsager for valgpolitik og talte for Wolff. P. Grau talte for »vor landdagsmand«, protesterede mod, at man gav det udseende af, at der var splid i kredsen og var spydig mod Jessen. Skrumsager talte for mig under stormende tilslutning, der mundede ud i, at man sang »Dette skal være Hans Peters skål« for at få lejlighed til at synge »Og skam få« – Imens strømmede man til fra alle sider for at klinke med Jessen og tvinge ham til at drikke. Kort efter forlod han salen, og om natten fik han efter eget sigende ikke søvn i sine øjne.

Da undertegnede Valgmand ikke personlig kan give Møde ved Prøvevalget paa Gråsten d. 7. Februar d. A., meddeleer jeg herved Fuldmagt til at handle og stemme paa mine Vegne til

Valgmand *H. P. Hanssen* i *L. Aperrade*.

(By) *S. Hostrup* (Dato) *7 Februar 1896*.

(Navn) *Peter Christensen*.

Prøvevalget i forbindelse med valget af en efterfølger for landdagsmand Hans Lassen blev holdt i Gråsten den 7. febr. 1896. Valget foregik ved valgmænd, men ved prøvevalget mødte ikke alle valgmænd op. En meget stor del stemte ved at give andre fuldmagt. Her er det Peter Christensen i Sdr. Hostrup, der giver H. P. Hanssen fuldmagt. Af ialt 44 modtog H. P. Hanssen de 41 fuldmagter (LA Åb. Vælgerforeningens arkiv).

Men dagen efter lagde han allerede ud i Flensborg Avis, og det er nu klart, at han vil sætte alt på ét bræt for at gennemføre Wolffs kandidatur, uagtet Wolff ellers er et af de mennesker, der er ham mest usympatisk. Jeg har for mit vedkommende forlængst taget min beslutning og vil forholde mig passiv. Endnu er stemningen i valgkredsen helt overvejende for mig, men da prøvevalget skal holdes på Gråsten, et sted, hvortil alle de valgmænd, der daglig læser Flensborg Avis har lettest ved at komme, og Jessen nu nok skal sørge for at bearbejde valgmændene så grundigt som muligt i de otte dage, der er tilbage, mens mine venner ikke vil nedlade sig til at angribe Wolff, som vi alle sætter stor pris på, er udfaldet endnu tvivlsomt.

Dette til orientering.

N. B. Da jeg skal vidne i en retssag mod amt[sdommer] Lindemann d. 7. februar, har jeg allerede i brev anmodet om at få generalforsamlingen opsat otte dage, hvis det er muligt.

65.

Åbenrå 7. februar 1896.

Telegram.

Jørgensen. Lindevej 10. København.

Wolff 5 Hanssen 120 stemmer.¹

Hejmdal.

66.

Åbenrå 27. februar 1896.

Denne gang må jeg melde Dem en stor sørgelig ulykke: En revision af Lysabild sparekasse har ført til det resultat, at der er et underskud på ca. 250.000 mark. Hans Lassen har bedraget kassen for dette beløb, og i dag eller i morgen må sparekassen melde sig fallit. Vore modstandere kunne ikke have tilføjet os værre nederlag.¹

Hvor er det dog muligt, spørger De vel. Jeg kan kun sige, hvad jeg i de senere år har fremhævet gang efter gang. Vore pengeinstitutter hviler ene og alene på den personlige hæderlighed; de står og falder med den. Jeg har set det for år siden, og derfor er det jo, at jeg har studeret sparekassespørgsmålet i Tyskland og i foredrag samt på anden måde søgt og stræbt efter at få vore pengeinstitutter reformerede. I Lysabild er det gået som andre steder. Tilliden til Hans Lassen var ubegrænset og revisionen derfor betydningsløs. Lassen levede tarveligt, sparede notorisk penge op af sine diæter i Berlin og havde større indtægter af sin løn som kasserer ved sparekassen og på anden måde, end hans levevis gav anledning til at tro, at han brugte. Derfor har ingen tvivlet på ham i denne henseende. Dertil kom, at han gjaldt for en i højeste grad retskaffen mand, selv politiske modstandere blandt andet præsten i ligtalen fremhævede ham som sådan. Pengene må være brugt til at holde to sønner i Danmark på benene. Hans faderkærlighed har været stærkere end hans moralske styrke og end hans følelser overfor den danske sag. Disse sønner udvandrede, da de var 17 år, den ene navnlig kom i slet selskab, blev gift med en sangerinde og har brugt mange penge. Vi har tit ynket Lassen, at han måtte undvære selv for at tilfredsstille dem, men ingen har anet, at det gik ud over de ham betroede midler.

Hvor er det hele dog tungt. Reimers udbrød, da jeg kom og meddelte ham sagen i går, at han hellere var gået i døden end oplevet at høre dette, thi af alle hans mange venner havde ingen været ham kærere. Jeg måtte telegrafere efter Wolff, og vi to kom til det resultat, at underslæbet er utvivlsomt, dækning umulig, og at kassen derfor må standse sine betalinger idag. Det er usigelig sørgeligt, at vi skal melde sligt herovrefra. Jeg skal nu for mit eget

vedkommende kaste mig dobbelt ivrigt over mine sparekassestudier og drage den størst mulige omsorg for skarp revision overalt, hvor jeg kan øve nogen indflydelse.

Dette i al hast. Jeg skal på rejse.

67.

Åbenrå 29. februar 1896.

De har vel modtaget mit sidste brev med de sørgelige efterretninger fra Als. Jeg skal fortsætte og søge at holde Dem underrettet om alt.

Min første plan, da man meddelte mig underslæbet, gik ud på om muligt at skaffe dækning på en sådan måde, at det hele af hensyn til den nationale sag kunne skjules. Ved at gennemgå regnskaberne for 1894, der var afsluttede, konstaterede jeg imidlertid hurtigt, at underskuddet d. 31. dec. 94 var 256.000 mark, og at den plan straks måtte opgives. Jeg telegraferede efter Wolff og rejste over til Reimers, hvor jeg forelagde dem sagen, og de kom til samme resultat.

Først næste dags morgen blev bestyrelsen så sammenkaldt. Jeg måtte imidlertid til Askov, hvor jeg holdt foredrag torsdag og fredag. I går aftes kom de to vigtigste og betydeligste af sparekassens bestyrelsesmedlemmer herover for at drøfte sagen videre med mig. De har nu gennemgået regnskaberne, og resultatet bliver et underskud på 260–280.000 mark, det er endnu ikke nøjagtigt opgjort. Reservefondet eksisterer ikke, da det fra første færd af har været fingeret. Derimod garanteres sparekassen af 39 garanter, der er solidarisk ansvarlige med 45.000 mark. Lassens bo vil kunne indbringe ca. 30.000 mark. Der vil derefter blive 200.000 mark tilbage som underskud. Efter at have konstateret dette, har bestyrelsen lukket kassen og standset betalingerne.

Jeg forhandlede nu længe sagen i går med de to mænd og kom til følgende resultat: Der synes at være en ikke ringe offervillighed blandt sparekassens garanter ud over deres juridiske forpligtelser. Det ene af disse bestyrelsesmedlemmer en ung flink gårdejer, som kun har siddet i sparekassens bestyrelse i 9 måneder, tilbød straks 5000 mark for sit personlige vedkommende. Dertil kommer, at der er velhavende mænd iblandt dem. Jeg betragter det derfor ikke som helt udelukket, at der kan skaffes dækning. Som følge deraf tager

*C. P. Wolff (1842-1913),
gårdejer i Gammelgab,
medlem af Vælgerforenin-
gens bestyrelse. Foto 1901
(Historiske Samlinger).*

jeg nu i formiddag med dem til Flensborg for først at drøfte sagen med advokat [E.] Ebsen og derigennem at vinde klarhed over hele den retslige side af sagen. Fra Flensborg går vi til Als i eftermiddag og sammenkalder alle garanter til et møde i morgen søndag eftermiddag. Dette møde skal afsluttes med en tegning, der kan vise, hvor stort et tilskud garanterne vil yde til dækning af sparekassens tab. Når dette tilskud en sådan højde, at der er grund til at tro, sagen kan virkeliggøres, vil jeg søge at realisere følgende plan: Kreditorerne må ved akkord forpligte sig til at lade deres indskud stå uopsigelige i sparekassen i 10 år til en rente af 0-3 %, eftersom de er mer eller mindre velhavende, mod at der ydes dem god og sikker garanti for, at de 1) efter 10 års forløb får deres fulde kapital udbetalt 2) når som helst med kapitalen som sikkerhed kan låne dette beløb af kassen mod almindelig udlånsrente. Sparekassens indskud (lån hos banker fradraget) udgør 535.000 mark. Ved denne akkord antager jeg derfor, at der vil kunne indvindes 50.000

mark, administrationsudgifterne fradragne. Garanterne + beboerne i Lysabild og Tandstet sogne bør tilvejebringe et tilskud på ca. 100.000 mark, mens vi i de videre kredse over Als, Sundved og muligvis med hjælp af enkelte pengeinstitutter så må se at opbringe resten. Hvor vidt planen kan virkeliggøres, kan jeg endnu ikke sige, da jeg kender for lidt til stemningen. Af hensyn til Lassen vil man vistnok ikke gøre noget, men af hensyn til den nationale sag og af hensyn til egen andel i at overdrage Hans Lassen de mangfoldige tillidshverv, vil der sikkert være villighed til at ofre meget. Mandag holder vi dernæst et møde i Flensborg, hvor en repræsentation for garantierne vil forhandle med Gustav Johannsen, som jeg har kaldt hjem fra Berlin, advokat Ebsen og mig.

Hvis nu denne plan strander, vil jeg øjeblikkelig sætte alt ind på at realisere min næste plan. Den går ud på at tilvejebringe en stor sum til dækning af de føleligste tab. Og arbejdet for den første plan vil i så fald have skærpet offervilligheden, og hvis planen strander have fremkaldt en stærkere følelse af ansvar m.m., som gør det sandsynligt, at denne plan vil lykkes, og der ad den vej kan bødes noget på det nationale nederlag.

Der er ting i statutterne for sparekassen, som kan tyde på, at bedragerierne allerede var tilsigtede, da sparekassen i 1868 blev oprettet. I hvert fald går underslæbet tilbage til først i halvfjerdsenerne. Rimeligst er det, at Lassen har stået for en fallit omkring ved 1870, og at sønnerne i Danmark senere har sørget for resten.

68.

Åbenrå 2. marts 1896.

Tak for Deres brev, som jeg modtog nu ved min hjemkomst fra Als. Efter at jeg fredag aften havde talt med de to bestyrelsesmedlemmer, udarbejdede jeg jo den plan at få balance skaffet til veje i løbet af 10 år 1) ved akkord med sparerne, hvorved de forpligtede sig til at lade deres kapitaler stå uopsigelige i 10 år mod gennemsnitlig 2 % rente og betryggende sikkerhed for kapitalen 2) mod et kontant tilskud i form dels af afskrivning på mere velstående mænds konti dels ved frivillig indbetaling særlig af garantierne. Jeg gennemgik planen lørdag formiddag med advokat Ebsen i Flensborg og samme eftermiddag, hvad renteberegningen angik, med fabrikant Mid-

delheus og Hans Ries her i byen, som begge er dygtige bankmænd, og de billigede alle planen. Forudsætningen for, at den kunne realiseres, var en kontant kapital straks på 90.000 mark.

Imidlertid var garantierne 39 bønder fra Sønderherred kaldt sammen til i går eftermiddags kl. 3. Jeg rejste derover, og Reimers tog straks med til Lysabild. Vi fastsatte så først status d. 1. marts således:

Kassens gæld	649.287 mark
do. tilgodehavende	392.836 mark
Underskud	256.451 mark
Til dækning haves: a) garantikapital	45.000 mark
b) Lassens dødsbo	ca. 25.000 mark
	ca. 70.000 mark.

Efter at denne status var fremlagt af et af bestyrelsesmedlemmerne, overgav han mig ordet, for at jeg kunne fremlægge mit forslag. Jeg bad forsamlingen om først at udtale sig, om de ville ordne sagen selv eller mente, at det hele burde overgives til øvrigheden. Efter kort diskussion stemte alle for, at der skulle gøres et alvorligt forsøg på at opnå en akkord. Derpå fremlagde og forklarede jeg mit forslag, men det viste sig, at en del af de ældre havde vanskeligt ved at følge med i beregningerne, og en tre, fire stykker var ikke blot uvillige til at ofre det mindste ud over deres retslige forpligtelser, men de ville endog som garantier lægge beslag på Lassens dødsbo. Efter at vi havde forhandlet om sagen i flere timer, nåede vi så vidt, at vi ved afstemning kunne konstatere, at der var fremherskende stemning for at afslutte en akkord med kassens ophævelse som basis. Det blev under denne forhandling klart, at de gamle helt havde tabt modet og lysten til at fortsætte, mens de unge, som var i mindretal, var absolut stemte for at begynde på ren grund med nye sparekasser svarende til tidens krav. Endvidere stod det mig klart, at enkelte gamle stædige bønder ikke ville ofre en døjt, men derimod gøre megen vrøvl, og at det var umuligt at fatte bindende beslutninger i denne forsamling. En række forslag strandede. Sagen er jo den, at under disse forhold er forsamlingerne i bogstavelig forstand polske rigsdage, idet én eneste stemme er nok til at kuldkaste enhver beslutning. Omsider fik jeg følgende forslag enstemmigt vedtaget:

Der må handles hurtigst muligt, hvis et resultat skal nås uden øvrighedens mellemkomst. Derfor må der afholdes en ny generalforsamling af garanterne på onsdag og derpå en almindelig kreditorforsamling på torsdag. Der vælges tre mand, som sammen med mig rejser til Flensborg mandag, forhandler sagen videre med advokat Ebsen og indbyder ham som notar til disse forsamlinger. På onsdag skal der derefter søges opnået den bedst mulige akkord med Lassens arvinger og – hvad der er det vigtigste – garanterne giver fem mand generalfuldmagt til at handle på deres vegne, således at simpel majoritet i udvalget fatter beslutningerne. På kreditorforsamlingen søges opnået en foreløbig akkord med flertallet og ligeledes et udvalg valgt, som får den størst mulige handlefrihed på kreditorernes vegne.

Efter at dette forslag var vedtaget, og tre fornuftige mænd, deriblandt to af mine unge venner, var blevet valgt til at rejse med mig til Flensborg, traf jeg aftale med bestyrelsen om, at den skulle træde sammen igen i dag og arbejde videre, først med udstedelse af indbydelse til forsamlingen til kassens 7–800 kreditorer, derefter med videregående revision.

Vi kørte derpå hjem til Sønderborg og fik postkort til trykkeriet brugelige til indbydelsen. Imorges kl. 7 rejste vi til Flensborg, hvor jeg havde sat advokat Ebsen stævne på Sommers hotel. Vi afsendte så først lange telegrammer til Lassens sønner i Danmark om øjeblikkelig at tage ind til byerne og få udfærdiget generalfuldmagter, så vi har dem onsdag. Derefter sikrede vi os, at Ebsen kunne komme onsdag og torsdag og telegraferede tilbage til Als, at indbydelserne kunne udstedes, og endelig gjorde vi sammen med ham udkast til generalfuldmagten for garanterne. Ved middagstid kom jeg hjem.

Imorgen skal jeg nu holde foredrag i Ketting i den alsiske landboforening om sparekasser efter Reiffeisens system. Det er en slags små spare- og lånekasser, hvormed der er gjort særdeles gode erfaringer i Sydtysskland, hvor allerede 3800 af sådanne kasser er i virksomhed. De grundlægges som andelsselskaber med uindskrænket ansvarlighed og er stedligt begrænsede d.v.s. omfatter i reglen kun et enkelt sogn.¹ Jeg har arbejdet for denne form af spare- og lånekasser i flere år, og tanken har vundet tilslutning hos en hel del af mine unge venner, uden at de endnu har haft lejlighed til at

realisere den. Nu tænker man nærmest på noget i den retning, og jeg vil foreslå kasserne som en afdeling af andelsmejerierne, for at mejerierne straks kan tjene som reservefond, og man i den fælles ansvarlighed kan finde al den kredit, der i øjeblikket er trang til – men nok om det. Jeg nævner det kun her, fordi det efter mine iagttagelser er nødvendigt at oparbejde stemningen for de nye kasser, hvis en akkord skal blive mulig.

Så kommer garantforsamlingen onsdag. Der håber jeg, at vi skal få bukkene d.v.s. de stædige gamle aftægtsmænd skilt ud og gjort magtesløse. Ebsens autoritet vil virke uhyre gavnligt i den retning, og har først 5 af de fornuftigste mænd fået generalfuldmagt, så vil alting gå let for garanternes vedkommende. Men så kommer vanskelighederne overfor Lassens familie. Den næstældste søn, som bor i Mindebjerg på Als, er meget forgældet. Nu har Korff i Sønderborg nylig lånt ham 15.000 mark, som [han] – da P. Lassen har mejeri – skal have smør leveret for. For nu ikke at tabe denne sum, men vinde tid og få smør, kørte Korff straks op til ham, da han fik nys om vore planer og forestillede ham, at en akkord som den tilsigtede var det dummeste af alt, da Hans Lassens forpligtelser ophørte ved hans død. Manden er dum nok til at tro det, men forskellige mænd, som har indflydelse på ham, søger nu i disse dage at tale ham til rette, så den hindring overvindes vel også. Jeg har skrevet til Gustav Johannsen om at tale Pauli ord til ham fra Berlin. De andre sønner vil ikke gøre modstand.

Men så kommer kreditorerne. Her skal vi have 7–800 hoveder under én hat, og det vil blive et forfærdeligt arbejde. Det er mig klart, at det må gå som en stormvind, hvis det skal lykkes. Der er sat folk i arbejde med at affatte navnelister, hvor kreditorernes navne bliver alfabetisk ordnede. Tirsdag formiddag møder kreditorerne. Jeg antager, at mindst $\frac{2}{3}$ vil møde; de stædige bliver borte. Alle kreditorer bor på Als. Vi vil straks konstatere, hvem der er mødt og dem får vi nok bugt med. Resten skal fordeles mellem garantterne og søges bundne enkeltvis torsdag, fredag og lørdag, men spørgsmålet er naturligvis, om det kan lykkes. Folk er bange for øvrigheden. De ved, at omkostningerne ved Sønderborg banks fallit vil gå op til omtrent 100.000 mark og vil derfor om muligt undgå en fallit. Der vil kun blive budt dem »det der er«. Nu da kassen skal ophæves, har vi anden brug for offervilligheden. Dels må vi d.v.s. garantterne

måske til slut gøre særlig akkord med enkelte stivnakker, dels må vi hjælpe på de værste tab, endelig må de nye sparekasser sættes i gang og straks tage fat med reguleringen. Det viser sig ved nærmere eftersyn, at lånerne mest er kådnere, landbolsmænd, inderster og småfolk, hvem katastrofen i det hele vil ramme ligeså hårdt. Derfor nytter det foreløbig ikke at byde mere, når sparekassens virksomhed ikke kan fortsættes. Vi må, tvungne af forholdene, først forsøge akkord på dette grundlag. Viser det sig ikke muligt, har vi i hvert fald fået et sådant kendskab til stemningen, at vi på grundlag deraf kan komme med nye forslag.

Senere mere om det. Men se nu lidt på indlagte regnskab, som Nordborg sparekasse offentliggør.² Kassen har, som De vil se, henved 2 mill. indskud. Deraf er 1 mill. anbragt i statspapirer. Den giver 4% i indlånsrente. Nu har den efter regnskabet, som offentliggøres i dag, tjent 8.504 mark i fjor. Hvis nu de statspapirer, sparekassen sidder inde med, er gode, så må sparekassen tabe penge på denne million. Resten af pengene er anbragt i papirer, der kun giver $\frac{1}{2}$ % avance svarende til 5.000 mark. Reservefondet kan vi ikke regne med, uagtet det er opført med 176.000 mark (som overskud). Det fremkommer nemlig ved, at statspapirerne er opførte til indkøbspris i stedet for til dagens kurs, det vil sige, efter alt hvad jeg kan forstå, og giver derfor ingen rente. Sparekassens virkelige regnskab ser vistnok således ud: Der er ingen garanti-kapital, sparekassen ejes af 16 uansvarlige stiftere. Der er ingen reservefond. Der er indskud til et beløb af ca. 2 mill. mark. Denne sum er endnu for hånden, men halvdelen er anbragt i dårlige statspapirer – og en stormvind kan under disse forhold feje kassen over ende. Hvad skal vi dog gøre under sådanne forhold. Stifterne supplerer sig selv og er lutter gamle folk. Jeg har i nogen tid arbejdet på at belejre den med små kasser og har i denne henseende god agitationsbund i de omliggende sogne, fordi kassen årlig giver 4.000 mark til dækning af en del af Nordborgs gæld. Dette forsøg vil nok lykkes, men det er jo næsten nødvendigt at underkaste det hele en ubarmhjertig offentlig kritik, men det kan jeg ikke af politiske grunde og heller ikke af frygt for at skaffe kassen vanskeligheder på det nuværende tidspunkt. Og ligeså står det med flere andre kasser. Jeg håber, at De nu mere og mere vil kunne forstå, hvor nødvendigt det er at tage hele denne sag op.

69.

p.t. Skovby 4. marts 1896.

Idag er vi nu nået til ende med garantforsamlingen, og vi har heldigt opnået, hvad vi ville opnå. Vi har fået garantierne reduceret til 5 mand i et udvalg, som har udfærdiget bekræftet fuldmagt til i alle henseender at repræsentere sparekassen. Hvad Lassens familie angår, er det kun den ene søn (eller Hans Korff i Sønderborg), der gør vanskeligheder. Han ville have kuldkastet sagen i dag, men jeg fik det hindret, og han har nu lovet mig først at rådføre sig med en dygtig advokat i Flensborg. Imidlertid får vi ham nok tæmmet. Men nu kommer den store kreditorforsamling i morgen. Her vil jeg foreløbig blot søge at få et lignende udvalg nedsat, som, repræsenterende kreditorernes interesser, kan arbejde sammen med garanternes udvalg i visse retninger, undersøge status etc. for senere at fremkomme med bestemte forslag og give kreditorerne bestemte oplysninger. Mere tør jeg ikke forlange af frygt for at sprænge det hele straks.

Her er ingen forsagthed, men folk er ærgerlige, vrede, bitre og kaster om sig med ondskabsfulde vittigheder. Og under indflydelse deraf holdes offervilligheden foreløbig nede, mens egoismen er ovenpå og fører det store ord. Der er ikke nu tale om det bedste og ønskeligste. Der er – sådan som den preussiske lovgivning med sit krav om enstemmighed nu én gang er – kun tale om det praktisk mulige. Enhver tænker nærmest på at bjærge så meget som muligt af sit eget, men et er alle tilsyneladende enige om, tyske og danske, bønder og småfolk: Øvrigheden (retten) er den største egoist af os alle, og at udlevere sagen til den er at udsætte sig for den rene plyndring. Sønderborg bankkaffære har skabt fuldstændig enighed om dette spørgsmål, og på denne enighed er det jeg bygger i øjeblikket.

Men er man ikke villige til at ofre stort mere på det gamle, end man kan se sin personlige fordel ved, så har man desmere mod på, at rejse noget nyt. Jeg antager, at vi inden årets udgang vil have flere nye tidssvarende sparekasser her i Sønderherred, og dermed er der vundet meget. Strengt taget er jo sagen den: Udadtil er der politisk set vundet en hel del ved en mindelig overenskomst, om kreditorerne får flere eller færre procent betyder mindre, da sagen nu dog

én gang er bekendt for den store offentlighed. Økonomisk set er det langt bedre at få nye sparekasser end at fortsætte den gamle med betydelig gæld. Og i virkeligheden er det af større betydning at hjælpe lånerne med nye kasser, så deres forhold kan ordnes billigt og let end at give sparerne en noget større procent. Men jo lempeligere man kan afvikle de gamle forpligtelser, desto bedre stemning bliver der for de nye sparekasser. Sagen er derfor alligevel efter min mening ved at glide ind i en god gænge, bare vi nu også kan få kreditorerne samlet i et udvalg på fem eller syv mand. Men der vil sagtens komme til at stå et hårdt slag, inden det lykkes. Det er ikke så let at få 7-800 hoveder under én hat. Jeg håber imidlertid endnu det bedste.

På Als bliver virkningerne af dette slag nærmest, at ledelsen fra nu af glider helt over i ungdommens hænder, og det åbner gode udsigter i flere retninger. Begyndelsen blev gjort i går med landboforeningen.

70.

Åbenrå 8. marts 1896.

Vore anstrengelser kronedes, som De har set, i hvert fald foreløbig med held. Det lykkedes os efter lange forhandlinger at få kautionsister og kreditorer samlede til to fem-mands-udvalg, og der er under alt dette skabt en stemning på egnen, som i høj grad vanskeliggør ethvert modarbejde. Fra dansk side vil en frivillig akkord nu ikke blive kuldkastet, og skulle det mod forventning ske fra tysk side eller af øvrigheden, vil hele uviljen nu vende sig mod den kant. Iøvrigt tror jeg nok, at tyskerne er neutraliserede ved, at der er valgt to tyskere ind i kreditorudvalget. Til yderligere sikkerhed har jeg indirekte sørget for, at der tilstilles de tyske blade velvillige fremstillinger.

Undersøgelserne går nu deres gang, og da jeg får god lejlighed til at påvirke kreditorernes vigtigste ordførere i udvalgene, skal det bindende forlig rimeligvis komme i stand, når vi først har fået enstemmig tilslutning til Skovbymødernes beslutninger.

Hans Korff i Sønderborg, assisteret af advokat Grimm, gør mig fremdeles de værste knuder. Men vi får vel bugt med ham. Vi behersker nu udvalgene uden i dem at lægge beslag på vore bedste

kræfter. De skal sættes i arbejde på anden måde. Så snart stillingen kan overses, og vi har nogenlunde sikkerhed for forliget, håber jeg at få den gamle bestyrelse og en del andre ældre ansete mænd til at sætte sig i spidsen for en indsamling, hvorved der kan tilvejebringes et fond til dækning af småfolks og tjenestefolks tab. De unge skal imidlertid forberede oprettelsen af nye sparekasser, der kan overtage hypoteklånene. Dette er meget vigtigt. Der er nemlig ydet mange småfolk lån af sparekassen til en sådan højde, at de vanskelig vil kunne fås andet steds.

Jeg kom her hjem fredag formiddag af hensyn til det politiske møde. Jeg turde ikke blive borte, da Gustav Johannsen har ligget syg i Berlin, og han eventuelt kunne være blevet borte. Ellers var jeg blevet på Als endnu en dag. I fredags skulle der nemlig føres forhandlinger med Lassens arvinger, og skønt jeg havde truffet bestemte aftaler til alle sider, var jeg dog ikke rigtig rolig ved ikke selv at være tilstede, idet den ene søn, der som sagt har Korff og Grimm bag sig, er meget umedgørlig og bryder sit ord gang på gang. De øvrige sønner derimod går ind på alt. Da jeg endnu ikke har haft efterretninger derovre fra, antager jeg imidlertid, at dette møde også har fået et heldigt udfald. I så fald har vi nu god tid til at arbejde videre uden forstyrrelse.

Jeg holder på, at forårsmødet¹ udsættes til i efteråret, og skønt jeg kun endnu har talt med M. Andresen om sagen, tror jeg dog, at det vil være et almindeligt ønske. Jeg skal skrive igen om denne sag, så snart jeg har talt med Reimers.

Hvad Socialdemokraten skriver og i dette tilfælde har skrevet, ser jeg ikke, da vi ikke holder bladet, men jeg misbilliger naturligvis stærkt, at den har taget sagen, som De antyder.² Det er jo også helt meningsløst, da der jo er få, der har fremhævet Hans Lassen stærkere end jeg. Jeg har i mange år sagt: »Gud fri mig for mine venner, modstanderne bliver jeg nok færdig med«, hvad presseudtalelserne angår, og specielt har jeg gang efter gang opfordret Ottosen til at lade mig være i fred med mit arbejde, men det synes at være frugtesløst. Personlig skal jeg nok sørge for at indtage et korrekt standpunkt overfor begge partier. Jeg har i de senere år mistet interessen for kongerigsk politik i en sådan grad, at jeg er ved at blive betænkelig derved. Men måske går det mange folk i Kongeriget ligeså i disse år.

I dag er jeg nu ved at komme til kræfter igen, men i fredags og i går har jeg næsten ikke kunnet bestille det mindste.³ De mange timelange forhandlinger, den stadige spænding med opbydelse af den viljekraft og energi jeg råder over for straks at nedslå alle indvendinger og modsigelser, tænkearbejdet inden møderne og de mange samtaler med enkeltmænd om deres private affærer, til slut kreditormødet med de hundreder af bedrøvede ansigter, kvinder med gråd i øjet, gamle rystende husmænd og visheden for, at en række mænd var mødte fast bestemte på at kuldaste det hele – og endelig glæden, da modstanden var overvundet – alt det havde til slut udtømt mine kræfter. Da jeg kom hjem, kunne jeg ikke tåle den mindste larm. Jeg måtte have børnene ud af stuen, og de måtte tale dæmpet til mig. Og om natten arbejdede jeg uafbrudt i tankerne med sparekassen. Men idag er jeg som sagt atter kommet i ro, og imorgen kan jeg arbejde som sædvanligt. Jeg fortryder kun, at jeg ikke blev derovre til det hele var sikret.

71.

Åbenrå 12. juli 1896.

Endelig er vi nu nået så vidt med Nordborg sparekasse, at vi – det vil sige Middelheus, kapt. Fischer og bogholder Paulsen fra Folkebanken samt møller Johannsen, Havnbjerg og jeg har foretaget den vigtigste revision. Vor statusopgørelse udviser uden hensyn til renterne fra sidste rentetermin et overskud af ca. 46.000 mark. Tages der hensyn til renterne reduceres overskuddet resp. reservefondet til ca. 31.000 mark – der er hele garantien for en indskudskapital af henved 2 millioner mark. Der er anbragt – regnet efter den øjeblikkelige kurs – $\frac{3}{4}$ million i fonds. Dels er det brasilianske, chilenske, mexikanske, argentinske og græske statslån dels er det udenlandske jernbaneaktier og hypotekbreve, deriblandt sådanne ting som Buenos Aires 6% hypoteklån, der noteres til en kurs af 11%. Det er helt igennem rene spekulationspapirer, og sparekassen har løbet en overordentlig stor risiko. I januar måned 1895, da jeg første gang kritiserede sparekassen i et foredrag om vor landbokredit i Als Nørreherreds landboforening, havde sparekassen, efter hvad jeg nu har konstateret, i virkelighe-

Hans Lassens grav på Lysabild kirkegård er lille og uanselig og forsøg på at sætte en mindesten på graven var forgæves. Det fik den islandske digter Thordur Thomasson, der skrev det berømte vers på Dybbøl mølle, til under et besøg ved graven engang i 1920'erne at udbrøde: »Kan I da ikke glemme og tilgive her i Lysabild«. Det har åbenbart været svært, for først i 1967 – over 70 år efter Hans Lassens død – blev en mindesten rejst over Hans Lassen, ikke på kirkegården, men i anlægget ved mindesmærket for de faldne i første verdenskrig uden for kirkegården.

den en underbalance af over 40.000 mark. Men med en beundringsværdig sindsro, der bunder i en næsten utrolig naivitet, fortsatte bestyrelsen uden vaklen forretningerne, offentliggjorde en status, der udviste et overskud, resp. reservefond på 170.000 mark, idet den simpelthen opførte fondsbeholdningen til indkøbskurs og tog på dette falske grundlag imod nye indskud. I år ved nytårstid har kassen omtrent balanceret, ved majdagstid havde den 6.000 i overskud, og samtidig offentliggjorde bestyrelsen en status med et overskud af 178.000 mark. Denne statusopgørelse var mig, som i sin tid meddelt, imidlertid i den grad mistænkelig, at jeg fik mine gode venner Nis Nissen og P. Grau i Nørreherred til at åbne et alvorligt og afgørende angreb på sparekassen. Den har derefter måttet udbetale 330.000 mark indskud siden nytår, og 200.000 mark var opsagte til oktober. Dette gjorde den gamle bestyrelse myg. Fr.

Hansen kom personlig her om og opfordrede mig til at overtage hvervet som mægler overfor befolkningen i Nørreherred samt revisor. Det sidste tog jeg kun imod efter at have sikret mig sagkyndig bistand af de ovenfor nævnte mænd samt neutraliseret tyskerne ved at tilkalde en af deres betroede mænd, den ovennævnte møller Johannsen. Den revision, som vi har foretaget, skal nu yderligere fuldstændiggøres ved revision af passiverne på grundlag af de indkaldte sparekassebøger samt kritisk vurdering af obligationer (navnlig i kroer) samt gennemsyn af kautionisternes navne på gældsbeviserne. Men allerede nu anser jeg det for fuldstændig sikkert, at sparekassen, selv om enkelte aktiver må opføres med ringere værdi, efter at denne revision er foretaget, virkelig har et overskud, og at der ved energisk agitation også kan skaffes en garantifond til yderligere sikkerhed, når den nu omorganiseres. Og denne omorganisation vil vi straks tage fat på. Det er jo en ren fortvivlet ledelse af et så vigtigt pengeinstitut, der hidtil har fundet sted, og det er næsten et held, at den opadgående kurs for de fleste statspapirers vedkommende har forbedret status så meget, at situationen kan reddes. Når sparekassen nu omorganiseres, så vil det ikke blot være et stort fremskridt, hvad sikkerhed angår, men så vil det også blive et overordentlig stort fremskridt i retning af et tidssvarende pengeinstitut, idet renten af udlån vil kunne nedsættes med indtil $1\frac{1}{4}\%$, renten for gældsbeviser med mindst $\frac{1}{2}\%$, og pengeomsætningen i Nørreherred i det hele lettes betydeligt. Og jeg har nu det bedste håb til, at denne omorganisation vil lykkes i den allernærmeste fremtid. Dette er jo i og for sig glædeligt, men det er på den anden side sørgeligt, at vi nu også skal have alle disse historier at kæmpe med som en følge af den »lad Sliden«, der har gjort sig gældende herovre på så mange områder. Det optager næsten helt ens tid, tanker og kræfter, og følgen bliver atter, at andre ting og ikke mindst ens egne sager bliver forsømte. Det er jo vanskeligt både at blæse og have mel i munden. Vælgerforeningen har ligget alt for meget brak nu i den senere tid, men det er jo nødvendigt at tage fat der, hvor trangen er størst og kravet stærkest. Bedst var det, om en anden kunne overtage mit arbejde i denne forening, men jeg har ingen, som jeg for tiden tør overdrage hvervet . . .

72¹.

Åbenrå 28. april 1897.

Der vil næppe opnås noget positivt ved den antydede sammenkomst, men jeg har ikke det mindste imod, at Jessen bliver indbudt til forårsmødet, og at man gør et forsøg; jeg finder det tværtimod rigtigt.²

Det er jo klart, at Jessen forbinder en bestemt hensigt med sine møder. De er alle planlagte af ham personlig, og indbydelserne til dem er udgået efter hans opfordring. De er endvidere alle afholdte i 1ste rigsdagsvalgkreds; en opfordring om at holde et møde i Løgumkloster har han afslået. Det han stiler imod er at blive valgt til rigsdagsmand i 1898 ved en tvedeling af mandaterne således, at landdagen overlades til Johannsen og mig, rigsdagen til ham. Det næste led i hans agitation vil blive en fremhævelse af det nødvendige i at have tre i stedet for to repræsentanter i Berlin og i forbindelse dermed det uheldige i, at én og samme kandidat, Gustav Johannsen, er opstillet som kandidat ved rigsdagsvalgene i alle tre kredse.³

Denne agitation har vi i længere tid været klar over, ligeledes Reimers, Skrumsager, Poulsen m.fl. Gustav Johannsen vil imidlertid ikke frivillig vige pladsen, og hvis 1ste valgkreds vrager ham som rigsdagsmand, nedlægger han sit mandat som landdagsmand og trækker sig tilbage fra al parlamentarisk virksomhed. Skulle det blive tilfældet, gør jeg mig solidarisk med ham. Ikke af særligt hensyn til Johannsen, men simpelthen, fordi de repræsentanter, vi sender til Berlin, må kunne arbejde bedre sammen, end Jessen og jeg er i stand til. Jessen vil aldrig i tvivlsomme tilfælde kunne underordne sig vore samstemmende meninger, og vi vil ikke bære ansvaret for hans handlinger, hvor de ikke er velovervejede, men har deres udspring i rent lyriske stemninger. Vi har drøftet denne situation og taget vort standpunkt. Men vi vil ikke bekæmpe Jessens agitation nu. Tværtimod finder vi det rigtigst, at den udfoldes fuldstændigt frit. Jeg er selv tilbøjelig til at ønske ham valgt, for at han kan løbe linen helt ud og enten gøre vor frygt til skamme eller vise, at den var berettiget. Det ville for mig personligt være meget tilfredsstillende atter at gribe ind i forholdene herhjemme af hele min kraft, der er jo nok at gøre her. Jeg opfatter nu engang ikke den parlamentariske virksomhed således, at det er

hovedsagen at ægge, hidse, skabe konflikter og stramme buen, til den brister. Jeg betragter det som hovedsagen at udfolde en mindre bemærket virksomhed, at knytte forbindelser, erhverve sig en vis indflydelse, vinde forståelse af personer og forhold, kort sagt skaffe sig betingelser for virkelig at kunne udrette noget, når det gælder, men naturligvis i forbindelse dermed at hævde vort standpunkt ved enhver given lejlighed og at kræve vor ret fuldt ud .

73.

Berlin 30. april 1897.

Deres brev af 25. ds. er blevet liggende ubesvaret et par dage, da jeg har haft meget travlt med forberedelsen af det besøg af unge mænd i Nørrejylland, som Nellemann i længere tid har haft planlagt.¹ Den sag er nu så vidt fremmet, at den vil gå i orden.

Hvad nu det spørgsmål, som De har rejst, angår, da vil der næppe opnås noget positivt, men ikke desto mindre mener også jeg, at der bør gøres at forsøg, og jeg kan derfor kun ønske, at Jessen også bliver indbudt.²

Det er fuldstændig rigtigt, at spørgsmålet Jessen snart vil foreligge. Jessen forfølger nu en bestemt plan. Hans møder er et led i agitationen herfor. De er alle planlagt af ham personlig, og indbydelserne er udgået efter hans opfordring til indbyderne. Han afholder kun møder i første rigsdagsvalgkreds, en opfordring om at holde et møde i Løgumkloster har han afslået. Hvad han sigter imod er at blive valgt til rigsdagsmand i 1. valgkreds i 1898.³ Det næste led i hans agitation vil blive en påvisning af, hvor nødvendigt og fordelagtigt det er at have tre i stedet for to repræsentanter i Berlin . . . Konsekvensen giver sig da af sig selv: Jessen er den bedst egnede til at indtage den tredje plads, og da hans overbevisning ikke tillader ham at være landdagsmand, at aflægge eden, er det nødvendigt at vælge ham til rigsdagsmand. Landdagen overlades så til mig og Johannsen.

Denne agitation har vi længe haft klarhed over. Betegnende var et par replikker, som R[eimers] og Sk[rumsager] med dæmpet st[emme] vekslede på Vælgerforeningens sidste møde, hvor Jessen var til stede. Reimers nikkede henimod Jessen og sagde til Skrumsager: Han vil være rigsdagsmand. Det er klart, svarede

P. Reimers (1826–1922), slagtermester i Sønderborg, var vælgerforeningens formand fra 1888. Foto 1901 (Historiske Samlinger).

Sk[rumsager]. Men det skal ej ske. Nej det skal ej ske, svarede Skrumsager og rakte Reimers hånden. Denne modstand kan Jessen ikke bryde. Gustav Johannsen er også klar over situationen og har taget sit standpunkt. Han har erklæret overfor mig, at han ikke vil vige sin plads som rigsdagsmand, men kun overtage landdagsmandatet, når han også vælges til rigsdagsmand. Skulle det komme så vidt, gør jeg mig naturligvis også solidarisk med Johannsen.

Således er stillingen. Vi mener imidlertid, at det er bedst Jessens agitation udfoldes fuldstændigt frit og vil derfor først gribe ind, når det viser sig nødvendigt. Og denne indgriben vil næppe få karakteren af åben kamp, men afspille sig bag kulisserne, hvor Johannsen stiller sit enten-eller overfor en mindre kreds af indflydelsesrige mænd. Når nye uforudsete forhold derfor ikke bliver medbestemmende, vil denne agitation løbe ud i sandet.

Men dermed er spørgsmålet Jessen kun udsat og ikke endelig afgjort. Ved Gustav Johannsens død eller når han træder tilbage fra

det offentlige liv, vil det atter påtvinge sig og kræve sin endelige løsning. Det vil da, såvidt stillingen nu lader sig overse, nærmest forme sig til et spørgsmål om parlamentarisk samarbejde mellem Jessen og mig. Dette tidspunkt ligger os måske langt nærmere, end vi i øjeblikket tror, og jeg er som sagt derfor meget tilfreds med enhver stræben efter at skaffe større klarhed over situationen, og ethvert forsøg på at ophæve, fjerne eller i hvert fald afdæmpe modsætningerne.⁴

Når jeg nu i denne forbindelse skal udtale mig nærmere om de bestående modsætninger, så tror jeg ikke, at de så meget skyldes afvigende anskuelser som karakterernes forskelle. Jessen er lyriker. Han handler næsten altid under indflydelse af øjeblikkets stemninger. Han har selv udtalt, og det er sikkert fuldstændig rigtig, at kun fremmedherredømmet har gjort ham til politiker. Hans egentlige interesser er ikke politiske, og født og opvokset under andre forhold vil han have fundet sin virksomhed andet steds. I dette at han er lyriker ser jeg hans svaghed som politiker. Hans anskuelser, hans forhold til andre personer, hans kampmåde, ja i det hele hans virken er på ethvert givet tidspunkt i høj grad præget af, for ikke at sige, et produkt af øjeblikkets stemninger. Det gælder om hans forhold til Sprogforeningen, Vælgerforeningen, ved Skoleforeningens stiftelse, overfor Sønderjyske Årbøger, overfor Wolff-Gammelgab, overfor »Sønderjylland's« udgivere m.m.m. Derfor er han altid uberegnelig som politiker, og det er hovedgrunden til, at jeg ikke kan tænke mig et parlamentarisk samarbejde med ham.

Det er jo vanskeligt at tale om sig selv. Men så meget vil jeg dog sige, at jeg vistnok var blevet politiker også under andre forhold. Mine politiske interesser omfatter ikke blot nationalitetskampen, men også andre samfundsspørgsmål, f.e[ks]. også på det rent økonomiske område . . .

NOTER OG HENVISNINGER

Noterne har først og fremmest til formål at give supplerende oplysninger om de omtalte personer, ud over hvad der oplyses i personregistret, samt i det hele taget at identificere personer, begivenheder o.lign., hvor dette anses for nødvendigt.

I H. P. Hanssens erindringsværk: Et tilbageblik, bd. 2, 1930 er optrykt en række udtog af hans breve til A. D. Jørgensen. Enkelte af disse breve synes ikke mere at eksistere. Det gælder f.eks. brevet dateret 11. febr. og 1. marts 1890 samt 27. april 1892.

Anvendte forkortelser:

- Breve = A. D. Jørgensens Breve. Udgivet af Den danske historiske forening. Ved Harald Jørgensen. 1939.
Sjy Hist = Sønderjyllands historie V, 1932-33. Af Hans Lund, Valdemar Ammundsen og Mads Iversen.
Sjy Årb. = Sønderjyske Årbøger.
Tilbageblik = H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, II, 1930.
To Ungdomsvener = To Ungdomsvener. H. P. Hanssen og H. V. Clausen. En brevveksling. Ved Harald Jørgensen. 1962.

31.

- 1) Se videre brev nr. 33

33.

- 1) Se videre brev nr. 36 og 38.

34.

- 1) Den københavnske tandlæge Axel Carstens (1847-1927) havde gået i skole i Tyrstrup og Haderslev og bevarede hele livet stor interesse for det sønderjyske spørgsmål. Han fik i 1889 oprettet organisationen »De samvirkende sønderjyske Foreninger« og var dens formand indtil 1920. Han var ligeledes 1888-98 og 1902-04 formand for »Sønderjysk Centralforening i København«. Se ligeledes brev nr. 27.
- 2) Der hentydes sikkert til publikationen Sønderjylland med 1 kort, som H. P. Hanssen fik trykt i Ålborg i 1892, og til pjecen Fra Sønderjylland I. Har vi tid til at vente?, der blev trykt i Odense samme år.
- 3) Hverken H. P. Hanssen eller statistiker Poul Sveistrup synes at have publiceret nogen undersøgelse om de sønderjyske landarbejderes stilling.
- 4) Udgaven af de omtalte stambogsvers synes ikke optaget i »Dansk Bogfortegnelse«, således at den nøjagtige titel ikke har kunnet fastslås. Bogfortegnelsen kender en københavnsk udgave af 200 stambogsvers valgt blandt nordiske forfatters digte (udgiver: Axel Andersen) 1890-01 og 1900.
- 5) I efterårshæftet for 1892 bragtes begyndelsen af en anmeldelse af amtsretsråd Adlers artikel i »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte« om folkesproget i hertugdømmet Slesvig siden 1864, skrevet af H. V. Clausen. Anmeldelsen fortsættes i årgang 1893. P. Lauridsens artikel om »Vort folks sydgrænse« udkom først i årgang 1893 (s. 28-50). A. D. Jørgensens artikel »Kong Kristian II på Sønderborg« bragtes i årgang 1892's sidste hefte (s. 241-75). Oversigten over historisk litteratur fra årene 1889-91 vedrørende Sønderjylland (s. 276-306) er signeret N. N.
- 6) Der er formodentlig tale om landbrugskandidat Karl Wulff og gårdejer Vilh. Mussmann, Mariesminde, Haderslev. Se i øvrigt brev nr. 18, note 3.
- 7) Se brev nr. 22, 23, 25 og 37.
- 8) Dyrlæge Bjørnshauge red krisen af i denne omgang. Se i øvrigt brev nr. 23, note 3
- 9) Om optanternes stilling i begyndelsen af 1890'erne se bl.a. Sønderjyllands historie V, s. 189-91; M. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, 1910 s. 210 og H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II, 1930 s. 107-10.

35.

- 1) Se også brev 34 note 4.

36.

- 1) Den originale brevttekst til indledningen af brev dat. 24/10 1892 (nemlig det stykke der handler om det forberedende møde til stiftelsen af en nordslesvigsk skoleforening) synes ikke at eksistere. Teksten til dette stykke er derfor optrykt af det brevuddrag, som H. P. Hanssen offentliggjorde i Tilbageblik s. 222. Slutningen af brevet (fra stykket om Hans Petersen) er derimod gengivet efter H. P. Hanssens original.
- 2) Den nordslesvigske Skoleforening stiftedes i Skærbæk 30/11 1892, jfr. brev nr. 38 og Breve s. 312. Om foreningens start og første år, se iverigt Sønderjysk Skoleforening 1892-1942, Kolding 1942, s. 23ff samt s. 76ff om de personer, der i dette brev er omtalt som de ledende ved foreningens oprettelse.

37.

- 1) Den nye landråd var Karl Mauve, se brev nr. 27, note 1.
- 2) H. P. Hanssen har i Tilbageblik s. 53-64 udførligt omtalt hjemmeundervisningen. Se desuden brev nr. 13, 22, 24, 27 og 30.
- 3) Der er tale om ejendommen Nygade 41, Åbenrå, der fra foråret 1893 var H. P. Hanssens bolig.
- 4) Red. M. C. Mathiesen (1853-1915) arbejdede fra 1882 ved Dannevirke, fra 1891 som redaktør. Han fratrådte 1899 og overtog året efter redaktionen af Modersmålet.
- 5) Anders Lebeck (1868-1926), der stammede fra Bovlund, var først på Askov højskole og studerede derefter i København. Fra efteråret 1893 knyttedes han til H. P. Hanssens blad Hejmdal, i begyndelsen mere løst, senere som fast medarbejder og redaktør.

38.

- 1) Se brev nr. 36 note 2.
- 2) Der er tale om pastor Johan O. F. Beuck (1849-1942), der tidligere havde været præst i Holbøl. Hans efterfølger i Holbøl blev den nedenfor omtalte pastor J. P. Zerlang (1864-1924).
- 3) Pastor Chr. Johs. Jacobsen (1854-1919), Skærbæk, var den centrale skikkelse indenfor Den tyske Forening. Jfr. brev nr. 23, note 6.
- 4) H. P. Hanssen overtog udgivelsen af Hejmdal fra 1/10 1893. Den omtalte Junggreen er Johann Heinrich Junggreen (1857-93), der førte faderen, J. P. Junggreens tobaksfabrik videre. Se endvidere brev 12 note 3.

39.

- 1) Gårdejer Hinrich Thomsen (1845-1919), Roost; om ham se Sønderjysk Skoleforening 1892-1942, Kolding 1942 s. 89-96.
- 2) Der er tale om mindesmærket på Skamlingsbanken for Laurids Skau, der afsløredes 18/5 1893, samtidig med at de danske møder på Skamlingsbanken blev genoptaget.
- 3) Ballegård i Ullerup sogn blev i 1893 solgt af Th. Boysen til brygger P. Petersen i Sønderborg.

41.

- 1) Købmand J. G. Petersen, Åbenrå, var kasserer i Sprogforeningen.

43.

- 1) A. D. Jørgensen havde i et brev af 6/6 1893 gjort opmærksom på, at 15/6 1893 (dagen for det tyske rigsdagsvalg) var 55-årsdagen for udsendelsen af det 1. nummer af bladet »Dannevirke«. Breve s. 326.
- 2) Der er tale om Vælgerforeningens årsmøde i Sønderborg, der fandt sted 11/6 1893 i nærværelse af ca. 500 personer. Se Flensborg Avis for 6/1 1894.
- 3) Der er tale om det ekstraordinært udskrevne valg til den tyske rigsdag, der fandt sted 15/6 1893. Om den socialistiske fremgang i Nordslesvig se iverigt Sjø Hist., s. 205.

- 4) I 2. valgkreds (Åbenrå og Flensborg amter) fik den tyske nationalliberale kandidat skibsreder Michael Jebsen 6286 stemmer, socialdemokraten Mahlke 4067 stemmer. Ved omvalget vandt Jebsen med et stemmeoverskud på 4153 stemmer. Se Flensborg Avis 17/6 og 27/6 1893.

44.

- 1) A. D. Jørgensen havde meddelt H. P. Hanssen, at han kom til Gråsten 4/7. Se Breve s. 326.
- 2) I M. Mackeprangs bog: Nordslesvig 1864–1909 (1910) er på s. 206 en opgørelse over stemmeafgivningen ved rigsdagsvalget i 1893. I parantes er anført de tilsvarende tal ved rigsdagsvalget i 1890:

	Danske	Tyske	Social- demokrater
Haderslev amt	5814 (5293)	2097 (2140)	57 (30)
Sønderborg amt	3783 (3413)	1032 (1070)	136 (117)
Åbenrå amt	2255 (2110)	1598 (1563)	– (252)
Den danske del af Tønder amt	1544 (1680)	967 (947)	18 (–)
Den danske del af Flensborg amt	286 (364)	332 (334)	210 (208)
Flensborg	471 (590)	2629 (2449)	2841 (2543)

- 3) I 1882 havde forfatteren Frederik Bajer (1837–1922) stiftet den forening, der bedst kendes under navnet »Dansk Fredsforening«. Den agiterede i denne periode navnlig for neutralisering af de nordiske stater og ønskede i den forbindelse at etablere et godt forhold til Tyskland. Derimod tilkendegav man, efter H. P. Hanssens opfattelse, ikke større interesse for sønderjydernes kamp. Dette havde H. P. Hanssen skarpt kritiseret i en tale i Skibelund krat 5/6 1893 (referat af talen i Kolding Folkeblad 6/6 og 8/6 1893). Han gentog sine synspunkter på Fredsforeningens årsmøde i Kolding, hvor han blev imødegået af Fr. Bajer, J. C. Christensen og P. Svejstrup (se Kolding Folkeblad 26/6 1893).

Rigskansler Caprivi havde i jan. 1893 i den tyske rigsdags militærudvalg talt om den fare, der truede Tyskland ved en alliance mellem Frankrig og Rusland. Han havde i denne forbindelse antydnet, at Danmark måske blev det 3. medlem af denne alliance. Denne udtalelse vakte stor opsigt i den danske offentlighed, og under finanslovdebatten 16/1 1893 (Folketingstidende 1892–93 sp. 2372) kommenterede udenrigsminister T. Reedtz-Thott Caprivis udtalelse. Se iøvrigt: Troels Fink: Ustabil alliance 1961 s. 13 og Viggo Sjøqvist: Peter Vedel II 1962 s. 210 ff.

- 4) Ledelsen af de sønderjyske foreningers delegeretmøde i Vejle ønskede ikke, at forhandlingerne blev refereret, og repræsentanten for Vejle amts Folkeblad blev endog udvist fra mødelokalet. Under det afsluttende festmåltid i Skyttehuset havde en række sønderjyder ordet, men i modsætning til de kongerigske deltagere nævnes de ikke ved navn. Se Vejle amts Folkeblad 15/7 1893 og Vejle amts Avis 15/7 og 17/7 1893. Om Axel Carstens, se brev nr. 34 note 1.
- 5) Dansk Bogfortegnelse kender ingen pjece af H. P. Hanssen om den nordslesvigske skolesag.

45.

- 1) Om de arkæologiske udgravninger i Nydam mose, herunder professor Conrad Engelhardtts medvirken, se Sønderjysk Månedsskrift 1974 s. 162ff. Om Nydam mose se iøvrigt Trap: Danmark, 5. udg. Åbenrå-Sønderborg amter X, 3, 1967 s. 1183–84.
- 2) Der er formodentlig tale om manuskript til Clausens afhandling »Nordslesvig 1863–93. Den nationale stilling på Landet«, der blev trykt i Sjø Årb. 1894 s. 33–146.

46.

- 1) A. D. Jørgensen foretog den ønskede henvendelse til Sophus Müller, men uden resultat. Se Breve s. 345.

47.

- 1) I et brev til H. P. Hanssen, trykt i Breve s. 344, havde A. D. Jørgensen i samråd med Nellemann frarådet, at M. Andresen i en offentlig erklæring imødegik red. Jessens kritik af Sprogforeningen. Erklæringen er forgæves eftersøgt.
- 2) Om Thorvald Møller, Toftlund, se H. V. Clausens omtale i brev af 10/1 1894. To Ungdomsvener s. 136f.
- 3) Det foreslåede kirkelige udvalg blev nedsat i 1895 og arbejdede snævert sammen med frimenighedsbevægelsen. Marie Skau Petersen var udvalgets virksomme sekretær. Se SJy Hist s. 343f.
- 4) De inviterede præster til mødet i Majkro, der fandt sted 17/1 1894, (udførligt referat i Hejmdal for 19/1 1894) mødte ikke, men de havde fremsendt enslydende breve, som blev oplæst. Mødet, der havde samlet mellem 6 og 700 personer, havde til formål at protestere mod præsternes forsøg på at fortrænge det danske sprog fra kirkerne og åbne mulighed for tyske gudstjenester. Hovedtaleren ved mødet var frimenighedspræst L. B. Poulsen (1840-1919) fra Bovlund.

48.

- 1) Det lader sig ikke gøre at identificere det afsnit, som H. P. Hanssen havde betænkelighed ved. Sandsynligvis er det et bestemt afsnit i H. V. Clausens artikel om »Nordslesvig 1863-93. Den nationale stilling på landet«, som offentliggjordes i SJy. Årb. 1894 s. 33-146. A. D. Jørgensen synes ikke at have brevekset med H. P. Hanssen om dette spørgsmål. Han søgte derimod direkte kontakt med H. V. Clausen, se To Ungdomsvener s. 148.
- 2) Vandrelærer Kasper Jensen havde indgivet klage til overforvaltningsretten i Berlin, fordi regeringspræsidenten for Slesvig-Holsten havde forbudt dansksindede forældre at engagere vandrelærere til at undervise deres børn. Domstolen afsagde kendelse til fordel for Kasper Jensen, se Nationaltidende Aften for 7/3 1894, jfr. To Ungdomsvener s. 150-51.
- 3) Om agitationen i dansk presse til fordel for Dybbøl mølle se brev fra A. D. Jørgensen, dat. 26/2 1894, trykt i Breve s. 348. Møllen ejedes i perioden 1860-73 af møller Jørgen Hansen og gik derefter over til sønnen Gerhard Hansen, der stod som ejer 1873-94. Se Trap, Danmark, 5. udg. X, 3, 1967 s. 1169-70. Om erhvervelsen af Dybbøl mølle se endvidere brev nr. 49, 51, 57, og 59-62.

50.

- 1) Det drejer sig om indbydelser til et planlagt møde i København mellem sønderjyder og interesserede københavnere. Mødet var planlagt til at finde sted 19.-20. maj. Se Breve s. 350.
- 2) Der synes ikke at være kommet noget praktisk resultat ud af H. P. Hanssens forhandlinger med godsinspektøren.

51.

- 1) Et selskab af danske skuespillere, bl.a. Karl Mantzius og Chr. Zangenberg, havde besluttet at foretage en tourné i det danske Nordslesvig. I juni 1894 fandt forsøget sted. De gik i land i Haderslev, men de tyske myndigheder mødte straks op og udviste dem. Sagen vakte megen opsigt. Se herom: Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, 1910, s.218;

Tilbageblik s. 166ff og Robert Neiiendam: Det danske Teaters Vilkaar i Nordslesvig 1864–1914, 1914, s. 58ff. Se også Breve s. 350f og 354f.

- 2) St. Thomas er navnet på en kendt restaurant på Frederiksberg.

53.

- 1) Pastor Rasmus Thomsen, der var født i Fjelstrup, og som nogle år havde arbejdet som præst i USA, blev i 1894 kaldt hjem og virkede som frimenighedspræst i Haderslev fra 1894 og til sin død i 1905. Han afløstes af pastor Thade Petersen, født på Rømø. Frimenighedskirken i Haderslev, kaldet »Kristuskirken« opførtes 1896–97. Se Trap: Danmark 5. udg. X,1, 1965 s. 100–01 og Sjø MSkr 1972, s. 375–87.

54.

- 1) Om de nævnte sønderjyske studenter kom på besøg i København har ikke kunnet konstateres.

55.

- 1) Provinssynoden åbnedes 29/10 1894 i latinskolens festsal i Rendsborg, og dens møder strakte sig over ca. 14 dage. I Hejmdal er aftrykt lange referater af synodens forhandlinger dag for dag. Til synoden afleveredes ca. 96 petitioner fra nordslesvigiske sogne, underskrevet af godt 1300 personer, synodemedlemmer, kirkeældste og menighedsrepræsentanter. I petitionerne anmodedes om udelukkende dansk religionsundervisning og to timers dansk undervisning ugentlig. Petitionerne henvistes til udvalgsbehandling, men blev i realiteten afvist.
- 2) Mødet, der lededes af samfundets formand konsul Amorsen, er refereret i Hejmdal for 26/10 1894. Det fandt sted i teaterejer Matthiesens lokale og havde samlet ca. 400 personer. Se iøvrigt brev nr. 53 note 1.

56.

- 1) Nordslesvigsk Søndagsblad, der kom som et ugentligt tillæg til Flensborg Avis og andre danske blade i Nordslesvig, redigeredes efter kollaborator C. F. Monrads død i 1889 af red. Jens Jessens medarbejder R. P. Rossen (1858–1928).
- 2) Den folkelige, kongerigske forfatter Zakarias Nielsen (1844–1922) udgav fra 1892 det folkelige blad, kaldet »Søndagsbladet. Ugeblad for by og land«.

59.

- 1) Den omtalte bog havde titlen: Smaastykker til Brug i vore Hjem ved Øvelser i skriftlig Brug af Modersmaalet. 84 sider og trykt i Åbenrå i 1895.
- 2) Det brev, som H. P. Hassen hentyder til, er ikke optaget i udgaven af A. D. Jørgensens breve. Derimod findes som nr. 301 (s. 370–71) et brev, dat. 16/1 1895, som påny behandler problemerne omkring Dybbøl mølle.
- 3) Om den planlagte studierejse til Berlin se også brev nr. 60. Opholdet i Berlin i vinteren 1895 er nærmere omtalt i Tilbageblik s. 147ff.
- 4) Se brev 45 note 2.

60.

- 1) Der henvises til brev af 16/1 1895 trykt i Breve s. 370–72.
- 2) Gårdejer Vilh. Mussmann, Mariesminde ved Haderslev havde henvendt sig til A. D. Jørgensen med forslag om, at der indsamledes 9.000 kr. til etablering af en skuespillertrup for Sønderjylland. Se Breve s. 371.

- 3) Efter at M. Andresen (1858–1916) i 1889 var indtrådt i Sprogforeningens bestyrelse, øgede man i løbet af 1890'erne virksomheden med hensyn til uddeling af folkelig litteratur. Man udsendte således mange boggaver, publicerede en årlig »Almanak« og startede »Illustreret Børneblad for Nordslesvig«.
- 4) Der er tale om den i Angel fødte tyske forfatter Theodor Brix og den i Åbenrå fødte journalist og forfatter Erich Schlaikjer. »Preussische Jahrbücher« er navnet på et tysk månedsskrift for politik, historie og litteratur, der grundlagdes i Berlin i 1858. Se iøvrigt Tilbageblik s. 148ff.

61.

- 1) Sammenbruddet af Sønderborg bank er omtalt i Tilbageblik sammen med sparekasserne i Lysabild og Nordborg, se kapitlet: Sørgelige begivenheder s. 174–80. Også i Sønderjyllands historie V, s. 204 er Sønderborg banks vanskeligheder omtalt.
- 2) I febr. 1895 holdt H. P. Hanssen foredrag i Møgeltønder, hvor han betegnede Nordslesvigs genforening med Danmark som endemålet. Myndighederne rejste herefter sag mod ham for »forberedende Handlinger til Højforræderi«. Amtsdommer Lindemann i Åbenrå fik overdraget forundersøgelsen, H. P. Hanssen sad i arrest et par dage, men den megen postyr endte med, at sagen blev hævet. Se Tilbageblik s. 134–36.

62.

- 1) I en artikel kaldet »Tidsaanden« havde H. P. Hanssen kritiseret myndighedernes fortyskning af folkeskolen, og denne artikel fremkaldte et sagsanlæg. Efter at sagen havde passeret forskellige instanser, endte den ved rigsretten i Leipzig, som stadfæstede landrettens dom (en bøde på 500 mark). Se Tilbageblik s. 137.
- 2) Gustav Johannsen var formand for Sparekassen for Flensborg og omegn, og danselærer Schmidt kasserer. På grund af bedragerisk forhold måtte han forlade byen. Se To Ungdomsvenner s. 168f.

63.

- 1) H. P. Hanssen opnåede ikke, hvad han primært ønskede, nemlig at få godkendt berettigelsen af klagen over regeringspræsidenten. Klagen blev afvist af overforvaltningsretten, men kendelsens ordlyd bidrog på flere punkter til at klare foreningernes retslige stilling, bl.a. kunne man i fremtiden sikre sig mod politiets indskriden mod møder, såfremt men etablerede kontrol med, at kun foreningens medlemmer kom til møderne. H. P. Hanssens indlæg er aftrykt i Hejmdal for 15/11 1895. Se også nummeret for 13/11 1895.

64.

- 1) I den preussiske landdags andetkammer sad to danske repræsentanter, nemlig Gustav Johannsen og Hans Lassen, Lysabild. Hans Lassen døde 20/1 1896, og der skulle herefter vælges en ny landdagsmand. Valget fandt sted ved valgmand. I begyndelsen af februar fandt et prøvevalg sted i Gråsten, og i slutningen af marts foregik det endelige valg, hvor H. P. Hanssen valgtes med 134 danske valgmandsstemmer mod 83 tyske. Tilbageblik s. 181–87.

65.

- 1) Ved prøvevalget i Gråsten fik H. P. Hanssen 120 stemmer og gårdejer C. P. Wolf-Gammelgab 5. H. P. Hanssen opstilledes herefter som eneste danske kandidat ved det forestående landdagsvalg.

66.

- 1) Om Lysabild Sparekasse og bedragerierne imod den, se G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, Åbenrå 1970 s. 212–22. Se også brev 61 note 1. Om Hans Lassen, se endvidere Sønderjysk Månedsskrift 1977, s. 200–07 og 282.

68.

- 1) Fr. Wilh. Raiffeisen (1818–88) var borgmester forskellige steder i Sydtykland og interesserede sig stærkt for opbygning af låne- og sparekasser for mindrebemidlede. En tilsvarende virksomhed udfoldedes af politikeren Hermann Schulze-Delitzsch (1808–83). Om disse sparekasser, se desuden Chr. Hübbers artikel i Sønderjyske Årbøger 1910 s. 94–96 samt G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, Åbenrå 1970 s. 289f.
- 2) Om Nordborg sparekasses forhold, jfr. brev nr. 66 note 1. Se endvidere brev nr. 71.

70.

- 1) Der hentydes til de forårsmøder (se brev nr. 28 og 50), der regelmæssigt arrangeredes i København. Fremtrædende sønderjyske personligheder havde her lejlighed til at mødes med de københavnske ledere af det nationale arbejde i hovedstaden, i første række A. D. Jørgensen og repræsentanter for studenterfraktionerne »To Løver« og »4 S«.
- 2) Der hentydes til en række meddelelser i A. D. Jørgensens brev af 5/3 1896. Se Breve s. 389. Brevet indeholder ligeledes en række bemærkninger om Johan Ottosen.
- 3) A. D. Jørgensen var meget bekymret over H. P. Hanssens overanstrengthed. Se Breve s. 390–92.

72.

- 1) Det er tvivlsomt, om de to breve nr. 72–73 er blevet afsendt, men de er medtaget på grund af deres indhold. Begge breve mangler underskrift, og originalen til nr. 73 fremtræder nærmest som en kladde med mange rettelser og udstregninger.
- 2) Se brev nr. 73 note 2.
- 3) Hidtil havde Gustav Johannsen været opstillet som eneste dansk kandidat ved valgene til den tyske rigsdag i alle 3 nordslesvigske kredse. Ved rigsdagsvalget i 1898 opstilledes han alene i 1. kreds, hvor han blev valgt. I 2. og 4. kreds opstilledes henholdsvis gårdejer C. P. Wolff og red. Jessen, men ingen af dem opnåede valg.

73.

- 1) Det omtalte brev er ikke trykt. Der er formodentlig tale om planlægningen af det sædvanlige forårsmøde i København med indbudte sønderjyder. Se Breve s. 405.
- 2) Det var ikke første gang, at A. D. Jørgensen bragte det spørgsmål under debat, om man ikke burde invitere red. Jessen til de årlige forårsmøder i København. Se brev dat. 25/4 1892, trykt i Breve s. 299f.
- 3) Se brev nr. 72 note 3.
- 4) Gustav Johannsen døde 25/10 1901. Efter begravelsen i Flensborg samledes Vælgerforeningens styrelse og udpegede med 9 stemmer mod 5 redaktør Jens Jessen som Gustav Johannsens efterfølger som rigsdagsmand. Suppleringsvalget fandt sted 8/3 1902, og Jessen virkede som dansk repræsentant i den tyske rigsdag indtil sin død i 1906. Gustav Johannsens efterfølger som landdagsmand blev grosserer Julius Nielsen, Haderslev.

PERSONREGISTER

Der henvises til brevenes nr.

- Adler, J. G. C., amtsretsråd, Flensborg 30
 Ahlmann, Nic., sønderjysk politiker, Wertheminne (1809–90) 11
 Amorsen, Søren, bankdirektør, konsul, Haderslev (1831–1916) 13,64
 Andersen Nikolaj, sprogmand, journalist, Åbenrå (1862–1919) 2, 3, 5–7, 20, 27
 Andresen, Andreas, gårdejer, Skelle (1842–1914) 25
 Andresen, Jens, gårdejer, Ullerup 32
 Andresen, Mathias, litterat, Åbenrå (1858–1914) 15, 24–25, 28, 33, 36, 47, 51, 60, 70
 Andresen, Peter, lærer, journalist, Åbenrå (1860–1925) 12, 32–33, 35, 47
 Arnum, L., gårdejer, Bovlund (1835–1908) 25, 38
 Baggesen, Jens, digter, København (1764–1826) 27
 Bajer, Fredrik, politiker, fredsagitor, København (1837–1922) 20, 44
 Bekker, Carl, advokat, Åbenrå (1834–87) 12
 Beuck, J. O. F. præst, Hørup (1849–1942) 38
 Bjørnshauge, J. H. dyrlæge, bladudgiver (1831–1910) 28, 35
 Bjørnshauge, J. J., redaktør, Haderslev (1838–91) 15
 Bonin, Joachim v. landråd, Åbenrå (f. 1857) 26
 Boye, Vilh., arkæolog, København (1837–96) 54
 Brix, Theodor, tysk forfatter (1844–1905) 60
 Bruun, Christopher, norsk højskolemand, Vonheim (1839–1920) 20
 Buchholz, Thomas Th. lærer, Skudstrup (1845–1920) 55
 Callesen, Nis, gårdejer, Lerskov (1837–1922) 30, 47, 50–52
 Caprivi, G. L. v. tysk rigskansler, Berlin (1831–99) 44
 Carstens, Axel, tandlæge, København (1847–1927) 27, 35, 44
 Christian II, dansk konge (1481–1559) 35
 Christian VIII, dansk konge (1786–1848) 2
 Clausen, H. V. lektor, København (1861–1937) 10, 13, 22, 24, 30–31, 35, 45, 48, 51, 59.
 Due, Esben, købmand, Sønderborg (1839–95) 21
 Dybdal, Anders, departementschef, København (1852–1915) 20, 28
 Ebsen, E. advokat, Flensborg 67–68
 Engelhardt, Conrad, arkæolog, København (1825–81) 45
 Erik Glipping, dansk konge (1249–86) 4
 Eskesen, Morten, digter, Kolding (1826–1913) 11, 17, 22, 31
 Falbe-Hansen, V. A. nationaløkonom, København (1841–1932) 35
 Falkenstjerne, F. F. højskoleforstander, folketingsmand, København (1854–96) 32
 Fausbøl, J. møller, Branderup (1838–1918) 25, 37, 50–51
 Feilberg, H. F., sprogforsker, præst (1831–1921) 5–6
 Feilberg, Jens Jørgensen, lærer, Københoved (1862–1946) 23, 25–26
 Fischer, C. C. kaptajn, Åbenrå (1844–1933) 64, 71
 Flor, Chr. professor, København (1792–1875) 24, 27
 Frederik VII, dansk konge (1808–63) 46
 Friis, G. læge 12, 20
 Graae, Thomas, journalist, historisk forfatter, København (1849–1920) 24
 Grau, Peter, gårdejer, Pøl (1866–1953) 64, 71
 Gregersen, Carsten, digter, Frøslev (1861–1943) 25
 Grimm, advokat, Flensborg 70
 Gubi, Henriette, lærerinde, Bevtoft (1856–94) 11–13, 22–25, 29–30, 37.

- Hansen, Fritz, gårdejer, Løjtertoft 51, 71
 Hansen, Georg, stud. med. Haderslev 54
 Hansen, Gerhard, møller, Dybbøl (d. 1902) 21, 59-60
 Hansen, H. O. København 42
 Hansen, Nis, 2
 Hanssen, Anna Marie, f. Andresen, H. P. Hanssens moder (1826-94) 22
 Hanssen, Christen, gårdejer, Nørremølle (1825-91) 21, 45
 Hanssen, Christen, gårdejer, Stavnsbjerg, senere Nørremølle (1855-1943) 22, 25, 27, 30
 Hanssen, Helene, f. Iversen, gift med H. P. Hanssen (1860-1935) 22, 52
 Heiberg, J. L. professor, København (1791-1860) 27
 Herfurth-Stolberg, tysk indenrigsminister, Berlin 11, 24
 Herold 27
 Hertz, kasserer, København 10
 Hiort-Lorenzen, H. R., redaktør, København (1832-1917) 7-8, 14, 16, 24
 Hiort Lorenzen, P. købmand, Haderslev (1791-1845) 14, 16
 Holdt, A. C. C., skolebestyrer, Flensborg (1821-90) 2, 4, 6-7, 10-11
 Holm, Harald, politiker, København (1848-1903) 35
 Hørlyck, A. D. gårdejer, Rurup (1836-1900) 25
 Høyberg, Fr. gårdejer, Nørmark (1832-1919) 50
 Høyer, Kr. 14
 Iversen, Jørgen, gårdejer, Svejrup (1838-1923) 25
 Jacobsen, Chr. Johs. tysk præst, Skærbæk (1854-1919) 38
 Jensen, Fr. gårdejer, Løjtertoft 64
 Jensen, J. P. gårdejer, Lovrup (1841-1923) 63
 Jensen, Kasper, vandrelærer (1858-1930) 11, 13, 22-25, 27, 29-30, 37, 48, 59
 Jebsen, Michael, skibsrheder, tysk rigsdagsmand, Åbenrå (1835-1899) 43
 Jessen, Jens, redaktør, rigsdagsmand, Flensborg (1854-1906) 1-4, 13, 28, 38, 44, 47, 55, 63-64, 72-73
 Jessen, Thomas, gårdejer, Majbølgård (1848-1920) 18
 Johannsen, Gustav, rigsdagsmand, Flensborg (1840-1901) 1-5, 7-9, 11-12, 14-15, 23-25, 27-28, 30, 35, 38, 41, 43-44, 47, 51, 57, 60, 64, 67-68, 70, 72-73
 Johannsen, møller, Havnbjerg 71
 Johansen, Jensenius, præst, Svanninge (1827-1902) 37
 Junggreen, Johan Heinrich, tobaksfabrikant, Åbenrå (1857-1893) 38, 41
 Junggreen, J. P., tobaksfabrikant, politiker, Åbenrå (1827-86) 12, 24-25, 27, 29-30, 45
 Jürgensen, Asmus, farver, Gråsten (f. 1837) 14, 25, 51
 Jørgensen, Konrad, bogtrykker, Kolding (1849-1921) 25
 Jørgensen, bankdirektør, Sønderborg 49, 59, 61
 Kaftan, Theodor, generalsuperintendent, Slesvig (1847-1932) 26
 Kayser, Harald Hartvig, tømremester, København (1817-95) 55
 Kloster, Anders Jensen, degn, Sommersted (1783-1860) 24
 Knudsen, Chr. gårdejer, Vejlbæk 23
 Knudsen, H. A., godsejer, Trøjborg (1831-1917) 14, 41, 44, 64
 Knudsen, dyrlægestuderende, Galsted 54
 Koch, P. Chr. redaktør, Haderslev (1807-80) 14, 24
 Konstmand, Asmus gårdejer, Kragelund (f. 1869) 23
 Korff, Hans, købmand, Sønderborg (d. 1899) 68-70
 Korff, P. gårdejer, Rinkenæs 47
 Krarup, Ove Th., overretssagfører, København (1867-1938) 42

- Kruse, Carl, murermester, København (1840–1900) 24, 28, 35, 49, 59
 Kaad, Andreas, gårdejer, Mindebjerg (1836–1908) 50–51
 Lassen, Hans, gårdejer, politiker, Lysabild (1831–96) 14–15, 25, 27, 30, 35, 47, 50–51, 55, 60, 64, 66–68, 70
 Lassen, P., mejeriejer, Mintebjerg 68
 Lassen, kroejer, Jardelund 23
 Lauridsen, P. historiker, København (1846–1923) 2–3, 7–8, 11, 14, 24, 35
 Lautrup, Erasmus, præst, Haderslev (1782–1857) 26
 Lebeck, Anders, journalist, Åbenrå (1868–1926) 37, 47
 Lhuys, Drouyn de, fransk udenrigsminister, Paris 12
 Lildholdt, Falle, gårdejer, Løjt (1858–1926) 52
 Lindemann, amtsdommer, Åbenrå (f. 1855) 61, 64
 Lornsen, Uwe Jens, landfoged, Sild (1793–1838) 24
 Lund, Anders Petersen, gårdejer, Rejsby-Ballum (1842–1921), 38, 41
 Luno, Bianco, bogtrykker, København (1795–1852) 4
 Lyngby, Kr. J. sprogforsker, København (1829–71) 5
 Mackeprang, A. M. J. proprietær, Kidding (1836–95) 18
 Mackeprang, M. museumsmand, København (1869–1959) 35
 Madvig, P. A., læge, Haderslev (1816–99) 13–15, 41, 49, 51
 Mathiesen, Mathias C., redaktør, Haderslev (1853–1915) 37, 53, 60
 Mathiesen, Bøffelkobbel 52
 Matzen, Heinrich, bogtrykker, bladudgiver, Åbenrå (1852–1908) 12–13, 37–38
 Mejborg, R. kulturhistoriker, København (1845–98) 24
 Mejer, Johs., kartograf, Husum (1606–74) 3
 Michelsen, Jacob, formand for Sprogforeningen, Kolstrup (1815–99) 3, 13–16, 47, 51
 Michelsen, Mads, stud. med. sen. amtslæge, Kolstrup (1873–1958) 54
 Middelheus, L. fabrikant, Åbenrå (d. 1918) 49, 68, 71
 Mikkelsen, Chr. apoteker, Odense (1844–1924) 45–46, 50
 Miquel, Johs. v. preussisk finansminister, Berlin (1828–1901) 24
 Moldt, Johs., redaktør, boghandler, Sønderborg (1835–1906) 9, 21–22, 41, 61, 64
 Moltesen, Laust, dansk politiker, København (1865–1950) 22, 32, 35–36, 38
 Monrad, C. F. kollaborator, Flensborg (1815–89) 3, 10
 Mosehuus, Johs. kredsskoleinspektør, Sønderborg (f. 1849) 26
 Mussmann, Vilh., gårdejer, Kehlet (1845–1924) 18, 35, 51–52, 60
 Müller, Sophus, museumsmand, København (1846–1934) 46, 54
 Møller, Johannes gårdejer, Harreslev (1826–1914) 23
 Møller, Peter, stud. theol., Rødding 54
 Møller, Philip, gårdejer, Jægerup (1846–1902) 23, 64
 Møller, Thorvald, sen. borgmester i Haderslev, Toftlund (1858–1923) 47
 Mørk-Hansen, M. præst, Vonsild (1815–95) 2
 Nellemann, Sophus, højesteretsadvokat, København (1833–1915) 21–22, 27, 34, 44, 58–59, 62, 73
 Nielsen, Edvard, officer, skytteforeningsagitator (1824–99) 38
 Nielsen, P., landbrugskonsulent 32
 Nielsen, Th. stud. med. Tombøl 54
 Nielsen, Zakarias, forfatter, København (1844–1922) 56
 Nissen, Hans, gårdejer, Viby (1842–96) 25, 50–51
 Nissen, Niels Chr. bogbinder, Haderslev (1810–39) 24, 27
 Nissen, Nis, gårdejer, Nordborg (1862–1947) 50–52, 71

- Nissen, Wilhelm, grosserer, København (1850-97) 44
 Nissen, stud. theol. Gram 54
 Ohrt, A. N. C. godsinspektør, Sandbjerg (d. 1917) 50
 Olrik, Axel, folkemindeforsker, København (1864-1917) 7-8, 10
 Ottosen, Johan, historiker, København (1859-1904) 14, 18, 24, 27, 70
 Petersen, Carsten, præst, Maugstrup (1871-1943) 54
 Petersen, Hans, gårdejer, Rørkær (1845-1909) 51
 Petersen, Hans, journalist, Haderslev (1865-1937) 23, 34-35, 37
 Petersen, Lorenz, cand. med. Ragebøl (1863-1926) 54
 Petersen, Marie Skau, sekretær for kirkeligt udvalg (1861-1941) 47
 Petersen, Mathias, gårdejer, Brøns, senere Skærbæk 22-23, 25, 35, 37-38
 Petersen, S. Chr. gårdejer, Broderup 23
 Petersen, Thade, frimenighedspræst, Haderslev (1866-1949) 30, 63
 Philipsen, P. gårdejer, Skelde (1846-1933) 11, 59
 Philipsen 30
 Poulsen, Andreas, gårdejer, Sottrup (1830-1912) 51
 Poulsen, L. B. præst, Bovlund (1840-1919) 14, 41, 47, 72
 Poulsen, bogholder, Åbenrå 71
 Puttkammer, Robert Victor v. tysk indenrigsminister, Berlin (1828-1900) 11
 Refslund, Hakon, cand. med. Tønder (1871-1954) 54
 Refslund, Thomas, gårdejer, Vellerup (1847-1923) 25
 Reimers, P. slagtermester, Sønderborg (1826-1922) 13-16, 19, 21-23, 28, 38, 41, 47, 49, 51, 57, 59, 60-61, 64, 66-68, 70, 72-73
 Ries, H. købmand, Åbenrå (1850-1919) 49, 68
 Rosenbom, H. P. urmager, Løgumkloster (død 1891) 25
 Rossen, R. P. journalist, sen. bankdirektør, Flensborg (1858-1928) 3
 Sabroe, Axel, boghandler, bladudgiver, Haderslev (1861-1935) 2, 23
 Schlaikjer, Erich, tysk journalist 60
 Schmidt, danselærer, sparekassebestyrer, Flensborg 62
 Schreiber, A. landråd, Haderslev 27
 Schrøder, Ludvig, højskoleforstander, Askov (1836-1908) 24, 27
 Schwartz, landretsdommer, Flensborg 62
 Simonsen, P. stud. theol. Vejbløgd 54
 Skau, Laurids, gårdejer, politiker, Sommersted (1817-64) 2, 6, 24, 39
 Skau, Marie, se Petersen, Marie Skau
 Skau, Peder, gårdejer, politiker, Bukshave (1825-1917) 2-4, 6, 14-15, 24, 47, 51, 64
 Skrumager, J. N. H. gårdejer, Københoved (1841-1921) 14-15, 23, 51, 64, 72-73
 Steenstrup, Mathias, forfatter, dr. phil. København (1822-1904) 11
 Steinmann, G. F. M. v. overpræsident, Slesvig (1830-1901) 19, 63
 Svejstrup, P. statistiker, politiker, København (1848-1911) 35
 Thaysen, P. gårdejer, Nyhus 23
 Thillerup, C. K. bogtrykker, Flensborg 3-4, 6, 10, 19, 27
 Thomsen, Carsten, digter, Frøslev (1837-89) 11, 17, 25, 31
 Thomsen, Hinrich, gårdejer, Rost (1845-1919) 25, 39, 50-51
 Thomsen, R. frimenighedspræst, Haderslev (1849-1905) 53, 55
 Thomsen, Th. gårdejer, Toghale (1867-1933) 50-51
 Thulesen, P. gårdejer, Stoltelund 23
 Thyssen-Hansen, Andreas, gårdejer, Forballum (1834-1914) 15-16, 41, 51
 Tschirschnitz, A. F. T. v., landråd, Sønderborg (1837-1911) 18, 24

- Ullmann, Viggo, norsk højskolenand, Seljord (1848–1910) 20
Ulrik, F. F., fysikus, Tønder (1818–1917) 12
Wolff, C. P. gårdejer, Gammelgab (1842–1913) 14, 18, 35, 50–51, 59, 61, 64–67, 72
Wulff, Karl, Vodder 35
Zachariassen, Jørgen, gårdejer, Dybbøl 25, 49
Zedlitz-Treutznitz, Robert Graf von, preussisk kulturminister (1837–1914) 37
Zerlang, Johs. præst, Holbøl (1864–1924) 38

Mærkepæle på vejen.

Hvad vidste man? Hvad vidste de? Hvad vidste vi?

Af Georg Buchreitz

Udsendelsen af den amerikanske TV-serie »Holocaust« har givet fhv. rektor Georg Buchreitz anledning til nogle helt personlige overvejelser over, hvad man vidste om nazismens terror og forbrydelser. Georg Buchreitz, der blev student i 1924 og cand. mag. i dansk og tysk i 1930, var i årene 1930–33 lærer ved Det tyske Gymnasium i Åbenrå, 1933–41 adjunkt ved Slagelse Gymnasium og fra 1941 til 1975 rektor for Aabenraa Statsskole. Georg Buchreitz har således haft lejlighed til helt fra 1930'ernes begyndelse at følge udviklingen i Nordslesvig på nært hold, og hans iagttagelser og hans overvejelser over, hvad man dengang burde have vidst, er ikke uvæsentlige, heller ikke i den verden, vi lever i idag. Georg Buchreitz' indlæg vækker til debat og diskussion, men redaktionen ser fremover gerne sådanne debatprægede indlæg i Sønderjyske Årbøger.

I

»Holocaust« har – hvad man end mener om denne TV-film – rystet mange og kradset op i manges erindringer, måske også trukket forlængst fortrængte erindringer op fra dybet.

Selv syntes jeg, da vi så den, at jeg vidste det hele og »altid« havde vidst det, vi så, – og meget mere. Det indvendtes mod filmen med rette, at den var, om jeg må bruge et i denne forbindelse ubrugeligt ord, en »folkekomedie«. Men jeg syntes og synes, at den væsentligste mangel var en anden: Den fik dem, der som bl.a. de unge ikke har erindringer at revidere med, til at tro, at hele 2. verdenskrig drejede sig om jøderne. Og det er så langt fra sandheden, at de, der bagefter diskuterede den i TV, har endnu mere ret, end de den aften tænkte på: den skal følges op af fortsættelse på fortsættelse. Der var rædselsfuldt mere bestialitet i krigens tid, end denne film viste.

Men der var mange, der i 1945 sagde, at de intet vidste, før russerne fra den ene side og amerikanerne, englænderne og franskmændene fra den anden side rykkede ind og besatte Tyskland

og åbnede lejrene. Intet havde de vidst, sagde mange tyskere i Tyskland og her i vor sønderjydske landsdel. »Intet« sagde de. Det passer ikke! Noget må de have vidst, men hvor meget? Vi andre vidste meget, men hvor meget?

Selv har jeg hele tiden – d.v.s. fra mellemkrigstiden, da jeg var stor dreng og ung mand og skulle danne mig mening og tro, siddet i udkanten af verdensskuespillets kæmpemæssige drejescene. Hvad havde jeg opsnappet, hvad vidste jeg, og hvad tror jeg i dag, at jeg dengang vidste? Det er så let at fortrænge tanker og oplevelser, og det er så let at pynte på dem, dramatisere dem og fantasere over dem, at vi tilsidst tror, at vore fantasier er den skinbarlige sandhed.

Dette ved jeg i dag! Og derfor begyndte jeg at spørge mig selv, hvordan det forholdt sig med »lille mig«. Og jeg endte med nu at søge ned i mig selv for at finde ud af, hvad jeg i hin tid faktisk vidste, og prøve at skrælle det af, som jeg senere havde erfaret og i fantasien flyttet hen til det, jeg dengang vidste. Det har ikke sluppet mig siden, og jeg fandt hurtigt ud af, at jeg måtte finde faste punkter, klare episoder at hænge det hele op på! Episoder husker man også billedligt, og de omtydes ikke så let. Længere forløb glider lettere fra at være husket, til blot at være erindret, om jeg kan skelne sådan.

Det er klart, at man først af alt må se på den indstilling, den holdning, den synsvinkel, man har med fra sit hjem. Og her husker jeg godt, – også fordi jeg har måttet fjerne mig fra mine forældres meninger på nogle punkter, hvilket slet ikke var så let, for jeg holdt meget af dem: Min fader var fagforeningsmand og socialdemokrat. Min moder fulgte ham lidt tøvende. Han havde en sikker tro, en optimistisk tro på fremskridtet og på, at retfærdigheden ville sejre tilsidst; min moder var ikke så sikker i den mening. De var enige om, at alkohol var fattigdommens svøbe, mange fattiges sølle trøst og familielivets djævel, fordi den undergravede menneskers karakter. Da min fader blev fængselsfunktionær, styrkedes hans afholdstro yderligere af, hvad han oplevede med fangerne. Men han sagde også, at bedre samfundskår ville give mange det håb om fremgang, som de nu druknede i sprit. Det lærte jeg at tro på, og først sent indså jeg, at afholdssagen ikke socialt var vejen frem.

Men allerede tidligt fik jeg min tvivl om politik, og jeg fik svært ved at køre videre ad mine forældres vej. Jeg »husker« en tidlig episode: Jeg havde på havnepladsen i Aarhus ved Fars hånd hørt

Peter Sabroe fra et højt stillads råbe – det må have været i 1913, for i det år blev han dræbt ved Brammingeulykken – at »hvis den store internationale rustningskapital erklærer krig, så vil det store internationale socialdemokrati kommandere »gevær ved fod.« Selvfølgelig husker jeg det egentlig ikke, men familien var så stolt af, at jeg var »så begavet« – 8 år gammel – at jeg havde citeret det, og så blev det fortalt til Bedstefar og Bedstemor og tante Christine og tante Clara, og de strøg mig alle over håret. Det husker jeg godt! Men året efter, i 1914 læste jeg og hørte jeg, at socialdemokraterne i Berlin, i Paris, i London havde »stemt for krigen«, og jeg så i avisen billeder af soldater med pikkelhuer og blomster i geværpiberne glade marchere mod fronterne, marchere mod hinanden. Jeg spurgte Far, hvordan det kunne gå til: »Hvorfor siger de ikke, at de ikke vil?« Og jeg fik det tynde og for en gangs skyld pessimistiske svar: »Ja, ser du min dreng: det gode, som vi vil, det gør vi ikke, og det onde, som vi ikke vil, det gør vi.« Og det blev en 9-års dreng jo ikke klogere af. Men hvad skulle han iøvrigt have svaret? Det lagde nok grundlaget hos mig for en mistillid til politiske ledere, socialdemokratiske ledere, som jeg måtte slås med i de unge år, og en mistillid til »store fede ord« i al almindelighed og fraser og bravader, som jeg alle dage har villet være på vagt imod – end ikke engang altid med held hos mig selv.

Men jeg blev student og følte mig – og mange med mig – tiltrukket af Lenins russiske kommunisme. Jeg læste marxistiske bøger, efterhånden også før-marxistiske, der passede mig bedre; men frem for alt syntes jeg, at Lenin var den eneste politiske leder i Europa, der ikke havde kompromitteret sig i forbindelse med 1. verdenskrig. Jeg – vi – vidste jo ikke, at det kun var, fordi han først kom til i 1917. Han havde ikke endnu haft tid til at kompromittere sig. Ja, der var nogle af mine kammerater, der ikke kunne fordøje, at han havde ladet sig hjælpe gennem Tyskland af et styre, hvis hovedperson var den latterligste maskerade-figur i noget som helst militær: kejser Wilhelm »Schnurrbart«, som Far kaldte ham. Var Lenin måske endda købt af tyskerne? Hans korte virke i det nye Rusland, viste det modsatte, fandt vi dog, og 5-årsplanerne virkede dragende på unge rationalister. Men så hørte vi om borgerkrigen – de hvide hære – den røde hær, og vi hørte også om brutaliteten i nedskydningen af zar-familien, nedskydningen af fanger, afbræn-

ding af landsbyer. Og vi læste om flygtninge fra den nye stat, læste, hvad de fortalte i aviserne, trak fra og lagde til alt efter, hvilken avis, det var. Hvad skulle vi tro?

Vi var nemlig også på andre veje. Jeg for min del troede på Folkeforbundet og på afrustningen. Jeg ved det, husker ikke fejl, for jeg gik med »Aldrig mere Krig«s embleme – det knækkede gevær i knaphullet. Og jeg troede på P. Munch, hvad jeg nøje husker, fordi så få af mine kammerater gjorde det. Og jeg troede – midt i arbejdsløshedens enorme drikkeri i Istedgade – på afholdssagen som en social løftestang. »De gør jo blot deres arbejdsløshed endnu værre, når de drikker«. Jeg blev formand for studenternes afholdssforening og skrev sammen med nogle ligesindede et muntert lille blad, der hed »Aquademicum«. Men så kom spiritusforbudet i USA og tog vinden ud af det sejl. Vigtigst for mig blev det, at jeg hørte og læste Hartvig Frisch, både hans populære, men også hans andre profetiske og hans analytiske bøger. Og jeg hørte ham i møde efter møde; og intellektet trak i mig. Jeg blev herved (vistnok) vaccineret mod diktaturer, hvad enten de kom fra højre eller fra venstre, og nok også – efterhånden da – vaccineret mod revolutioner. De er for dyre! Se Lenins Rusland med hårdheden mod alle »klassefjender«! se Spartacus-opstanden i Tyskland osv! Men nogle af mine kammerater gik videre, om jeg så må sige, til venstre. De blev bjergetaget af Gandhis ikke-volds-bevægelse. Dens idealisme, følte vi, var ubestridelig, og nogle af os fablede om den fredeligt protesterende, massive revolution. Var det en mulighed, bedre end socialdemokraternes langsommelige revolution? »5-øres politiken« talte mange hånligt om.

Andre gik til en helt anden side. Jeg så de første »sortskjorter« – studenter i, så at sige, Mussolinis uniform. Han havde genrejst Italien. Togene gik præcist, fagforeningerne var blevet til korporationer, hans revolution var ublodig, og det var den sidste, sagde fascisterne selv. Og jeg troede det ikke! Jeg husker ikke fejl, for jeg skrev en kronik i »Socialdemokraten« om Matteotti, den Matteotti, som Mussolini lod ombringe, den sidste socialdemokrat i Italien, som man kaldte ham. Jeg husker også, at Mussolinis taler virkede som bravader på mig. Og jeg husker to ord, som nogle sortskjorter brugte på studenternes frokoststue: »pacifistpladder« og »demokridioter«.

Men der var eet felt, hvor jeg synes, at far fik ret. Det var Genforeningen. Min fader var født i Haderslev og havde boet der, til han var 11 år, da hans forældre begge døde af tuberkulose. Og i 1920 skulle han – 38 år gammel – ned for at stemme. Vi havde stedse hørt – breve og kort – fra hans mødrene slægt i Rødding, også i krigens tid. Vi hørte – vi drenge – også diskussionen om Flensborg og Dannevirke. Der var ikke tvivl i min faders sind: »Lad H. P. Hanssen bestemme! Han vil ingen nogen uret«. Så rejste Far, og Mor og alle vi tre drenge fik hver et postkort – så banalt som tænkes kan: grøn mark, blå himmel, hvidkalket gård, en vældig flagstang med vajende Danebrog. Og ensartet på alle tre kortene stod der: »En hilsen fra det tabte og genvundne, danske land.« Dette husker jeg, men alt hvad jeg læste i aviserne, har jeg siden læst i historiebøgerne, og det husker jeg ikke. Jeg husker, at Far rejste sammen med en gammel parcellist, som vi kaldte »Pindsvinet«, fordi han altid var ubarberet, og som vi ikke kunne lide, fordi han var en gnavpotte, der jog os bort fra sin vej, der var vores bedste kælkebane. Og Far sagde »Landsmand« til ham. Det var ikke Fars stil, og jeg kunne ikke lide det. Jeg husker også, at en pige, hvis fader også var rejst til Sønderjylland, og jeg, ved morgensang på skolen, blev bedt om at hilse vore forældre og ønske dem tillykke med, at de fik lov at være med til at stemme det tabte land hjem. Jeg var flov over det. Alt dette skete, før jeg var kommet i gymnasiet, og jeg tror, at jeg mindes stemningen i vort nabolag, men ved, at naboerne hejsede flaget den 10. februar og da Far kom hjem, med mange hilsener fra Rødding.

År efter var jeg til familiebegravelse i Aarhus, og da gik jeg ud i Mindeparken for at se de mange navne, de »6000 unge sønner«, der blev »Danmarks løsepenge«, og – jeg tror, at det var her, det faldt mig ind, at de ikke alle var stoute bøndersønner og brave håndværkere, men – lidt statistisk tænkning måtte man vel have tilegnet sig – at størstedelen måtte være sådanne, som tyskerne kaldte »vaterlandslose Gesellen«. I 1920 har jeg bestemt ikke tænkt sådan, og jeg er heller ikke sikker på at det skete i Mindelunden, men jeg har tænkt det ofte siden, og jeg tænkte det, det husker jeg, da vi besøgte Verdun og da vi besøgte Aurillac. Og jeg ved, at det var i mine tanker, da jeg under 2. verdenskrig blev opfordret til at være formand for socialdemokratiet i Aabenraa.

Langsommeligt lagde ens anskuelser sig til rette. Og jeg var, da jeg i 1928 fik råd til at rejse til Heidelberg på studieophold, nok i mangel på tvivl, men allerede godt præpareret imod nazisme. Jeg var i den første tid meget alene. Mit eneste forsøg på kontakt faldt uheldigt ud. Jeg besøgte formanden for Heidelberg-studenternes afholdsforening, men han stod for et kristeligt livssyn og så sin opgave i at bekæmpe drikkeriet mellem studenterne, og vi så hjemme afholdssagen som en social udfordring. Jeg fik da for vane hver eftermiddag at gå ud på en kirkegård, der ligger på en bjergside ud mod Rhinsletten. Og her fik jeg en uventet oplevelse, da jeg så, at her var Ebert begravet. Det var et enkelt og stateligt gravsted: en stor kubus af marmor, i hvis fire hjørner en ørn er udhugget, og på hvis forside, der blot står »Friederich Ebert, Reichspräsident« Bag blokken står et meget stort marmorkrusifix, og på hver side af blokken ligger en marmorplade med navnene på to af hans sønner, der faldt i 1. verdenskrig. Det gør indtryk, og hos mig satte det tanker i gang: Her ligger altså den mand, der afløste Wilhelm Schnurrbart og byggede den demokratiske Weimar-republik op. Det kan jeg huske, at jeg tænkte, for jeg skrev det hjem. Men denne episode fulgtes af en anden: En sen eftermiddag sad jeg på en bænk og nød min pipe tobak i nærheden af Eberts grav. Da hørte jeg støj, højroset latter og snak derhenne fra, og jeg gik da hen for at se, hvad det var. Da så jeg 6-7-8-9-10, – jeg husker ikke hvor mange – studenter, og i alt fald en af dem i brun skjorte med skrårem. De stod og pisede på gravens marmorsten. Jeg fulgte efter dem ned i byen, og gennem gaden helt op til bjergbanen. Der gik de ind i et hus, hvorpå der sad et messingskilt: Nazionalsozialistische Studentenverbindung. Hvad jeg tænkte da, ved jeg vel ikke. Men det var i alt fald en yderligere gang vaccine mod nazisme.

Senere har jeg sagt til mig selv – og andre – at det altså var den slags folk, der skulle bringe Eberts værk til fald. Halvfulde var de også!

Det var kun fire år efter det mislykkede kupforsøg i München! Og alligevel havde jeg på et højere og ikke latrinært plan en oplevelse mere i Heidelberg. Den store digter Gerhard Hauptmann skulle kreeres som æresdoktor. Jeg havde læst flere af hans bøger, og jeg skaffede mig som »ausländischer Student« adgangskort til solennitetsaulaen, hvor den akademiske fest skulle holdes. Og den

hvidhårede, statelige digter førtes op af en gruppe professorer, og en af dem – navnet har jeg glemt – holdt promotionsforelæsningen, en gennemgang af Hauptmanns digtning. Det har sikkert været fint, men jeg husker blot, at det værk, jeg havde læst med størst interesse »Die Weber« – et socialt skuespil, slet ikke blev nævnt. En student som jeg ofte sad ved siden af i auditoriet, nævnte jeg det for dagen efter, og jeg fik et svar, som jeg tror, jeg husker ordret: »Na, ja, der Herr Professor ist progressiv«. Tonen kan jeg ikke gengive, men den var ironisk, og det husker jeg, og jeg har siden forstået, hvad min kollega mente. Han var nok ikke en af dem, der pissede på Eberts grav. Og i 1936 sendte Oxforduniversitetet ingen repræsentant til Heidelbergs 550 års universitetsjubelium.

Fra Heidelberg rejste jeg til Napoli for at besøge min broder og for at se mig om i det land, »wo die Zitronen blühn«, og hvor Mussolini, il Duce, nu holdt taler med profetisk styrke og mange store ord. Men også her fik jeg en lille vaccine: Vi var til helgenfest i Trastevere i Rom, og der kom de brune franciskanere, mange små kordrenge, præster i sort og med hvide kniplingskapper, bispen i alt sit skrud, og en lang række kvinder og børn, – tydeligt nok – af arbejderklassen. Og de kom med faner og baldakiner og lygter og kerter og helgenfigurer, et stort krusifix og Maria på en blomstersmykket vogn, der blev ført frem af matroner, og sidst kom der en lille trup sortskjorter. Hvor mange der var, ved jeg i dag ikke, men lad os sige 40. Alle folk på gaden rakte hånden op til fascisthilsen, men det gjorde jeg ikke. »Få hånden op«, sagde min broder, »ellers vanker der øretæver«. Og jeg løftede hånden! Det var ubehageligt, og det satte tanker i gang: »Er diktaturet Italiens fremtid?« Spor af det var der allenfald allerede, og varsler om en sådan fremtid var det jo, når man havde hørt og læst Hartvig Frisch. Og nu havde jeg i alt fald taget parti. Jeg var igen vaccineret. Siden har jeg sammenfattet min situation, som den da var: Hartvig Frisch stillede diagnosen, og jeg havde fået vaccinationer nok, sidst i Heidelberg og Rom. Jeg var klart imod, men vidste vel knap, hvad jeg var for.

Og vaccinationerne havde lang virkning.

Jeg kom hjem og boede 1928 – 30 på Regensen; dejligt og dejlig fri diskussion om alverdens ting og sager. Men min kæreste og jeg ville gerne snart giftes, og jeg læste derfor hastigt til examen, og i 1930 fik jeg den, blev lærer og blev gift, alt i det samme år. Vi havde

ingen gæld; for udover den støtte, kommunitetet og Regensen var mig, havde jeg undervist på københavnske skoler, og her så jeg da også lidt til tidens store problem, arbejdsløsheden. Det sås på mange af børnene, at der var smalhans til stede, hvor de kom fra. Og arbejdsløsheden var jeg selv bange for. Netop på den tid var der stor arbejdsløshed blandt akademikere. Der var ikke mange muligheder for en ung cand. mag. for at få en stilling, og da jeg så, at det nye tyske gymnasium i Aabenraa søgte en lærer i dansk og nordisk historie, gik jeg ned til undervisningsinspektøren i Frederiksholms Kanal og bad om råd. Han bad mig efter en længere samtale komme igen dagen efter, og det gjorde jeg så. Og han sagde da, at jeg skulle søge, og det gjorde jeg så. Men jeg tog også til Aabenraa, for at se på sagerne og høre, hvordan det hele lå. Med Heidelberg i baghovedet var det mig en beroligelse, at der på gangen udenfor rektor Gädes kontor hang et stort smukt billede, en trykt kultegning af Ebert, og jeg fik det bedste indtryk af Gäde – et indtryk der aldrig forandrede sig – og jeg rejste hjem med et klart indtryk af, at her var der en skole i weimarrepublikkens ånd. Og det var der! Men det holdt ikke længe. Eberts billede forsvandt og erstattedes af Hindenburgs, og til sidst i – 1933 – af Hitlers. Gädes stilling var vanskelig. Der var ikke plads til nogen gnist af nazisme i denne stoute mand, og han var grædefærdig, da han måtte indrømme, at det var bedst, at jeg rejste. Jeg havde forud søgt råd hos H. P. Hanssen, der først ville, at jeg skulle blive, men da jeg kom igen, godt kunne indse, at min forbliven var umulig. De to første år havde jeg ikke hørt et ord om nazisme på skolen eller hos de få kolleger, som jeg – lidt periferisk – havde omgang med. Og nu var der flere af dem, der var flyttet over i den nye bås, og det var derfor – både for dem og for mig – noget pinligt at tales ved. Gäde holdt sig rank: en anden kollega kunne ikke forstå, at jeg havde været med til det store møde på Dybbøl. Det var illoyalt, mente han. Og jeg så nye bøger dukke op på lærerværelset, mærkeligt nye: Hans Grimm: »Volk ohne Raum«, en roman, hvis tesis var, at det ariske tyske folk ingen expansionsmulighed havde og måtte søge den mod øst. August Winning: »Der weite Weg« fik jeg endog foræret af et voksenhold, jeg havde undervist i dansk, og jeg følte, at det næppe var uden bagtanke, for denne bog skildrede en god mands lange vandring fra international socialisme til en folkelig, racebevidst nationalsocialisme. Og det

hele var mig en besk mundfuld: nu afslørede nazismen sig som en hovmodig, selvretfærdig og plebejisk bevægelse, der lignede Weimar alt for lidt.

Jo! Jeg hørte nok klokkerne ringe, men ellers holdt vi masken. Det var jo en god skole, og kollegerne var pæne og ordentlige folk. Vi passede vort arbejde, og jeg husker kun eet sammenstød, der i den sammenhæng, hvori jeg her skriver, er uden betydning. Det var alligevel en lettelse at rejse til Slagelse; jeg spekulerede lidt på, hvordan eleverne ville udvikle sig, men rejste altså.

Men jeg havde i denne min første Aabenraa-tid tre oplevelser, der hører hjemme i denne sammenhæng. Jeg lærte H. P. Hanssen at kende og hørte ham på Dybbøl, og jeg husker, at jeg sagde til mig selv, at Far havde haft ret. Og jeg hørte – i 1932 – Hitler i Flensborg og Trotzki i København. Jeg husker ikke et ord af, hvad de sagde: Jeg kan jo læse mig til det, om jeg vil, men jeg har nok i at huske indtrykket af de to talere, og det husker jeg nøje.

Hitler var opstillet som modkandidat til Hindenburg som rigspræsident, og mødet var arrangeret på sportspladsen ude ved Mürwik. Min gamle svigerfader var på besøg, og han og jeg tog derud, da vi inde i byen havde købt billetter dertil. Vi fik ikke siddepladser, og det var jeg af hensyn til hans gamle ben lidt ked af, men det klaredes i al gemytlighed. Afspærringen ind til siddepladserne var SA-mænd, der stod så tæt, at de kunne nå hinanden med hænderne, og en af dem havde grin på, da han lod os gå igennem; det måtte vi da nok, når han lige havde ladet et par unge piger gå igennem! Men ellers var forestillingen latterlig, lige indtil det helt tåbelige: Førerens flyvemaskine var forsinket over Hamburg af torden, lyn og orkan: men han kommer om få minutter, hed det i højtaleren, så gik der et kvarter. Føreren var atter forsinket, for flyvemaskinen havde fået motorstop, men reparationen var nu lykkedes, og så kom der igen meddelelse om – et eller andet, og pludselig – i stor fart – kørte en bil op ved den store talertribune – og et par andre biler fulgte, og føreren stod ud, greb en lille pige, trykkede hende til sin barm, kyssede hende, sprang op på tribunen og råbte: »Deutsche Männer, Deutsche Frauen – « etc., etc. Mit indtryk var: et teatralsk arrangement om en person, der skriger, når han skal tale, der gentager sig selv i en uendelighed – og dette husker jeg, fordi jeg talte med min svigerfar om det. Han forstod det

ganske vist ikke, for han kunne ikke tysk, men leverede alligevel den rette ripost: »Det var da helt utroligt, som de alle sammen var gale med ham«.

Mig kunne Hitler ikke begejstre, for som en kollega på skolen sagde, da jeg berørte sagen dagen efter: »Ja – wissen Sie Herr Kollega! Wer nicht hören will, der hört eben nicht«. Min Herr Kollega var da allerede så vidt, at han ville høre, og derfor hørte han. Indfaldsvinklen er en vigtig sag i alle oplevelser; det har han ret i. Og jeg læste i »Mein Kampf«.

Og Trotzki-mødet: Det var i november 1932 arrangeret af Socialdemokratiske Studenter, og partiet var nok noget betænkelig derved. Så allerede af den grund, ville jeg gerne med. Og man vil da iøvrigt altid gerne se giraffen. Mødet var smukt og ordentligt sat i scene, og der var politi på alle diskrete steder. Og det hele forløb aldeles fredeligt. Dirigenten var en ung, sprogkyndig student, der senere blev lektor i Aabenraa, og publikum var i høj grad præget af studenter og ældre akademikere og nogle socialdemokratiske partispidsere. De skulle jo helst forstå tysk, for det sprog benyttede Trotzki sig af. Han svarede ikke til det billede, jeg havde dannet mig af ham; det var absolut og klart nok den intellektuelt højt udrustede, revolutionære leder, der havde opbygget »den røde hær«, og nok også på andre felter været den afgørende i visse faser af Ruslands nyeste historie. Men han bladrede og bladrede i sine papirer, og hans forsøg på at virke spirituel og impulsiv syntes mig alt for velovervejede til at kunne virke. Han var nok træt, måske også hæmmet af at skulle tale tysk. Efter mødet talte jeg med mange og lyttede til flere, mig ubekendte mødedeltagere, fulgtes gående med en gruppe studenter hele vejen ind til Nørreport, og nu gentog de: han talte om de Hvides brutalitet, og om det vestlige Europas forræderi – det var socialdemokraterne, han huggede til – men han omtalte ikke sin »egen« brutalitet, ikke de russiske »korrektionslejre«. Det er godt, at jeg husker det ord, for så ved jeg, at jeg ikke er på afveje i mine erindringer. Jeg tror nok, at jeg tænkte meget over det straks efter mødet, har i alt fald siden gjort det: På den ene side: revolutioner skaber ubarmhjertighed og kan ikke leve med tolerance. Og derfor er de altid menneskeligt for dyre. Derfor blev reformernes mænd: Ebert, Stauning, Steincke, især selvsagt Hartvig Frisch, dem jeg syntes, jeg kunne dele mening med. Jeg var så at

sige endt, hvor jeg begyndte.

Og i Sønderjylland var vi blevet en erfaring rigere: Vi havde set, hvordan og hvor hurtigt folk kunne skifte sindelag og politisk holdning. Jeg så det på lærerværelset. Det kom som en vækkelse! Der var nogle, der vidste mindre om, hvad nationalsocialismen var, end jeg. De havde end ikke læst »Mein Kampf«, og nogle havde tidligere over for mig udtrykt antipati – en enkelt ligefrem afsky – for hitlerismen, men det var et overstået stadium allerede før sommerferien.

Jeg kan dokumentere denne erindring, for jeg skrev en lille artikel i »Tilskueren«, hvis essens var, at det »må billigvis indrømmes at store dele af mindretallet var ideologisk forudbestemt til at gå ad Nazis vej«. Det skrev jeg i 1933 og spådommen slog til, men metoden blev skrappere, end jeg i min vildeste fantasi dengang kunne forestille mig. Og jeg havde da ikke forstået, at sådan gik det også til syd for grænsen: Organisationernes bestyrelser ensrettedes og lod sig mangfoldigt ensrette, og så var medlemmerne altså ensrettede,: de var så at sige blevet voldtaget, og der hørte nok megen civilcourage til at gå hen og melde sig ud. Der er nok en og anden mellem dem, jeg i 1933 anså for holdningsløse opportuniste, som en skønne dag har set, at deres medlemsbog var forsynet med et hagekors. De var ved simpelt bondefangeri blevet kollektivt indrulleret i det nye parti.

Men som sagt: det vidste vi ikke, da vi snørede vor ransel og drog til Slagelse.

II

Og min kone og jeg var da enige om, at det var godt, vi i 1933 skulle forlade Aabenraa, skønt vi havde fået venner her og fandt byen rar og egnen smuk. Vi talte om, at nu rejste vi til Sjællands Herning. Men der var herligt i Slagelse i en kreds af kolleger med forskellig holdning, som kunne tale frit og frejdigt med hinanden, endog fortroligt om mange forhold, også politik. Unge akademikere med mod på problemer og arbejde.

De diskuterede om alt, stort og småt: men der var en oplevelse, vi måtte holde for os selv: En dag i 1935 eller 1936 blev jeg ringet op af Matteotti-fonden – den socialdemokratiske hjælpe- og flygtningeorganisation, om vi kunne skjule en tysk flygtning; vi ville ikke få

hans navn at vide, og han måtte ikke komme uden for en dør, og ingen måtte vide, at vi husede ham. Vi svarede, at hvis fonden stod inde for ham, ville vi gerne tage imod ham. Og det var godt, sagde de, for han skulle jo gerne i et hus, hvor man talte tysk. Han kom samme aften, fulgt til vor dør af en ung mand, der ikke ville med indenfor. Tyskeren var en stor og bredskuldret mand. Hans hænder var store og røde, hans frakke var en blå sømandsjakke, og han sagde da også, at han var sømand. Han havde en kitbag med lidt skiftetøj og sæbe, tandbørste etc., og et par bøger. Vi havde et ledigt loftsværelse. Det fik han, og han kom ned til os og spiste og snakkede efter nogle få dage frit og åbent. Men navnet fik vi ikke.

Jeg blev klar over, at han ikke var nogen helt almindelig sømand. Han havde været i koncentrationslejr, og det fortalte han om, og vi troede ham, så rædselsfuldt det end var. Vi havde jo da læst et og andet om dette her i forvejen, men nu forstod vi bedre, hvad vi havde at tro på. Han var blevet sat ind allerede i 1933, altså blandt de allerførste. Da to uger var omme, blev der igen ringet. Om jeg kunne bringe vor gæst ned til en arbejdsmand, der boede i Slotsgade? Om jeg kunne føre ham derned samme aften? Om det kunne ske upåfaldende. Jeg var jo nok som lærer kendt af mange. Ja – jeg kan gå gennem kolonihaverne bag klostret. Det var godt, og tak siger vi! Og så gik vi gennem haverne, og da vi kom til vort bestemmelsessted, sad Andersen-Nexø i stuen og drak kaffe. Vi fik en kop med, og så gik jeg uden at være blevet klogere på den aktion, jeg var blevet et led i. Men jeg gik, fuld af undren over, at vi skulle sådan passe på, og så sendte man en så kendt person som Nexø efter ham. Hvad der siden er blevet af vor gæst, anede jeg i årevis intet om, men jeg forstod da nok, at en hr. Hvemsomhelst var han ikke, og han havde i løbet af de få dage belært os om infami og bestialitet i koncentrationslejre, hvad vi følte som en fornyet vaccination mod den »Pest over Europa«, som nazismen var. Jeg bruger ordet, fordi han faktisk kendte den bog.

Nogle år senere opdagede jeg, hvem han var. Jeg fik en bog i hænde, der hed »Die Moorsoldaten«, og jeg kunne huske, at sådan kaldte han sine lidelsesfæller i sin første lejr – langt ude i et øde moselandskab, nær den hollandske grænse. Han hed altså Wolfgang Langhoff og var pokker ikke sømand. Han havde været det som grøn dreng, men var blevet skuespiller, vistnok kastet i lejr,

fordi han reciterede og sang ved socialistiske møder. Nu kan jeg jo ikke huske, hvad jeg har hørt af hans mund, og hvad jeg har læst i hans bog. Men jeg kan dog huske, at han fortalte, at en søn af Ebert sammen med andre prominente socialdemokrater blev ført ind i moselejren (den hed Börgermoor), for at knække fangerne der helt, psykisk: de skulle se, hvordan disse »pampere« var knækket. Der blev også præsenteret »et par jødesvin«. Og de blev stillet op. »Hvem er du?« spurgte en SS-mand med kommandostemme, og Ebert svarede mekanisk: »Jeg er Friedrich Ebert, søn af landsforræderen Ebert«. Og så fik han et spark. En minister blev tvunget til at stå i latrinen og kaste med lort. Og en anden skulle løbe rundt på alle fire og mjave som en kat og gø som en hund. Og det gjorde de. I Eberts tilfælde: – han gjorde det med, som han skulle, knust som han var. Så fik han befaling til at piske en af fangerne. »Jeg gør, hvad I siger; men piske en medfange vil jeg ikke«. Der skete ham intet. Men de »prominente« gæster blev jaget op i lastvognen og kørt bort.

Langhoff fortalte også, at han selv allerførst var sat ind i en skole eller en kaserne, og at syv SS-mænd drev ham ned i et kælderrum og tærskede løs på ham med gummistave, til han lå besvimet på gulvet, blev overhældt med koldt vand og derefter tævet igen. Han mistede nogle tænder derved, men reddede livet, fordi en SA-mand, da SS-mændene var borte, kom med et krus vand og et tæppe.

I Börgermoor-lejren kom ca. 900 mand sammen fra mange egne – det var altså en koncentration af mange små lejre. Og her oplevede han, at man skød flere »på flugt«, bare ved at narre dem ud af geledet. Der var også en jøde, som de slog og mishandlede, til han blev sindssyg, og så drev de ham rundt i lejren og bildte ham ind, at han var kommet til Jerusalem. Og jeg tror, Langhoff sad og skrev den bog i vores loftsværelse, for jeg synes, at jeg kan høre hans røst, når jeg læser den. Den er i 1976 kommet i ny udgave. Og heraf ser jeg, at Langhoff vendte hjem i 1946 fra emigrationen, og tog bolig i Øst-Berlin. Han døde her i 1966.

»Pass auf« sagde han i Slagelse, »es wird noch schlimmer«. Og det blev det jo. Det hørte vi da også om. Rygtevis og derfor upålideligt! Vi havde vel nok selv af Langhoff fået en belæring, der lod os tro det værste. Men i Börgermoor var der dog trods megen brutalitet jo da endnu ordnede forhold, en slags »lov og ret«. Kort eller brev til

og fra de pårørende een gang månedligt, tilladelse til pakke hjemmefra ligeledes. Karakteristisk var det, at brutaliteten, straffen skulle have en »legal« baggrund. Den havde det ikke altid, men skulle have det. At syge kom på sygeafdeling, betød nok i nogle tilfælde, at de »fik sprøjten«, og meningen var klart nok, at fangerne skulle arbejde sig ihjel, men der var da hverken gasaflivning eller »lægeexperimente«, og der skete løbende løsladelser. De var nok tilfældige, ligesom arrestationerne var summariske. Systemet var i Langhoffs fangetid endnu i sin vorden.

Vi holdt selvfølgelig vort løfte om ikke – end ikke til vore nærmeste venner eller familie, at omtale besøget, og da krigen kom, turde jeg ikke, rent ud sagt: jeg turde ikke i det fredelige Slagelse tale om det. For om det kom nogen for øre, at vi havde skjult en tysk flygtning, og om det kom de forkerte for øre, kunne der jo ske os eller andre noget. Vi holdt faktisk af vor gæst og følte os »beriget« af det, han fortalte os. Han var os en ny episode, og da han rejste, vidste vi meget mere, end da han kom. Om brutalitet i mange raffinerede og mange primitive former. Og min kone græd lidt, og vi talte om, hvad tyskerne, der levede op og ned ad de små »justitslejre«, »arbejdslejre«, – hvad de mon sagde og mente. I Börgermoor blev arbejdet i mosen forestået »teknisk« af bønder fra egnen, – SA-mænd var de alle, og de vidste da meget; og de lod undertiden en pakke cigaretter eller et stykke mad falde i grøften, som fangerne så kunne samle op, når SS-vagten ikke så det. Og de talte jo med fangerne, og de så tilfælde af nedskydning »på flugt«, og det kan ikke være andet end, at mange, mange flere må have hørt noget og anet mere om alt det, der skete hundredvis af steder rundt i det store rige.

På lærerværelset i Slagelse lå Göteborg Handels Tidning fremme. Denne avis var blevet berømt i 1933, da Göring dummede sig ved at klage til det svenske udenrigsministerium over, at professor, redaktør Torgny Segerstedt i en leder havde kaldt Hitler »en fornærmelse« mod hele den dannede og oplyste verden. Segerstedt svarede overlegent hans stormægtighed ved at takke for god reklame. Bladets reportage blev grundig orientering, og hans ledere var elegante og faste i holdning og dybt humane, og de blev en vaccine for mange. Han vidste, hvad han skrev om, og han fik mange holdere i Danmark. Mærkeligt nok blev bladet ved at

komme i nogen tid efter den 9. april, som han forresten også skrev om: Allerede den 4. maj 1933 skrev han om jødeforfølgelserne som et »tilbagefald i barbari« og, at »nationalsocialismen er et oprør mod kulturen« og et »angreb på kulturens fornemste præstation: retsordningen«. Han talte om »det plumpe racehad« om »indgreb mod universiteternes og akademiernes lærefrihed«. Og han skrev om, og bladet gav iøvrigt rapport om, bøger, der brændtes på bål, om kunstnere og videnskabsmænd, der blev drevet i landflygtighed: Thomas Mann, Einstein osv., osv. Bladet var utrolig velorienteret. Om kristne kirkefolks modstand mod Hitler, både den evangeliske og den katolske kirke, og om at koncentrationslejrene ikke blot rummede »marxister« og »pacifister« men også præster og munke, nye »troens martyrer«, som han skrev. I denne avis læste jeg første gang om »gasning« og om »mord«. Allerede den 31. januar 1934 – 3-årsdagen for »Machtübernahme« anslår Segerstedt, at der »natten mellem 30. juni og 1. juli »turde være myrdet« mellem 500 og 1000 mennesker, og at koncentrationslejrenes klientel nu taltes i mange tusindtal«. Og helt til sin død fulgte han »udviklingen« til det helt uhyggelige. »Tyskernes fremstød i Polen har indbrændt vanærens kainsmærke på det tyske folk for århundreder«, hedder det den 31. august 1944.

Jeg oversatte nogle af artiklerne for Langhoff. Og han nikkede, tilfreds med, at der dog var nogle, der ville protestere mod »spændetrøjen«, men samtidig var han trykket af, om det nu var rigtigt af ham at flygte. Segerstedts artikler kom i bogform ved hans død i 1945, og jeg har selvfølgelig læst dem, og kan lige så selvfølgelig nu ikke vide, om jeg har læst hans artikel af 18. december 1942. Det har jeg nok ikke, for da var jeg atter kommet til Aabenraa og fik ikke den svenske avis. Måske holdt den op med at komme til Danmark før da. Men enkelte numre fik jeg da sendt fra Slagelse; denne artikel handler om de allierede regeringers proklamation om jødeforfølgelsen, og det er denne, der først for alverden brændemærker pogromerne, der tilsigter »die Endlösung« af jødespørgsmålet, og de allierede lover at ville straffe dem, der er ansvarlige for denne »fremfærd« mod jødiske »mænd, kvinder og børn«.

Og vi havde hørt om det før. Jeg ved med bestemthed, at jeg hørte om det under et besøg i 1938 hos en ven i Hamborg, men

også, at det da ikke var så systematiseret, industrialiseret som det blev bl. a. i Auschwitz. Jeg ved også, at det var allerede da – i 1938 – at det i al sin gru gik op for mig, at synspunktet for udryddelse var biologisk, men at man skulle bevise, at man var arier ved at dokumentere, at ens bedsteforældre ikke var mosaisk bekendende jøder. Så idiotisk var altså basis for jødeforfølgelserne: at ville konstatere noget biologisk ved bedsteforældrenes religiøse tilhørsforhold. Men jeg husker også, at jeg ved den lejlighed hørte ordet »racehygiejne«. Og jeg ved, at det var i vores Aabenraa-tid, at dette gik op for mig, for jeg husker også, at det blev sagt, at der også i Aabenraa blev udarbejdet arier-attester.

Man stillede Darwin på hovedet: Kun de stærkeste, »the fittest« skulle overleve, og det var den nordiske race, arierne. De skulle bære fremtiden i et Stor-Tyskland og derfor udrydde underlødige folk: jøder, zigeunere, polakker, russere, kommunister og kvækere og andre bærere af en slavemoral. Og »Jehovas Vidner«, homoseksuelle, kriminelle, invalider og åndssvage kom i samme – idiotisk sammensatte – kategori.

Vi vidste jo allerede fra »Mein Kampf« at Hitler forkyndte, at »synd mod blod og race er denne verdens arvesynd og betyder undergang for den menneskehed, der hengiver sig til den«. Og vi læste, at det var raceskændsel, om en arier giftede sig med en jøde, og at den, der gjorde det, også var hjemfalden til straf og dom. »Der findes kun én menneskeret, den allerhelligste, og denne ret er samtidig den helligste forpligtelse, nemlig at sørge for, at blodet bevares rent, for at man ved at bevare den bedste del af menneskeheden, kan give disse væsner chancer for ædlere udvikling«. Det står i »Mein Kampf«, og læste vi det ikke før, så gjorde vi det i 1933. Jeg selv læste det allerede i Aabenraa, men troede da aldrig i al evighed, at sådanne tirader, sådanne fraser skulle kunne få nogen som helst betydning. Men vi blev belært om noget andet om det siden.

Og i aviserne blev vi fodret med »Finanzjudentum«, »Rassenjudentum«, og vi fik i de tyske aviser – fra Aabenraa til Basel – at vide, at marxismen var en jødisk opfindelse – opfundet for at skabe et verdenssamfund, behersket af jøder. Man var ved at brække sig over, at sådant idioti kunne skrives, læses, tros. At oplyste mennesker troede på den slags, og på en tåbelighed som at »russisk bolshevisme er et misfoster af jødisk tænke måde, og jøderne støtter

den britiske imperialisme og står bag det amerikanske plutokrati«.

Som jeg ser det i dag, må jeg sige, at vi – d.v.s. alle intellektuelle i Europa – var blevet advaret i tide, men at vi ikke tog advarslerne alvorligt. De var os for tåbelige. Jeg har ikke her en enkelt husket episode, som jeg kan hænge mine betragtninger op på. Men jeg tager næppe fejl, når jeg tror, at jeg fra først af mente, at det måtte være umuligt, at en så forfængelig nar, med så forvirrede tanker som Hitler – selv ved sit enorme demagogi – skulle bringe Tyskland under sit herredømme. Men jeg kan huske, at jeg var forbløffet, da den junkerstolte feltmarskal Hindenburg måtte udnævne »den böhmiske korporal« til rigskansler. Og jeg kan godt huske, at jeg syntes, at nu ramlede det hele, og det gjorde det jo. Det blev en revolution til den gale side.

Indtil 1940 havde vi jo vore aviser og lidt længere Göteborg-avisen at øse viden af. Og nu forstod snart den ene, snart den anden, hvilket helvede, der var sluppet løs. Og nu sad jeg atter i Sønderjylland, og jeg undrede mig over, når jeg her hørte, hvem der gik med Hitler. Oplyste, belæste mænd! Det var ikke mange af mindretallets folk, der holdt deres sti ren. Men krigen gik sin gang, og vi hørte om jødestjerner, jødedeportationerne til Polen og om ghettoen i Warschau, som vi tidligere havde læst om tyskernes spontane overfald på jødiske synagoger og jødiske forretninger. Det skete på klokkeslet den 10. nov. 1938 over hele riget fra øst til vest, fra syd til nord. Spontant på klokkeslet!

Hvad kan man ikke få folk til at tro, og hvor kan man dog terrorisere dem til at holde tvivl hos sig selv.

III

Jeg har lige genlæst et diskussionsindlæg fra Aabenraa, som jeg skrev i 1945 efter kapitulationen og notater fra et møde. Og jeg ser, at jødespørgsmålet i det er ret periferisk berørt. Koncentrationslejrene var ikke blot jødeudryddelseslejre, og vi havde jo i aviserne set, hvordan englænderne næsten tvang beboerne i byer nær lejrene til at se sporene af myrderier og gasdrab på mange andre end jøder. Og det har jeg noteret – og det var noget jeg ville spørge vort mindretal om. Nu vidste alle, der ville vide, – hvad der var sket og hvordan.

Der har nylig (1979) været rejst indvendinger mod, at tyske

skoler og tyske politikere helt til i dag er gået uden om tiden 1933 til 1945. Og det er sandt nok, at de har gjort det. Forresten synes jeg ikke, at tysk TV og radio har gjort sig skyldig i samme unldadelssynd. Det tyske svar var bl. a., at vi danske også havde noget at skamme os over, og der er henvist til Fårhus. Herrestegud! Fårhus contra Dachau, Neuengamme, Auschwitz, Oranienburg, Ravensbrück, Buchenwald, Bergen-Belsen, Stutthof, hvor mange danske døde for pisk, sult, i snavs og kulde og tyfus, og hundrede andre! Det er for pauvert. Men ellers er det nok – i sandhedens navn – rigtigt, at vi også har pletter på vor fortid; men har vi eksempelvis fortiet, at vi skammeligt svigtede kommunistiske landsmænd ved at internere dem og siden lade dem fange i Horserød?

Men i 1945 spurgte jeg min kontrapart ved et møde dr. Reuter, ordret: »Jeg spørger Dem, dr. Reuter, vidste De før 5. maj 1945 intet om rædslerne i torturkamre og koncentrationslejre«. Og han svarede: »Von vielem was passierte, haben wir nichts gewusst«. Jeg troede ham og tror ham. Han var en sympatisk mand og utvivlsomt ganske sandfærdig. Og jeg svarede ham – dette er ikke ordret –: »Von vielem haben Sie nichts gewusst, aber vieles haben Sie wissen müssen«. Jeg har også sagt ham, at han indtil 1940 havde de samme kilder til orientering at øse af som vi andre, men jeg har – håber jeg, – også sagt, at indfaldsvinklen til bedømmelse af det, man læser, ser, hører, jo altid må være forskellig. Han har været villig til at tolke det passerede anderledes end jeg; så meget må man holde ham til gode; men ingen har ret til at benægte eller fornægte fakta.

Og ved kapitulationen fik vi næsten uudholdeligt meget at vide, og det er uhæderligt i dag at ville bortforklare det, forklejne det, fortie det.

En af dem, som jeg må tro, bl. a. kirkeligt, har haft gode kanaler sydpå, har jeg også omtalt i dette oplæg. Det er det tyske mindretals tidligere leder, pastor Schmidt, Vodder. Han havde i »Nordschleswigsche Zeitung« efter kapitulationen, skrevet om, hvad der efter hans mening var årsagen til, at tyskere i så enormt tal var faldet for hitlerismen. Han skrev, »at det nazistiske system tiltrækker sadister«, og jeg sagde, at »det var et forsøg fra hans side på at vaske i hvert fald sine egne hænder«, og jeg fortsatte: »for os andre er det ikke noget nyt, og så sandt som pastor Schmidt er et tænkende menneske, kan det heller ikke være noget nyt for ham. Han

kommer, som det allerede er sagt ham, adskillige postgange for sent med den forklaring. Og hans forsøg på at skaffe sig rene hænder har blot til følge, at han bliver sort også i panden, fordi vi alle må sige til ham: Hvorfor i alverden sagde De ikke det før – dengang der var fare ved at sige det?»

Jeg tror i dag slet ikke, han har været nazist selv, men at han som, så mange andre, ikke har turdet, måske blot ikke på et tidligt trin har gennemskuet det hele. Men under krigen må netop han have hørt meget. Og når andre i dag taler »på hans linie«, så gør »leere Ausredungen« det ikke.

Jeg har også genlæst en disposition til et foredrag for byrådets medlemmer og deres ægtefæller, da jeg vendte hjem fra en kommunal foredragsrejse i 1948 i Tyskland. Jeg ved, at jeg under den hørte om jødernes skæbne, og dog har jeg ikke omtalt det noget videre. Det skyldes nok, at jeg ville fortælle, hvad jeg havde set, og jøderne så jeg – jeg kunne sige: naturligvis – ikke. Det skyldes nok også, at der var så megen nød og elendighed, især blandt arbejdere, især blandt kvinder, at det blev dem, jeg tænkte mest på! Men en dag havde en engelsk kommandant i Düsseldorf stillet »en civil bil og civil chauffør«, d.v.s. en taxa til rådighed for mig og givet mig tilladelse til at køre, hvorhen jeg ville. Jeg kom på god fod med chaufføren og han gav mig, da vi skiltes, en bog: Kogon: Der SS-Staat, og denne billigbog, som han skrev en hilsen i til mig, var den første principielle og fyldige skildring af krigstidens koncentrationslejre, jeg fik i hånden. Og samtidig så jeg sporene af rædslerne en detail – endnu i 1948 –: Jeg besøgte et gammelt ægtepar, som chaufføren kendte. De havde to senge og en stol og boede i en kælder under et nedbombet hus. De havde et billede af deres søn i den soldateruniform, han var faldet i. De havde et glansbillede af Jomfru Maria over sengen. Og de fik hjælp af deres katolske trosfæller. Jeg citerer fra mit oplæg: »Om socialdemokrat eller CDU, om FDP eller KPD eller Centrum – åh det syntes mig så ligegyldigt, da jeg så ned i (besøgte) en underjordisk bunker, der nu tjener til bolig for 30 personer, kvinder og børn. De havde næppe mere end 2 kvadratmeter gulvflade hver. Her boede børn, endog nyfødte, født i denne bunker! og her boede en gammel kone på 77. Luften var kvælende. Luftpumpen var i uorden og kloakpumpen var itu. Det var uhyggeligt. På en stol sad en yngre mand, pænt

klædt, sved på panden, grå i ansigtet, apatisk, sagde ikke et ord, skønt jeg taltale ham flere gange og bød ham en cigaret, som han tog. En lille pige kom løbende. Jeg skulle også se deres rum. Konerne flokkedes om mig. Kunne jeg ikke skaffe dem et rigtigt værelse. »Wohnungsamt« havde glemt dem, de danske Røde-Kors-pakker så de aldrig noget til; deres mænd var døde. En navnløs rædsel, en uendelig elendighed. Hvad skal der dog komme ud af det kaos, Hitlers sindssyge krig har efterladt os? Aldrig vil jeg glemme de blege, gustne barneansigter, deres glansløse, livløse hår, deres dyriske kår. Og ingen bør glemme, at disse børn i bunkers er fremtidens tyskere. Arme Tyskland!»

Der var mangt mere at fortælle, men det gjorde jeg uden manuskript. Jeg så i Essen store fabrikshaller, hvis enorme jernbjælker var krøllet sammen som optrevet strømpegar, jeg spiste frokost i officersmessen på Krupps villa »Hügel«, så den enorme sølvsamling, og gik ud igen til sønderbombede skoler og hospitaler, til kvarterer, hvor kun skorstene stod tilbage.

Og jeg husker en lille episode fra vort rådhus' lille sal: Jeg fortalte om en ung moder, der med sine to børn, en dreng på 2-3 år og en spæd pige, boede i en mirakuløst (!) ubombet iskagebod. Hun var vandret helt langt borte fra Böhmen med de to små, havde fået mælk i præstegårde, spist, hvad hun tiggede og fandt i skovene. Og nu var der et katolsk byrådsmedlem, der hjalp hende med lidt mælk og grød hver dag. Hun var gået for at træffe sin mand, havde hørt, at hans kompagni var i Essen! Da græd vort tyske byrådsmedlem »Gas-Larsen«. Denne gode og godtroende mand græd! Og jeg blev klar over, at han i alt fald ikke havde kunnet tiltro sine landsmænd de bestialiteter, der var gået forud for det, jeg så i Düsseldorf.

Og så læste jeg i Kogons bog, og det stod mig klart, at det, jeg havde set, var en lille bitte krog af den elendigheds verden, som var så stor, at det er ufatteligt, og havde været endnu brutalere.

Jeg læste i denne pålidelige bog – videnskabeligt pålidelige bog, hvad jeg nok havde læst før, om den perverse måde, der bredte sig fra Buchenwald: at udskære tatoveringer af fangers hud, lade den præparere, indramme som billeder til væggene, til at lave små, smarte etuier af etc. En af lægerne, dr. Wagner skrev disputats om tatoveringerne, og i et særligt rum ophængte man mange, som med stolthed forevistes SS-mænd, der kom på besøg. Lejrens overlæge

hed Müller og han lod lejrkommandanten få lavet en lampe af menneskeknogler og med skærm af pragtfuldt tatoveret menneskehud. Man kender endog navnet på den kunstfærdige fange, som man kommanderede til dette makabre arbejde.

IV

Dette tænkte jeg på i dagene efter at jeg havde set »Holocaust«. Dens emne var jødeforfølgelserne, men det er – trods alt! – blot en enkelt side af SS-Statens brutalitet. Dette systematiserede, industrialiserede helvede, der førtes os for øje i denne film er jo rigtigt, er faktisk, men for ensidigt. Hvad f.eks. med det, der skete i Oradour og Lidice og al den ulykke, som under krigen værst ramte de fattige og værgeløse, kvinder og børn, og som de kom til at leve med længe, efter at russere fra øst og de andre allierede fra vest havde besat Tyskland; – den nød er ikke med i filmen.

På kursus i Harzen, hvor jeg forelæste, traf jeg kommunalpolitikere og kommunale embedsmænd, og jeg hørte meget om, hvor forladte de, der ikke var nazister, havde følt sig, hvor bange de var for den magt, der råbte fra hvert gadehjørne. De vidste – sagde de – i krigens tid et og andet, også om gasning og om »sprøjterne«, men de vidste intet præcist, og de var – det indrømmede de frit – slagne med terrorfrygt. De havde ikke gjort oprør i nazismens tid. Det indrømmede de også. Vi var jo alene, sagde de, turde ikke betro os til nogen. Sagt med Jacob Kronikas ord: De »spillede spillet«, og med mine ord: – »helst som statister«. Angst for terror. Nogle turde ikke engang tale frit inden for familiens fire vægge. Man tænker på, hvad børnene som Hitlerjugend var indoktrineret til! Alle var bange for alle. Og katolikkerne mellem dem følte sig forladt af selveste paven.

Pave Pius XII protesterede aldrig. Italienske klostre gemte italienske jøder i stort tal, men paven protesterede ikke. End ikke imod, at over 1000 præster omkom i koncentrationslejrene, og mange evangeliske præster tillige. Der var nok intet sted i verden, hvor man vidste så god besked med, hvad der øvedes af umenneskelighed i lejrene som i Vatikanet. Paven havde stadig sin nuntius i Berlin – et embede, han iøvrigt selv havde beklædt, før han blev pave – og han fik breve ved kurér, og han havde tysk gesandt ved sit eget hof. Han må have vidst, at protestantiske præster – hvis leder

var pastor Niemøller – allerede 1935 offentligt erklærede, at de så »dødelig fare true vort folk. Faren består i en ny religion«. Han vidste, at allerede 1934 havde politidirektøren i München forbudt »Katolsk Ungdom«, at katolske klostre og skoler blev beslaglagt, trykkerier lukkedes; han må have vidst, at Himmler og Bormann havde erklæret, at kristendommen skulle udryddes, og han vidste, at Tysklands katolske ærkebisper havde været samlet i Fulda ved Skt. Bonifatius' Grav og udsendt et hyrdebrev af 26.6.1941. I dette brev protesteredes der behersket mod alle de »forholdsregler«, der griber ind mod religiøs opdragelse, sjælesorg, andagtsøvelse, gudstjeneste, skønt det er indskrænkninger, der ikke har noget som helst med krigen at gøre. Det protesterer også mod – og advarer imod – at så mange fristes til at udtræde af kirken, og minder om, at sådan fristelse skal mødes med et »Vig bort Satan«.

Paven vidste også, at senerehen adskillige katolske præster omkom i koncentrationslejre, men han protesterede ikke; det gjorde allerede 1941 biskop, greve Galen af Münster, der ligefrem – i et opråb til »Tyske mænd og kvinder« – anklagede dem for mord, der tømte sindssygeanstalterne og førte patienterne bort til et hospital i Eichberg, hvor de blev dræbt som »uproduktive samfundsborgere«. Han overlevede krigen, nok i kraft af den opsig, det ville have vakt, om han var sendt i lejr.

Det gjorde også den evangeliske biskop Wurm, der så sent – og så farligt – som i 1943 »i Guds navn og for det tyske folks skyld« i et brev direkte til Hitler bad om, at der måtte blive sat »en stopper for den forfølgelse og udslættelse, der overgik både arier og ikke-ariere« og protesterede mod »de mange tilfælde af undertrykkelse af tros- og samvittigheds-frihed«. Også han overlevede, formentlig i ly af sit høje embede.

Ærkebispem af Köln protesterede i 1944 ligeledes og tiltog sig ret til at tale i »Den hellige Faders« ånd. Om han har gjort det for at provokere Vatikanet, tør jeg ikke gætte på.

Og om alt dette vidste vi intet eller lidet, da det skete.

Og hvad vidste vi altså? Jeg tror Dr. Reuter talte sandt, om end undvigende. Han har vidst noget og anet mere. Jeg tror »Gas-Larsen«. Han har i sin troskyldighed intet vidst. Jeg tror, at pastor Schmidt talte udenom. Jeg så i Harzen, at mange kursusedtagere har anet, men ikke vidst alt.

I 1945 lykkedes det mig med besvær at få tilladelse til at besøge Dr. Gäde, der var blevet interneret i »Palmehaven«. Han var glad, da jeg kom; jeg tror, at jeg var det eneste besøg, han fik. Og jeg beklagede, at han skulle sidde, hvor han sad! Og så svarede denne ranke mand: »Ja – Ja! In revolutionären Zeiten passiert so was! Und schlieslich ist dies kein Konzertlager«.

Og i dag! De der nu bortforklarer, bagatelliserer eller blot forklejner det skete, fordi de har en farlig synsvinkel – det er de potentielle nazister, hvad de måske ikke selv forstår.

Og de, der glemmer, at der også er noget, der hedder »Gulag«, at der sker adskilligt i Syd-Afrika o.s.v., de har en anden farlig synsvinkel – de er ensporede på anden vis.

Engang må det vel komme dertil, at min Far ikke får ret i sin eneste pessimisme, så at det bliver usandt, når han sagde: »Det gode, vi vil, det gør vi ikke, og det onde, som vi ikke vil, det gør vi«.

Maj 1979

Anmeldelser

Nye arkivfortegnelser fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot.

I hurtig rækkefølge i årene 1975–78 har Landesarchiv i en ny serie: Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs udsendt seks bind nye arkivfortegnelser, alle omfattende vigtige arkivgrupper. Den første, der er udarbejdet af den nuværende Landesarchivdirektor, dr. Wolfgang Prange, omfatter Lübeck domkapitels og nogle beslægtede organers arkiver. Indledningsvis behandles kort arkivernes historie, og der redegøres for ordningsprincipperne. Tilsammen omfatter arkiverne 278 »Fach«, hvilket i omfang vel vil svare til ca. 70 løbende hyldemeter, altså ganske betydelige arkiver. I tid spænder de fra 1500-årene til de første årtier af 1800-tallet, idet der dog i afskrift findes enkelte middelalderlige dokumenter. Der findes i arkiverne et betydeligt materiale til nordtysk landbrugs- og kulturhistorie, da kapitlets gods var spredt over mange sogne i betydelig omkreds omkring Lübeck.

Den anden fortegnelse i rækken er ligeledes udarbejdet af dr. Wolfgang Prange og dens fulde titel er: Findbuch des Bestandes Abt. 400.5. Von der Universitätsbibliothek Kiel übernommene Handschriften, og denne fortegnelse er af betydelig større interesse for sønderjyske historikere end den førstnævnte. I forordet oplyses, at de registrerede håndskrifter, der ifølge dansk sprogbrug dog i hovedsagen er egentlige arkivalier, så godt som udelukkende er af offentlig proveniens. Disse sager har indtil 1974 været opbevaret i universitetsbiblioteket i Kiel og er lykkeligt undgået krigens ødelæggelser. Da der først oprettedes et statsligt arkiv for Slesvig og Holsten 1870, har universitetsbiblioteket i en vis målestok fungeret som indsamlingscentral for arkivalier fra Slesvig og Holsten. Især har de lærde professorer N. Falck og Mickelsen bidraget til indsamlingen af materialet, og mange vigtige kilder til landsdelens historie er herved undgået tilintetgørelse. Det slesvig-holstenske ridderskab forærede 1829 landrettens ældre arkiv til biblioteket, men alle løse sager af dette arkiv blev allerede 1876 overført til statsarkivet, det senere Landesarchiv, medens protokollerne forblev i universitetsbiblioteket, en efter moderne tankegang helt umulig tilstand. Efter afleveringen af den omfattende håndskriftsamling er de løse arkivalier stort set placeret i de arkiver, hvor de proveniensmæssigt hører hjemme, medens bindene er forblevet samlede i Abt. 400.5, idet der dog i fortegnelserne til de respektive

arkivfonds, hvortil de hører proveniensemæssigt, er henvisninger. Håndskriftsamlingen har tidligere været registreret i Henning Ratjen: Verzeichnis der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek, welche die Herzogthümer Schleswig und Holstein betreffen, I-III, 1844-66, med et tillæg 1875, og der oplyses i forordet, at den nye fortegnelse ikke erstatter den gamle. Der henvises til denne, hvor man kan finde fyldigere oplysninger. Læser man i den nye arkivfortegnelse kan det nok have sine vanskeligheder at se arkivaliernes proveniens, men foruden den foran nævnte landrets arkiv, kan f.eks. nævnes arkivalier fra det slesvig-holstenske ridderskabs arkiv, fra gottorpske regeringsmyndigheder, den slesvigske stænderforsamling, generalsuperintendenten og Kiels universitet. En del af arkivalierne synes at stamme fra nordslesvigske embeder, men kan dog hidrøre fra centrale regeringsarkiver. Det drejer sig om både yngre og ældre arkivalier, fra Tønder amt således et eksemplar af jorbogen 1613, hvoraf der også findes et eksemplar i landsarkivet i Åbenrå. Men vigtigst for dem, der arbejder med nordslesvigsk historie er dog den almindelige slesvig-holstenske brandkasses brandforsikringsregistre, som for Åbenrå og Sønderborg købstæders vedkommende begynder 1766 og for Haderslevs 1770. Fra Åbenrå amt findes de fra 1791, fra Haderslev amt 1778, Løgumkloster amt 1789, Nordborg amt 1775, Sønderborg amt 1780 og fra Tønder amt 1778. Ved lejlighed burde disse vigtige arkivalier nok mikrofotograferes, så at nordslesvigske lokalhistorikere kunne benytte dem i Åbenrå. Iøvrigt er det meget let ved hjælp af et alfabetisk stedregister at finde frem til arkivalier vedrørende nordslesvigske lokaliteter.

Den vigtigste af de nye arkivfortegnelser er imidlertid den tidligere arkivdirektør, dr. Kurt Hectors meget omfangsrige fortegnelse over de gottorpske hertugers arkiver omfattende tiden 1544-1713. Den er udsendt 1977 i to bind og fylder ikke mindre end 852 sider, hvortil kommer særskilt paginerede indholdsfortegnelser og forord. Forinden fortegnelsen har kunnet udsendes er der foretaget store ordnings- og registreringsarbejder, hvorved der er gennemført en samordning af de forskellige afleveringer, således at disse – når bortses fra de dele af arkivet, der opbevares i Rigsarkivet i København – nu udgør en helhed. I sin indledning gør dr. Hector opmærksom på, at han har måttet give afkald på at skelne mellem proveniens. Det har ikke været muligt at henføre akterne til de forskellige kontorer eller administrationsgrene, som f.eks. justitskancelliet, rentekammeret, geheimerådet o.s.v. Tvilsspørgsmålene ville have været for mange og store, og udbyttet ville ikke have stået i et rimeligt forhold til den anvendte arbejdstid. For de fleste historikere vil denne ordning og registrering også være fuldt ud tilfredsstillende, medens administrationshistorikerne jo nok vil beklage det. De få da trøste sig med, at der her er en stor opgave at løfte for kommende generationer. Vi andre kan imidlertid glæde os over, at der nu foreligger en så kvalificeret udarbejdet fortegnelse over de gottorpske hertugers arkiver. Et vældigt materiale er herved på mønstergyldig måde gjort tilgængelig ikke blot for de mange, der interesserer sig for sønderjysk historie, herunder lokalhistorie, men også for de faghistorikere, som interesserer sig for nordisk udenrigspolitik, hvori gottorperne i visse perioder havde en ganske væsentlig

indflydelse. Dr. Hectors fortegnelse omfatter også de dele af gottorperarkivet, som ved arkivudvekslingen med Danmark i 1936 blev afleveret til Rigsarkivet i København, og endvidere de forholdsvist få arkivalier, som forsvandt fra et evakueringsmagasin 1946-47. De dele af gottorperarkivet, som forblev i Rigsarkivet ved udvekslingerne 1874 og 1936 og som næsten alle vedrører de nordslesvigske amter er derimod ikke medtaget i fortegnelsen, men dr. Hector nøjes med i sit forord at henvise til Vejledende Arkivregistratur X: De sønderjyske Fyrstearkiver, hvor disse arkivalier er registreret.

Selvom de nordslesvigske lokalakter for hovedpartens vedkommende opbevares i Rigsarkivet er der i de gottorpske arkiver i Landesarchiv naturligvis stadig et meget omfattende materiale vedrørende de gottorpske amter – Åbenrå, Løgumkloster og Tønder. Det ville føre alt for vidt at skulle nævne enkeltheder i denne rigdom af kilder til landsdelens historie, navnlig i 1500- og 1600-årene. Man kan kun opfordre interesserede til selv at tilbringe nogle hyggelige og givende timer med at blade og læse i de to bind. For mange vil Sønderjyllands historie måske derved komme til at anskues fra nye og værdifulde indfaldsvinkler. Dr. Hector har megen ære af denne store arkivfortegnelse, som danner afslutningen på hans embedsvirksomhed.

Endvidere kan nævnes, at der som nr. 6 i serien er udkommet Findbuch des Bestandes Abt. 320 Eiderstedt. Kreis Eiderstedt 1867-1950, udarbejdet af dr. Reimer Witt, 1978. I denne arkivfortegnelse, der fylder 144 sider, har man heller ikke på grund af tidligere tiders forsyndelser kunnet overholde proveniensprincippet, men forskellige kreds- og andre lokale instansers arkivalier er samordnet. Dr. Witt beklager dette i indledningen. Af mere interessante sager kan nævnes afnazificering og akter vedr. støtte til det tyske mindretal i Nordslesvig.

Bagi findes et udmærket kombineret person-, sted- og sageregister.

Med udgivelsen af disse arkivfortegnelser har Landesarchiv udført et arbejde, som både amatører og fagforskere vil forstå at værdsætte. Udgivelsen af gode fortegnelser, der lukker op for de store rigdomme, der findes i arkivernes magasiner, er af den allerstørste betydning for det historiske arbejdes trivsel. Landesarchiv har her ydet en fremragende indsats på dette felt.

Peter Kr. Iversen

Materialien zur Geschichte Schleswigs. Hrsgg. v. Deutschen Schul- und Sprachverein für Nordschleswig.

Apenrade/Åbenrå 1976. 172 s.+ill.

En ting må man indrømme folkene bag »Materialien zur Geschichte Schleswigs«, nemlig at titlen er valgt med omhu. Ingen vil kunne bestride, at denne bog indeholder materiale til Slesvigs historie. Ejheller skal det bestrides, at der er tale om et prisværdigt initiativ på et område, som igennem lang tid har været forsømt. Det er vitterlig meget begrænset, hvor mange kildesamlinger til undervisningsbrug, der foreligger vedrørende sønderjysk historie, dansk-tyske grænsekonflikter, det nationale spørgsmål osv. Desværre må det med det samme

fastslås, at Deutscher Schul- und Sprachvereins udgivelse ikke på noget område imødekommer de krav, som i hvert fald det danske og vel også det tyske skolesystem må stille til et sådant produkt, hverken fagligt eller pædagogisk. Dermed være ikke sagt, at en vågen historielærer ikke vil kunne anvende denne bog med stort udbytte – som en kildesamling til det tyske mindretals selvforståelse og ideologisk-politiske forestillingsverden. Naturligvis vil også en væsentlig del af de heri trykte kilder kunne anvendes – i rette sammenhæng.

»Materialien« er, som nævnt, udgivet af den hjemmetyske skole- og sprogforening, og forfatterne/redaktorerne er lærere inden for mindretalsskolevesenet. Udgivelsen er finansieret dels af den omtalte forening, dels ved tilskud fra den slesvig-holstenske ministerpræsident Stoltenberg, som i parantes bemærket selv har skrevet dissertation om et slesvig-holstensk historisk emne. Udgiverne har med deres bog ikke mindst haft den yngre generation i tankerne, men ønsker at henvende sig til alle, som måtte ønske at danne sig et første overblik over det slesvigske grænseområdes historie. Teksten falder i tre hovedafsnit: 1) en meget bred skildring af dansk og slesvig-holstensk historie fra Arilds tid til 1973, 2) en oversigt over grænselandets historie fra 1864–1975 og, som den mest omfattende del, 3) 110 kilder og dokumenter (for det meste uddrag) + det tyske mindretals folketingsvalgprogrammer fra 1947–75. Hertil kommer så en fortegnelse over udvalgt litteratur til Slesvigs historie og et antal billeder, oversigter og kort.

I sig selv må det betegnes som halsløs gerning at ville give en skildring af såvel Danmarks som »Slesvig-Holstens« historie fra tidernes morgen til idag på 19 sider incl. et enkelt kort. Der må nødvendigvis nærmest blive tale om en kronologisk oversigt. Blot dette at forsøget gøres – groft sagt i form af en gennemgang af den danske kongerække vedhæftet korte kommentarer – vækker mindet om en tid, da historieundervisningens primære mål var national indoktrinering og dens middel åndløs udenadslære. At teksten tilmed er fuld af hårrejsende forenklinger siger sig selv. Udgivernes hensigt med dette afsnit har vel været ikke at lade den forudsætningsløse læser helt i stikken, men det ville her have været rimeligere at henvise til anden relevant litteratur. I forvejen må man gå ud fra, at i hvert fald ingen historielærer ville dykke ned i et sådant emne uden forinden eller parallelt at forsøge at etablere nogle sammenhænge med udviklingen uden for grænselandet.

Det følgende afsnit, den kronologiske oversigt over grænseområdets historie siden 1864, er i og for sig ganske fornuftigt konciperet. En mindre udvidelse heraf ville have gjort det foregående afsnit endnu mere overflødigt og samtidig have understreget, at sønderjysk historie ikke kan betragtes som noget isoleret lokalt. Desværre er der smuttet ikke så få fejl, vildledende og fortegnede oplysninger med i den tilsyneladende så sagligt udseende kronologiske opstilling. For slet ikke at tale om de ting, som helt er udeladte, f.eks. arbejderbevægelsens historie. Et par tilfældigt valgte eksempler: på s. 26 tales i fuldt alvor om et dansk mindretal i det nordlige Slesvig efter 1864. Dette er ingen tilfældighed, men et fænomen, som går igen og igen i tysk-national litteratur. At hævde (også på s. 26), at H. P. Hanssen organiserede danskheden, er trods H. P. Hanssens utvivlsomt meget betydningsfulde rolle en grov forenkling, og man havde nær

sagt typisk for tysk tilbøjelighed til personfiksering. En grov anakronisme er det at benytte udtrykket »eine neue Entscheidung« om den danske politiske målsætning i Nordslesvig før 1920. Dette udtryk kom til verden i 1920 og var det tilsyneladende demokratiske dække, hvorunder det tyske mindretal camouflerede sit grænserevisionskrav. Når det ligeledes på s. 26 nævnes, at Slesvig i 1920 blev delt for første gang, kan det kun kildre lattermusklerne. Her skal blot henvises til illustrationen i samme værk s. 13. Hvilket formål har det idag at forsøge at opretholde »udelthed«-fiktionen? Hvis Slesvig blev delt for første gang i 1920, var Det tyske Rige også en enhed til 1806, ikke sandt?

Det skal tilføjes, at de skævheder i den kronologiske oversigt, som her påpeges, sikkert ikke mindst hænger sammen med den anvendte litteratur, hvis ikke just alsidige præg illustreres af, at det eneste benyttede danske værk er fra 1929! På s. 31 omtales jordkampen, og det nævnes, at ca. 34.000 ha tyskejet jord gik over på danske hænder i perioden 1919–39. Hvad med domænejordene? Hvorledes og hvornår var denne jord blevet tysk? Hvorfor gik den over på danske hænder? Den slags uformidlede oplysninger har kun begrænset interesse. Den s. 33 omtalte loyalitetserklæring, som NSDAPN-føreren Jens Møller afgav i (d. 10.) september 1939, har udgiverne end ikke fundet det relevant at medtage i kildesektionen. En loyalitetserklæring afgivet under trussel om afskedigelse som fører kan jo nok heller ikke tillægges megen vægt. Den på samme side omtalte Hitler-erkenndelse af den dansk-tyske grænse må bero på en fejlfortolkning af, hvad Føreren faktisk sagde i rigsdagen den 6. oktober 1939. Jvf. selve kilde 51. Hvad angår den omtalte loyalitetskonflikt (s. 33), så er dertil kun at sige, at en sådan havde bestået i hvert fald siden 1933, og at Waffen-SS i øvrigt allerede før d. 9. april 1940 havde hvervet frivillige i Nordslesvig. Hvilken mening giver det på s. 35 at nævne, at 2958 hjemmetyskere under retsopgøret blev idømt 5000 års fængsel ialt? Hvilket indtryk ønsker man at vække? Desuden: idømt! Hvor mange sad egentlig tiden ud? Det burde omtales. Når det ligeledes s. 35 hævdes, at BdN's loyalitetserklæring fra 1945 ikke skyldtes de givne omstændigheder, men var blevet formuleret allerede i november 1943 af »Haderslev-kredsen«, så er dertil at bemærke, at en ting er sikkert, og det er, at Haderslev-kredsen i 1943 absolut ikke var repræsentativ for det tyske mindretal. I øvrigt viste det sig jo efter krigen, at NSDAPN-folkene hurtigt igen dukkede op på tillidsposter inden for mindretallet, mens netop Haderslev-folkene efterhånden forsvandt mellem skyggerne. Og et sidste eksempel: De stadige henvisninger til Knud Kristensens Sydslesvig-aktivisme på s. 34 og 36 gør den danske regerings afslag på den britiske septemhernote komplet uforståelig. Knud Kristensen tegnede netop ikke den danske regerings udenrigspolitik, og selv om forfatterens fryd ved også at kunne finde en grænserevisionist på dansk hold – og tilmed en statsminister – er forståelig, så forvirrer det her kun.

Nok herom. Bogens egentlige tyngdepunkt er kilde- og dokumentsektionen. Immo Doege, som har foretaget kildeudvalget, nævner i sit forord, at der er tale om optryk af allerede publicerede kilder, her altså blot i en ny sammenhæng. Mindretallets valgprogrammer har dog ikke tidligere været offentliggjort under et. Formålet skulle være ved kildernes hjælp at belyse en række forskellige

aspekter nærmere, hvilket er aldeles respektabelt. Mindre respektabelt er det at forsøge på forhånd at dække sig ind mod kritik ved at hævde, at der bør udvises forståelse for kildeudvalgets delvist (?) apologetiske karakter. Ejheller er det nogen garanti mod ensidighed, at der er tilstræbt en balance mellem danske og tyske kilder. Det må også beklages, at udgiverne på forhånd har begrænset netop kildeudvalgets anvendelighed i skolesammenhæng ved at give afkald på at oversætte tyske kilder til dansk og omvendt.

Kildesektionen er opdelt i tre hovedgrupper: perioden 1326–1920 omfattende 36 kilder (heraf 27 vedr. årene 1918–20), perioden 1920–45 omfattende 40 kilder og perioden 1945–75 omfattende to undergrupper: Sydslesvig-spørgsmålet frem til 1949, og det tyske mindretal i Nordslesvig efter 1945 med resp. 16 og 17 kilder. Det er selvindlysende, at de første ni kildeuddrag, som »dækker« en periode på ca. 600 år, ingen »aspekter« kan belyse. Her burde man fornuftigvis have begrænset sig til afstemningstiden som grundlaget for det fremtidige tyske mindretals eksistens eller også have taget udgangspunkt f.eks. med nationalismens og liberalismens fremkomst i begyndelsen af forrige århundrede. Dette ville naturligvis have betydet en kraftig forøgelse af antallet af kilder. »Allgemeine Entwicklung« er i hvert fald en fuldstændig misvisende overskrift til kildegruppe I. Det antal kilder, som dækker perioden 1918–20, er rimeligt nok, men kilderne belyser på ingen måde den generelle udvikling, men primært udviklingen i grænsespørgsmålet ud fra en tysk synsvinkel. Kilder til det tyske syn på den grænsepolitiske udvikling 1918–20 havde været en mere præcis overskrift. Visse af disse kilder – f.eks. vedr. Det tyske Udvalg – er tilmed temmelig farlige og kan uden fornøden inddragelse af andet materiale kun give et aldeles falsk billede af drivkræfterne bag dette udvalg. En anden ting er, at man i kilde 16 har trykt nogle interessante sætninger med kursiv. Herimod kan intet indvendes, hvis den pågældende tekst også er fremhævet i originalen, men dette er ikke tilfældet, så vidt anmelderen har kunnet konstatere. Som kildeudgiver har man manipulationsmuligheder nok; teksten må i det mindste gengives korrekt.

Heller ikke under kildegruppe II er der tale om så meget som blot et forsøg på at belyse den generelle udvikling. Kilderne afspejler her dels det tyske mindretals politiske bestræbelser især i 20'erne og 30'erne, mens dokumenterne fra 40'erne pludselig intet har med Sønderjylland at gøre mere, men i stedet drejer sig om den danske regerings forhandlings- og samarbejds politik med besættelsesmagten. Det er næppe forkert at antage, at tankegangen har været noget i stil med: Ganske vist var det tyske mindretal nazistisk, men se – danskerne var ikke bedre. Retsopgøret efter krigen måtte følgelig være en skrigende uretfærdighed. Hvis det ikke er dette indtryk, man har ønsket at vække, hvorfor så ofre 20 kilder på et tema, som trods alt må siges at ligge i udkanten af emnet?

En lignende skævhed kan konstateres i kildegruppe III. Her har man helliget Sydslesvig-spørgsmålet efter krigen 16 kilder, men kun for perioden 1945–49. Hvorfor denne pludselige interesse for Sydslesvig, som ellers ikke omtales? Det skulle vel ikke være, fordi man i Sydslesvig-aktivismen synes at kunne finde en parallel til den hjemmetyske grænserevisionisme frem til 1945? Altså endnu engang: De er ikke bedre end os! Dette indtryk understreges yderligere af den

vægt, som i det følgende afsnit lægges på kilder omkring retsopgøret. Cirklen er sluttet. Således kan man naturligvis gribe sagen an. Ingen faghistoriker vil bestride, at det er rimeligt, hvis man ønsker at foretage en vurdering af spørgsmålet om hjemmetyskernes loyalitet, så også at se på, hvorledes den danske regering egentlig forholdt sig i 1940–43. Når talen er om grænserevisionisme, er det da aldeles rimeligt også at se på Sydslesvig-spørgsmålet efter 1945. Hvad der derimod ikke er rimeligt, men i bedste fald amatøragtigt, er at foretage et kildeudvalg, hvis tendens er så let gennemskuelig, at udgiveren selv føler sig tvunget til at undskylde dets apologetiske karakter i forordet.

Alt i alt må man konkludere, at der er tale om en materialesamling til belysning af det tyske mindretals og dets selvforståelses historie, hvilket er noget ganske andet end materiale til Slesvigs historie. Den sidste kildegruppe, Slesvigsk Partis valgprogrammer, er det en særdeles god ide at få optrykt på denne måde. Disse programmer taler for sig selv og skal ikke kommenteres her. Det skal derimod litteraturfortegnelsen, som rummer mange nyttige og opbyggelige (også mindre opbyggelige) værker. Desværre er der en del alvorlige huller. Ministerpræsident Stoltenberg ville sikkert ikke være begejstret for at opdage, at hans udmærkede bog om de politiske strømninger i den slesvig-holstenske landbefolkning i 20'erne og 30'erne ikke er fundet værdig til optagelse. I det hele taget er det svært at se, hvilke principper man har fulgt ved udvælgelsen. Rent ud katastrofalt er det, at den mest omfattende eksisterende samling kilder til det tyske mindretals historie 1939–45, nemlig Bilag til Den parlamentariske kommissions Beretning til Folketinget om det tyske mindretal under besættelsen rummende ialt 483 kilder, simpelthen er udeladt. Det er svært at tro, at der her skulle være tale om en forglemmelse. Der kunne nævnes talrige lignende, omend knapt så graverende eksempler, men det turde være overflødigt. Det til slut bragte billed- og kortmateriale er både nyttigt og interessant og kunne gerne have været endnu mere omfattende. Desværre kan dette blot ikke opveje de øvrige nævnte mangler.

Carsten Mogensén

Jürgen Rohweder: Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Glückstadt 1976. 283 sider tekst, 69 sider tillæg og 12 kort.

»Sprog og nationalitet« er en lovende titel, der med rette skruer forventningerne i vejret. Men desværre indfrier afhandlingen ikke løfterne. Rohweders dissertation er langtfra en historisk-spekulativ eller ideologikritisk undersøgelse af den vekselvirkning, der kan finde sted mellem en politisk præget sprogbevidsthed og følelsen af eller viljen til et bestemt nationalt tilhørsforhold.

Rohweder begynder sin fremstilling med en bred, velformuleret og velment skildring af den danske regerings sprogpolitik i hertugdømmet Slesvig i begyn-

delsen af 1800-tallet. Hvis »dansk sprogpolitik« er en politik, som skulle fremme det danske sprog, så fandtes den ikke dengang, og således falder skildringen uden for emnet.

Det er rigtigt, at Frederik 6. allerede i 1810 erklærede, at dér »hvor det danske sprog er almenmandssprog... det tyske sprogs brug ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang skal ophøre og det danske sprogs brug træde i sammes sted...«. Men afgørende er den kendsgerning, at alle reskripter og forordninger kun blev et slag i luften: endnu 30 år senere blev kongen af Danmarks tyske undersætter regeret på deres eget sprog, mens kongens danske undersætter regeredes på et fremmed sprog, nemlig det tyske; og kirke- og skolesproget var stadig tysk i de mellemslesvigske områder, hvor befolkningen talte sønderjysk. Der fandtes ingen dansk sprogpolitik i slutningen af 1830'erne, den var blevet »henlagt« allerede et kvart århundrede tidligere. Dermed fandtes der heller ingen nordslesvigsk reaktion på sådan en politik.

Den skriveglade Rohweder fortæller vidtløftigt om helstatspatriotisme, den tyske kulturs indflydelse på Danmark, det nedertyske sprogs fremtrængning i Sønderjylland o.s.v. Uden at overanstrenge eller udfolde sin teoretiske og kritiske sans for stærkt, demonstrerer han dog et rimeligt kendskab til den relevante og ikke-relevante danske og tyske litteratur. Hans forståelse af begrebet »politik« er tåget, snæversynet og negativt, hvilket medfører, at han kommer til at undervurdere periodens politiske aspekter, og dermed overser han også tidens åbenlyse absolutistisk-centralistiske og kultur-nationalpolitiske tendenser.

Når Rohweder skal uddybe vor viden om den nordslesvigske befolknings forhold til dansk og tysk sprog, nøjes han med at gøre rede for embedsmændenes, professorernes og præsternes omstændelige akademiske drøftelser af sprogforholdene i Slesvig. Han strejfer derved ganske vist en række væsentlige problemer, men han behandler dem ikke tilstrækkeligt, og sådan som de fremdrages, virker de fleste uvedkommende.

Uden bestemt indfaldsvinkel eller perspektiv og dertil uden sans for proportioner roder han rundt i det væld af hændelser, ideer og levnedsløb, som udgør Slesvig-Holstens og Sønderjyllands historie 1810–1840. Kvantitet står her for kvalitet, god stil erstatter relevans; kun en lille brøkdel af de første 120 siders stofrigdom berører emnet »Nordslesvig og den begyndende danske sprogpolitik«.

Det ville have været oplagt at sammenligne den tyske kultur- og sproginde- flydelse, som hovedstadens overklasse blev udsat for, og som førte til protestbevægelsen mod Bernstorfferne og Struensee, med den tyske påvirkning, som skabte de danske sønderjyders protest mod det tyske embedsmandsstyre i Nordslesvig 60–70 år senere. I begge tilfælde søgte en opadstræbende stand (klasse) at nedbryde en sprogbarriere, og begge gange blev der protesteret mod et påtvunget sprogskifte; i København og i Sønderjylland var sprogkampen en kamp for politiske rettigheder. Rohweder omtaler begge hændelser isoleret. En sammenligning kunne have givet ham indsigt i det indbyrdes forhold mellem den manglende sprogbevidsthed og den usvækkede helstatspatriotisme på den ene

side og en udviklet sprogbevidsthed og nationalfølelse på den anden side. Hvis han havde klarlagt ligheder og forskelle mellem de to beslægtede og dog så væsensforskellige hændelsesforløb og udviklingsprocesser, ville han have fået et grundlag for en selvstændig behandling af hovedemnet.

Afhandlingens centrale emne drukner i en overvældende stofophobning. Men en koncentreret, skånselsløs frasortierende og analyserende nærlæsning af Rohweders mange referater og citater gør det muligt at finde frem til den proces, der førte fra kongens vilje over embedsmændenes interne drøftelser frem til det tidspunkt, hvor sprogspørgsmålet blev et offentligt anliggende, efter at Scavenius havde udskrevet en prisopgave i 1817. Denne indledte en akademisk debat, som varede i næsten 20 år. Sprogproblemet blev til et yderst teoretisk emne, som gav anledning til kultur- og moralfilosofiske udredninger samt sproghistoriske afhandlinger.

Men var det nordslesvigernes stillingtagen?

Kun ganske få akademikere og blandt dem nordslesvigeren Nic. Falck, landets førende retslærde, fremdrog allerede i begyndelsen af 1820'erne en række »praktiske« synspunkter. Netop et omfattende kapitel – ikke om Falcks slesvigholstenske statstanker men – om hans bedømmelse af sprogforholdene ville afgjort have været mere relevant end de omtrent 30 ualmindelig velformulerede sider om flensborgeren Chr. Paulsen og Chr. Flor. Sandsynligvis kunne Rohweder ikke finde referat- og citatværdig litteratur om Falck.

Naturligvis kan hverken Paulsen eller Flor springes over i denne sammenhæng. Paulsen repræsenterede både højdepunktet og afslutningen på den akademiske debat. Flor afbrød den, idet han gik ud fra det princip, at folkets anliggender burde overtages af folket. Han søgte kontakt med repræsentanter for befolkningen og propaganderede mod det tyske embedsmandsstyre i Nordslesvig. I fællesskab etablerede Flor og Paulsen samarbejdet med nordslesvigske bønder og indledte petitionsbevægelsen for dansk rets- og øvrighedssprog og satte dermed en demokratiseringsproces af sprogspørgsmålet i gang. De overvandt sprogspørgsmålets teoretiske stade ved at knytte det sammen med en politisk kamp for det danske sprogs rettigheder i de områder, hvor befolkningens sprog endnu var dansk, d.v.s. sønderjysk. De startede en proces, som med årene fremkaldte en hidtil ukendt sprogbevidsthed hos det bredere folkelag. Sproget blev »politiseret«, dette var en nødvendig forudsætning for udviklingen henimod nationalbevidstheden. Angelboerne udtrykte den nye holdning i 1850'erne, da de protesterede mod Regenburgs danske sprogpolitik.

En grundigere skildring af denne side af Flors og Paulsens indsats og ikke mindst af (nord)slesvigernes reaktion på deres banebrydende arbejde ville have været en passende optakt til beskrivelsen af forhandlingerne om sprogsagen i de slesvigske stænderforsamlinger 1836 og 1838, til analysen af petitionerne med sønderjydernes ønsker om en nyordning af sprogforholdene og til udredningen af sprogskriptets betydning for og modtagelse i Sønderjylland.

En analyse af nordslesvigernes reaktion på Flors og Paulsens politiske arbejde ville have været i overensstemmelse med Rohweders problemstilling – og den ville sandsynligvis have antydnet nogle indfaldsvinkler til en kritisk tolkning af

sprogpetitionerne og forhandlingerne i Slesvig by. Måske ville Rohweder så have opdaget det misvisende i bogens undertitel.

Dansk rets- og øvrighedssprog blev indført i Nordslesvig med forordningen af 14. maj 1840, og samtidig blev der skabt mulighed for en fakultativ tyskundervisning på tre timer ugentlig uden for skoletiden og på statskassens bekostning. Det var utvivlsomt en politik, som begunstigede det danske sprog, og det kan ikke betvivles, at reskriptet blev udstedt i København. Men kan man alene af den grund tale om dansk sprogpolitik?

Sprogreskriptet var nemlig et resultat af de forslag, som landets egne repræsentanter havde stillet! Sprogforordningen af 14. maj 1840 var udtryk for slesvigsk sprogpolitik. Denne sprogpolitik var lige så slesvigsk som forhandlingerne i stændersalen i Slesvig og som sprogpetitionerne til stænderforsamlingen. Det viser Rohweders afhandling tydeligt.

Der findes ingen dækning for bogens undertitel. Formuleringen »dansk sprogpolitik« afslører sandsynligvis en »vane eller fordom« (jfr. Rohweders oversættelse: »Wahn oder Vorurteil«, s. 29 note 3), antagelig skal den tolkes som et forsøg på at putte reskriptet fra 1840 og sprogreskripterne fra 1851 i én og samme skuffe – og sådan et forsøg er en vildfarelse.

Rohweders kildekritiske overvejelser, analyser og skildringer er mere præget af litteraturens kvalitet end hans egen dybsindighed eller originalitet. Det samme kan siges om behandlingen af hans hovedemne: »Sprogsagen i Nordslesvig 1836–1840«.

Interpretationsniveauet er ikke særlig højt, de fleste udsagn drukner i stofmængden, hans tolkninger er oftest ikke andet end interpretationstomgang, idet de ophæver hinanden. Rohweders problem er, at han på den ene side anser de i 1830'erne bestående politiske forhold for rigtige og bevaringsværdige; derfor tolker han ethvert forsvar af det bestående som upolitisk. Han hylder en vis øvrighedstro og har en tilbøjelighed til at give det tyske sprog en medfødt overklassestilling. Og på den anden side bestræber han sig for at vise den danske befolkningsdel og dens sprogkrav retfærdighed, mange gange »sympatiserer« han med de danske sønderjyder.

Forfatteren kritiserer den arrogante og egoistiske overklasse mere end én gang; han fremhæver, at bøndernes berettigede sprogkrav var vendt mod den tysktalende overklasse, og han understreger, at sprogkravet både var et frihedskrav og et spørgsmål om bøndernes selvbevidsthed, men han kan ikke opdage nationale motiver for deres krav. Sønderjydernes sprogkrav var et »politisk neutralt anliggende«, men det lyder hverken logisk eller indlysende.

Embedsmændene forsvarede helstaten og afviste alle fordringer om en forandring af de bestående sprogforhold. De ville hverken fortrænge det danske element i Sønderjylland eller rokke ved det tyske sprogs privilegerede stilling. De var naturligvis upolitiske. Men var det »upolitisk« at arbejde for Slesvig-Holsten, for hertugdømmernes særstilling inden for helstaten og at forsøge at forhindre en sproglig nyordning, fordi den ville medføre ubehageligheder for en selv, og fordi man afviste denne reforms eventuelle politiske konsekvenser? Var det upolitisk at forsvare det tyske sprogs stilling som rettens og øvrighedens sprog, når man

derved bevarede de tysktalendes politiske fortrinsstilling inden for samfundet? Var – eller er – det upolitisk at sikre den bestående magtstruktur ved at vedligeholde en sprogbarriere mellem den almindelige befolkning og overklassen? Og husk: denne sprogbarriere skilte jo ikke dialekten fra rigssproget, men modersmålet fra et fremmedsprog. En oplæring i dette fremmedsprog betød dermed ikke alene en oplæring i at anerkende de bestående magtforhold, men den betød også at lære at undervurdere modersmålet (dette fordærvede sprog) og at blive motiveret til et sprog-, kultur- og nationalitetsskifte.

I stænderforsamlingen af 1838 diskuterede man efter det samme motto: det tyske skulle begunstiges og det danske hæmmes. Det var sådan, at hertugen af Augustenborg kæmpede for sine private dynastiske interesser, at slesvig-holsterne og de tysksindede i fællesskab bekæmpede enhver dansk indflydelse, at de ville bevare Slesvig-Holstens enhed og denne »stat«s sproglige og politiske afgrænsning mod Danmark, at helstatsfolkene forsvarede deres stat, og at de nordslesvigske repræsentanter søgte at imødekomme befolkningens tarv. Sønderjydernes danske sprogkrav var tæt på at blive afvist, deres ansøgning om tyskundervisning stødte derimod ikke på nogen modstand. – Rohweder resumerer: stænderforsamlingens beslutning var ikke præget af nationale synspunkter.

Rohweders fejlinterpretationer – og dem findes der flere af end de her antyde- de – afslører hele afhandlingens svaghed: han arbejder med et udifferentieret begrebsapparat, som gør det umuligt at skildre et udviklingsforløb eller bare at vurdere og benævne konkrete situationer. Men kedeligere er det, at Rohweder mangler sans for den kendsgerning, at bevarelsen af den tyskdannede overklassens magtposition faldt direkte sammen med, at det tyske sprogs autoritet opret- holdtes ukrænket. Enhver stillingtagen til sprogsprogsområdet forudsatte eller inkluderede en bevidst eller ubevidst politisk afgørelse – og på mange måder også en nationalpolitisk holdning eller tilløb til en, hvis indhold, styrke og bevidst- hedsgrad afhang af den intensitet, som modsætningen mellem dansk og tysk havde nået. Og det var netop dette udviklingsforløb, man havde ventet en skildring af.

Nordslesvigs sønderjysktalende befolkning var umyndiggjort, så længe dens øvrighed talte tysk med den. Anerkendelsen af dansk rets- og øvrighedsprog i området med dansk kirke- og skolesprog betød en sejr for de sønderjyder, der boede i denne del af hertugdømmet Slesvig, og det var ikke disse sønderjyder, der i 1848 protesterede mod den danske statsforbindelse, det var derimod den overklasse og de storbønder, der i tiden forud for 1848 havde sat alt ind på at forsvare det tyske sprogs dominerende stilling i Sønderjylland. Men Rohweder undersøger ikke sprog- og nationalkampens højdepunkter i 1842, 1844, 1846 og 1848. Hans undersøgelse starter omtrent 6 årtier for tidligt, og den slutter mindst 12 år for tidligt, dermed røg hans sidste chance for at analysere og skildre udviklingen af sprogbevidstheden og nationalfølelsen ud fra tidens egne forud- sætninger.

Når man lægger de kritiske briller til side, er Rohweders omfattende, velformulerede, stofrige og af forfatterens intelligens prægede bog en behagelig læsning. Man kan glæde sig over, at 19 sprogpetitioner, enkelte beretninger og

breve samt 12 kort er blevet aftrykt her. De udgør et væsentligt og instruktivt supplement til Rohweders udredninger af petitionernes tilblivelse, indhold og målsætning. Kapitlerne om sprogppetitionerne er værd at læse, fordi de udvider Otto Scheels afhandlinger om de slesvigske stænderforsamlinger 1836 og 1840 og Alexander Scharffs artikel i »Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1956« om den begyndende kamp for sprog og folkepræg i Sønderjylland.

Johann Runge

Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse.

Århus 1978. 275 s.

I 1971 foretog de tre århusianske universitetslektorer Elklit, Noack og Tonsgaard med hjælp fra Socialforskningsinstituttet et studium af vælgeradfærd i Nordslesvig. Det havde delvis tilknytning både til den ligeledes ved Århus Universitet endnu løbende historisk-sociologiske undersøgelse af dansk-tyske grænseforhold i det 19. og 20. århundrede og til et fælles københavnsk-århusiansk forskningsprojekt om vælgeradfærd i 70'erne. Den nu syv år undervejs værende afhandling er således hovedresultatet af den oprindelige nordslesvigske vælgeradfærdsundersøgelse.

Den århusianske studie falder i forlængelse af to tidligere undersøgelser af nationalitetsforholdene i Sønderjylland. Den første var Kaare Svalastoga og Preben Wolfs næsten 20 år gamle »En by ved grænsen« (om Tønder) og den anden var en kielsk undersøgelse under ledelse af professor Kai Detlev Sievers, som dissekerede medlemmerne af »Bund deutscher Nordschleswiger«; den sidste blev foretaget i 1973 og resultatet udsendt to år senere under titlen »Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes Deutscher Nordschleswiger«.

I praksis er sønderjydernes politiske holdning søgt målt ved hjælp af almindelige spørgeskemaer i en interviewlignende situation. Til dette formål havde man to statistisk repræsentative udvalg; der var dels tale om en stikprøve på 350 personer fra hele landsdelen og dels en større udvælgelse på 850 fra de kommuner, som ved valget i 1968 kunne fremvise mere end tyve procents tilslutning til det tyske mindretals parti, Slesvigske Parti, dvs. først og fremmest i Nordslesvigs sydvestlige hjørne. Som baggrund for den politiske stillingtagen indhentes en lang række oplysninger om økonomiske, sociale, familiemæssige forhold m.v. De indkomne besvarelser blev så underkastet en elektronisk databehandling, og derefter har de tre Århus-folk analyseret og tydet de derved fremkomne udsagn. Selv om de åbenbart havde en mere begrænset målsætning med undersøgelsen, nemlig vælgeradfærden, har de tilsyneladende senere udbredt arbejdsfeltet og bestræbt sig på at yde et mere generelt bidrag til international mindretalsforskning. Derfor er interviewundersøgelsen blevet iklædt metodiske og problematiserende gevandter. Nok har forskerne valgt at give deres rapport en noget bredere overskrift, men det skyldes sikkert, at det endelige produkt, som det her fremstår, er blevet noget uensartet i sin helhed. Vi kommer faktisk

på besøg på en videnskabelig byggeplads, og det er klart, at læseren ikke kan forvente at komme derfra med friskpudsede sko efter endt rundgang.

Afhandlingen er disponeret således, at den forløber med en tiltagende konkretiseringsgrad. Vi må derfor først igennem en meget omstændelig og sproglig oppustet begrebsafgrænsning. Vi får en teoriramme for vor videre færd. Vi følger en diskussion af, hvorledes man kan måle nationalt tilhørsforhold. Dette lægger beslag på mere end de første 60 sider. Herefter kommer interviewundersøgelsens egentlige resultater. Et afsnit om det nationale tilhørsforholds tilblivelse, det vil sige hjem, skole, sprog og nationalitetsskift; om forholdet mellem de to nationale grupper, altså mellem det tyske mindretal og det danske flertal. Derefter præsenteres – som det sig hør og bør – statushierarkiet, social mobilitet og klasseidentifikation, herunder spørgsmålet om diskrimination og mindretallets grad af assimilation. Et særligt afsnit vies til mindretallets forbrugsvalg af massekommunikationsmidler, presse, radio og fjernsyn, og endelig når vi frem til nordlesvigernes/sønderjydernes partivalg før og ved folketingsvalget i september 1971 og problemerne om mindretallets repræsentation inden for det danske politiske system. Afsluttende en sammenfatning og nogle bilag, deriblandt det ved undersøgelsen anvendte spørgeskema med angivelse af de fremkomne svarprocenter.

Og for den travle læser er det fortrinlige engelske resumé tilstrækkeligt.

Den velorienterede kender af sønderjyske tilstande får næppe mange overraskelser ved læsningen af denne rapport, men det styrker både tilliden til resultaterne og bekræfter den velorienteredes bedømmelsesevner. Her bliver hovedresultatet altså mere en kvantificering af de i forvejen velkendte formodninger. De, der ligeledes forventer at finde ud af, hvori den nationale identitet mere specifikt består, eller hvilke værdier man bekender sig til, bliver skuffet. Det hænger ikke mindst sammen med interviewmetodens åbenlyse begrænsninger, når spørgsmålene skal give kvantificerbare svar og derfor må læses fast til på forhånd udvalgte svarmuligheder. Netop en undersøgelse af den nationale identitets substans ville have været særdeles relevant.

Århuslektorerne har for at finde ud af, hvem der kunne henregnes til det tyske mindretal, benyttet sig af to fremgangsmåder, dels har de spurgt folk, hvorledes de selv opfatter deres nationale tilhørsforhold, det vil sige den subjektive identifikation, og dels opstillet 8 kriterier for konkret adfærd, som skulle konstituere en mindretalstysk identitet. Det drejer sig om tysk dagligsprog, medlemskab af »Bund deutscher Nordschleswiger«, medlemskab af andre tyske foreninger, stemmeafgivning på Slesvigsk Parti ved kommunalvalget i 1970, læsning af »Der Nordschleswiger«, stemmeafgivning på Slesvigsk Parti ved folketingsvalget i 1971, børn i tyske skoler og tysk kirkegang. Alt efter hvor mange faktiske adfærdsformer, man stiller krav om, kan man opnå forskellige grader af afgrænsning af det tyske mindretal i forhold til det danske flertal. Forfatterne mener at kunne fastsætte mindretallets størrelse til omkring 15.000, men der fremgår ikke helt klart, efter hvilken udregningsmetode de når frem til dette tal. Ved bestemmelsen af det nationale tilhørsforhold var det netop lektorernes forudsætning, at der fandtes flydende overgange mellem nationali-

teterne, og her vil de næppe møde modsigelse. Mest påfaldende er måske en høj tysk kirkegangsfrekvens; dette kunne tyde på, at det kirkelige ikke i samme grad var nationalt ensrettet. Derimod viser der sig stor overensstemmelse mellem de efterprøvede adfærdsformer og den subjektive bekendelse. Bemærkelsesværdigt er det, at den ofte meget omtalte mellemgruppe, de nationalt uengagerede (»de blakkede«), har et meget beskedent omfang.

Da materialegrundlaget er et øjebliksbillede fra 1971, bliver beskrivelsen af nationalitetens tilblivelse nødvendigvis en tilbageprojicering af de udvalgte personers nationale udvikling, det vil sige dem, der netop befandt sig i Sønderjylland, og så at sige alle konklusioner uddrages af forholdene i det såkaldte kerneområde (de kommuner med mere end tyve procents slesvigsk partitilslutning). Når forfatterne skal undersøge mindretallets rekruttering og det nationale tilhørsforhold, er de ganske vist meget på vagt over for begrænsninger, og der kunne de godt have gjort mere ud af den faktor som bortvandring eller udvandring udgør, fordi dette netop ikke er forsøgt afdækket ved interviewene eller på anden måde. Dermed bliver udsagn om nationalitetens stabilitet noget problematiske, og et væsentligt aspekt af mindretallets overlevelseshancer udviskes. Desuden er forfatterne tilbageholdende med at diskutere, hvor repræsentative konklusioner draget fra kerneområdet er for resten af Nordslesvig; men dette må formodes at være i orden.

For dem, der blev i landsdelen, påpeger Århuslektorerne, gælder, at det er de blandede ægteskaber, som er hovedårsagen til nationalitetsskift, og det viser sig, at skiftet hovedsagelig går mod flertallet, hvilket vel næppe forbløffer. Men interessant nok kan det konstateres, at nationalitetsskift har aftaget i hyppighed ifølge interviewmaterialet.

Forholdet mellem de to nationalgrupper er generelt godt, selv om det dog for en dels vedkommende er med modifikationer. Denne subjektive bedømmelse får man også bekræftet af en – som den her fremstår – meget primitiv analysemetode, en såkaldt »Bogardus social distance«-skala. For læseren ser det ud, som om den mere måler fordomme end kan udsige noget om, hvorledes atmosfæren var/er i landsdelen. Det skal retfærdigvis nævnes, at forfatterne selv anfører en lang række forbehold over for skalaen. Umiddelbart ville de fleste nok have forventet en højere grad af forfinethed af socialvidenskabelige målemetoder, end det her er tilfældet. Hvem ville have selv velvillige samfundsforskere til for eksempel at tolke ens udsagn om, hvorvidt man hellere ville have en mindretalstysker, en bayer, en københavner, en sønderjyde eller en fremmedarbejder som chef, i nabolaget, som ven eller i sin familie. Her kan der kun blive tale om fordomme, og når forfatterne ellers prioriterer konkret adfærd så højt i deres arbejde er det noget ejendommeligt, at de giver sig så meget af med den for nordslesvigere/sønderjydere ærekrænkende skala. Er det i mangel af bedre? Og hvad kan der udledes af resultaterne?

En analyse af mindretallets økonomiske og sociale vilkår førte frem til den konklusion, at der ikke var baggrund for at konstatere nævneværdige forskelle mellem de to nationalgrupper. Det eneste, som forfatterne henregner til diskrimination, er, at kun 1% af de tysksindede var ansat i offentlig tjeneste i

hele Sønderjylland og kun 3 % i kerneområdet. Problematikken om diskrimination er vel nok mere kompliceret end et spørgsmål om tjenestemænd. Alligevel mener lektorerne, at man må anse de to befolkningsgrupper for ligestillede. En undersøgelse af samhørighedsfølelsen med »sociale klasser« (klasseidentifikation) viser sig at være meget svag. Mindretallets klasseidentifikation var større end flertallets, men den var til gengæld en mere entydig middelklasseidentifikation.

Når det drejer sig om valg af massekommunikationsmidler spillede national indstilling en væsentlig rolle, selv om der var afvigelser. Nu har forbruget af nyheds- og til dels også politiske udsendelser været undersøgt. Det ville imidlertid have været interessant, hvis de senere års debat om tysk fjernsyns-imperialisme på det kulturelle område, den ofte hævdede dominans af tyske underholdningsprogrammer, også kunne være blevet afklaret. Men dette er sikkert undladt af økonomiske og metodiske årsager.

Afhandlingen er ikke for ingenting udgivet af »Det lærde Selskab«. Dette må Århuslektorerne have følt som en særlig forpligtelse, idet sprogbrugen er meget lidt læservenlig. Men med den stigende konkretisering taber de heldigvis pusten, således at det bliver muligt for mere almindelige mennesker at følge med. Det skal dog siges, at der trods alt er forskelle mellem de tre forfattere. De senere års tiltagende offentlige krav om, at videnskabsmænd/kvinder har pligt til at forsøge at formulere deres forskningsresultater på en så passende tilgængelig måde, at frugterne af forskningen ikke bliver forbeholdt en snæver elite, er åbenbart ikke rigtig nået til Århus endnu. Dermed ikke sagt, at der ikke er væsentlige problemer forbundet hermed, men i dette tilfælde virker sprogbrugen ganske unødvendig distancerende.

Denne hovedrapport er det hidtil bedste stykke socialvidenskabelig-empiriske forskning af nationalitetsforholdene i Nordslesvig. Det må så meget desto mere undre, at det danske mindretal i Sydslesvig ikke har været omgivet af samme forskerinteresse, hverken fra dansk eller tysk side. Egentlig ville det være ideelt for at opnå sammenlignelige udsagn, hvis der blev foretaget en samtidig undersøgelse af begge mindretal med den samme metode. Her ligger oplagt en tværnational opgave, som to (eller flere) forskningsinstitutioner på hver sin side grænsen sikkert ville kunne bestride i fællesskab.

Bjørn Rosengreen

Peter Dragsbo: Mennesker og Huse i Aabenraa.

Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1978, 131 sider, ill.

Titlen er næsten poetisk, men undertitlen afgrænser og karakteriserer bogens emne: »et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920«.

Hvad den valgte periode angår, forklares det, at et kortere tidsafsnit, ikke ville lade udviklingen fremtræde tydeligt nok. Kvarterudvikling er en langtidsp proces. Ordet »nordslesvigsk« er også valgt med omhu, al den stund Aabenraa i

størstedelen af perioden var prøjsisk/tysk. Og endelig er »kvarterer« defineret som »underområder i en by«, der ved »bestemte socialgrupper, hustyper og boligformer« har særpræg i forhold til deres omgivelser.

Bogen er lidt af et pionerarbejde. Dels er europæisk etnologi jo ikke i sig selv nogen gammel videnskab, dels er, hvad der inden for vor synskreds er fremkommet af arbejder om vore byers funktioner, etnologisk set, detailarbejder – om enkelte familier, enkelte fag, enkelte gader, et enkelt kvarter, oftest endog undersøgelser, der mestendels går på socialhistorie. Denne bog har som emne: en hel by – omend den er lille –. Den var næppe blevet til, om den ikke var forfatterens barndomsby, og om han ikke i sin barndom havde opsamlet en vis småirritation over den voksende omhu for at bevare og renovere de meget gamle huse, mens der tages mindre hensyn til de huse, der er bygget, om jeg så må sige: »i tysk tid«. Han har så meget at takke *sin* barndom for. Og vi andre har fået meget at takke *hans* barndom for.

I lokalt perspektiv kan perioden nok karakteriseres som »Jomfru Fannys og hendes menigheds tid«. Hun døde selv midt i perioden, 1882, men vedblev i visse af borgerskabets familier at være central helt til Genforeningen.

Men i større perspektiv må det siges, at bogen skildrer den almen-europæiske industrialiserings økonomiske og sociale nedslag i en lille by, med de forandringer i produktionsliv og livsform, som det medførte. Den skabte en helt ny befolkningsklasse, arbejderne; og den omskabte borgerskabets købmænd og håndværkere til fabrikanter og butiksindehavere. Den gjorde – pø om pø – en ende på det patriarkalske forhold, som Dragsbo kalder »storhusholdningen«, og som gjorde det selvfølgeligt, at i Mesters hus boede mestersvenden, svendene, lærlingene, »drene«, som man sagde. Og rangordningen var hos købmanden: principal, bogholder, handelsbetjente, en karl og elever. Husmødrene havde dem alle på kost og logi, og de havde mere eller mindre familier stilling på linie med husjomfru, køkkenpige o.s.v.

Vi har en tidlig iagttagelse af, hvad patriarkalismens ophør socialt betød i Friedrich Engels bog: »Die Lage der arbeitenden Klasse in England«. Den udkom i 1845, altså lige samtidig med begyndelsen af den periode, som Dragsbo har skildret for os. Denne »udvikling« af industrialiseringen kom til Tyskland især som »Gründerperiode« efter krigen 1870, og det er afsmitningen heraf, der er det væsentligste emne for bogen. Om ordet »udvikling« er heldig valgt, synes mig tvivlsomt. Det rummer for meget af bibetydningen fremskridt, til at det er acceptabelt på alle felter. Jeg ville have foretrukket ord som »forandring«, for hvad der var fremskridt for nogle, var tilbageskridt for andre, som Dragsbo da også selv klart viser det.

Det er en overordentlig omhyggelig bog. Efter en kortere indledning, hvori han redegør for sit emne, sine forudsætninger, sine kilder, utrykte som trykte, ender han i en summarisk beskrivelse af byens »fysiske miljø«, som det var i 1840; gavlhuse, langhuse, gavlkvisthuse, lejhuse, småhuse, købmandshuse og håndværkergårde. Og så er han helt inde på sit hovedemne: Mobiliteten i dette gamle miljø. Kun få købmandsgårde forbliver i samme slægt gennem flere generationer, og købmændene er i 1921 ikke mere rigtige købmænd, d.v.s. sådanne folk, der

købte i det fjerne, som redere, i kolonierne. Deres gårde var ikke et sted, hvor man »holdt ind« og fik hesten på stald og selv en bid brød og en snaps. De var blevet butiksindehavere. Og håndværkerne arbejdede ikke mere blot på bestilling, de lavede varer til udstilling, for også de fik butik.

Og nu er det virkelig værdifuldt, at alt dette følger Dragsbo fra hus til hus, fra person til person, familie til familie i så mange tilfælde, at man kan kalde hans eksempler så signifikante, at det hele virker generelt.

Han fortæller og dokumenterer ved henvisninger til kilder og ved mange billeder, gamle og nye, ofte opstillet sammenlignende, og han tekster sine billeder nøje. Mangfoldig statistik bruger han også for at se, hvilke socialgrupper der på et givet tidspunkt bor i en bestemt gade, hvad den altså er for et kvarter. Han går endnu videre: Nogle gader gennemgår han efter folketællingslisterne, hus for hus og stiller det grafisk op, så man f.eks. fra Ramsherred 32-51 kan se, hvilke folk der i 1860, 1885, 1910 og 1921 boede i husene. Hertil kommer, at han selv er en fortrinlig tegner, der sagligt i nogle fikse tegninger kan fremstille hele ændringen i en families, en virksomheds vilkår. Men han kan også more sig og sine læsere med at tegne et tænkt, men typisk hus 1850, 1885, 1910 – forsynet med figurer, der viser, hvem der boede i det: 2 familier i 1850 i hus med værksted blev til 5 familier uden værksted, men med butik i 1920.

Bogen handler altså ikke om arkitektur, ikke om byggevaner og byggemåde, men om ændrede arbejdsvaner, ændrede produktions- og handelsvaner og de heraf følgende ændringer i beboelsesvaner og ændringer i bygningernes udnyttelse iøvrigt.

Håndværkergårdene udvikler sig forskelligt: Tonderings skomagerværksted udvikler sig til skotøjshandel med et lille reparationsværksted for købende kunder; men så udvikler det sig til et stort garveri og læderfabrik. Han og hans søn havde endnu en del af fabrikkens lærlinge boende i sin familiehusholdning, men det var ved at blive en sjældenhed. Nu var forholdet mellem fabrikant og arbejder er rent lønspørgsmål, penge i stedet for naturalier. Iøvrigt var garveriet i virkeligheden – det ligger i sagens og fagets karakter – ikke nogen egentlig fabrik, men snarere et manufaktur.

Andre håndværkergårde blev opdelt i mindre boliger, der lejedes ud. Det blev i stor stil Slotsgades skæbne, og Nybros og Nygades m.fl. Lejeboliger var ikke noget nyt i staden. Hele kvarteret Skibbrogades østre del, Gildegade var lejeboliger. Det var mest skibsværfternes tømrere, der boede der; og det var for en del skibsbygmestre, der ejede dem. Skibsværfterne er også at sammenligne med manufakturer: arbejdsdeling mellem mange faglærte og ufaglærte, tømrere, sejlmagere, rebslagere, sømsmede, taklere. Der var selvsagt ikke plads til dem i en storhusholdning. De var lønarbejdere; men man får en fornemmelse af, at der er nogen patriarkalisme tilbage, når skibsbygmester Paulsen – som agent Bruhn havde gjort det på Kalø – ca. 1850 byggede »Det lange hus« ved Sønderport. Det står endnu og Neptun i gavlspiden ud mod Sønderport minder os om, hvad det fra først af var. Men rigtig patriarkalisme var det ikke, for husene var lejeboliger. Og da den herostratisk berømte købmand Johan Jacobsen (ikke som Dragsbo mener skibsbygmester Niels Jacobsen) byggede arbejderboliger – rækkehuse –,

nu Rådhusgades sydøstlige husrække – var det helt uden tilknytning til skibsinteresser, måske spekulation i bolignød. Gildegade 1 og 5 ser ud, som om de var solide borgerhuse, men de har fra først af været udlejningshuse (se Tønnesen, »233 borgerhuse,« 1978, side 164).

Men hele dette kvarter fik præg af at være arbejderkvarter, mens mange arbejdere iøvrigt boede spredt i byen, fra gammel tid med det særpræg for Persillegade, at her ejede småfolk de huse, de boede i.

Noget samlet industrikvarter fik Aabenraa heller ikke. Som før sagt udviklede nogle håndværksgårde sig til fabrikker, nogle endda videre til fabrikker, men farverier, tobaksspinderier og orgelbyggeri, der da også i hovedsagen var – og delvis er – for fabrikker at regne, blev også, hvor de var. Placeringen af større industri var selvfølgelig uden plan. Stallknecht købte tidligere borgmester Kamphøveners gård i Slotsgade, indrettede jernstøberi på bagarealet og delte forhuset til bolig for sin familie og til udstilling, der fik byens første store butiksvinduer. Callesens motorfabrik blev opført på et areal, der hørte til hans bygmesterfamilies interesseområde. Bryggeriet derimod var et produkt af købmanskapital, bygget til sit formål som aktieselskab.

Skibsværfterne blev, da de gik ned, til savværker, men fælles for dem alle blev, at de betjentes af arbejdere, håndværkere for pengeløn og altså med egen husholdning.

Dragsbo opsummerer, at Aabenraa først blev oplandsby, da i 1850'erne den nord-sydgående landevej blev bygget og »Kleinbahn« etableret i 90'erne. Før da var den en købmandsby med tilknytning til oversøiske lande, idet købmændene tillige var redere eller anpartsredere. Nu fik købmændene opland. Og skibsbyggeriet gik ned i 70'erne. Købmændene fandt således erstatning for tabet af rederivirksomhed, men voldsom arbejdsløshed blev følgen for værftsarbejderne. Der skete følgelig en afvandring af arbejdere. Kun få kunne finde beskæftigelse i de nye virksomheder. Og til den udvandring, der af sociale grunde fandt sted i det meste af Europa, kom her tillige en udvandring af nationale grunde. Afvandringen fra Aabenraa gik dog ikke udelukkende til Amerika, men også til større og mere industrialiserede byer, Flensborg med det nye stålskibsværft, og ca. 100 værftsarbejdere til København og det øvrige Danmark. Og der skete her kun ringe indvandring fra land til by, bl.a. fordi der også var emigration blandt landboerne. Dette er et felt, der nok var værd at studere nærmere.

Lige omkring 1900 optræder bygmester Peter Callesen, og hans navn er som bygmester knyttet til mange huse, men især til kvarteret Callesensgade, Lavgade, Forstalle. Her skal det blot nævnes for Dragsbos skarpsindige iagttagelses skyld: Klart demonstrerer Callesen en helt bevidst social deling i byggeri. Mod Forstalle: det fornemme borgerlige miljø med centrum i de to tårnprydede hjørnehuse; mod Callesensgade: lejligheder for »pæne folk«, og Lavgade: reelt et arbejderkvarter. Med et ord, Callesen selv har brugt i en skrivelse til byrådet: Han bygger »kaufmännisch«. Hans huse står endnu (et af dem falder i disse dage for statsskolens udvidelse, iøvrigt bygget af hans søn).

Man kan måske sige, at afgrænsningen til 1840/50–1920 er blot tilfældig, og udviklingen siden Genforeningen er da også spændende, så det ville være

morsomt, om Dragsbo ville føre sine undersøgelser ind på dette tidsrum. Den indre bys lejligheder bebos i dag i vid udstrækning af unge under uddannelse, fordi ældre folk er flyttet ud i andelsboliger og sociale lejligheder, og byen er omkranset af parcelhuse, de fleste af så høj og dyr standard, at folk af lidt mere beskeden økonomi bl.a. flytter til Rødekro.

I et slutkapitel sammenligner Dragsbo med ændringen i nogle andre danske byer, og der er stor lighed, uanset at Aabenraa i det meste af den behandlede periode var under prøjsisk styre. Men en undersøgelse af, hvad dette har betydet, er der ikke blevet plads til. Hvad man meget godt forstår.

Dragsbo er så »kildetro«, at han i sine lister over gaders indvånere skriver dansk i 1860, tysk i 1885 og 1900 og 1910, men dansk igen i 1920. Og han skriver fejlene af, så det åbenbares, at rådhuspersonalet har haft lidt svært ved at klare det. Det er ganske pudsigt: Midt i en dansk fortegnelse står der »Kürschner«, så vi må tro, at folkeregistrets mand ikke har vidst, at det var en buntmager. Et andet sted står der »værtsskab«, hvad det så er. »Brevbærer« er jo gennemskueligt, og at »Pottemester« er »Pottemagemester« finder man vel også ud af. Almindelig ubehjælpssomhed er der også: »Pens. Høker«, »Krigsrente« som erhvervsbetegnelse lader sig forstå, men er jo ikke videre fikst. »Nadvegter«, »Gulsmed« og på den anden side »Jungfrau«, »Gelegenheitsarbeiter«, »Indlogerer«. Dette er ikke et ærinde, Dragsbo er ude i, men nok ikke noget helt ilde tidsbillede, han her forærer os.

Et lille afsnit nær bogens slutning hedder »Fællesmiljøets elementer«, og det tager forfatteren overmåde summarisk – skoven, kolonihaver, kirkegård, keglebane, Bellevue badehotel, kirker, værtshuse, hoteller, skyttelavet, »Schweiz«, Knapp o.s.v. er jo bare en opregning. Det ville være mere sigende, om det var noteret, at der omkring 1900 var ca. 90 udskækningssteder i byen, nogle fine med stambord for købmænd, der mødtes her dagligt, andre for folk med træsko på. »Schweizerhalle« (der ikke hed »Schweiz«) søgtes af damer og herrer til kaffe og te i godt vejr og til øl ved mørkets frembrud.

Der er to huse, der sættes i særklasse: 1. »Peter Clausens Palæ«. Jeg synes ikke, at det er et palæ, så længe det skal give plads for flere end ejeren. Og her er 2 udlejningslejligheder og værelser til butikssvendene henne fra Store Torv. Og det, der mest af alt var palæagtigt ved huset, en overdådig – og overflødig – tykmavet tagrytter, er ikke med på den arkitekttegning, Dragsbo har hentet på Rådhuset. 2. Og »Slottet« – kaptajn Schütts villa Anna Carolina, lå ved siden af politistationen og blev nedrevet i 1970, »af en uforstandig eftertid«, som det hedder. Den, der skriver dette, har andel i, at den blev nedrevet for at give plads til Biblioteket. Og jeg har ikke fortrudt det. Den var på vej ud i pauperisme og kunne næppe reddes. Den var ikke smuk, men pittoresk – det var den, og den var ikke monumental (som bl.a., Hvidøre), men snurrig – det var den. Og den hed ikke Anna Carolina, da den faldt, men Haus Ahrensberg.

Det er altid forfriskende at se med andres øjne, og Peter Dragsbo har gode øjne.

Georg Buchreitz

PS.

Rektor dr. N. H. Jacobsen, Haderslev, har gjort nedennævnte bemærkninger om sin bedstefaders, skibsbygmester Niels Jacobsens virke, som det er omtalt i Dragsbos bog side 70 og 72.

Skibsbygmester Niels Jacobsen kom ikke fra Norge, men fra Vinding Strand ved Vejle Fjord. Det skete i 1853, og han byggede ikke de nævnte huse, hverken et »stort 2-etagers hus til sig selv« eller arbejderboligerne. Han flyttede, 1857 nygift, ind i en lejlighed, der havde været beboet af hans afdøde farbroder i dennes hus. Han har heller ikke købt et ældre lejehus i Gildegade. Hans skibsbyggeri brændte ikke i 1890, og han gik ikke fallit. Hans sidste skib hed »Arab« og løb af stabelen 30.6.1880, og i de følgende 3 år var værftet kun beskæftiget med reparationer, og det lukkede definitivt i oktober 1883.

GB

Kresten Hansen: Langetveds historie. Skrave sogns historie II.

Odense u. år [1978]. 264 s., ill.

Efter besættelsen kom der gang i et historisk hjemstavnsarbejde i Skrave sogn, og der blev nedsat hjemstavnsudvalg først i Københoved, sognets hovedbebyggelse, og senere i Langetved. De to udvalg kunne imidlertid ikke enes om at samarbejde om udarbejdelsen af en sognehistorie, måske som en følge af den stærke lokalpatriotisme inden for sognets to byer. I stedet blev det besluttet, at hver by skulle udarbejde sin egen bog, hvad der var beklageligt, eftersom et sogn i ældre tid på mange måder var en helhed og derfor velegnet til en samlet historisk behandling. Bogen om Københoved Bysamfund udkom allerede i 1950, og længe så det ud til, at den ville komme til at stå alene; men i 1972 blev arbejdet i Langetved genoplivet. Gårdejer Kr. Hansen, Højvang i Skodborg sogn, påtog sig at bearbejde og udbygge det allerede indsamlede materiale og skrive fremstillingen. Selv om Kr. Hansen ikke er indfødt i sognet, har han haft så nær tilknytning til Langetved og dens beboere, at han har kunnet behandle emnet med den personlige indsigt og kærlighed, som er en vigtig forudsætning for en vellykket hjemstavnsbog. Desuden har han i mange år deltaget i lokalhistorisk arbejde over en bred front og har også på denne måde haft gode forudsætninger for at løse opgaven.

Mens Københovedbogen helt overvejende var koncentreret om fremmedherredømmets tid og det enestående folkelige og kulturelle liv i Sønderjyllands »ideelle hjørne«, er Langetvedbogen bredere anlagt, og fremstillingen heri strækker sig fra forhistorisk tid til idag. Selv om der er mest kød på fremstillingen efter år 1800, er der lagt en stor flid for dagen i forsøget på at samle mange vidnesbyrd om Langetved fra arkæologien, fra trykt og utrykt materiale om den ældre tid. Men det er klart, at det er vanskeligt på en rimelig tid at finde så mange oplysninger om så lille en lokalitet i de mere kildefattige perioder, til at man kan give et helt sammenhængende og afrundet billede af udviklingen, så meget mere som Langetved ikke har haft nogen central placering i landsdelens historie i den tid.

Pastor Tage Holm, tidligere Skrave, der var den drivende kraft i sognets hjemstavnsarbejde frem til 1955, har skrevet et velformuleret og levende afsnit om de kirkelige forhold i sognet frem til 1861, hvor hans eget afsnit i Københovedbogen begynder, og Langetvedbogen må på dette punkt læses sammen med bogen om Københoved Bysamfund. Ellers er Langetvedbogen på mange måder blevet en selvstændig enhed, selv om Københovedbogen naturligvis også på andre områder kompletterer den.

Langetved var et udpræget bondesamfund, og Kr. Hansen skriver meget og kyndigt om de enkelte gårdes historie, deres ejere og den landbrugsfaglige udvikling, især i nyere tid. Det gamle bondesamfund, fællesskabet i det og klasseforskellene er skildret med stor indlevelse. Det er ofte tilfældet, at den nyeste tid behandles stedmoderligt i sådanne lokalhistorier; men i Kr. Hansens bog er tiden fra 1914 og frem udførligt skildret, bl.a. støttet på mundtlig tradition og egne erindringer. Vemodigt har det været for forfatteren at skrive om det gamle fællesskabs og sammenholds opløsning, som det f.eks. kom til udtryk i nedlæggelsen af forsamlingshuset i 1963. Fremhæves skal også kapitlet om besættelsestidens modstandsarbejde, som Kr. Hansen selv deltog aktivt i. Fremstillingen heraf slår over i jeg-form, og man kan i denne forbindelse udtale ønsket om, at Kr. Hansen også vil få tid til at skrive egentlige erindringer.

Langetveds historie er blevet en smuk og velillustreret bog. Det bør dog nævnes som en stor ulempe for brugeren, at kilde- og litteraturfortegnelsen, som alt for ofte i lignende værker, er helt utilstrækkelig. Der skelnes ikke mellem trykt og utrykt materiale, og begge dele anføres med ufuldstændige betegnelser. Værst er det dog, at de mange utrykte optegnelser af folk fra sognet er anført, uden at man kan se, om de er tilgængelige på et offentligt arkiv eller bibliotek, eller om de stadig er i privat eje. Disse praktiske ting havde det været let at få i orden til gavn for andre lokalhistorikere.

Dette betyder naturligvis ikke, at bogen ikke vil være til glæde for mange læsere også uden for sognet med det levende billede, den tegner, af en nu forsvunden bondekultur og dens værdier. Man må ønske, at mange andre lokalhistorisk interesserede må få et lige så frugtbart otium som Kr. Hansen.

Dorrit Andersen

Rødding by i billeder 1850–1930.

Udgivet af Rødding bibliotek 1978, ca. 130 s., ill.

Dette billedværk indeholder 130 billeder, hovedsagelig fra årene mellem 1890 og 1930, en halv snes dog så meget ældre, at tidsrammen skubbes tilbage til ca. 1850. Udgivelsen er en følge af den store interesse, der var for en udstilling på Rødding Højskole i okt. 1977 af billeder i bibliotekets lokalhistoriske samling. Billederne er ordnet systematisk. Der startes med 12 billeder af kirken ude og inde og slutes med 9 billeder af højskolen. Mellem disse institutioner kommer den største gruppe af billeder, gademotiverne, der følger byen fra vest til øst og fra syd til nord. Hertil slutter sig billeder iøvrigt, hovedsageligt gruppebilleder. Bagest er et kort over Rødding 1878, mens et kort over Rødding idag derimod

savnes stærkt. Det kunne have lettet, især den ikke-lokalkyndige, placeringen af motiverne i den moderne by. Men iøvrigt er billedværket nøje gennemtænkt, teksterne er fyldige og meget udtømmende og dateringerne ofte meget præcise. Det samme motiv ses i mange tilfælde fra forskellige vinkler og med nogle års mellemrum, og det er således muligt ret nøje at følge byens forandring fra landsby til stationsby med alle de funktioner, der knytter sig hertil: først og fremmest stationen, men også sparekassen, korn- og foderstofforretning og de mange specialforretninger, bl.a. de to store manufakturhandlere, A. C. Colfach og Johs. Buchard, der omkring 1900 opførte store forretningsejendomme i datidens vidunderlige stil på hver sit hjørne af Torvet. Gennem billederne rejser indirekte det spørgsmål: hvad kom først, jernbanen eller byens vækst og forandring? For Røddings vedkommende må svaret være, at det gjorde væksten og forandringen. Der fandtes allerede mange stationsbyfunktioner, før »æ kleinbahn« til Haderslev blev åbnet i 1899.

Rødding by i billeder er et væsentligt bidrag til den ikke særligt omfangsrige litteratur om stationsbyerne og deres udvikling. Især i Sønderjylland kunne vi godt bruge nogle flere undersøgelser af dette emne. Værket er tillige et godt eksempel på, hvilke pragtfulde samlinger af billeder de lokalhistoriske samlinger og arkiver ligger inde med, og hvad der kan komme ud af dem, når de anvendes systematisk og velovervejet som her. Set i en pædagogisk sammenhæng må man misunde de Rødding-lærere og deres elever dette værk. Her er virkelig mulighed for at gøre historieundervisningen nærværende og konkret. Den forandring vort samfund har gennemløbet i de sidste 100 år føles enorm, når man ser disse billeder.

Henrik Fangel

Jens Bruhn: Den gamle grænse – set på postkort.

Toldhistorisk Selskab 1978, 71 s., ill.

Dette billedhæfte søger at skildre den gamle Kongeågrænse som statsgrænse, hovedsagelig i perioden ca. 1900–1920. Hæftet rummer et kort indledende afsnit, der fortæller om postkort som samlerobjekt, om postkorts motiver samt giver nogle vigtige oplysninger om, hvordan man daterer postkort. Efter fire siders omtale af Kongeåen som told- og statsgrænse følger 54 gengivelser af postkort, der er ordnet således, at grænsen følges fra øst til vest, dvs. fra Hejlsminde til Vester Vedsted syd for Ribe. Et kort over grænseområdet afslutter bogen. I såvel billeder som billedtekster er det først og fremmest toldere, grænsegendarmer samt overgangsstederne og deres bygninger, der interesserer udgiveren. Det er således ret så imponerende, hvor mange af de afbildede toldere og gendarmer udgiveren har fået identificeret, ligesom alle postkort er søgt dateret. Andre oplysninger er derimod mere sparsomme, f.eks. kunne der nok være redegjort lidt mere fyldigt for grænsen ved Frihed, som især under første verdenskrig var stærkt benyttet af dansksindede sønderjyder, der flygtede fra krigens rædsler. Udgiveren påpeger i sin indledning, at Kongeågrænsen var en af de fredeligste grænser i Europa, og mange af billederne med tyske og danske grænsegendarmer i

hyggeligt samvær bestyrker stærkt dette udsagn. En meget morsom ting er billederne af sønderjyske indkøbsrejsende i kø foran det tyske toldsted i Bastrup/Toldkjær lige før 1920 og billedet af det interimistiske skur ved Bastrup, hvorfra der solgtes flæsk, fedt, margarine, kaffe, the, kakao, mel, gryn, tobak og sæbe, varer som de fleste sønderjyder efter fire års krig næsten kun kendte navnet på. Grænsehandel kendte man således også til dengang, selvom baggrunden herfor var en noget anden end idag. Billedhæftet er et godt eksempel på, hvorledes man kan udnytte den enormt store mængde postkort fra postkortenes blomstringstid på en sådan måde, at nye sider af fortidens mangfoldighed bliver afdækket.

Henrik Fangel

Thomas Dinesen: Pligtens tunge bud. Med forord af Troels Fink.

Vestkystens forlag. 1978, 330 s., ill.

Så meget litteratur, der foreligger fra 1. verdenskrig, troede man næppe, at man skulle se nye bidrag. Ikke des mindre er der nu fremkommet en skildring, som ikke er den mindst værdifulde, også fordi det er et dansk nordslesvigsk bidrag.

Forfatteren er Thomas Dinesen, der som sin far er savværksejer i Jels. Bogen er så rig på enkeltheder både fra krigsskuepladsen og fra den hjemlige nordslesvigske front og så ukunstlet i sin form som vel få andre bøger om emnet.

Den bygger dels på Dinesens omhyggelige dagbog og dels på ca. 1000 breve og kort, som blev udvekslet med hjemmet.

Dinesen deltog i krigen, fra han blev gammel nok i september 1915 til afslutningen i november 1918.

Som Troels Fink understreger det i indledningen, var Dinesens verden på en måde begrænset til kompagniet og delingen. Det er kun lidt, han og kammeraterne erfarer om krigens gang i almindelighed, som soldaterne kun mødte, når den greb ind i deres tilværelse og flyttede dem rundt på fronterne.

Forfatteren er på en måde »heldig«. Efter ca. 8 måneders rekruttid i Slesvig by, hvor han møder den tyske militarisme på ondt og godt, bliver han i sommeren 1916 overført til skyttegravskrigen i Galizien og i de wohlhyniske sumpe på grænsen til Rusland. Her oplever han al krigens ondskab og bestialitet, men kan dog midt i alle rædslerne erklære over for sin samvittighed, at han ikke har skudt på noget menneske. Ud over død og lemlæstelse hører luseplagen til de største onder.

Efter 3-4 måneders forløb bliver Dinesen imidlertid knyttet til et savkæreri tæt bag fronten, og alt former sig derefter så »lykkeligt« for ham, at han ikke mere bliver frontsoldat.

Der er tre ting, der holder den unge nordslesviger oppe midt i rædslerne: hans stærke gudstro, hans trofaste tilknytning til hjemmet og endelig hans ukuelige danskhed i form af et medmenneskeligt og medfølelse frihedsideal i synet på mennesker og deres handle-måde – måske bogens stærkeste vidnesbyrd.

Hans gudstro er forbundet med overbevisningen om en førelse, der bringer ham nogenlunde uskadt tilbage til familie og hjemstavn.

Bibelstedet, der står som inskription over kapellerne i Slesvig by: »Vi har her ikke noget blivende sted«, er ham som en ledetråd gennem krigsårene, samtidig med, at han midt i gruen kan glæde sig over, at han dog har livet i behold.

Hans forhold til far og mor og 6 søskende hjemme i Jels er en anden grundpille i Thomas Dinesens tilværelse.

Stærkest er han vel knyttet til moderen i den periode, hvor hans far også er indkaldt. Værst er det for ham, når postforbindelsen i perioder svigter. Når han i mere normale perioder må nøjes med post to gange i en uge, føler han det næsten som et savn.

»Heimdal«, som han jævnligt modtager, er ham en stor opmuntring.

Den tredje grundpille i Thomas Dinesens krigstid er hans danskhed, som næres, når han er sammen med nordslesvigske kammerater og kan snakke dansk. Det lever han på i de lange perioder, hvor han ikke hører modersmålet og væsentlig er omgivet af tyskere, som iøvrigt som alle andre – også den russiske civilbefolkning – først og fremmest bedømmes som medmennesker. Samtidig med at »preusserne« blandt officererne får deres karakteristik, glemmer Dinesen ikke at fortælle om de ikke få sympatiske befalingsmænd.

Krig i al almindelighed anser han for en forbandelse, som han siger, »forbundet med den råhed og tilmed en moralsk nedbrydende tilværelse, som gjorde livet til et helvede at være med i og vidne til.«

Det er ikke blot de tre grundpiller i tilværelsen, der hjælper den unge soldat gennem Ragnarok, men også, at han selv er en af de rene af hjertet, der kommer lige så ren ud af krigen, som han gik ind i den, og derved også vinder respekt hos alle, kammerater og befalingsmænd.

Dinesen undgår at blive såret, men er til gengæld ved savskæriet udsat for to uheld, som bringer ham på lazaret, første gang kun i kort tid, men næste gang er hans læsion af alvorlig karakter, og han bliver bragt til et nødhospital i Kiew i Ukraine, hvor han efter Brest Litovsk freden deltager i den tyske besættelse og oplever optakten til den russiske revolution.

Senere føres han til efterbehandling i Berlin i efteråret 1918, og samtidig med revolutionen i november erfarer han her om H. P. Hanssens store tale i den tyske rigsdag – optakten til afstemning og genforening.

Der er næsten sagastil over den unge soldats hjemkomst til Jels i slutningen af november 1918.

Thomas Dinesen må til fods tilbagelægge de 8 km mellem Sommersted og Jels.

Klokken er 2 om natten, da han forsigtigt banker på sovekammervinduet i hjemmet og hører sin moder spørge: »Hvem er det?« »Det er Thomas,« og moderen, der vækker sin mand med ordene: »Far, det er Thomas.« Thomas Dinesen tilføjer i sin bog: »Kære trofaste mor, nu kom jeg hjem. – Løbet var kørt – jeg var hjemme.«

En ung, dansk nordslesviger, der havde opfyldt »pligtens tunge bud«, var kommet hjem. Snart kom belønningen: genforeningens glæde.

Jobs. Hoffmeyer

Svend Johannsen: »For alt, hvad du har kært«.

Forlaget Skandia, Flensborg, 1978, 261 s., ill.

»En svækkelse af den danske befolkning og dens institutioner syd for grænsen ville automatisk føre til en tilsvarende forholdsvis styrkelse af det tyske mindretal nord for grænsen, bl.a. ved at dets sejrforvisning ville øges, mens de danskes mod ville mindskes, og en fortsættelse af denne udvikling ville før eller siden medføre en grænseforskydning på træds af alle velmente menneskelige, og derfor netop ikke evige forholdsregler og ørensksomster«.

Det er en lang sætning, men der er indhold i den, og dens konstatering er aktuel. Ikke desto mindre blev ordene talt i 1938 af daværende rektor for Ansgar-Skolen i Slesvig, Svend Johannsen. Han holdt genforeningstalen dette år på Vallekilde Højskole i forbindelse med en meget omfattende foredragsvirksomhed i Danmark. I årene op mod 2. verdenskrig var Svend Johannsen den sydslesvigske danskheds apostel i et omfang, der kun er slået af Niels Bøgh Andersen efter krigen.

Bøgh Andersens Sydslesvig-erindringer er omtalt andetsteds, men i modsætning til Johannsen taler han ikke efter manuskript, og man kan derfor ikke bagefter »slå op« i hans foredrag. Sv. Johannsens stof er ordnet kronologisk og efter emner, forskellige dokumenter aftrykkes, således at hans bog i sin helhed er med til at give tidsbilledet i 1930'erne både nord og syd for grænsen. For nu at drage en sidste sammenligning mellem de to kendte sydslesvigere, så kan man godt få lidt af en Aladdin-skikkelse ud af Bøgh Andersen, når han formløst tumler sig på den folkelige scene, mens der er mere af en Noureddin-grubler over Johannsen og de tanker, han gør sig over danskhedens fremtid og forpligtelsen over for det danske sprog.

På mange måder havde han det heller ikke let. Allerede starten blev svær for en ung mand, der gerne ville så meget. Født i 1903 af dansksindede og dansktalende forældre i Flensborg, relegeret i februar 1920 fra den tyske Oberrealschule i Flensborg, antagelig fordi han var ivrig dansk spejder, men så åbnede den gamle Haderslev Katedralskole portene for ham og gav ham en dansk studentereksamen og lidt penge at studere for. Det blev til en teologisk embedseksamen i 1930, der skulle have været brugt til at søge et dansk præstekald i Sydslesvig, men der var intet embede at få og dårligt nok en stilling som lærer. Duborg-Skolen ønskede i hvert fald ikke at ansætte teologer.

Men Johannsen blev dog lærer. I en vanskelig periode for Ansgar-Skolen i Slesvig med splittelse inden for den danske lejr overtog han ledelsen af skolen, der på dette tidspunkt havde ca. 60 elever, og som allerede året efter blev udvidet med en tilbygning. På den ydre front var der chikanerier og boycot fra nazisternes side, og hvorfor fortie, at der også opstod en kompetencestrid med Dansk Skoleforening, Flensborg, og dens skolekonsulent, rektor, dr. phil. Andreas Hanssen, men som det gik hos Blicher, sådan gik det her, at når kattene rives, gør de killinger. Der kom to sydslesvigske skoleforeninger ud af det.

Det hårdeste slag, der ramte Sv. Johannsen, var Gestapos arrestation af ham i 1940. Sigtelsen mod ham lød på, at han i et brev til sin kone havde kritiseret det

tyske overfald på Danmark den 9. april 1940. Og i et land med brevcensur erfares den slags. Denne frie ytring kom til koste intet mindre end et ophold i KZ-lejren Sachsenhausen, der på dette tidspunkt gik for at være en »mønsterlejr«. Det var den ikke.

Sv. Johannsen stiftede og ledede i en lang årrække det danske spejderkorps i Sydslesvig. Gennem spejderbevægelsen skaffedes mange kontakter i Danmark. Hans *nom de guerre* var »Gamle Ravn«, der nu lægger navn til et sydslesvigsk mindelegat. Ravnene er jo en mytologisk fugl, kendt for sin intelligens og evne til at tage bestik af tiden, hvad Odin gjorde brug af. Stoffet i bogen »For alt hvad du har kært« viser i sin velordnede stringens, at dens forfatter var velorienteret. Han kendte til tingene bagud i tiden, han tog varsler af samtiden og kunne derfor sige noget om fremtiden. Erindringerne spænder over tiden 1930–45 og er et fast sammentømret hele.

En stor del af Svend Johannsens gerning faldt i de svære år. Selv mødte han modgang og fik tilføjet skrammer. Det hærdede og gav mod til stundom at tale Roma midt imod.

Erindringsbogen skulle have været udsendt som festskrift til forfatteren på hans 75 års fødselsdag i 1978. Men han fik den ikke at se færdig. Døden indhentede Sv. Johannsen en vinterdag under en begravelsestid i Lyksborg danske kirke.

Eskild Bram

Niels Bøgh Andersen: Forstander på Jaruplund

Gyldendal, 1978, 302 s., ill.

Med 3. bind i erindringsserien, som delvis bygger på radioforedrag i højskolelærer Richard Andersens tilrettelæggelse, er Niels Bøgh Andersen vendt tilbage til den sydslesvigske hjemstavn. Her begyndte det med »Fiskersøn fra Aventoft«, der efterfulgtes af en skildring af tiden som soldat i Rusland og et ophold i London som tysk/dansk krigsfange. Den mellemste bog fik titlen »Feltdegn fra Harreslev Mark«. Som man ser, er titlerne samtidig huskesedler. Alle begynder med et »f« og indeholder et sydslesvigsk stednavn.

Uanset forfatteren er fortæller, ofte af anekdoten, og ikke historiker yder den sidste bog dog et konkret bidrag til forståelsen af udviklingen i Sydslesvig efter 1945. Bøgh Andersen levede som få med i det danske vårbrud. Som skoleleder i Flensborg, borgmester i Harreslev, amtsrådsmedlem, formand for Sydslesvigsk Forening, foredragsholder og sidst højskoleforstander stod han kampberedt på alle fronter. Og der var mange. Han oplevede sejre og skuffelser. På mange måder måtte han sande flg. citat af den engelske eventyrer T. E. Lawrence (»Lawrence of Arabia«) fra bogen »Visdommens syv søjler« om det arabiske oprør mod tyrkerne 1914–18. Uddraget gengives sammentrængt og efter hukommelsen. Det lyder: »Vi levede livet i susende togter. Vi skyede ikke faren, men drømte om en ny himmel og en ny jord. Men da sejren var vundet, kom de gamle mænd frem, takkede os venligt – og skabte deres fred. Ungdom har lært at sejre, men ikke at

fastholde sejren . . . De gamle mænd fratog os vores sejr for at genskabe (verden) i den tidligere verdens billede, de kendte«.

Den verden, Bøgh Andersen ville have skabt i Sydslesvig, var dansk, intet andet. »Det nationale opbrud kom ikke som noget uventet, men få havde troet, det ville blive så voldsomt . . . Ikke engang befrielsesregeringens ord om den faste grænse kunne knække eller svække rejsningen«. Når så alligevel det danske eksprestog løb af sporet, fordi så mange forskellige: danskere, englændere og tyskere lagde sten på skinnerne, kunne man spørge, om kampen for Sydslesvigs befrielse fra tysk overhøjhed som det første fornødne kunne og burde have været ført videre illegalt. Bøgh Andersen besvarer i sin bog spørgsmålet på den åbne måde, at den sydslesvigske befolkning slet ikke var moden til en virkelig modstandsbevægelse. Man havde dog en illegal avis »Südschleswigsche Landeszeitung«, der blev trykt i Danmark under redaktion af Henry Prien. han blev støttet af en række danske modstandsfolk, der rådede over betydelige midler. Når avisen skulle tilbage til Sydslesvig, blev oplaget somme tider gemt i svinekroppe. Man forsøgte sig også med en illegal radiosender i Danmark. Men Priens virksomhed også på dette område blev stoppet.

Som medlem af kredsagen (amtsrådet) i Flensborg amt kom forfatteren til at samarbejde med fremtrædende tyskere, bl.a. dr. Hartwig Schlegelberger, der senere blev indenrigsminister i Kiel, landråden Fr. Wilh. Lübke, der endte som ministerpræsident og blev fader til den store landvinding »Programm Nord«, det tyske svar på bl.a. Tøndermarskens afvanding. Skønt Lübke blev tyskhedens bannerfører i Sydslesvig, anfører Bøgh A. fair, at han under et ophold i Århus under sidste krig gav den danske modstandsbevægelse et vink om den forestående aktion mod jøderne.

Efterkrigsskildringen fra Sydslesvig indeholder flere afsnit om forholdet til den engelske besættelsesmagt. Det begyndte egentlig godt, men da Sydslesvig-sagen udviklede sig til et kompliceret storpolitisk anliggende – som det slesvigske spørgsmål havde været det tidligere – blev englænderne irriterede og smålige og traf deres modforholdsregler. Bøgh A. skriver: »Vi havde jo ikke, uskoledede som de fleste af os var, formået at fremstille vore problemer, så engelskmændene kunne forstå dem og anerkende dem. Og desuden havde vi jo heller ikke slotte og herregårde. Vi vidste udmærket, at de engelske topfolk morede sig herligt på holstenske herregårde og godser sammen med de såkaldte (tyske) »Herrenreiter«.

Tilsvarende er der skildringer af de danske statsministre Knud Kristensen, Hans Hedtoft og H. C. Hansen. Navnlig Hedtoft havde, i hvert fald ved en lejlighed, svært ved at tage den Bøgh Andersen'ske ligefremme facon. Samuel Münchow måtte udfolde alt sit diplomati for at glatte ud.

Det spændende og næsten ajourførte Sydslesvig-kalejdoskop slutter i mindet om barndommens landsby Aventoft derude i amfibie-landet med de grønne enge. Fiskersønnen tager vemodigt afsked med faderen, den sidste og ældste fisker på Vidåen, Theodorius Andersen. Han blev ikke så navnkundig, så vidt berejst som sønnen, hans færd var det stille, natlige fiskeri mellem siv og rør, men dansk var hans sprog og sind.

Eskild Bram

Hans Peter Johannsen: Sieben schleswigsche Jahrzehnte. Bücher, Begegnungen, Briefe.

Schleswig 1978. 154 s., ill.

»Im Rückblick ... verblissen zwar die Einzelheiten – und glücklicherweise auch kleinere und grössere Explosionen hinter den Kulissen – aber es bleibt die Erinnerung an festliche Stunden mit reichen kulturellen, politischen und menschlichen Inhalten«. (s. 108) (Ganske vist blegner enkelthederne i tilbageblik – og heldigvis også større og mindre eksplosioner bag kulisserne, men erindringen om festlige stunder med rigt kulturelt, politisk og menneskeligt indhold vedbliver med at være der). Dette citat, som ganske vist i den konkrete sammenhæng går på en bestemt enkelthed, kan udbredes til at være en dækkende karakteristik af den forhenværende flensborgske biblioteksdirektør Hans Peter Johannsens erindringer om »syv slesvigske årtier«.

Selvbiografen er født i 1908 i Tinglev, hvor han voksede op, og i Flensborg tog han studentereksamen. Derefter påbegyndte han studier i tysk, dansk og engelsk filologi ved universiteterne i Göttingen, Heidelberg, Kiel og København. Ved det slesvig-holstenske universitet opnåede han i 1932 efter fem års studier den filosofiske doktorgrad. Efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 blev Johannsen først volontør og midt i 1934 biblioteksdirektør for det flensborgske biblioteksvæsen. Denne chefpost beklædte Johannsen trods tidens forskellige omskiftelser indtil 1973, hvor han kunne trække sig tilbage med pension. Johannsens hovedvirke lå inden for biblioteksområdet, men ellers var han aktiv i kulturpolitisk og grænsepolitisk arbejde samt markerede sig som en tilhænger af dansk-tysk forståelse og bidrog personligt til udviklingen af mere fordragelige forhold efter 1945.

Når en så central person i grænselandet griber pennen for at skildre sit livsforløb, kan læseren med rette skrue sine forventninger i vejret, især når man som anmelderen har en anden hjemstavn (København) og tilhører en helt anden generation (efterkrigstidens). Det skal imidlertid ikke være nogen hemmelighed, at man efter læsningen sidder tilbage med det indtryk, at her var der ellers en person, som måtte have meget mere på hjerte. Informationsværdien er nemlig mange steder begrænset, fordi det samlede billede, som fremtræder, virker beskåret og retoucheret. For Johannsens jævnaldrende og ligesindede er det sikkert behagelig og afslappende læsning. Denne dobbelthed bunder for det første i selvbiografens høje litterære ambitionsniveau og den tilsyneladende stærkt tyngende akademiske værdighed og for det andet i fortællerens bevidste bestræbelser på at harmonisere modsætninger og tilbageprojicere nutidens fordragelige grænseatmosfære til tidligere tider og omstændigheder. Derved udviskes et meget væsentligt aspekt af de sidste halvtreds års udvikling.

Erindringerne begynder og slutter i en idyllisk beskrivelse af fortællerens fødeegn med en bekendelse til det slesvigske, som Johannsen elsker over alt på jorden. For en ikke indfødt hæver denne naturromantik sig ikke ud over, hvad der må opfattes som almindelig lokalpatriotisme. Mens opvæksten indtil Johannsen bliver biblioteksdirektør skildres kronologisk, går erindrings-

skriveren derefter over til at fortælle sit livsforløb mere tematisk omkring biblioteksarbejdet, folkehøjskolen, den tyske grænseforening, Grenzfriedensbund m.m. I disse afsnit er den bærende del faktisk biografiske skitser af »personligheder«, som han har mødt i forbindelse med sine mange gøremål. For såvidt kan sådanne portrætter være oplysende læsning, men i dette tilfælde holder de sig inden for rammerne af festtalekarakteristikker, hvor »personligheden« ikke bliver et levende menneske af kød og blod. Det virker i længden trættende, at Johannsen i sit liv kun har cirkuleret rundt i den slesvigske grænseprominens, og det ville have været forfriskende, hvis det var forsøgt at give et indblik i den omgivende sociale verden. (Dette synspunkt deler Johannsen (s. 33), men det får dog ingen konsekvenser for hans egen fremstilling.) Et sted siger erindringsskriveren programmatisk, at livet ikke er brød alene, og efter læsningen af selvbiografien har man fået lagt den perfide kommentar på læberne, at livet ej heller er finkultur alene. Mens de fleste andre mennesker har en madpakke og dagens avis med på arbejde, så kan biblioteksdirektørens mappe kun have indeholdt Goethes samlede værker og Beethovens symfonier.

En kulturpersonlighed, som startede sit aktive liv i 1933, og som ydede en væsentlig indsats under de ændrede klimaforhold efter anden verdenskrig, måtte også have kunnet give et signalement af de væsens-forskellige vilkår, der herskede. På side 95 skrives, at man personligt må have oplevet Det 3. Rige med de indsnævrede magtforgreninger for at kunne tage stilling til tyskernes ringe informationsniveau. »Und so sehen wir auch heute wieder, dass die junge Generation sich kein Bild machen kann von dem, was das private Leben in dem noch (sic!) demokratischen Staat bedeutet.« (Og således ser vi igen idag, at den unge generation ikke kan gøre sig forestillinger om, hvad privatliv betyder i en endnu demokratisk stat.) Når den unge generations indlevelsessevne og bedømmelsesmuligheder således ikke vurderes særligt optimistisk, så må man kunne konfrontere selvbiografen med, hvad han i erindringerne selv har gjort for at give andre indsigt i hans opfattelse af og erfaring med den tids særlige vilkår. I disse erindringer finder man ikke totalt hvide pletter, men dog en så passende tavshed, at det virker påfaldende. Når erindringsskriveren beskedent anfører, at han ikke finder sig kaldet til at skrive samtidshistorie, så tilfredsstilles læserens nysgerrighed lidet med en oplysning om, at han kun var medlem af de forskellige nationalsocialistiske mindretalspartier, som afløste hinanden i Nordslesvig; og der fortsættes med følgende forklaring: »Unpolitisch wie ich war, hat mich dennoch der sogenannte nationale Umbruch berührt und gelegentlich auch zu kurzen, mehr gefühlsmässigen positiven Empfindungen des »Wir sind wieder wer« verleitet.« (s. 37) (Selv om jeg var upolitisk, gjorde den såkaldte nationale omvæltning alligevel indtryk på mig og forledte mig lejlighedsvis også til kortvarige, overvejende følelsesbetonede positive fornemmelser af »Vi er kommet op igen«.) En ung doktor, der i en alder af 26 år bliver biblioteksdirektør under 30'ernes økonomiske krise, og som gennemlevede Det 3. Rige, må have mere at tilbyde eftertiden, selv om fortælleren dækker sig ind ved i en anden sammenhæng at sige, at formålet med at skrive erindringer er at berette om det, som den skrivende finder vigtigt i sit liv. Her ligger snarere et alibi end en

forklaring; selvfølgelig skal erindringer eller selvbiografier være – og kan kun være – subjektive; skal de imidlertid have en større informationsværdi må de ikke være så retoucherede som her, men være åbne og besjælet af en vilje til at komme hele spektret rundt. På dette punkt synes der at ligge temperamentsforskelle, som kan bunde i aldersafstanden mellem selvbiograf og anmelder. Desuden er det karakteristisk, at erindringskriveren opfatter sig selv som et upolitisk individ; i dette tilfælde vil andre konstatere, at her er der tale om en stærkt konservativ person, hvilket bekræftes flere steder i bogen, idet der sukkes over forandringerne, som har fundet sted i det slesvigske grænseland. Selve denne bevidste afpolitisering giver samtidig anledning til, at man nemt kan komme til at mistolke eller miskende Johannsens bestræbelser for at finde frem til en ny eksistensformel for samkvemmet mellem de to nationale grupper i Slesvig og dermed også komme til at undervurdere hans aktivitet i det grænsepolitiske og kulturpolitiske arbejde.

I politisk henseende opfatter Johannsen sig dog også som slesviger. For en uforudindtaget, men ikke forudsætningsløs, er det imidlertid vanskeligt at få et nærmere begreb om, hvori dette specielt slesvigske ligger, hvori det konkrete indhold – den specielle identitets hovedelementer – består. For en yngre med en asfalthjemstavns er det faktisk umuligt at skelne dette slesvigske i Johannsens forstand fra al anden hjemstavnschauvinisme. Netop det udfordrende ved spændingen mellem de to nationaliteter i deres forskellighed synes dog at skulle syntetiseres til noget særligt slesvigsk. Den nuværende fredelige sameksistens videreudvikling ligger vel næppe i en erstatning af det tyske og det danske med noget slesvigsk.

For findes der i dag nogen unik slesvigsk identitet eller en særegen slesvigsk kultur?

Bjørn Rosengreen

Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 47. Åbenrå 1978. 240 s., ill.

Det er en i mange henseender tiltalende og velskrevet bog, den unge historiker Lars N. Henningsen, der er tilknyttet landsarkivet i Åbenrå, har udsendt omhandlende fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder i perioden 1736 til 1841. De to årstal skal dog ikke tages helt efter pålydende. I en kort optakt skildres udviklingen fra middelalderen frem mod den skelsættende fattiglov af 1736, og vi får da også en del at vide om følgerne af fattigordningen af 29. dec. 1841, navnlig med hensyn til oprettelsen af de mange fattiggårde i de sønderjyske købstæder.

Fremstillingen hviler på et solidt grundlag af arkivalisk materiale, der er hentet dels i landsarkivet på Gottorp slot dels fra forfatterens daglige arbejdsplads på landsarkivet i Åbenrå. Naturligvis er rådstuearkivet i Haderslev også inddraget til brug for undersøgelsen samt de byarkivalier fra Ærøskøbing, der opbevares i

landsarkivet i Odense. Også visse arkivfonds i rigsarkivet har kunnet udnyttes. I noter og henvisninger har forfatteren omhyggeligt noteret, hvilket trykt og utrykt materiale, der ligger til grund for hans fremstilling.

Forfatteren har ønsket, at hans redegørelse for fattigvæsenets udvikling i den behandlede periode skulle omfatte samtlige købstæder i Sønderjylland, altå også byerne syd for den nuværende statsgrænse. Hvad disse købstæder angår, dog med undtagelse af Flensborg, består kildematerialet hovedsagelig af de arkivalier, der opbevares i arkivet på Gottorp slot, hvilket medfører, at redegørelsen for de lokale forhold i disse købstæder må blive mere summarisk. Redegørelsen for fattigvæsenets udvikling i de nordslesvigske købstæder har kunnet gøres langt mere udførlig og detaljrig.

Forfatteren understreger i sin indledning, at han med særlig interesse har koncentreret sig om at belyse selve forvaltningen af fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder. Hans bog er derfor også et værdifuldt bidrag til den sønderjyske lokaladministrations udviklingshistorie på et væsentligt område. Hans undersøgelse viser, hvor vanskeligt det har været i ældre tid at leve op til de intentioner, som fandt udtryk i den almindelige lovgivning, og hvor store forskelle, der faktisk gjorde sig gældende fra sted til sted, afhængig af de stedlige myndigheder og den befolkning, de arbejdede iblandt. Stort set lykkedes det ved fattigforordningen af 7. sept. 1736 at få tilvejebragt de ydre administrative rammer for en ny fattigforvaltning, men det, der skulle være indholdet eller formålet for den nye administration, opnåede man ikke. Det plagsomme tiggeri fra egne og fremmede fattige fortsatte gennem hele 1700-tallet, og en fuldt tilfredsstillende understøttelse af de trængende fik man ikke gennemført.

Det er et titalende træk ved fremstillingen, at man efter ret lange og detaljrige redegørelser for forholdene i de enkelte købstæder, kan hvile ud og ligesom få samling på det brogede stof ved at læse små konkluderende afsnit. Man påskønner også, at forfatteren fra tid til anden ridser den almindelige samfundsøkonomiske udvikling op, således at man får en naturlig forklaring på de skiftende holdninger, som borgerskabet viste i deres syn på den eksisterende fattigforsorg. Selv om det besiddende borgerskab i hele perioden mere eller mindre gav udtryk for udprægede skatteborgerlige synspunkter, når der skulle skaffes midler til den offentlige fattigforsørgelse, kunne andre opfattelser fra tid til anden vinde indpas, og også disse svingninger tages med ind i fremstillingen. Det hører også med til billedet, at filantropisk indstillede borgere på eget initiativ og sammen med ligesindede periodevis gjorde en positiv indsats for at lindre den herskende nød.

Bogen munder ud i en skildring af den reaktion, der satte ind efter oplysnings-tidens borgerlige reformperiode, og som havde til følge, at det grundsynspunkt vandt almindelig anerkendelse, at udgifterne til det offentlige fattigvæsen kun kunne holdes nede, hvis understøttelsen ydedes på en sådan måde, at den måtte virke afskrækkende på flertallet af de nødlidende. Det er i perioden 1814-41, at dette synspunkt sejrer og giver sig sit mest prægnante udtryk i oprettelse af fattiggårde og tvangsarbejdsanstalter. Skal man indvende noget mod forfatterens redegørelse for fattigvæsenet i denne periode, må det være hans koncentration

omkring de arbejdsføre fattiges problemer. Der var jo også andre, der kom i nød og måtte hjælpes. Det er ligesom de gamle og syge samt børnene forsvinder ud af billedet, og man hører mest om personer i den arbejdsduelige alder. Der må vel også i det sønderjyske arkivmateriale være bevaret samlede fortegnelser over personer, som fik fattigunderstøttelse, således at der kan gives en bredere redegørelse for fattigforvaltningen i denne periode og de personkredse, som den tog sig af.

Selve disponeringen af stoffet i dette sidste hovedafsnit forekommer mig heller ikke fuldt tilfredsstillende. Efter nogle kapitler, der skildrer baggrund og udvikling frem til midten af 1830'erne, da den første slesvigske stænderforsamling træder sammen og stiller fattigplejen under debat, følger et kapitel, der belyser selve forhandlingerne i stænderne og deres resultat, nemlig fattigforordningen af 1841. Når disse begivenheder er skildret, tager forfatteren os påny tilbage til perioden 1815 og årene derefter, idet han har et kapitel vedr. regeringens stilling til det lokale fattigvæsen i disse år samt en redegørelse for opførelsen af de nymodens fattiggårde og ideologien bag dem. Det forekommer mig, at der i disse to kapitler er så meget stof, der forklarer de slesvigske stænderdeputeredes holdning under forhandlingerne i 1836. Det burde derfor være bragt før og ikke efter denne debat.

Når man lægger bogen fra sig, sidder man tilbage med det indtryk, at fattigvæsenets organisation i de sønderjyske købstæder gennem hele den her behandlede periode formede sig helt uden forbindelse med den øvrige del af monarkiet. Man møder af og til i en bisætning en bemærkning om, at forholdene i kongeriget var så helt anderledes. Dette skal ikke bestrides. På den anden side er det dog vitterligt, at der fx. i det almindelige syn på samfundets nødlidende var en vis overensstemmelse, og at der i reaktionen fra borgerskabets side overfor samfundets nødlidende kan drages visse paralleller. Det var ikke blot i Sønderjylland, at man forsøgte at skaffe de fattige arbejde ved at anlægge spindrier eller forsyne dem med råmaterialer til hjemmeforarbejdning, og man kender også i kongeriget både forbud mod ægteskaber mellem fattige, beslaglæggelse af deres ejendele til fordel for fattigkassen og offentlig bortlicitation af børn for blot at nævne enkelte lighedspunkter.

Når dette er bemærket, skal det imidlertid endnu engang siges, at arkivar Henningsens bog ikke blot udfylder et hul i vor viden om det sønderjyske fattigvæsen i en lang og vigtig periode, men at den også bidrager i høj grad til at belyse samspejlet mellem de lokale myndigheder og den befolkning, som man var sat til at administrere, og de vanskeligheder landets overordnede myndigheder så sig stillet overfor, når det gjaldt om at kontrollere, at givne lovbud også blev fulgt efter lovgiverens hensigt. Det danske monarki var ganske vist, tror man, en centraliseret enhedsstat, men ikke alene var der store forskelle mellem de enkelte rigsedele, men også inden for disse kunne forholdene på vigtige samfundsområder variere stærkt fra sted til sted, i høj grad afhængig af traditionen på stedet og de lokale myndigheders og enkeltborgeres initiativ og virkekraft.

Harald Jørgensen

Aage Rasch: Ejderkanalen.

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 1978. Nr. 49. 147 s. ill.

Med det nu posthumt udkomne værk af overarkivar i Rigsarkivet Aage Rasch, som omkom ved flyveulykken den 14. november 1972, da et dansk passagerfly styrtede ned under indflyvning til Dubai ved Den persiske Bugt, har den danske litteratur om Slesvigs og Holstens samfærdselsgeografiske betydning fået en meget værdifuld forøgelse. Ganske vist dækkes bogens titel – »Ejderkanalen« – ikke helt af det, som bogen bringer, idet denne – foruden den debat, der gik forud for bygningen af kanalen – næsten udelukkende omhandler det arbejde, som skabte »Den slesvig-holstenske Kanal« – kanalens officielle betegnelse indtil 1853, da man fra ejderdansk side foranledigede, at kanalens rette navn for fremtiden skulle være »Ejderkanalen«.

Rasch nævner ikke de tanker om en kanalforbindelse mellem Nordsøen og Østersøen, der havde været fremsat i det 16. og 17. århundrede. De ældste planer, som han omtaler, er dem, som den tyske økonomiske forfatter v. Justi fremsatte i et skrift, der blev udsendt i 1761. Justi nævner her to muligheder for anlæg af en sådan kanal, nemlig 1) fra byen Slesvig til Husum og 2) fra Flensborg til egnen omkring Tønder. Det er kun meget løseligt, at Justi omtaler disse planer, men Rasch har sikkert ret i, at Justi's skrift satte liv i drøftelserne om bygningen af en kanal, »der i modsætning til alle andre i datidens Europa skulle være »bekvem« for store skibe«. En af dem, der gik stærkt ind for kanalspørgsmålet, og som i den kommende tid blev en drivende kraft i bestræbelserne for bygningen af en kanal, var landgreve Carl af Hessen, der i 1768 blev statholder i hertugdømmerne.

Den vel nok vigtigste begivenhed, der »beredte jordbunden« for kanalspørgsmålet, var, at det i årene 1767–1773 omsider lykkedes at nå til enighed med Rusland om en afgørelse af det gottorpske spørgsmål. Dermed var Danmarks besiddelse af Slesvig blevet fast betrygget, og samtidig var der blevet lagt et grundlag for et voksende fællesskab mellem de to hertugdømmer, som nu sammen med Danmark og Norge udgjorde det danske monarki. Og dermed begyndte en ny periode. Regeringens mål måtte herefter være at arbejde på en sammensmeltning af rigets dele, og som et led i disse bestræbelser kunne kanalspørgsmålet sandsynligvis indtage en vigtig stilling.

Fra København fik Carl af Hessen godkendelse af at lade sin nære medarbejder, ingeniørofficeren Joh. Theodor Wegener udarbejde en kanalplan. Denne plan, der blev forelagt i 1774, gik ud på, at der skulle bygges en kanal, der fra Husum skulle føres over Hollingsted til Slien og videre til Ekernførde. Wegener gik ind for, at kanalen skulle anlægges uden kammerluser, men han mente dog, at der af hensyn til højvandet ved Husum skulle bygges »flod-sluser« der.

Carl af Hessens og Wegeners projekt fik en meget blandet modtagelse. Der blev således peget på, at det mest havde beskæftiget sig med den tekniske side af sagen, og kun anført mere almindelige betragtninger over denne kanals nytte for

handelen. De betænkninger, der blev udfærdiget om kanalsagen, var ikke meget opmuntrende; 5 af dem gik klart imod en kanal med 16 fods (ca. 4 m) dybde, 5 fandt projektet for dyrt, 4 udtalte bekymring for Sundtolden og 2 mente, at kanalen ville blive til direkte skade for den danske handel. Blandt de afgivne betænkninger, kom den fra skatmester H. C. Schimmelmann med det vægtigste forslag til en anden linieføring end den, der var blevet foreslået, og i tiden derefter blev der så fremsat adskillige forslag til kanallinier. Der nævntes således en linie fra Kiel over Rendsborg og floden Stør til Elbmundingen og en anden, der skulle gå fra Ekernførde over Witten sø, Rendsborg og Stør til Elben. Som et vigtigt punkt var det under debatten blevet fremhævet, at kanalen i det lange løb ville kunne betale sig, hvis handelen mellem egnene ved Nordsøen og ved Østersøen kunne ledes udenom Hamborg. Resultatet af de mange forhandlinger, som Rasch's grundige fremstilling giver et meget interessant billede af, blev så, at kommissionen indstillede, at kanalen Holtenau-Tønning måtte blive bygget, og det tilføjedes yderligere, at arbejdet måtte falde i to dele, nemlig gravning af den egentlige kanallinie fra Holtenau til Rendsborg og derefter uddybning af Ejderen. Det blev så senere bestemt, at denne uddybning skulle være sådan, at der overalt ville være en dybde på $8\frac{1}{2}$ fod (ca. 2,60 m), hvilket ville betyde at skibe på 40–50 kommercelæster (80–100 t) ville kunne gå igennem kanalen.

Efter at Rasch i en noget for omstændelig redegørelse har behandlet »De teknisk-teoretiske forudsætninger« for kanalbyggeriet – og der endog kommer ind på en beskrivelse af nivelleringsinstrumenter samt af »loven om væskers og især vands natur« og om beregning af vands strømningshastigheder – følger i næste kapitel en udførlig beskrivelse af, hvorledes kanalbyggeriet skred frem i de enkelte år fra 1777, da det egentlig kanalbyggeri begyndte, og til 1784, da kanalen kunne indvies. Der ligger et overmåde stort og meget dygtigt arbejde til grund for den indgående beskrivelse af byggeperioden. Denne fremstilling er i overvejende grad bygget på dybtgående studier i Landesarchiv Schleswig-Holstein og i Rigsarkivet.

Man må desværre konstatere, at læsningen af dette vigtige afsnit ikke lettes ved de kort fra 1784, som bogen bringer. Dette gælder især fig. 14, der er en formindsket gengivelse af det kort over kanalstrækningen, som findes i Bruÿn: »Aufforderung an meiner Mitbürger zur Theilnehmung an dem Canal-Handel«. Kortet i Bruÿn's bog fremtræder klart og smukt i målestokken ca. 1:400.000, men det har ikke kunnet tåle den nedsættelse til målestokken ca. 1:800.000, hvori det bringes i Rasch's bog. Nedsættelsen har medført, at det faktisk er umuligt at læse de stednavne, der nævnes i beskrivelsen af kanalbyggeriet. Heldigvis er det noget lettere at læse stednavnene på det andet – todelte – kort fra 1784 over kanalstrækningen, da målestokken her – og det gælder navnlig kortet over kanalstrækningen Holtenau-Rendsborg – er betydelig større end for det ovennævnte korts vedkommende.

Med hensyn til spørgsmålet om kort må det iøvrigt beklages, at man ved udgivelsen af Rasch's bog har undladt at bringe et oversigtskort over de forskellige kanallinier, der blev foreslået under debatten om, hvor det var mest formålstjenligt at bygge en kanal. Der nævnes ved omtalen af disse kanalliniers

forløb et stort antal lokaliteter, som man mente, at kanalen skulle gå igennem, og da en hel del af disse lokaliteter, er så små, at det er vanskeligt at finde dem på lettere tilgængelige kort, ville en kortskitse med kanalprojekterne have været særdeles nyttig.

Medens der således kan være et og andet at bemærke angående bogens kortmateriale, må man sige, at der ikke er sparet på pladsen til de iøvrigt smukke og instruktive planer over sluseanlæg og nogle af de anvendte maskiner. Der er således et morsomt billede af en muddermaskine, og teksten bringer en udførlig forklaring af denne maskines anvendelse.

De ovenfor nævnte indvendinger rokker dog ikke ved den kendsgerning, at vi i Rasch's bog om Ejderkanalens bygningshistorie har fået et værk, der ved den dygtighed, hvormed det store stof er bearbejdet, og ved det meget omfattende noteapparat, vil danne et fortræffeligt grundlag for videre studier af dette meget interessante og i sin tid enestående kanal anlæg, og de studier, der nu må blive tale om, må især være kanalens betydning for handel og samfærdsel. Disse områder kommer Rasch faktisk ikke ind på i »Ejderkanalen«. »Hvad det økonomiske resultat af den [Ejderkanalen] blev, og hvorledes man så på dette, skal vi senere komme ind på«, skriver Rasch i slutningen af bogen (p. 128). Læsningen af »Ejderkanalen« gør, at man med stor forventning ville have set frem til Rasch's behandling af denne side af kanalens historie. Men det skulle altså ikke blive ham, der kom til at skrive derom. Man må nu håbe, at dette arbejde må blive taget op og blive gennemført på samme måde som den, hvori Rasch's bog er skrevet, således at det samlede værk kommer til at stå som et varigt minde om den store plan, som en betydelig forsker havde udtænkt, og hvis første del han udarbejdede på en så udmærket måde.

N. H. Jacobsen

Bognyt

Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå 1978. Godsarkiver.

De augustenburgske og gråstenske godser, 76 sider. Mindre godsarkiver, 79 sider.

Landsarkivet har i 1978 udsendt to registranter omfattende godsarkiver, hvoraf den vedrørende de augustenburgske og gråstenske godsarkiver er meget righoldig og foruden godserne i almindelighed og hertugfamilien registrerer arkivalier fra enkelte sogne, f.eks. om kirken og dens præster, skoleforhold og møller, om brandvæsen, medicinalvæsen, militærvæsen, jordebøger med meget mere.

Registranten over de mindre godsarkiver - Grøngrøft, Kiding, Ladegård, Lindeved, Revsø, Rønhave, Sandbjerg, Skovbølgård, Solvig, Stenderupgård, Stoltelund, Trøjborg og Årup - er for de enkelte godsers vedkommende af forskelligt indhold, f.eks. rummer arkivet fra Stenderupgård, Sønder Stenderup sogn i Nørre Tyrstrup herred, bl.a. 20 pergamentbreve fra 1519 til 1654 og tre pakker arkivalier fra 1544 til 1873, bl.a. vedr. udskiftningen i Stenderup. Det mest righoldige er arkivet fra Trøjborg, hvis registrant omfatter 20 af hæftets 79 sider.

O. C.

Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå 1978

De nordslesvigske amtsbaner. 129 sider.

Gennem de sidste mange år har interessen for veteranbaner og dermed også for jernbanernes historie været stærkt stigende. Det er derfor blevet hilst med glæde, at der i 1978 er udsendt en registrant over landsarkivets arkivalier vedrørende de nordslesvigske amtsbaner. Det er ikke alene banernes historie, man her vil finde oplysninger om, men også om de mange lokaliteter, banerne kørte igennem. Registranten omfatter 129 sider, hvoraf 90 vedrører Åbenrå amtsbaner, der har det bedst bevarede arkiv og bl.a. rummer en stor samling af kort. De efterfølgende 36 sider omfatter Sønderborg amtsbaner, der også indeholder et omfattende materiale, medens der af Haderslev amts jernbaners arkiv, der lå på banernes hovedkontor i stationen på Jomfrustien i Haderslev, som efter

banernes nedlæggelse i 1939 senere overgik til Rute-Automobil-Aktieselskabet for Haderslev Amt og By, kun er meget lidt bevaret.

Det bevarede arkiv rummer bortset fra et bind med regnskaber 11 pakker fra tiden efter 1920, specielt sager vedrørende likvidationen. Det skal bemærkes, at der i landsarkivet også er mulighed for at finde oplysninger i landrådsarkivet og i kredsudvalgets arkiv, men endvidere er der i Haderslev rådstuearkiv en del arkivalier vedrørende anlæg og udbygning af banerne og vedrørende stationerne i Haderslev by. Haderslev byhistoriske arkiv har af private fået skænket en del arkivalier, der har relation til amtsbanerne, bl.a. et bind med Betriebsvorschriften (driftsreglementer) nr. 1 til nr. 35 fra 1898 til 1914 (nr. 28 mangler) med tillæg, ligesom der i otte privatarkiver findes andre aktstykker vedr. banerne (register forefindes).

O. C.

Gerhard Kraack: Die Flensburger Geburtsbriefe. Auswanderung aus Flensburg 1550-1750.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 26, Flensburg 1977. 229 s.

Ved fødselsbreve forstås i ældre tid en slags fødselsattester, der kunne udstedes af byforvaltningen til privatpersoner efter ansøgning. Et fødselsbrev kunne være nødvendigt til talrige formål, især når man udvandrede fra byen. Mange fødselsbreve udstedtes således til håndværkere, der skulle optages i lav, til folk, der ville søge borgerskab, til købmænd, der ville slå sig ned i det fremmede etc., og fødselsbreve kunne også være nødvendige som legitimation i arvesager. Fra Flensburg er der overleveret lidt over 800 fødselsbreve fra tiden 1574-1739, helt overvejende i form af kopier og protokoloptegnelser i byens arkiv. Dette store personalhistoriske materiale har Dr. Otto Schütt, den tidligere stadsarkivar i Flensburg, arbejdet med i årevis; men først nu er arbejdet ført til en afslutning af Dr. Gerhard Kraack, Flensburg. I bogen gengives det personalhistoriske hovedindhold af alle de kendte flensborgske fødselsbreve, og undertiden har udgiveren tilføjet supplerende oplysninger fra andre kilder. Fødselsbrevene anføres i kronologisk orden; men et person- og stedregister letter brugen af dem. Desværre er der ikke udarbejdet et register for de forskellige erhverv. Det kunne ellers have lettet brugen af bogen for den, der ønsker at anvende bogen i erhvervs- og socialhistorisk sammenhæng. Til udgivelsen er føjet et fyldigt indledningskapitel, hvor Gerhard Kraack bl.a. på grundlag af de kendte fødselsbreve redegør for udvandringen fra Flensburg 1550-1750 med hovedvægten lagt på, hvem der rejste hvorhen, og hvilke flensborgere der har gjort sig gældende og er blevet kendt andetsteds. Undersøgelsen vidner om flensborgernes mobilitet og om social bredde i udvandringen; men i øvrigt forsøger forfatteren kun i meget ringe grad at placere og diskutere resultaterne i sammenhæng med den almindelige økonomiske og befolkningsmæssige udvikling. Det vigtigste må

imidlertid være, at fødselsbrevene nu er blevet tilgængelige for forskningen i en både grundig og kyndig udgivelse.

D. A.

Peter Kall: Das Zollwesen in Flensburg und im deutsch-dänischen Grenzgebiet.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 28, Flensburg 1978. 212 s., ill.

Det flensborgske toldvæsen har en central placering i landsdelens toldhistorie, og denne bog er det første forsøg på at give en samlet skildring heraf fra middelalderen og frem til slutningen af 1977. Forfatteren har selv været toldembedsmand, og hans bog er frugten af en mangeårig beskæftigelse med emnet. Hovedvægten i hans fremstilling er lagt på tiden 1867-1977; men også fra den ældre tid har forfatteren samlet en hel del materiale ved omfattende studier i lokal- og centraladministrationens arkiver. For den nyeste tids vedkommende har han desuden fået en del oplysninger ved samtaler og brevvekslinger med toldembedsmænd. Desværre er det blevet en noget tung og detaljemættet fremstilling, hvor hovedvægten er lagt på administrationshistorien i snævrere forstand og på de ledende toldembedsmænds personer. Det bør dog fremhæves, at der fra tiden efter 1945 også meddeles træk af mere almen interesse; men ellers vil denne grundige bog have sin største værdi som opslagsbog, også for personal- og lokalhistorikere, hvis arbejde lettes af et person- og et stedregister.

D. A.

Karl Weigand: Flensburg Atlas.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 27 Flensburg 1978.

Med det nu foreliggende atlasbind på 64 sider, rummende kort, fotos, oversigts-tegninger og diagrammer har Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte afrundet det arbejde, der blev påbegyndt i 1966 med Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt (skrifter nr. 17), fortsat i 1972 med Flensburg in Geschichte und Gegenwart - Informationen und Materialien (skrifter nr. 22) og i 1975 med billedbindet Flensburg - Einst und jetzt (skrifter nr. 24).

Atlasset, der er udarbejdet af professor Karl Weigand med Hans Clausen som kartograf, knytter sig ret nøje til ovennævnte publikationer og vil blive fulgt op af et temahæfte, der vil give indfaldsvinkler i undervisningssituationer. Dr. Weigand har altid interesseret sig stærkt for hjemstavnsundervisningens placering i skolernes geografiundervisning, og dette synspunkt har da også været afgørende for nærværende binds udformning. Mens man vanskeligt kan se seriens tidligere publikationer brugt uformidlet i skolernes undervisning, foreligger der her stof, der er umiddelbart egnet. Det vil på den anden side set bevirke, at den almindeligt historiske interesserede læser ved første øjekast kan føle atlasset lidt

naivt anlagt. Et nærmere studium vil dog vise, at atlas rummer et væld af oplysninger om byen: beboelsesforhold, trafikvejenes, i moderne tid grænsehandelens betydning for byen er nogle af de emner, der belyses. Man ser, hvorledes befolkningen er placeret efter sociale kriterier og får f.eks. indblik i de aktuelle synspunkter for bysanering.

Den danske befolkningsdels tilstedeværelse markeres klart og objektivt i materialet.

Fotoarbejdet er udført af Gerd Remmer og bogens fremstilling af Severin Schmidt, Graphische Werke. Det er blevet en smuk bog, som alle parter har ære af.

K. F.

Henning Nielsen: Dansk udenrigspolitik 1875–1894 med særligt henblik på beslutningsprocessen.

Odense Universitetsforlag 1977. 212 s., ill.

Denne bog om dansk udenrigspolitik i Estrups regeringsperiode er en bearbejdet guldmedaljeafhandling fra Odense Universitet i 1975. Med året 1894 begynder Troels Finks banebrydende arbejder om dansk udenrigspolitik, der længe har trængt til at blive fulgt op af en tilsvarende fremstilling af tiden forud. Henning Niensens bog er et meget vellykket forsøg herpå; dog kan hans bestræbelser for at afgrænse emnet til beslutningsprocessen virke lidt kunstige, når man beskæftiger sig med en periode, hvor udenrigspolitikken tilsyneladende bestemtes af nogle få personer. Samspillet mellem dem udredes grundigt, og Henning Nielsen kan på mange måder korrigere og nuancere Viggo Sjøquists værk om udenrigsministeriets direktør Peter Vedel, der udkom 1957–62. I modsætning til Sjøquist har han benyttet Estrups privatarkiv, der hidtil har været anset for ødelagt. Det er blevet en letlæst fremstilling med mange gode ræsonnementer og bygget på et stort kildemateriale. Nordslesvigsspørgsmålet og dermed forholdet til Tyskland var periodens centrale udenrigspolitiske problem, og man får en grundig og overbevisende redegørelse for den danske regerings reaktioner på denne problematik og af forholdet mellem indenrigs- og udenrigspolitik. Det er en bog, der fortjener opmærksomhed også uden for fagfolks snævre rækker.

D. A.

Hans Lassen Jørgensen: ... men til sidst sejrede kammeratskabet. En sønderjydes frontoplevelser fra første verdenskrig.

Lohses Forlag. Fredericia 1978, 114 sider. ill.

Hans Lassen Jørgensen, der er født i 1899, var fra et blakket hjem. Faderen, der var kommuneformand, må have været tysksindet; sønnen kalder ham slesviger. Faderen stemte dansk i 1920, han havde en udpræget retfærdighedssans og forklarede grundlaget for stemmeafgivningen således: »Jeg føler, at det er retfærdigt ... og efter Guds vilje«; moderen var fra Søst og kunne ikke ret meget tysk. Jørgensens ældre broder var tysksindet; han gik ned med en ubåd i 1917.

Jørgensen skriver om sig selv, at det først var i fangenskabet, da han mødte en dansk-amerikaner, at det gik op for ham, at han var dansk. Hans danskhed blev styrket efter mødet i 1919 med den tyske seminarieførstander i Haderslev, og den udvikledes under det treårige ophold på Haslev seminarium. Efter lærer-eksamen i 1922 fik Jørgensen sit virke ved den danske skole i Nord- og Sydslesvig gennem næsten 60 år. Bogen bygger på, hvad Jørgensen gennem de mange år har fortalt sine elever i skolen og på de foredrag, han gennem 30 år holdt i foreninger.

Han blev indkaldt i juni 1917 og var rekrut i Karlsruhe. Han fortæller, at det var rart at komme dertil og ikke til et eller andet sted i Preussen, idet rekrutterne blev mere menneskeligt behandlet i Karlsruhe. I begyndelsen af 1918 kom han til fronten; først dog i en 6-7 uger til en øvelsesplads i Belgien, hvor preussiske officerer gjorde soldaterne livet surt. Som en rød tråd går det gennem bogen, at Jørgensens kristne livssyn har hjulpet ham gennem den svære tid. Fra marts gik det løs for alvor, hvorefter vi hører om angreb med gas og flammekastere, om bajonetangreb m.v. Jørgensen bliver let såret, får ophold på et lazaret i en stor sal med mange også meget hårdt sårede; vi hører om forholdene på lazaretet, om dettes rømning, om vandringer tilbage til nærmeste feltbane, der blev bombarderet, om hvordan det påny gik ud til fronten, om kampe ved Verdun, om tilfangetagelse og om forholdene i amerikansk fangenskab. Under fangenskabet fortalte en amerikansk soldat, der stammede fra Bornholm, at Sønderjylland ville få en afstemning. Endelig gik turen i juli 1919 hjem til Danmark, og på bogens sidste 20 sider berettes bl.a. om optagelsen på seminariet i Haslev.

O. C.

Kai Edvard Larsen: De mange dage. Erindringer.

Wøldikes forlag. 1978. 181 s.

Kai Edvard Larsen, der fra 1919 som journalist, fra 1931 som ansvarshavende redaktør var knyttet til Dybbølposten, har delt sine erindringer op, så den ene halvdel omfatter barndom og ungdomstid, den anden perioden i Sønderborg. Bogen er helt igennem fængslende, ofte fornøjelig læsning, velopløst fortalt, underholdende med dens drengestreger, men også med strejf af alvor, og der tegnes et interessant tidsbillede af livet i provinsbyen Århus. De første journalistiske erfaringer gjorde forfatteren på Holbæk Amts Avis, hvor samtidig Nis Petersen virkede. Det føles altid behageligt, når som her, i memoirer mødet med senere berømtheder skildres nøgternt.

For nærværende årbøgers læsere vil naturligvis læsningen af bogens sidste halvdel være mest spændende. Vi møder her et stort persongalleri, der iøvrigt er katalogiseret i et afsluttende navregister. Med få streger er der tegnet et billede af den enkelte, ofte i anekdotisk form, men alligevel rummende en sikker vurdering.

En levende skildring er givet af I. P. Nielsen og hans samarbejde med kronprinsesse Ingrid i Sønderjysk Hjælpefond. Afsnittet »I den sønderjyske presses tjeneste«, giver en vurdering af, hvorfor det gik, som det gjorde, inden for den sønderjyske bladverden; her er værdifuldt stof til sønderjysk pressehistorie. –

Sønderborg, sønderborgere og Borgerforeningen er taget på kornet. Bogens bedste historie findes på side 133-135. Den må man læse. -

Bogen efterlader sin læser med en fornemmelse af, at forfatteren somme steder har pålagt sig selv for megen stringens. Der må være meget endnu, der kan gives os i kronik eller artikelform.

K. F.

Erinnerungen des Revaler Stadthauptes Thomas Wilhelm Greiffenhagen.

Udg. af Arved Freiherr von Taube og Karl Johann Paulsen (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft Bd. 1). Verlag Harro v. Hirschheydt, Hannover-Döhren 1977. 209 s.

Thomas Wilhelm Greiffenhagen (1821-90) har indskrevet sit navn i Balticums historie som overborgmester i Reval (Tallin), afskediget 1885 på grund af sin modstand mod indførelse af russisk som sagsbehandlingssprog. Han er født i Arkhangelsk som søn af Samuel Heinrich G., organist ved den reformerte kirke i byen, og Adolphine Dorothea v. Brincken, datter af Adolph Rudolph v. B., rektor i Haderslev, senere sognepræst i Vonsbæk. Faderen døde allerede 1829, og moderen rejste derefter med børnene til sine slægtninge i Haderslev. Der tilbragte G. sine opvækstår, indtil han i 17-års alderen som russisk undersåt sammen med sin broder Moritz vendte tilbage til Rusland for at studere retsvidenskab i Dorpat. Senere fortsatte han sine studier i Tyskland, blev efter sin tilbagevenden embedsmand i Estland og begyndte en livsbane, som førte ham frem til overborgmesterposten i Reval.

Hans erindringer indeholder mange familiehistoriske oplysninger og en indgående skildring af forholdene i Haderslev før den første slesvigske krig. G. boede i begyndelsen hos bedstemoderen i Badstuegade, senere fik familien en lille lejlighed i Slotsgade. De levede under ret fattige forhold, pensionen var lille, og der skulle tjenes ekstra ved undervisning og håndarbejde. G. beretter om sin skolegang, sine daglige pligter og familiens omgangskreds, senere om sin lærlingetid på Løve-Apoteket. Han skildrer dagliglivet i Haderslev, fortæller om små og store begivenheder og kommer også ind på det nationale spørgsmål, idet han fremhæver, at alle var kongetro. Først i slutningen af sit ophold fik han indblik i nationale modsætninger, som for hans vedkommende førte til en bekendelse til tyskheden, som han senere så stærkt hævder. På grund af det personal- og kulturhistoriske indhold er dette afsnit om Greiffenhagens barndoms- og ungdomsår i Haderslev (1829-39) af væsentlig interesse for sønderjysk historie.

V. H.

Een for alle - alle for een. Aabenraa frivillige Brandværn i hundrede år 1878- 18. juli - 1978.

Åbenrå 1978. 99 s., ill.

Især i 1870'erne inspirerede de tyske myndigheder til oprettelse af frivillige brandværn over hele Slesvig-Holsten i en erkendelse af, at de eksisterende,

kommunale tvangsbrandværn ikke fungerede tilfredsstillende. Ad frivillighedens vej lykkedes det at skabe mere effektive brandværn, hvoraf mange består den dag idag, bl.a. i Åbenrå. Et forfatterkollektiv har udarbejdet dette velillustrerede skrift om det frivillige brandværn i Åbenrå, om et almennyttigt borgersamvirke på tværs af nationale og til dels sociale skel. Som kildemateriale har værnets forhandlingsprotokoller og nogle skriftlige optegnelser fra afdøde brandkaptajn Peter Petersen været til rådighed samt naturligvis den mundtlige tradition. Bogen giver et ret udførligt rids af den historiske udvikling med hovedvægten på de organsatoriske forhold og slutter med et overblik over brandværnets nuværende status.

D. A.

Sønderjysk Teaterforening 1929–1979 ved Marguerite Hahnemann.

P. J. Schmidt, Vojens, 1979. 15 s.

Et hæfte af meget beskedent omfang, men meget væsentligt indhold. Marguerite Hahnemann redegør her for Sønderjysk Teaterforenings virksomhed på de små spillesteder, en imponerende indsats fra 1930, til tilskuddet til de små spillesteder bortfaldt med abonnementsordningen i 1975.

Vist de fleste, der har boet i Nordslesvig i disse år, må have en mindere klemme ved læsningen af oversigten over turneer, indledt med Thorkild Roose som oplæser i 1930. Nær kontakt med sognets beboere såvel under optræden som gennem den private indkvartering var kunstneres løn gennem disse år; primitivitet måtte de tage med. At turneerne var centrale begivenheder i datidens forsamlingshusliv, erindrers man. Mange steder savnes de nu.

K. F.

Det blandede Distrikts Landboforening. Festskrift til 125 års jubilæet 16. februar 1979.

Vestkystens bogtrykkeri. 187 s., ill.

Bogens første 118 sider er et fotografisk optryk af 100 års-bogen fra 1954, der var forfattet af Cornelius Schmidt og Søren Nissen under medvirken af Nicolai Svendsen. Dens nye del er redigeret af redaktør Edvard Sørensen.

Mens første del var stærkt præget af de nationalpolitiske brydninger omkring foreningen, bliver det den rent erhvervsmæssige udvikling inden for landbruget, der præget skildringen af de sidste 25 år. Edvard Sørensen giver et samlet overblik, og foreningens konsulenter fortæller om arbejdet på hvert sit felt, suppleret af forstander Lorens Hansen, der fortæller om statens marskforsøg, og Kjerstine Dahlmann, der beretter om husholdningsforeningen. Den enorme ændring inden for landbruget er her fastholdt. Landbruges tal er på de 25 år blevet næsten halveret, landbrugsmedhjælperne er blevet erstattet af maskiner og teknik. Bogen følger med professionel kyndighed op, hvad landbrugets industrialisering har betydet for den enkelte og egnen.

K. F.

Arne Frees Christiansen: Vejstrup Kirke, sogn og menighed gennem 100 år.

Konrad Jørgensens bogtrykkeri, Kolding 1978. 28 s., ill.

I anledning af 100-året for, at Vejstrup sogn fik egen præst, har den nuværende indehaver af embedet, provst Arne Frees Christiansen udgivet dette nydelige lille hæfte, hvori der på baggrund af trykt og utrykt materiale berettes om kirken og udførligere om præsterne og kirkens funktionærer gennem de 100 år. Hæftet afsluttes med korte notater om forsamlingshus, ungdomsskole og Skamlingsbanken.

På de få sider er det lykkedes at samle en række interessante iagttagelser vedrørende såvel enkeltpersoner som livet i sognet.

K. F.

Oluf Bang: Historiske skitser fra Dybbøl og omegn.

1977. 54 s., ill. Udgivet af Andreas Clausens Boghandel, Sønderborg.

Dybbøls sognepræst i tiden 1941–1963 Oluf Bang var meget aktiv også i historisk henseende. Meget af det stof, han publicerede i kirkebladet for Dybbøl sogn, og som blev samlet i et hæfte: Pastor Bangs historiske optegnelser er indgået i den store Dybbøl sogns historie. Herudover arbejdede pastor Bang også i friere form med historien og ydede igennem en årrække bidrag til »Jul i grænseland«. På årsdagen for hans død 11. november 1977 udgav hans børn fem udvalgte historiske skitser herfra. De henter deres stof fra Dybbøl, Vester Sottrup, Snogbæk og Nybøl og kan til eksempel være en udmærket baggrund for besøg i de tre kirker, de omfatter.

K. F.

Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als 1850–70

135 s., ill. Udgivet af Andreas Clausens Boghandel, Sønderborg.

Den kendte pædagog Bertha Hahn, mangeårig bestyrer af Nathalie Zahles skole, udsendte i 1913, 65 år gammel ovennævnte erindringer fra sine barndoms- og første ungdomsår i Sønderborg.

Det er fortjenstfuldt, at de er blevet genoptrykt; de er i usædvanlig grad velskrevne og rummer et væld af enkeltiagttagelser fra by og land i en stærkt bevæget tid. For den, der interesserer sig for de nationalpolitiske fasers kronologiske fremrykning i landsdelen, er der meget stof at hente.

Bertha Hahn fortæller kun lidt om familie og slægt. Det har museumsinspektør Jørgen Slettebo rådet bod på i indledning og i noter, hvor der også gives en række andre baggrundsoplysninger for teksten.

K. F.

Noter og Nyt

H. Hejselberg Paulsen
28.2.1905 – 26.11.1978

I en alder af 73 år døde tidligere sognepræst, dr. theol. H. Hejselberg Paulsen søndag d. 26. november 1978, og dermed har vi på ny måttet tage afsked med en af Historisk Samfunds støtter og gode medarbejdere gennem årtier.

H. Hejselberg Paulsen var født i Østerløgum d. 28. februar 1905 som søn af gårdejer Bertram Paulsen, en indsigtfuld og betydende landmand. Som eneste søn var det meningen, at han skulle have overtaget fædrenejgården. Hans hu

stod imidlertid til læsningen, og efter privat forberedelse blev han da som 17-årig optaget i Haderslev Katedralskoles klassisk-sproglige gymnasium, som han dimitteredes fra med studentereksamen 1926. Han vaklede en tid mellem, om han skulle studere historie eller teologi, og han var indskrevet ved Københavns Universitet både som stud. mag. og stud. theol. Det blev dog teologien, der sejrede, og efter embedseksamen 1932 blev det præstegerningen, der blev hans levebrød. Han var fra 1933 først ordineret medhjælper i Skrydstrup hos den meget historisk interesserede pastor M. H. Nielsen, hvis syn på dette tidspunkt var stærkt svækket, og han efterfulgte ham som sognepræst 1935. Da tyskerne i 1944 beslaglagde det meste af Skrydstrup sogn til flyveplads, måtte han sammen med menigheden forlade sognet. Menigheden blev spredt for alle vinde, medens han overtog det vakante embede i Fjelstrup, som han varetog indtil pensioneringen i 1977. Som emeritus boede han i Haderslev.

Dette er i al korthed de ydre rammer for hans virksomme og rige liv som præst og forsker. Det var vel nærmest selvfølgelig, at han som teologisk student havde valgt et emne fra den sønderjyske kirkehistorie til speciale – oplysningstiden 1773–1817. Efter embedseksamen arbejdede han med støtte fra Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse videre med emnet, og resultatet af disse studier, som også førte ham til Staatsarchiv i Kiel, blev en serie afhandlinger i Sønderjyske Årbøger 1933–38, hvori meget nyt materiale blev fremdraget, og som iøvrigt burde have været udsendt i bogform. Det var en af landsdelen unge, som nu var begyndt et omfattende historisk forfatterskab. Som han selv skriver i sin doktorbiografi, blev opholdet hos pastor M. H. Nielsen i Skrydstrup meget inspirerende og givende for ham. Han hjalp den næsten blinde præst med at få afrundet studierne over det slesvigske fattigvæsens historie, og dette samarbejde i forbindelse med en udpræget slægtsfølelse har vel nok været baggrunden for arbejdet med udgivelsen af den store bog: Sønderjyske Slægter, 1941, en noget misvisende titel for en skildring af den historiske udvikling i hærvejsognet Østerløgum, kombineret med meget omfattende gård- og slægtshistoriske oversigter. Han kunne ved udarbejdelsen af denne bog benytte sin tipoldefaders, pastor P. Kiers helt enestående samlinger vedrørende Østerløgum sogn, som nu for hovedpartens vedkommende opbevares på landsarkivet, og han gjorde herved et betydeligt landbrugs- og personalhistorisk materiale kendt for en større kreds.

Også fremover blev det både kirkehistorien og landbrugshistorien, han dyrkede – man kan næsten sige lidt på skift, dog med overvægt til kirkehistorien. Det var iøvrigt rige arbejdsår i Skrydstrup. Han skrev 1942 en afhandling til Jyske Samlinger om landskabsstudier, skrev den åbenråske sparekasses historie og leverede bidrag om Skrydstrup sogns historie til Ribe Stifts Årbog 1945. I de følgende år var han optaget af indsamling af stof til og redaktion af det populære værk: Den nordslesvigske Kirke I–II, 1945–48, som navnlig har værdi ved, at der her bringes oplysninger om præsterne fra fremmedherredømmets tid. De almindelige oversigter, som indleder de to bind skrev han selv. Han redigerede endvidere Slesvigs delte Bispedømme, 1949, et festskrift i anledning af Slesvig bispedømmes 1000-års jubilæum 1948. Selv skrev han heri det betydningsfulde afsnit: Fra skolebæk til prædikestol, der bl.a. handler om præsternes afstamning

og uddannelse samt om kirkesproget. Alt imens han påbegyndte forarbejderne til sin disputats, fik han tid til at levere bidrag til Flensborg Bys Historie, til Kirkehistoriske Samlinger og Sønderjyske Årbøger. En enestående, næsten rastløs flid prægede ham i disse år, og hans videnskabelige indsats kulminerer 1962 med disputatsen: Sønderjysk Psalmesang 1717–40, som udkom i Historisk Samfunds skriftrække. Det er en videnskabsmands lod, at fremsatte synspunkter ofte må ses kuldkastet af nye undersøgelser, og de af H. Hejselberg Paulsen i hans disputats fremførte udredninger har da heller ikke alle kunne holde for andre forskeres kritik. Det er imidlertid hans store fortjeneste, at han har fremlagt og henvist til et stort og til dels hidtil ukendt kildemateriale, som kan danne grundlaget for nye studier over sønderjysk ånds- og kulturhistorie i 1700-årene.

En alvorlig sygdomsperiode med en stor operation svækkede hans arbejdsevne nogle år, men der kom snart nye arbejder fra hans hånd. Sammen med provst Holdt udgav han 1968 i oversættelse tipoldefaderen Peter Kiers: *Min Rejse gennem Jordelivet*, og han leverede flere bidrag til *Sønderjyske Historikere*, 1976. Men mest var han i de senere år optaget af studier over Peter Skaus og Hans Lassens virke i den store og meget betydningsfulde sag om afløsningen af realbyrderne. Forstudier er publiceret i *Sønderjysk Månedsskrift* 1978, men han nåede ikke at få et stort værk om den ældre beskatning og realbyrdernes afløsning afsluttet.

Det er ikke muligt her at komme ind på alle de mange jern, H. Hejselberg Paulsen til skiftende tider havde i ilden. Men nævnes bør dog hans store interesse for gamle sønderjyske skolebøger, hvorom han har skrevet i *Sønderjyske Årbøger* 1961 og 1964. Hans enestående samling af disse bøger, hvoraf enkelte er så sjældne, at de ikke findes i de videnskabelige biblioteker, opbevares nu efter hans død i museet på Sønderborg slot. Hejselberg Paulsen var iøvrigt en stor bogsamler. Han elskede at snuse rundt i antikvarier i ind- og udland og fortalte med glæde og stolthed om fund af sjældne og kostbare bøger, som han takket være sine bibliografiske kundskaber og sin sporsans ofte havde erhvervet for små penge. Denne bibliofile interesse hører også med i billedet af Hejselberg Paulsen.

Han var i årene 1940–58 medlem af Historisk Samfunds styrelse, og redaktionerne kunne her høste gavn af hans store viden inden for sønderjysk kirke- og landbrugshistorie. Også som foredragsholder ved foreningsarrangementer gjorde han en dygtig og værdsat indsats. Han var den solide og gode medarbejder, hvis minde vil blive holdt i ære.

Peter Kr. Iversen

Johan Hvidtfeldt 12.12.1908–2.5.1979

Når jeg har skrevet fødselsdagsartikel til Johan Hvidtfeldts 70-årsdag i *Sønderjysk Månedsskrift* og nekrolog i *Nordisk Arkivnyt* juni 1979, kunne det med større eller mindre ret siges, at en anden burde skrive nekrologen over ham i *Sønderjyske Årbøger*. Men da jeg hernede i landsdelen jo nok er den, som

gennem årene har haft det nærmeste samarbejde med ham i og uden for Historisk Samfunds styrelse, kan det måske undskyldes, at jeg også skriver her i Sønderjyske Årbøger, hvor vi så mange år samarbejdede i redaktionsudvalget. Hvidtfeldt var iøvrigt en så vidtfavnende personlighed, at der her kan være grund til særligt at fremdrage nogle af de sider af hans virksomhed og personlighed, som har tilknytning til hans arbejde inden for Historisk Samfund for Sønderjylland og sønderjysk historie i det hele taget. Endvidere vil der blive skrevet noget om hans virke for at fremme det lokalhistoriske arbejde på landsbasis.

Johan Hvidtfeldt, der var født i Vejle 1908, blev efter i 1933 at have taget embedseksamen ved København Universitet med historie som hovedfag og engelsk som bifag efter nogle uddannelsesår ved arkiverne i København 1935 ansat som arkivar ved det i 1933 nyopførte landsarkiv i Åbenrå. Han havde hidtil ikke afsløret særlig interesse for sønderjysk historie, men som det er gået så mange andre, der fik deres virke i landsdelen, blev han indfanget af grænselandets særlige atmosfære og kom til at nære stor hengivenhed og kærlighed til landsdelen og dens historie. Han begyndte med energi og arbejdslyst ikke blot ordning og registrering af de mange embedsarkivalier, som blev afleveret til det nye landsarkiv, men vel bedre og grundigere end nogen anden satte han sig ind i landsdelens overordenligt udviklede administrationshistorie. Denne viden fremlagde han i de administrationshistoriske oversigter, som han sammen med Frode Gribsvad skrev i guiden: Vejledende Arkivregistraturer VI. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, og som han et par årtier senere fik lejlighed til at udbyde i den sidste udgave af Trap: Danmark.

Johan Hvidtfeldt var en meget dygtig arkivmand, den mest fremsynede og initiativrige siden A. D. Jørgensens dage. Han blev landsarkivar i Viborg 1945 og fra 1963–78 var han arkivvæsenets chef. Jeg skal imidlertid ikke gentage her, hvad jeg har skrevet i Nordisk Arkivnyt, men vil dog med særligt henblik på en sønderjysk læserkreds pege på hans store og omfattende ordnings- og registreringsarbejder i de sønderjyske retsbetjentarkiver og kirkelige arkiver, samt på hans mønstergyldige ordning af Åbenrås ældste byarkiv. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, hvor meget han nåede i de relativt få år fra 1936–44, endda med et års orlov, han virkede ved det sønderjyske landsarkiv. En utrolig flid har altid været et særkende for ham.

Johan Hvidtfeldt havde, før han kom til Åbenrå, skrevet lokalhistoriske afhandlinger til kongerigske amtshistoriske årbøger og andre historiske tidsskrifter og fortsatte også hermed fremover, men det blev herefter mere og mere Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, som kom til at nyde godt af hans historiske viden og kunnen. De vigtigste afhandlinger er bidrag til belysning af den vestslesvigske landbrugs- og kirkehistorie i Sønderjyske Årbøger 1937 og 1941. Sidstnævnte år blev han hovedredaktør af Sønderjyske Årbøger, og fra da af bliver der sat mere system i anmeldelserne, hvoraf han selv i de nærmest følgende år skriver hovedparten, ofte omfangsrige og altid sagligt kritiske og positivt vejledende.

Det lokalhistoriske arbejde kom til at beskæftige og interessere ham mere og mere. I Fortid og Nutid, Dansk Historisk Fællesforenings tidsskrift, som han

selv senere blev redaktør af, offentliggjorde han 1942 det banebrydende foredrag om: Samarbejdet mellem Righistorikere og Lokalhistorikere, et foredrag, der kan opfattes som programerklæringen for hans fremtidige arbejde inden for de historiske organisationer. Han blev som Dansk Historisk Fællesforenings sekretær 1946–50 og som foreningens formand 1950–68 den midtsamlende figur inden for det danske lokalhistoriske arbejde. Gennem kurser for forfattere og årbogsredaktører højnede han de amtshistoriske årbøgers standard, men den største hjælp til danske historikere blev dog hans store Håndbog for danske Lokalhistorikere, som er udkommet i flere genoptryk. Den blev fulgt op af Dansk Historisk Fællesforenings serie af små håndbøger, som begyndte at udkomme i 1960'erne og hvoraf der hidtil er udkommet op imod en snes bind. Ved sin fratræden som Dansk Historisk Fællesforenings formand 1968 udnævntes han til æresmedlem.

Johan Hvidtfeldt store viden inden for det lokalhistoriske arbejdes udfoldelsesmuligheder kom i høj grad også Historisk Samfund for Sønderjylland til gode. Ikke blot fik Sønderjyske Årbøger en ansigtsløftning, men sammen med Hans

Neumann fik han i begyndelsen af 1940'rne foreningens organisation og økonomi reorganiseret. Kort før han 1941 tiltrådte som sekretær, var udgivelsen af skrifterækken begyndt, og han var meget aktiv for at få denne serie videreført. Flere af skrifterne bærer hans forfatternavn, og han har som medlem af skrifterækkens redaktion været med til at planlægge udgivelsen af seriens nr. 50, Thade Petersens bog om Rønmø, der udsendes i dette efterår. Sammen med Troels Fink udgav han 1944: Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie, som forlængst er udsolgt, men som i de sidste årtier har haft inspirerende indflydelse på og været af stor betydning for det historiske arbejdes trivsel i landsdelen. Hans lille vejledning for sønderjyske slægtsforskere, 1948, har været flittigt brugt ved kurser og er senere udsendt i en revideret udgave ved H. Worsøe. Johan Hvidtfeldt var Historisk Samfund for Sønderjyllands sekretær 1941–46, men fortsatte som meget aktivt medlem af redaktionsudvalget, der indtil strukturændringen 1955 omfattede såvel Sønderjyske Årbøger som skrifterne. Herefter deltes arbejdet i to redaktionsudvalg med hver sin redaktionssekretær. Han var medlem af begge til 1966, da han trådte ud af årbøgerne redaktion, men som nævnt var han til sin død medlem af redaktionen for skrifterne, der efterhånden ikke blot omfattede Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, men også den lille serie: Sønderjyske Levnedsløb, hvoraf nr. 19 lige er udkommet. Endvidere har han medvirket ved udgivelsen af bøgerne uden for de to serier og har så sent som sidste vinter deltaget i redaktionsarbejdet af den i sommer udsendte billedbog omfattende tiden 1864–1920. Hans store erfaring har betydet overordentligt meget for dette udgivelsesarbejde, som også i sjælden grad havde hans interesse.

Johan Hvidtfeldt var imidlertid ikke blot organisationsorienteret, han var også forsker, og sønderjysk historie havde hans ganske særlige forkærlighed. Landbrugshistorien havde helt fra 1930'rne hans store interesse og her faldt også hans hovedindsats. Hans omfangsrige disputats 1963 om livegenskabets op-hævelse i Slesvig og Holsten blev af de officielle opponenter bedømt på den mest rosende måde og vil blive stående som et standardværk. Bogen udsendtes i et ganske betydeligt oplag i Historisk Samfunds Skrifter, men er forlængst udsolgt, hvilket er et vidnesbyrd om, at han evnede at skrive, så at også et bredere publikum kunne have fornøjelse og udbytte af læsningen. Det er iøvrigt meget kendetegnende for ham, at han bevidst ville skrive således, at ikke blot fagfolk, men også den historisk interesserede lægmand kunne forstå og læse hans bøger og afhandlinger. Han stod derfor også uforstående over for yngre historikers åndsaristokratiske skrivemåde, som efter hans mening ofte dækkede over pseudovidenskabelig vankundighed. Han var dybt forankret i et folkeligt demokratisk livssyn.

Forinden disputatsen havde han 1953 for den parlamentariske kommission samlet og udarbejdet et vældigt materiale til belysning af det tyske mindretals forhold under besættelsen. Dette arbejde medførte mange rejser og undersøgelser i udenlandske arkiver, og dette er en del af baggrunden for de meget omfattende undersøgelser i europæiske og amerikanske arkiver efter kilder til dansk historie og den følgende mikrofotografering, som han satte i system.

Inden for sønderjysk lokalhistorie har han været med til at udgive den første egentlige danske sognehistorie, Varnæs Sogns Historie, men det er navnlig købstadshistorierne, som har nydt godt af hans medarbejderskab. I Tønder gennem Tiderne skrev han 1944 et vægtigt afsnit om befolkningsudviklingen. I Flensborg Bys Historie, som han var medredaktør af, skrev han 1953 og 55 ligeledes om befolkningen og de førende slægter. I Sønderborg Bys Historie, 1960, tog han sig af tidsrummet 1667–1807 og i Åbenrå Bys Historie, hvor han også var medredaktør, behandlede han besættelsestiden.

I mange år indsamlede han materiale til at belyse den sønderjyske befolkningshistorie og rekrutteringen af embedsmændene i landsdelen. En stor afhandling omhandlende de verdslige embedsmænd publiceredes i Sønderjyske Årbøger 1958, og det var meningen, at den skulle have været efterfulgt af andre vedrørende byernes embedsmænd, de kirkelige embedsmænd og lærerne samt en afsluttende afhandling, som skulle behandle de mere almene problemer, indfødsret, biennium m.v. At få disse afhandlinger skrevet var en af de ting, som han glædede sig til at få gjort, når han blev pensionist; men det skulle jo ikke være så. Det store materiale hertil opbevares nu på landsarkivet i Åbenrå, og man må håbe, at en yngre historiker engang kan fortsætte, hvor Hvidtfeldt måtte standse. Men det er med til at vise, hvor mangfoldige hans interesser var: Landbrugshistorie, kirkehistorie, administrationshistorie, købstadshistorie, politisk historie, personalhistorie – fra middelalder til nutid. Få danske historikere har spændt så vidt.

En anden side af hans virksomhed må ikke glemmes. Han har her i landsdelen medvirket ved mange vejledende kursus i personal- og lokalhistorisk arbejde, og han har været en meget benyttet taler ved aftenhøjskoler og andre mødearrangementer med lokalhistorisk emne.

Og har vi så prøvet at erindre os de mange historiske opgaver, han har været engageret i i denne landsdel, vil det nok være på sin plads afsluttende kort at nævne, at han var en af hovedmændene bag Historikergruppens Danmarks Historie, at han har skrevet et af bindene i Politikens Danmarks Historie, og at han er forfatter til teksterne i det ene af bindene i Danmark. Historisk Billedbog. Og glemmes bør det ej heller, at han i mange år redigerede og delvis skrev Turistforeningens Årbog. Nævnes skal også, at han fra 1940 var medlem af bestyrelsen for Selskab for Jysk Sprog og Kultur og medredaktør af selskabets tidsskrift Jyske Samlinger, der senere fik navneændring til Historie. Han var 1952 en af initiativtagerne til det, der senere blev til Landbohistorisk Selskab, han var medstifter af og bestyrelsesmedlem i Udgiverselskabet for Danmarks nyere Historie og var i en årrække formand for Dansk militærhistorisk Kommission og for Militærhistorisk Fællesudvalg. Iøvrigt vil det føre alt for vidt at nævne alle de mange bestyrelser og udvalg, der nød godt af hans viden og arbejdskraft, men nævnes bør dog, at han blev medlem af flere inden- og udenlandske lærde historiske selskaber, og at der stod stor respekt om hans navn i international arkivsammenhæng.

Trods sine mange officielle gøremål som rigsarkivar glemte han ikke Sønderjylland. I de senere år var han selv med svigtende helbred meget stærkt optaget af

udarbejdelse af en fortegnelse over arkiver vedrørende Slesvig og Holsten, i hvilken anledning han meget ofte opholdt sig på Landesarchiv på Gottorp, og det kunne hende, at når man spurgte til ham i Rigsarkivet, at en af hans betroede medarbejdere kunne sige: Jo, rigsarkivaren har det godt, han er i Sønderjylland. Hvidtfeldt nåede imidlertid ikke at få fortegnelsen afsluttet; forhåbentlig kan andre gøre dette arbejde færdigt.

Ved 70-årsdagen d. 12. december sidste år blev han hædret med et af de største festskrifter, som en dansk historiker har fået overrakt, og udgivelsen har givet et så betydeligt overskud, at der sammen med de beløb, som efter familiens ønske blev indbetalt i stedet for blomster ved hans bisættelse, kan oprettes et legat på 25.000,- kr., som bærer hans navn og skal bruges til støtte af unge arkivfolks studierejser. Også mange sønderjyder var med til at lykønske og at betale til legatet.

Johan Hvidtfeldt døde d. 2. maj efter tiltagende svagelighed og sygdom. Et levnedsløb fyldt med store og betydningsfulde arbejdsopgaver er afsluttet. Vi vil i taknemmelighed mindes, at så mange af hans kræfter blev anvendt på sønderjyske opgaver og i særdeleshed takke for hans store indsats inden for Historisk Samfunds styrelse. Johan Hvidtfeldts navn og virke vil leve videre iblandt os.

Peter Kr. Iversen.

Landsarkivet 1978

Samtidig med nedskæringerne af bevillingerne, som har medført afskedigelse af al ikke fast ansat arbejdskraft, er der 1978 sket en ikke uvæsentlig stigning i landsarkivets udadvendte aktiviteter. Medens antallet af læsesalsbesøgende kun havde en mindre stigning fra 2646 i 1977 til 2748 i 1978, steg ekspeditionerne til læsesalen fra 21826 til 28032 enheder og dette til trods for, at antallet af xerokopierede kirkebøger, hvori der er selvekspedition, stadig stiger. Indlån af arkivalier fra andre arkiver voksede fra 65 enheder til 171 og det samlede udlån fra 227 til 787 enheder. Hertil kommer, at den samlede tilvækst ved afleveringer og gaver er vokset fra 163 løbende hyldemeter i 1977 til 246 hyldemeter i 1978. Også antallet af skriftlige ekspeditioner er steget ganske væsentligt og lægger større og større beslag på personalets arbejdskraft. Dette medfører bl.a., at der ikke er rimelig tid til ordnings- og registreringsarbejder. Ikke desto mindre er der dog i årets løb udsendt en duplikeret fortegnelse over de augustenburgske og gråstenske godsarkiver, samt en fortegnelse over de mindre godsarkiver, heriblandt Trøjborg, Solvig og Stenderupgård. Også en fortegnelse over amtsbanernes arkiver er udsendt i 1978. Disse og de tidligere udsendte, tilsammen 22, arkivfortegnelser kan købes ved henvendelse til landsarkivet. Under forberedelse er fortegnelser over købstadsarkiverne og over private institutioners og foreningers arkiver.

Blandt afleveringer fra embederne kan nævnes et par større fra politimesterembederne i Haderslev og Gråsten og fra Sønderborg Sygehus, det tidligere stats- og landshospital. Fra en række præsteembeder er afleveret kirkebøger og

korrespondancesager. Fra Sønderjyllands amtskommune er modtaget mindre supplerende afleveringer til de gamle amtsråds- og skoledirektionsarkiver, og primærkommunerne Augustenborg og Christiansfeld har efter microfotografering afleveret deres folkeregisterkort, som ifølge sagens natur ikke foreløbig er tilgængelige.

Af afleveringer fra private kan nævnes redaktør Morten Kamphøveners og fru Else Floranders supplerende aflevering til deres privatarkiver. Fru Ingeborg Heick, Viborg har afleveret sin afdøde mands, direktør for Hedeselskabet og folketingsmand Frederik Heicks efterladte papirer, og kriminalassistent i Åbenrå Jørgen Nielsen og hustrus efterladte sager vedr. besættelsestiden og deres nationale arbejde er ligeledes afleveret. Endvidere er modtaget mindre privatarkiver efter gårdejer Falle H. Lildholdt, Fasbro og sognefoged, stænderdeputeret Asmus Thomsen From, Sode. Lektor Peter Beck, Åbenrå har til kopiering formidlet lån af breve til og fra sognepræst i Ullerup N. L. Feilberg, d. 1899. Danske Samfunds sogneforeninger i Løjt og Nustrup har efter opløsningen afleveret deres arkiver, således som vedtaget på hovedforeningens afsluttende generalforsamling 1970, men der må endnu ligge adskillige forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger og korrespondance m.v. hos tidligere formænd, sekretærer og kasserere. Disse sager, der især har betydning for belysning af forholdene i 1930'erne og under besættelsen, skulle nødig gå tabt. Fhv. departementchef Gudrun Refslund Thomsen har afleveret de ældre dele af H. P. Hanssens Mindefonds arkiv, fra Nordslesvigske Kvindeforening er kommet supplerende aflevering, fra Nationalmuseet, Molinologisk Laboratorium, er modtaget arkivalier fra Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. Fra Jyllands Kreditforening er kommet supplerende afleveringer til Den nordslesvigske Kreditforenings og Sønderjyllands Kreditforenings arkiver. Endvidere er der kommet afleveringer fra nogle socialdemokratiske foreninger i Åbenrå, og der er også mindre afleveringer fra ungdoms- og foredragsforeninger. Som sædvanligt har landsarkivet endvidere modtaget slægts- og gårdspapirer samt nogle slægtsbøger.

Landsarkivet har stillet foredragsalen til rådighed for 6 møder med historiske formål og for en udstilling arrangeret af en lokal amatørforening og Historiske Samlinger for Sønderjylland. Endvidere har der været 10 omvisninger, med et samlet besøgstal på 135.

Dansk Historisk Fællesforenings boglager blev i foråret overført hertil, og ekspeditionen af bøgerne foretages af arkivbetjent C. Lind-Petersen.

Inden for personalet er sket den ændring, at arkivar Dorrit Andersen efter ansøgning forflyttedes til Rigsarkivet den 1. april og afløstes af Lars N. Henningsen.

Landsarkivet har medvirket ved udsendelsen af Festskrift til Johan Hvidtfeldt.

P. K. J.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1978.

»Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig« i Flensborg er en

selvstændig afdeling med eget budget og tilsynsråd. Den oprettedes i vinteren 1963 og har siden da haft til huse i centralbibliotekets bygning i Nørregade i Flensborg. I oktober 1978 flyttede studieafdelingen fra bibliotekets kontorfløj til dets tidligere boligfløj, hvor to lejligheder var blevet ledige. Ved denne flytning skaffedes der bedre arbejdsvilkår for »Den slesvigske Samling« og for studieafdelingen. Begge afdelinger søges i stigende grad af lokalhistorikere, både fagmænd, lægmænd og studerende; derved vokser begge afdelingers arbejdsopgaver og arbejdsbyrder.

Ifølge vedtægten er det studieafdelingens formål at fremme historisk og samfundsvidenskabelig forskning og at tilskynde til indsamling af materiale vedrørende sydslesvigske forhold. Det indsamlede materiale indgår i »Den slesvigske Samling«s arkiv. Med hensyn til indsamling af arkivmateriale er der etableret et nært samarbejde med Den slesvigske Samling.

Af studieafdelingens vedtægt følger, at det må være afdelingens opgave at styrke de danske sydslesvigeres bevidsthed om Slesvigs danske fortid og at udbrede kendskab til den. Opgaven løses enten ved egen forskning, ved vejledning af danske og tyske forskeres videnskabelige arbejder, ved at støtte relevant forskning eller ved at udgive bøger, som beretter om dansk folkeliv i Sydslesvig.

Studieafdelingens økonomi er vel funderet, men dog ikke for velfunderet i forhold til næste års store udgivelsesprogram.

J. Runges bog om flensborgeren Chr. Paulsen (1798–1854) ventes afsluttet i 1979. Formålet med bogen er at skildre »Den første Sønderjyde«s herkomst, liv og skæbne, hans politiske udvikling og kamp for dansk sprog og folkeliv i det gamle hertugdømme Slesvig.

Bjørn Rosengreens fremstilling af »den politiske udvikling i provinsen Slesvig-Holsten 1924–34« vokser støt. Udover at skitsere det almindelige begivenhedsforløb og at følge de politiske partiers aktiviteter og vurdere deres modspils betydning for nazismens gennembrud bestræber Rosengreen sig på i så vid udstrækning som muligt at vise udviklingen fra Weimar Republikken til nazistatens ved en skildring af de brede kredses samfundspolitiske bevidsthed.

Der mangler kun nogle få manuskripter til »Egernførde«bogen. De ventes afleveret i nærmeste fremtid, således at dette værk kan udkomme i løbet af 1979. I »Egernførde«bogen fortælles væsentlige sider af byens historie fra oldtiden til 1976. Skildringen suppleres af bl.a. afhandlinger om byens retshistorie, tidligere tiders fremragende fajanceproduktion, Gudewerthernes kunst og en udførlig beskrivelse af byens kirker. Værkets otte forfattere gør det mangfoldige begivenhedsforløb, som hedder Egernførdes historie, overskueligt og nærværende for alle sydslesviginteresserede – og ikke mindst for alle historieinteresserede. Bogen vil blive på omkring 300 sider, deraf de 50 med illustrationer.

Carsten R. Mogensen har i sin stipendiattid ved studieafdelingen skrevet en omfattende afhandling om emnet »Tyskland og det danske mindretal i Sydslesvig 1933–39«. Han er nu kommet godt i gang med en forkortet version af denne afhandling, som bygger på et righoldigt utrykt materiale og giver en udførlig redegørelse for mindretallets kår i det nazistiske Tyskland.

Der er modtaget over tyve tilsagn på bidrag til fortsættelsen af den vægtige og succesrige række »Barn og ung...«. De mange tilsagn dækker hele det sydslesvigske grænseområde og lover et spændende og nuanceret billede af livsforløb og vilkår fra grænsedragningen i 1920 til helt op mod vor samtid. Manuskripterne er under udarbejdelse og er lovet afleveret til 1. august 79. Redaktionsudvalget består af Lars H. Schubert, Jørgen Hamre og Johann Runge.

Et andet emne i udgivelsesprogrammet er en slags fortsættelse af Paul Tappes moderne billedværk om »Det gamle Læk i billeder og tekst«, i form af arbejdet med billedbogen om det gamle Kær herred. Billedmaterialet er indsamlet og redigeret og store dele af teksten er skrevet.

Stipendiaten og bibliotekslektoren har – ved siden af det daglige arbejde – holdt foredrag og bidraget med en række artikler og boganmeldelser til danske og tyske tidsskrifter samt til Flensborg Avis (Bjørn Rosengreen: Harald Voigt, Der Sylter Weg ins Dritte Reich. Anm. i SøÅ 1978 s. 203-06; – Endnu et fragmat af Goebbels' dagbøger. Anm. af Joseph Goebbels' Dagbok 1945, de sidste nedtegnelser. 1978. I Flensborg Avis, kronik 10.-11.7.78. Johann Runge: Dansk virke i Sydslesvig. Anm. af Sydslesvigsk Årbog 1976-77. I Kontakt 1978 nr. 1 og 2. – Das parteiliche Geschichtsbild eines dänischen Schleswigers. Jens Jessen über Uwe Jens Lornsen. Eine ideologiekritische Skizze. I Grenzfriedenshefte 1978, s. 87-103. – Desuden et rids af Sydslesvigs historie efter 1865 til brug for pressen ved Dronning Margrethes Sydslesvig-besøg).

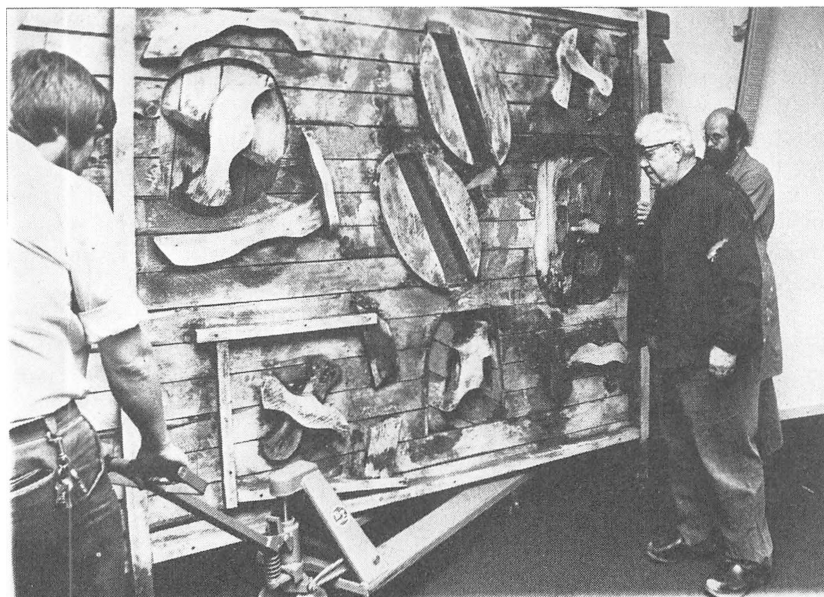
Studieafdelingen stiller hvert år et beløb til rådighed til et étårs- og et halvtårsstipendium. Begge stipendier kan søges af fagfolk, der vil løse videnskabelige opgaver vedrørende sydslesvigske forhold. De seneste års stipendiat har haft et udbytterigt ophold i Flensborg. Anders T. Lindstrøm skrev sin banebrydende fremstilling af landet Slesvig-Holstens politiske historie 1945-1954, der blev udgivet i 1975. Carsten R. Mogensen erhvervede i 1977 licentiatsgraden ved Københavns universitet på den tidligere nævnte afhandling. Dorrit Andersen kunne gennemgå et stort og hidtil upåagtet kildemateriale angående den sønderjyske arbejderbevægelses udvikling. Den nuværende stipendiat, cand. phil. Bjørn Rosengreen, er kommet langt med sin skildring af NS-partiets tilblivelse og vækst og demokratiets fald i provinsen Slesvig-Holsten efter 1924. Skildringen standser ved den nazistiske ensretning ti år senere.

Stipendiaternes indsats er en stor vinding for studieafdelingen; men stipendierne gavner dog mest stipendiatene, idet de under et ophold i Sydslesvig får et indtryk af miljøet syd for grænsen og dermed grundlag for en bedre vurdering af det stof, de arbejder med.

JR

Haderslev Museum

1/3 1978 trak museumsinspektør Hans Neumann sig tilbage til et velfortjent otium efter ikke mindre end 42 år som leder af Haderslev Museum. Efterfølger i embedet blev mag. art. i forhistorisk arkæologi Steen Wulff Andersen. Med

Udstillingen »Robert Jacobsens Verden« under opbygning. (Fot.: Hans Andersen).

opførelsen af den nye museumsbygning lykkedes det Hans Neumann at skabe en fortræffelig ramme om museumsarbejdet i Haderslev de næste mange år.

Museumsåret 1978 har været præget af stor undersøgelsesaktivitet. Der har således været foretaget 12 udgravninger, og hertil kommer ca. 50 besigtigelser vedr. fund og mindesmærker. Først og fremmest skyldes dette den store bygge- og anlægsvirksomhed i landsdelen, der fra tid til anden nødvendiggør arkæologiske undersøgelser, inden de påtænkte byggerier kan komme i gang. Da sådanne undersøgelser tit kommer i stand med kort varsel og iøvrigt ofte forløber under tidspres, kan man vist roligt sige, at det ikke ligefrem er museumsfolkernes livret. Men heldigvis lykkes det – takket være kommuneplanloven – i mange tilfælde at få nys om anlægsplaner på et så tidligt tidspunkt, at udgravningerne ikke forsinker byggeaktiviteten.

Blandt undersøgelserne kan fremhæves:

1. Fortsatte undersøgelser af jernaldergravpladserne ved Hjemsted, jvf. årsberetningen i Sønderjyske Årbøger 1978.
2. Påbegyndt undersøgelse af jernudvindingsplads og boplads fra yngre romersk jernalder tæt ved Løgumkloster. Boplads fra denne periode er endnu ret sjældne, og der knytter sig derfor betydelig interesse til den videre udgravning.
3. Fortsatte undersøgelser af bygningsrester på ladegårdsbanken på voldstedet

»Nørrevold«, Arrild sogn, i samarbejde med Nationalmuseet, jvf. artikel i »Nordslesvigske Museer« bd. 6, 1979.

4. Prøveudgravning på ringvolden »Trælbanken«, Emmerlev sogn, i samarbejde med Institut für Ur- und Frühgeschichte ved Kiels Universitet. jvf. artikel i »Nordslesvigske Museer«, bd. 6, 1979.

5. Prøvegravning på en stor stenalderboplade ved Lønt nær Haderslev fjord, i samarbejde med foreningen »Sønderjyllands Amatørarkæologer«. Undersøgelserne her har styrket formodningen om, at der er tale om et stort befæstet eller indhegnet anlæg af en type, som først indenfor de sidste år er begyndt at vise sig i Danmark.

Samlingernes talmæssigt største tilvækst kommer ifølge sagens natur fra de mange udgravninger, men Museet har dog også i årets løb haft god tilgang af genstande fra historisk tid, hovedsageligt som gaver. Blandt disse skal specielt nævnes en omfattende samling af hestekøretøjer (ca. 160 vogne og kaner), som boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev, i foråret 1978 overdrog Museet under medvirken af Sønderjyllands Amtsråd. Med vognene fulgte endvidere en stor magasinbygning i Christiansdal ved Hammelev. Etablering af denne samling – den største af sin art herhjemme – er en enestående bedrift, og museet er Johs. Chr. Nielsen megen tak skyldig, for at han fik skabt denne samling.

Museets konserveringsafdeling har – udover en løbende behandling af indkomne genstande – været involveret i et par store opgaver. Det gælder istandsættelsen af Frilandsmuseets 5 bygninger, hvortil amtets arbejdsløshedsudvalg stillede midler til rådighed.

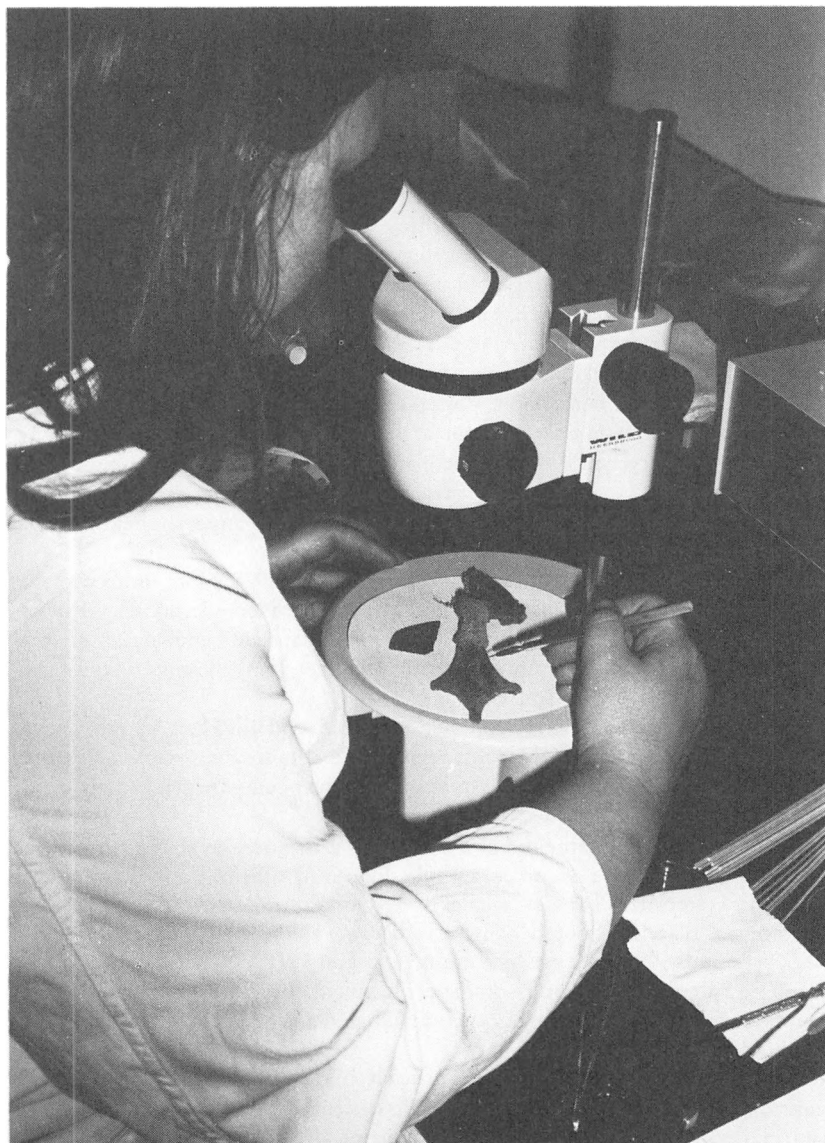
Ligeledes som beskæftigelsesprojekt har museet i 1978 påbegyndt en meget tiltrængt konservering og istandsættelse af den nyerhvervede samling af hestekøretøjer. Desuden har vognmagasinet i Christiansdal gennemgået en omfattende restaurering, ligesom der her er etableret forskellige værkstedsfaciliteter.

Museets arkiver har i årets løb ligeledes haft god tilvækst. Blandt særlige initiativer kan nævnes en påbegyndt registrering af hestevognssamlingen samt i samarbejde med »Sønderjyllands Amatørarkæologer« en påbegyndt registrering af private oldsagssamlinger.

Indenfor formidlingsarbejdet er det fortsat færdiggørelsen af den permanente udstilling, der er mest ressourcekrævende. En særudstillingsaktivitet er dog ikke forsømt. I årets løb har der således været afholdt 14 større og mindre særudstillinger. Blandt de største og mest velbesøgte kan nævnes Moesgård-museets Afganistan-udstilling, der gæstede museet i foråret 1978, og udstillingen »Robert Jacobsens Verden«, der stod sommeren igennem. Desuden har Museet været ramme om en række forskellige kunstudstillinger, arrangeret af Kunstforeningen for Haderslev og Omegn.

Den 6. juni blev vognsamlingen officielt budt velkommen til Museet, og samtidig blev en udstilling af et udvalg af vognene åbnet i »Det gaml'r Ridehus« ved Haderslev havn. Et vognoptog arrangeret af Dansk Arbejde, Haderslev i forbindelse med Hertug Hans-festen et par dage efter var med til at gøre premieren festlig. Udstillingen, der havde åbent et begrænset antal timer i juni og

juli, blev set af ca. 1000 besøgende. Det er tanken, at Ridehuset – som venligst er udlånt til formålet af Haderslev Kommune – hver sommer skal være ramme om sådanne skiftende vognudstillinger.

Konservator Lizzi Thamdrup i færd med behandling af sølvsmykke fra Hjemsted-gravpladsen. (Fot.: H. H. Ratje).

Ligeledes den 6. juni blev der i museets forhal afsløret et stort polykromt flisemaleri af kunstneren Carl-Henning Pedersen, der med sine sprælske farver giver forhallen en tiltrængt opkvikning.

1978 har for Haderslev Museum været et travlt år både internt og udadtil, men heldigvis er travlheden nært forbundet med en stigende interesse for museets arbejde. Året synes til fulde at have vist, at investeringen i den nye museumsbygning ikke har været forgæves.

S. A.

Aabenraa Museum.

Fra 1.1.-31.12. 1978 har Aabenraa Museum afholdt 18 udstillinger, heraf har en del præsenteret arbejder af kunstnere eller amatører med tilknytning til landsdelen: »Sønderjylland i billeder«, med fotografier af Annemarie Bade, Aabenraa, en maleriudstilling i anledning af Aabenraa-maleren Paul Sørensens 70 års-dag. Aabenraa Foto Klub havde en udstilling til sit 20-års jubilæum, og endelig viste Holger Kapel sine billedtæpper.

Ved siden af har museet haft en meget fin samling af ægyptiske børnebilledtæpper, udstillingen »Växsjø glas«, der var udlånt af glasmuseet i Växsjø og »12 Wiig - Hansen elever«, der var formidlet af Sønderjyllands Kunstmuseum.

Aktiviteter: Siden 1967 har Aabenraa Museum hvert år haft mange aktiviteter for børn, med det formål at skabe en større forståelse for museets arbejde i den bredere befolkning.

Den 9. september 1978, i Aabenraa Festuge, afholdtes en godt besøgt koncert med 5 elever fra Aabenraa Musikskole. I børnenes efterårsferie lavede man i samarbejde med Turistforeningen og Initiativudvalget en tegnekonkurrence. Efter alder skulle børnene tegne, samt gætte sig til de forskellige genstandes brug.

Julemåneden var så forbeholdt det årlige, populære »Oldemors juletræ«. Denne idé blev født 1966 og omsat til virkelighed i 1967. Hvert år bliver der klippet julepynt i traditionelle former, og træet bliver pyntet af børn. De sidste 6 år har byens afholdte julemand, Richard Poulsen været med til at skabe hygge og stemning i weekenderne omkring jul. Børnehaver, fritidshjem, skoleklasser og spejdere samt ældreklubber fra store dele af Sønderjylland gæster museet i juletiden for at danse omkring det smukt pyntede juletræ, synge de traditionelle julesange, for derefter at høre historien om museets julenisse Peter. Efter denne historie lister man musestille gennem museet og leder efter nissen, som altid gemmer sig, for tilsidst at finde ham på loftet i Løjtstuen, hvor der er tilpas mørkt. For grupper bestående af ældre børn bliver der i stedet for nissehistorier fortalt om jul i gamle dage. Formålet med dette har altid været at vænne børnene til at færdes i museet og samtidig lægge mærke til de forskellige udstillede genstande; at få dem til at spørge og lytte.

Til kunstafdelingen er der ved køb erhvervet 1 maleri af Holger Hattesen, Flensborg, 1 maleri af Holger Jaffke, 2 akvareller af Willi Birckner, 1 grafik af Jes Schrøder, som gave er modtaget 2 grafik af Johanne From Clausen.

Til den kulturhistoriske afdeling er der ved køb erhvervet 1 sølvspiseske af C. C. Rode, 1 sølvspiseske af Christopher Waidløv Møller, 1 standur, arbejde af urmager J. Johansen, Casmus Siig, 1 akvarel af Søren Læssøe Lange, (1760–1828) »Apenrade, den 28 september 1821« og to skibsplatter i engelsk fajance.

Blandt de mange gaver, der er indkommet i årets løb kan nævnes: to sølvpotageskeer og 10 sølvskeer, hovedsagelig arbejder af Aabenraaguldsmede, 1 samling genstande fra det fjerne Østen, 1 messingstrygejern, 1 messingkande og 1 båndvæv fra 1854, alt sammen gaver fra en tidligere Aabenraaborger. Et interiørbillede af Løjt Kirke, malet af Jes de Laurent i 1911, 1 samling skibsbyggerværktøj, 1 sekstant og 1 dukke. Fra arvingerne efter sognefoged og bødker P. Asmussen, Hellevad, har museet modtaget et bødkerværksted, desuden er der modtaget en smuk damekjole fra ca. 1860 og 1 suppeterrin, som 1920 blev benyttet som stemmeurne i Svejrup, hvor 45 personer stemte dansk, 4 stemte tysk, 1 undlod at stemme.

I 1978 blev Aabenraa Museum gæstet af 16685 personer.

B. K. R.

Museet på Sønderborg slot.

Nyindretningen af museets samlinger er fortsat som planlagt i 1978. Arbejdet har været koncentreret om de kulturhistoriske afdelinger, især tekstil-rummene, søfartsafdelingen og den topografiske samling.

Den 11. oktober kunne den nyoprettede mønt- og medaillesamling åbnes for publikum. Denne samling er den nyeste del af museet. På initiativ af Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig skabtes ved tilskud fra alle nordslesvigske

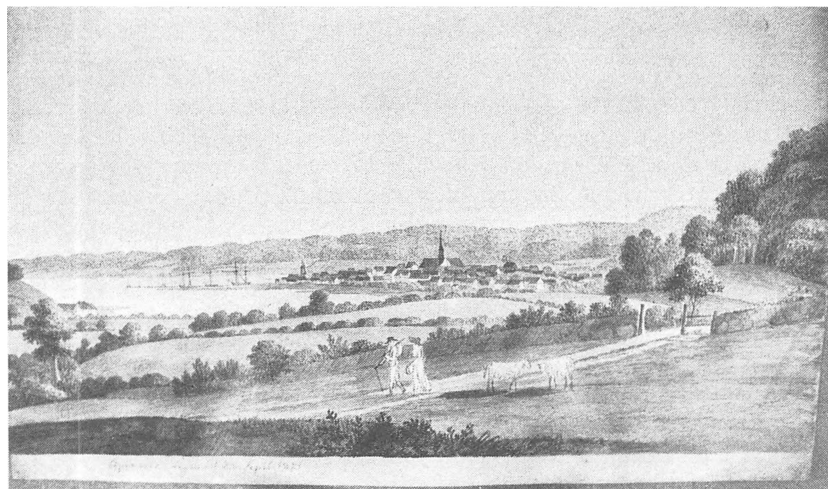

Foto af en akvarel af Søren Læssøe Lange (1760–1828). Apenrade, den 28. september 1821. (Fot.: Henning Sigvardsen).

pengeinstitutter en fond, der muliggjorde indkøb af en lang række mønter og medailler med tilknytning til landsdelen. På forhånd havde museet en meget stor medaillesamling og takket være fonden har det, trods det korte åremål, været muligt at skabe en særdeles værdifuld mønt- og medaillesamling. Den har fra første færd vakt stor interesse, især blandt sønderjyske samlere, og dette har resulteret i en del fornemme gaver, ikke mindst fra medlemmer af Numismatisk Forening.

Nyopstillingerne stiller fortsat store krav til rensning og konservering. Fra landbrugsafdelingen er museets gamle, ofte smukt dekorerede vogne hentet hjem fra den gård ved Kær, hvor de takket være velvilje fra kasernen har været godt anbragt under slottets restaurering. Nu gennemgår de en grundig konserveringsproces, inden de bliver klar til endelig opstilling. Efter planen skal dette arbejde være færdigt i løbet af 1980. Til den håndværker-afdeling, der beregnes udstillet i 1979, er en række redskaber ved at blive konserverede, og både i søfartsafdelingen og i den topografiske del er talrige rammer enten reparerede eller udskiftede – en meget kostbar omgang. Endelig fortsætter arbejdet i tekstilmagasinet.

Museet har kun haft få særudstillinger. Den ene, »Kort og prospekter fra byer i Sønderjylland« var til gengæld meget stor. Den omfattede ialt 159 numre, deriblandt adskillige store sjældenheder. Hovedmængden, 126, tilhører Dansk Centralbibliotek i Flensborg, der med stor velvilje havde stillet den til rådighed for museet. Til udstillingen blev udgivet et fornemt, rigt illustreret katalog, hvis hovedartikel blev skrevet af direktør H. P. Jensen, Agerskov. Til de mindre udstillinger hører en hår-udstilling, lånt fra museet i Bogense og suppleret med egne genstande og udstillingen »Penge- og penges værd gennem 100-år«, der oprindeligt var lavet til Industrimuseet i Horsens, og hvis opstilling bekostedes af Handelsbanken.

Museet har i det forløbne år modtaget adskillige gaver, især indenfor tekstilområdet, både dragt-dele, stofprøver og smukke olmerdugsprøver foruden nogle hele dyner og puder. Til håndværkssamlingen er bl.a. modtaget en del bødkerredskaber og til supplement af de tidligere modtagne bygningsmodeller er modtaget en model af Dampskibspavillonen. Til den historiske samling har museet fået to sjældne tørklæder fra 1848–50 foræret, det ene et vævet rødt-hvidt tørklæde, det andet et trykt med billede af landssoldaten. Endelig er museets bogsamling vokset betydeligt, dels ved en stor gave omfattende værker om kulturhistorie og kunstindustri, dels ved køb af pastor Hejselbjerg-Paulsens sjældne samling af skolebøger, der har været anvendt i sønderjyske skoler. Denne sidste del indgår i museets skolehistoriske samling. Ved køb er desuden erhvervet et tillæg til nogle tidligere modtagne malede lærredstapeter. De skal dog gennemgå en omfattende restaurering, før de kan opsættes i museet. Til den nye mønt- og medaillesamling er gjort en række værdifulde nyerhvervelser, især af historiske medailler. Kunstsamlingen er forøget bl.a. med et maleri af O. Prip Hansen, et farvelitografi af K. H. Sonderburg samt med tegninger af P. S. Krøyer, Leif Kath og Nicolai Wehding samt stik af J. F. Clemens efter C. A. Lorentzen.

Museets besøgstal blev i 1978 på godt 86.000, en lille forøgelse i forhold til de 85.000 i rekordåret 1977. Også museets faste personale blev udvidet, idet det endelig lykkedes at knytte en snedker til museet. Desuden har museet beskæftiget en civil værnepligtig og 3 ungdoms-arbejdsløse. Det har herved været muligt at få udført arbejde, som har ventet og som ellers måtte være udskudt på ubestemt tid.

Museets personale har også i 1978 publiceret en række arbejder. Udover artiklerne i »Nordslesvigske Museer« kan nævnes, at I. Adriansen, J. Slettebo og P. R. Madsen alle har bidraget til årbogen »100 år i Sønderborg«. P. R. Madsen har desuden skrevet nogle mindre militærhistoriske bidrag, bl.a. om oberst E. Beck i 1864. Inge Adriansen har i »Nordslesvigske Museer«, bd. 5, sammen med Karen Andersen skrevet om smykker med håndtryk, har publiceret en artikel i Vejle amts årbøger: »Tante Jane og Krigen« og har desuden skrevet forord til en nyudgave af »Hr. Sørensens, Hr. Birks og Hr. Møllers lystrejse til Hæren i 1850«, har udgivet museets »Julebrev 1978«, skrevet en artikel om »grundsten« i Skalk og skrevet boganmeldelser i »Folk og Kultur«, »Museumsformidling« og »Sønderjysk Månedsskrift«. J. Slettebo har i Nordslesvigske Museer bd. 5 skrevet om det ældste Sønderborg. Han har desuden i Skalk skrevet en lille artikel om Nydambådens ror og leveret bidrag til Sønderjysk Månedsskrift. Han har endelig redigeret og kommenteret en nyudgave af Bertha Hahns »Minder fra Sønderborg.«

J. S.

Tønder Museum.

Ved årsskiftet udsendte museet fire-årsberetninger 1974–78 som kan rekvireres af interesserede ved henvendelse på museet. I museets skriftrække er udkommet den hidtil største publikation om hovedvandsæg, udgivet med støtte af Handelsbanken i København – og i samarbejde med mølleudvalget i Højer, »Højer Mølle«. Tønder Museum har et nært samarbejde med møllen, som er blevet en meget levende institution takket være to levende pædagoger, Folmer Christiansen og Arne Hou med betragtelige besøgstal det halve år, der er åbent.

Talrige restaureringsarbejder er gennemført i årets løb af museets drevne konservator, Andreas Hansen. Det image, huset gennem tiderne har erhvervet i kraft af kvalitet og orden, er let at opretholde med den talmæssigt meget beskedne kreds af solidariske medarbejdere. Så godt som alle museets renæssancekister og senere egetræschatoller er behandlede.

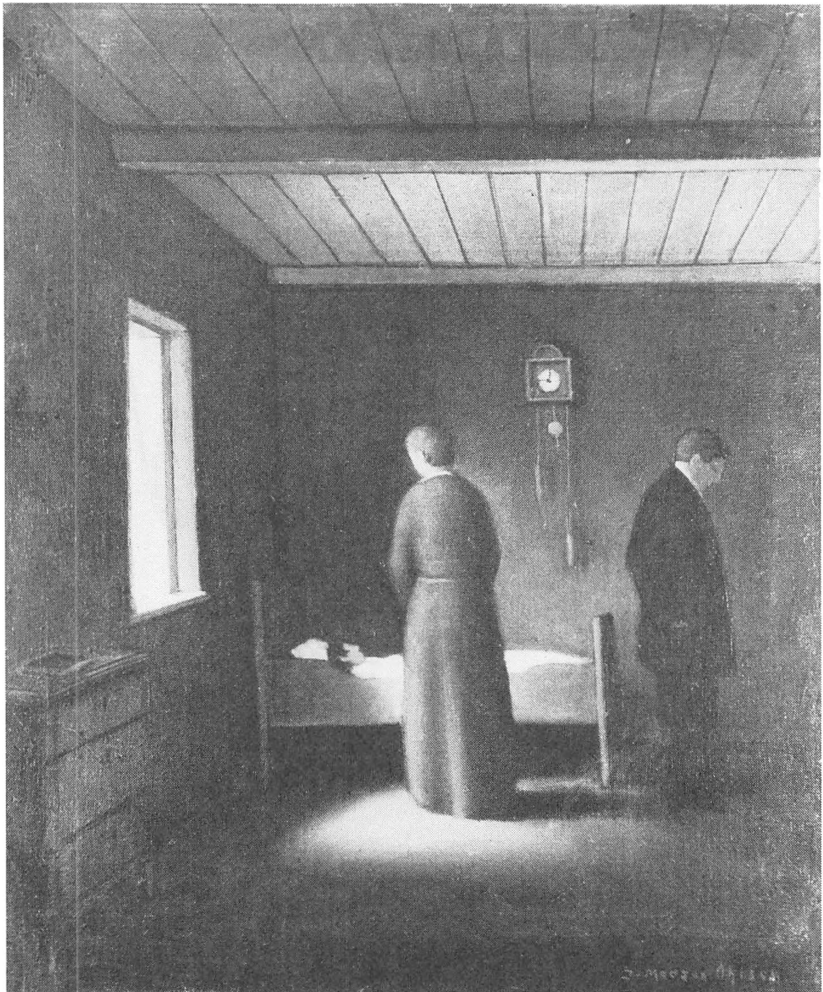
Kvalitetslinjen fastholdes også for nyerhvervelsernes vedkommende. Om tilvæksten måske nok kvantitativt er liden, må man forbavses og glædes ved at det stadig er muligt at finde frem til kvalitative ting med tilknytning til den kulturkreds, museet repræsenterer.

Årets kostbareste nyerhvervelse er et standur af Møgeltønder-urmageren Peter Hansen (1731–87), dateret 1780. Det havde gjort en rejse til Philadelfia i USA, hvor det opdagedes af en københavnsk antikvitethandler. Det var os en særlig glæde at kunne føre det flotte ur *tilbage*, men man kunne nok have undt Peter

*Hovedvandsæg af Claus
Hiorstph, Tønder, o. 1810.*

Hansen, der ifølge vor urekspert Jens Lampe døde på fattiggården i Møgeltønder, bare en brøkdel af det, der to hundrede år efter måtte betales! – Kuriøst var det også på en auktion i København, hvor der ellers ikke handles sølv, at finde fire barokskeer af Tønder-guldsmeden Andreas Nissen fra 1754, nummererede og med familien Melfsens monogrammer. En fisk, museet i åringer har lagt mading ud efter, et hovedvandsæg af Andreas Claus Hiestorph fra Slotsgade, bed omsider på kroen i Ry ved Silkeborg, og som den vanlige Duplizität der Ereignisse dukkede et halvt år senere et vældig gedigent typisk Tønderæg af samme mester op i København (ill.). Med tilskud fra Rislum-fonden, hvis stifter, civiløkonom Mathias P. Lassen, døde i december f.å., og som Tønder Museum mindes med stor taknemmelighed, købtes Donckers sjældne søkort over vadehavsområdet med indsejlingen til Rudbøl fra 1669, og takket være Boy Nissen og hans familie har vi fra Møgeltønder kunnet erhverve to farvetegninger af Emil Nolde fra henholdsvis Amrom (1895) og Rudbøl (1925).

Madsen-Olsen: Det døende Barn. 1930erne. Erhvervet med tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

Alt i alt et fint år for begge museerne i Tønder og med et besøgstal, som dokumenterer deres popularitet.

S. S.

Sønderjyllands Kunstmuseum.

Kunstmuseets virksomhed i perioden 1978–79 kan bedst karakteriseres som en konsolideringsperiode, hvor tingene har fungeret nøjagtig som de skal. Antallet

Fra Wegner-udstillingen i Sønderjyllands Kunstmuseum juni/juli 1979.

af afholdte udstillinger (gennemsnitlig én pr. måned) i henhold til bestyrelsesbeslutning lidt mindre end forud, variabiliteten des større. Den anden sommerudstilling var en præsentation af den i Danmark velkendte Hamborg/Münchenmaler H. P. Zimmer, der som medlem af Spur-gruppen var nær knyttet til Asger Jorn og med til at introducere ham i München. Der fremstilledes til denne udstilling et katalog, der for første gang i museets historie udelukkende bestod af farvegengivelser, dyrt, men dejligt. I september udstillede den sympatiske Odensekolorist P. O. Hansen, og måneden efter kunne vi vise en række af Wiig-Hansens dygtige elever på Åbenrå Museum. Sammenslutningen Koloristerne, som vi viste i Tønder og i Sønderborg, fremvistes i marts og april, og fra den erhvervedes Eigel Westergaards granitskulptur »Stenens Fugle«, som har fået en meget smuk opstilling i den nyindrettede skulpturpark mellem hovedbygning og anneks, men også gode malerier af Ole Heerup og Robert Hull. En af de meget

store succeser var den retrospektive Victor Brockdorff-udstilling, hvortil også var udarbejdet katalog med farvegengivelser. Til åbningen af denne udstilling, hvor vores »egen« Viggo Kragh-Hansen holdt en fascinerende indledningstale, var tilstrømningen så stor som aldrig i museets historie, og det mærkedes, at vi endelig havde fået et stampekatalog, som er glad ved disse udstillingsåbninger.

Med Hans J. Wegner-udstillingen juni/juli 1979 accentueredes den linje, museumsbestyrelsen har ønsket i kunstmuseets udstillingsvirksomhed, præsentationen af kunsthåndværk. Vi arrangerede den i samarbejde med erhvervsrådet i Tønder, og det blev en meget fornem sag. Til anledningen publicerede Henrik Sten Møller for os en fin bog om Wegner, den største museet har povet at gå i gang med.

Ved årsskiftet kunne vi udsende et rigt illustreret katalog over kunstmuseets samling efter 7 års virke og gøre en art hamskifte-status.

Solidt vokser den faste samling med gammelt og nyt. Der er købt malerier af Weie, Jerichau, Povel Schrøder, Wilhelm Freddie, Bjerke Petersen – for at nævne de ældre først, af Johs. Carstensen, Freddie Dybris, Ib Geertsen, Regn Svendsen, Claus Bojesen, Anders Kirkegaard, H. C. Rylander blandt de yngre, foreløbig tilstræbt alsidigt, før en eller anden form for specialisering formentlig sætter ind. Den efterhånden meget efterspurgte Madsen-Ohlsen fra Christiansfeld havde vi den glæde, at Ny Carlsberg-fundet ydede os tilskud til, så det sælsomme *Det døende barn* (se ill. side 308) i en næsten Maigritte/Munch-stil kunne erhverves.

Et udstillingssamarbejde er indledt med Anneberg i Nykøbing Sj. og Kastrup-gårdsamlingen på Amager, og i bestyrelsen er indtrådt lektor Edith Gruveman og arkitekt Ester Kappelgaard.

S. S.

Midtsønderjyllands Museum.

Besøgstaller for 1978 var næsten det samme som året før, nemlig ca. 7000. Det var dels enkeltbesøg fra ind- og udland, men også mange selskaber fandt vej til museet i årets løb.

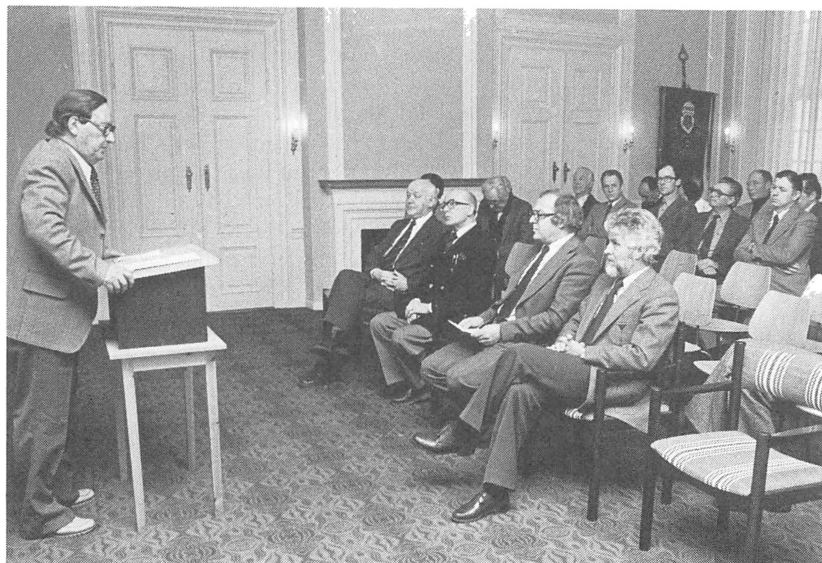
Udstillingerne i sæsonen, der gik fra påske til udgangen af september, omfattede såvel enkelte kunstnere som udstilling fra Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder, der som sædvanlig velvilligt stillede sig til rådighed.

Også foredragsrækken i vinterhalvåret havde god tilslutning. Blandt foredragsholderne var Holger Jacobsen, Åbenrå museum.

I slutningen af maj havde museet besøg af repræsentanter fra Statens Museumsnævn.

Restaureringsarbejdet på vestfløjen af slottet er blevet fortsat med velvillig støtte fra Sønderjyllands amt og de tre kommuner Gram, Nr. Rangstrup og Rødding. Inden udgangen af 1979 forventes arbejdet afsluttet, så der vil være ca. 800 m² til rådighed for museet.

Desværre kan en sådan virksomhed ikke drives som en selvejende institution uden meget store tilskud fra anden side. Derfor pressede museumsforeningen på

Fra overdragelseshøjtideligheden 16. januar 1979. Formanden for Midtsønderjyllands Museumsforening, overlærer Sv. Jensen, Tiset, overdrager museet til amtsborgmesteren. (Fot.: Jørgen Kølle).

for at få Sønderjyllands amt og de tre nævnte kommuner til at overtage driften med udgangen af 1978. Forhandlingerne sluttede positivt i slutningen af oktober, og den 16. januar 1979 overtog amtsborgmester Erik Jessen museet på amtets og kommunernes vegne.

Dermed har landsdelen fået endnu et museum, og dets speciale bliver de naturhistoriske forhold i landsdelen, men med en lille arkæologisk og en lokalhistorisk afdeling.

De stadige fund i teglværksgraven i Gram gav stødet til oprettelsen af museet, men fremover skal der bygges udstillinger op, der giver et indtryk af hele amtets naturforhold, og alle er velkommen til at give en hjælpende hånd ved at underrette museet, når ting af interesse dukker op.

Cand. scient. Flemming Roth er pr. 15. april 1979 ansat som leder af museet.

S. J.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster.

I det forløbne år har Holmen haft den glæde, at besøgstallet igen er stigende. Om det skyldes en større interesse for Olivia Holm-Møllers kunst eller en arkæologisk udstilling, der i tre måneder holdtes i museets små stuer, er svært at sige – begge dele har sikkert medvirket.

Interessen for Olivia Holm-Møller blev styrket, og for manges vedkommende blev kendskabet til hendes virke måske endda indledt på den retrospektive udstilling af den store kunstners arbejde, som Lyngby-Tårnbæk kommune viste på Sophienholm i forårmånederne. Til denne udstilling var der lånt arbejder fra flere af landets museer, og også Holmen havde udlånt en del – både malerier, akvareller, grafik og skulpturer. Desuden var der lånt fra en del private samlinger og ikke mindst Olivia Holm-Møllers familie havde som sædvanlig vist sig meget imødekommende og havde stillet mange kunstværker til rådighed.

Den tidligere nævnte arkæologiske udstilling i de små rum var arrangeret af Løgumkloster Højskoles arkæologihold under ledelse af arkæologen Niels Sterum. Der vistest fundene fra de senere års udgravninger omkring kirken og klostret, suppleret med fund fra tidligere udgravninger, udlånt af Nationalmuseet.

På grund af disse to arrangementer formede Holmens udstillingsvirksomhed sig lidt anderledes end i de tidligere år. Nyophængningen af Olivia Holm-Møllers arbejder måtte vente til efter pinse på grund af udlånet til Sophienholm, og den efterhånden mangeårige tradition at indbyde en gæstekunstner til at udstille i de sidste 14 dage af august måtte slettes, da den arkæologiske udstilling stadig var åben.

Børneteater, der jo i 1979 har en central placering i arrangementer for børn, holdt allerede sidste år sit indtog på Holmen. Løgumkloster kommunes bibliotek og »den danske børnehave« stod bag indbydelsen af »Det ny musikteater« fra København, der den 30. oktober opførte »Tryllefløjten« i den store sal på Holmen. Forsøget med at benytte Holmen til børneteater var vellykket, så forhåbentlig kan det lykkes fremover at få tilsvarende arrangementer.

E. K.

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup.

I september 1978 holdtes den årlige særudstilling under titlen: Gamle håndsmedede jernting til nytte og pynt. Mange ældre smede havde bidraget med værdifulde oplysninger.

Sønderjyllands amts kulturudvalg ydede et bidrag på 5000 kr. til registrering, fotografering og opbevaring af tekstilsamlingen, med hvilken frivillige kræfter har arbejdet ivrigt. For 1979 er planlagt en udstilling: Børnetøj fra oldemors tid.

Samlingen har i årets løb modtaget følgende gaver: Gl. broderet døroverkappe (fru Sigrid Rasmussen), gl. sømandskasket (fru Erna Petersen), gl. håndsmedede jernting (brødrene Friis). Et par vadmelbukser med seler (Johs. Schubert). Gl. håndsmedet mergelgreb (Markus Rasmussen), gl. tekstiler (arv fra Anne-Marie Duus) og gl. linnedtøj (Adelheid Kræmer.).

N. C. M.

*En dåbskjole fra 1893, båret
i Åbenrå af senere læge
Fritz Clausen.
(Samlingen på Jacob
Michelsens gård).*

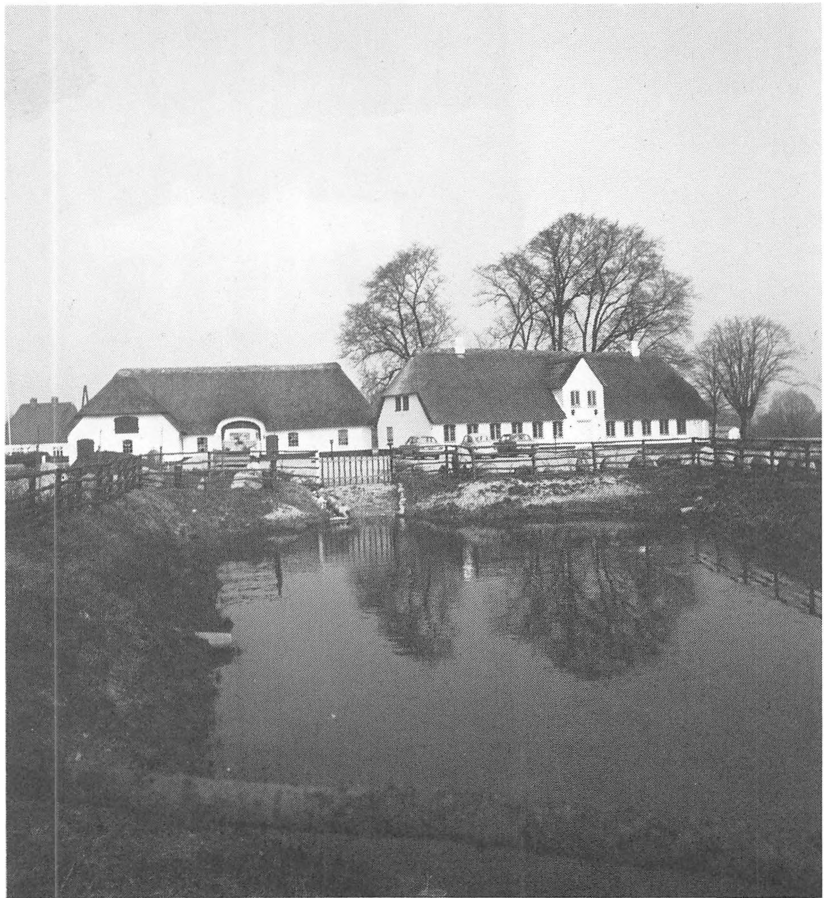
Historisk forening for Vis herred

Bov museum.

D. 14. juni 1978 afholdt foreningen sin årlige aftenudflugt. Turen gik ad slyngede og idylliske veje igennem Angel. Det første ophold gjorde man i den lille landsby Bønstrup i Nordangel, hvor man fik forevist et interessant lille lokalmuseum, som en tysk lærer har indrettet i en længe fra en nedlagt gård. Senere så man den smukke kvaderstenskirke i Sørup. Aftenen sluttede med kaffebord på det danske kursuscenter Christianslyst.

Kort efter udflugten kunne foreningen udsende sit første årsskrift til sine medlemmer. Hftet indeholder artikler om stedsnavnet Oldemorstof, Holdbi Kro og erindringer af afd. sognefoged Chr. Rossen, Bov.

I efteråret har foreningen for 5. år i træk haft en historisk foredragsserie i samarbejde med Frøslev-Padborg husmoderforening, i år med emnet »Kirkehistorie i Slesvig«. Man var på besøg på Flensborg bymuseum, hvor direktøren

Så smukt præsenterer Bov Museum sig. (Fot.: Padborg Foto).

for museet, dr. R. Zöllner gav en interessant gennemgang, især af den kirkehistoriske afdeling. Iøvrigt var der besøg i Holbøl og Bov kirker.

Politiassistent Knud Jensen holdt foredrag om »De dødes sogn«, og lektor, dr. Weitling om »Kirkelige strømninger i nyere tid særlig med henblik på Bov sogn«.

Den vigtigste og mest krævende opgave, foreningen har beskæftiget sig med, har været forberedelsen af åbningen af museet på Oldemorstof, den gamle gård, som kommunen hidtil har benyttet til kulturforvaltningen. Kommunen har overladt den østlige ende af stuehuset + udbygninger til brug for et museum.

I vinterens løb har foreningen flyttet den gamle samling fra biblioteket over til stuehuset og hentet lovede museumsgenstande rundt om i kommunen. Man har

så været igang med indretningen af museet, som blev åbnet d. 5. maj 1979. Foreløbig vil man holde åbent onsdag og lørdag fra 14-16 og give skoler og lign. mulighed for at komme også på andre tidspunkter. Det har været foreningen en stor glæde ved kommunens velvilje at kunne realisere den gamle plan om et museum her.

Ved generalforsamlingen d. 3. april 1979 kunne formanden oplyse, at der nu var mere end 200 medlemmer i foreningen. Foreningens 2. årsskrift vil især dreje sig om Frøslev.

H. H. B.

Historisk forening for Gråsten by og egn.

Som mål for foreningens sommerudflugt var valgt Lyksborg slot. Vi sejlede med fjordbåden fra Gråsten til Lyksborg. En bus holdt parat, så de ca. 30 deltagere hurtigt og samlet kom frem til slottet, hvor formanden fortalte om slottets historie, og under rundgangen i de enkelte værelser gav oplysninger om det vi så. Besøget på slottet, der rummer så mange minder med tilknytning til Danmarks og landsdelens historie, optog deltagerne meget.

Ved vort efterårsmøde fortalte et af foreningens medlemmer, arkitekt Hans Munk Hansen om bygningsbevaring, historie og miljø. Munk Hansen ledsagede sit foredrag med en række meget fine lysbilleder, der viste før og nu i Gråsten, Rinkenæs og Kværs, og der var mange eksempler på de ændringer, der var sket ved ombygning og nedrivning, og ikke altid til det bedre. Debatten efter foredraget viste, at man ønsker at være med i et bevaringsarbejde, så det bestående kan harmonere med den udvikling, der finder sted.

Foreningens årsskrift, der udkom sidst i november, bragte artikler fra hele foreningens virkeområde. Fra Kværs et uddrag af pastor Dams erindringer fra 1847-65. Fra Rinkenæs et uddrag af skolekronikken til årene omkring første verdenskrig. En barndomserindring af fru Blønd, Gråsten om tiden op til genforeningen, og i anledning af Gråsten apoteks 150 års jubilæum var dets historie beskrevet.

Det lokalhistoriske arkiv har afholdt en udstilling i Sydbank i Rinkenæs, og de udstillede billeder og arkivalier vakte stor interesse hos de besøgende. Arkivet er nu flyttet hen i det nye bibliotek i Ahlmannsparken, hvor det har fået eget lokale. Der er åbningstid for besøgende, hver mandag ca. 14-16.

D. 25 april afholdtes generalforsamling på biblioteket i Gråsten. godt 50 medlemmer var mødt frem, og der blev i tilslutning til formandsberetningen og forslag om vedtægtsændring en livlig debat.

Efter kaffebordet foreviste fotograf H. Larsen (Bemo) en meget smuk og poetisk film om Gråsten, der var optaget i 1961, og det fremgik tydeligt, hvor hastigt en by ændres. Vi fulgte byen i hverdag og fest med ringridning, kongemodtagelse og vagtparade. Filmen høstede kraftigt bifald. Man kan lide at se ind gennem »egne vinneverre«.

P. A.

Den store egnsvandring 1978.

Ialt 260 personer deltog, 130 lørdag d. 16. og 130 søndag d. 17. september.

4 busser brugtes til opsamling og hjemkørsel i Nordslesvig, mens der til kørsel af de 300 km i Sydslesvig og Holsten brugtes 3.

For mange af deltagerne blev turen den første på den 33 km lange motorvej fra Bodum i nord til Frøslev i syd og videre vest om Flensborg, den vejstrækning, som dronning Margrethe og præsident Walter Scheel indviede d. 13. juni 1978.

Oplægget fra styrelsen pegede på en tugthustur, en udflugt til fængselsbyer i hertugdømmerne og i den præjisiske tid, men efter undersøgelser i marken lagde udvalget, der denne gang bestod af Hugo Lildholdt, Erland Møller, Jens Rosendal og Knud Kristensen, sig fast på følgende program: Byvandring og foredrag i Rendsborg og Glückstadt med ophold i Krempe og Itzehoe på vejen hjem. En fæstningstur med hovedvægten på den danske helstats stærke bastioner ved Ejderen og Elbmundingen og med lejlighed til undervejs at notere sig en del af den lange række af volde og borganlæg, som grænselandet kan fremvise fra Folkevandringstiden til vor egen atomtid, for øvrigt meget apropos realistisk illustreret for vore øjne begge dage med NATO-øvelsen »Bold Guard«.

På den kortsnitse, som rejsedeltagerne fik udleveret i bussen, var der skravering eller x afmærket de befæstninger, der gjordes til genstand for en kort omtale af buslederne under henturen: Nyhus, middelalderlig fæstning mellem Padborg og Bov, lige syd for landegrænsen. Flensborg, først med en fæstning nær Flensåens udløb i fjorden, senere med borgen og slottet på Duborg Banke. Oversø, middelalderlig fæstningskirke a la rundkirkerne på Bornholm. Slesvig med fæstninger langt tilbage i tiden, bl.a. Luseborg, Gammel Gottorp og det Gottorp, som Slesvig-bispen lod bygge i den inderste vig af Slien, og som Erik af Pommern forgæves løb storm imod, omtrent på det sted, hvor også det nuværende Gottorp er placeret. Danevirke, fra hedenold i perioder til 1864 Nordens stærkeste fæstning, i omfang et af de største europæiske voldanlæg, sammen med Ejderen først en stamme- og senere en folkegrænse »Danmarks riges lås og lukke.« Hytten Bjerge med det 106 m høje Scheelsbjerg, Sønderjyllands næsthøjeste punkt, udnyttet af NATO til opstilling af den enorme radarskærm, der holder øje med, hvad der sker på Østersøen.

I Rendsborg blev deltagerne lørdag modtaget af skoleleder Andreas Hansen, Ejderskolen, og fhv. amtssekretær i Sydslesvigsk Forening Peter Häbel, der med udgangspunkt i pakhuset ledede byvandringen fra fæstningsbydelen Kronværket, ved nordre Ejderarm til fæstningsbydelen Nyværket ved søndre Ejderarm. Lørdagen afsluttedes med besøg i Garnisonskirken, et arkitektonisk mesterværk.

Søndag foregik byvandringen – igen under ledelse af Peter Häbel og Andreas Hansen – i omvendt rækkefølge fra Paradepladsen til Pakhuset og afsluttedes med køretur til Garnisonskirken, hvor pastor Wilhelm Gerlitzky på tysk gennemgik kirkebygningen og den danske garnisons historie, i sandhed en præst, der kunne mere end sit fadervor, H.S.f.S. er sine to trofaste medlemmer i Rendsborg stor tak skyldig for det arbejde, der udførtes inden og under egnsvandringen.

Med hensyn til Glückstadt havde professor Troels Fink givet udvalget det gode råd at søge kontakt og hjælp direkte hos byens førstemand, borgmester Robert Bruhn, der under middagen på Hotel Raumann bød os velkommen til den seværdige stad ved Elben. Som indledning til den påfølgende byvandring holdt studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen et udmærket foredrag, der klart gjorde rede for kong Christian 4.s hensigter med havnen og fæstningen, de store vanskeligheder, naturen voldte bygherrerne Christian 4. og Frederik 3. i tre byggeperioder mellem 1617-1653, og hvordan de udenrigspolitiske og handelsøkonomiske forhold efterhånden udviklede sig til ugunst for Glückstadt. Det vil føre for vidt her at komme ind på detaljerne i byvandringen, som fandt sted i hold under ledelse af borgmesteren og dennes frue, kunsthistorikeren Waltrud Bruhn, af H. V. Gregersen, i kirken af sognepræsten og af historiestuderende Möller junior, hvis far rektor Möller, kapacitet i Glückstadts historie, var forhindret p.g.a. sygdom. 12 krige og 16 stormfloder i hundredåret fra byens grundlæggelse til Store Nordiske Krigs afslutning svækkede byens erhvervsliv. Et efter et forsvandt den ambitiøse byggekonges kompagnier, og der er i dag kun få rester af de oprindelige bygninger tilbage. Men den storslåede byplan med dens ejendommelige gadenavne er der stadig. Og fra de sidste 150 år under dansk styre er der flere interessante bygninger, enkelte ret velbevarede, andre i forfald.

Enhver historisk interesseret kan kun se med den største sympati på den indsats, som det charmerende og dygtige borgmesterpar og familien Möller m.fl. gør for at restaurere og forskønne deres by i pietet mod fortidens minder, en indsats, der ofte møder megen modstand blandt skatteborgere. Det kan på det varmeste anbefales historisk interesserede og turister i Glückstadt at købe fru Waltrud Bruhns bog »Glückstadt an der Elbe. Kleiner Führer durch eine liebenswerte Stadt und ihre Vergangenheit«. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft 1977.

Inden hjemrejsen blev der tid til at nyde kaffen på et par smårestauranter ved torvet.

I Krempe standsede busserne et par minutter på hovedgaden for at få et glimt af det i en sidegade beliggende, pragtfulde rådhus fra 1570, en af Nordtysklands bedst bevarede renæssancebygninger. Også en fæstningsby, hvis berømmelse sammen med Glückstadts gik over hele det danske rige, fordi de i lang tid under Wallensteins knugende besættelse var de eneste lokaliteter i Jylland, hvor kongens faner endnu vejede.

Gennem Krempermarsken var der rig lejlighed til at iagttage den ejendommelige natur, de frodige afgrøder og de karakteristiske bondehuse med næsten hollandsk præg.

Kort efter kørte vi gennem Grevenkop med borganlægget Steinburg fra det 14. årh., som har givet navn til det amt, som Glückstadt og Itzehoe ligger i.

Derefter fulgte Lägerdorf med kæmpemæssige kalkgruber og cementfabrikker (Breitenburgværkerne) og det ældgamle Münsterdorf, kendt fra bl.a. Ansgars liv og levned. Det var her i klostret Welano, at unge danskere oplærtes i den kristne tro.

Med Störfloden i dalen til venstre skimtedes til højre på en øagtig bakke, næsten

skjult af bl.a. århundreder gamle ege Breitenburg, Rantzauernes stolte hovedsæde, rig på minder fra Danmarks, Slesvigs og Holstens historie.

Ad den stejle bakkerand med udsigt til slugterne, der betegner grænsen mellem flodmarsken og gesten, nåede vi sidste station Itzehoe, en ældgammel by med konstateret beboelse helt tilbage til stenalderen. Vi gjorde et kort holdt ved Stændersalen. Mon ikke en del af deltagerne fik den tanke, at her er en by og en egn så rige på minder, at de om få år, når restaureringsplanerne er ført ud i livet, i sig selv er et værdigt mål for H.S.f.S.s egnsvandring?

K. K.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Den 13. august holdt kredsens egnsvandring på Løjtland. Landskabet på Løjt er i sig selv en oplevelse og det gode vejr med klar luft begunstigede turen. Jes M. Holdt var den kyndige leder af turen. På skrænten over Rundemølle med udsigten til Kalø fortalte han møllens og nærmeste omegns historie. Deltagerne kørte nu ad snoede veje til Elsholm. Undervejs kom et par fremmede biler ind i kolonnen og førte halvdelen på afveje. Det lykkedes dog ved hjælp af en behjertet mand at få samling på det hele igen. Dansk Folkeferies koloni gav os en fin modtagelse. I forsamlingshuset blev der drukket kaffe, og Jes M. Holdt fortalte mere om folket på Løjtland. Dagen blev afsluttet i kirken. Pastor Kyhl gennemgik kirken både udvendigt og indvendigt. Kl. 18.30 kunne der slutes med en salme. Der deltog godt 70 personer.

K. H.

Åbenrå amtskreds

D. 8. april 1978 holdt amtskredsens sit forårsmøde, hvor museumsdirektør Hans Lassen, Århus talte om »Borgerhuset«, og dermed afsluttedes den foredragsrække, der har behandlet »Kirkerne«, »Voldsteder«, »Bøndergårdene« og nu »Borgerhuset«. Fremmødet var mindre end vanligt.

D. 28. april var der indkaldt til generalforsamling på Folkehjem. Formanden indledte mødet med at mindes afdøde museumsleder Holger Jacobsen, der gennem 18 år havde været amtskredsens formand.

Efter generalforsamlingen, der havde samlet godt 50 medlemmer, holdt fhv. overlærer R. P. Sørensen, Bov et meget levende foredrag: »Landskabet og Historien«. Med en lang række både smukke og interessante farvelsbilleder understregede R. P. Sørensen, hvad han fortalte.

Amtskredsens afholdt ikke nogen sommerudflugt i 1978, men ikke så få af medlemmerne deltog i den af Sønderborg amt vel tilrettelagte »Historiske søndag« og i den store egnsvandring til Rendsborg og Glückstadt.

Styrelsens planer om sognemøder med et hjemstavnsprogram blev i nogen grad slået i stykker af vintervejret, så det blev kun til et i Bovrup og et i Kværs. Begge steder med Ib Andersen som taler. Han fortalte om sognet og gårdenes historie. I Kværs, hvor ikke mindre en 60 var mødt op, fortalte overlærer P. Petersen tillige om Tørsbøl forsamlingshus, og Poul Andersen om Historisk Samfunds arbejde.

Tillidsmandsmødet på Folkehjem d. 17.3. 1979, hvor emnet var lokalhistoriske arkiver, blev også stærkt præget af vintervejret, så kun et beskedent antal mødte op.

D. 31. marts var det atter møde på Landsarkivet, hvor museuminspektør Peter Dragsbo fortalte om »Byggeskik i Nordslesvig 1864–1930«. Med talrige fotografier af private og offentlige bygninger viste han, hvorledes byggeskikken i Nordslesvig var præget af påvirkning fra nord og syd.

Den 26. april havde amtskredsens generalforsamling på Folkehjem, hvor godt 50 af medlemmerne deltog. Dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev holdt foredrag om »Studehandel, studekøbmænd og drivveje«. Det var et spændende kapitel af vort lands historie, H. V. Gregersen førte os igennem, og på grundlag af toldregnskaber viste han os, hvilken umådelig eksport af stude, der gennem 300 år havde passeret ad Hærvejen-Oksevejen gennem vor landsdel.

Ved generalforsamlingen aflagde formanden beretning og regnskab, og Senius Tiedemann genvalgte til styrelsen.

P. A.

Sønderborg amtskreds

Lørdag d. 17. juni holdtes generalforsamling og møde i Broager forsamlingshus. Under drøftelsen af årets arrangementer fremkom der forslag om, at man skulle prøve på at afholde en arkæologisk aften, og at generalforsamlingen skulle flyttes til november eller maj. Olav Bonefeld og Åge Rasmussen blev genvalgt, og Henning Ladefoged Sørensen blev nyvalgt til bestyrelsen. Ved det efterfølgende møde fortalte Svend Hollesen, Mølmark, meget interessant om Broagerlands historie både arkæologisk og samfundsmæssigt. Sidste punkt på mødet var en rundvisning i Broager kirke, hvor pastor Vestergård viste rundt og fortalte om kirkens historie.

Søndag d. 6. august holdtes »Historisk søndag« med forevisning og fortælling følgende steder:

1. Nybøl kirke og herredsting	Chr. Jørgensen, Nybøl
2. Sønderborg slots forværk	J. Slettebo, Sønderborg
3. Hørup kirke	Marie Simonsen, Mjang
4. Blommeskobbel	J. Ditlefsen, Langesø
5. Danebod Højskole	M. Hemmingsen, Danebod
	G. Rasmussen, Danebod
6. Østerholm slotsruin	Chr. Fægteborg, Østerholm

Deltagerantallet var godt 200.

Onsdag d. 22. november holdtes møde i Augustenborg forsamlingshus. Lektor Viggo Petersen, Sønderborg fortalte om den augustenburgske hertugslægt, og Hans Lind, Augustenborg fortalte om gamle huse i Augustenborg. Foredraget var ledsaget af lysbilleder.

Udover de nævnte arrangementer er der afholdt 3 bestyrelsesmøder.

J. D.

Tønder amtskreds

Generalforsamling holdtes den 7. april 1978 på Missionshotellet i Tønder. Deltagerantallet var noget mindre end tidligere år. Museuminspektør Hans Lassen, Århus holdt sit foredrag om borgerhuse og viste lysbilleder fra »Den gamle by« i Århus. En planlagt tur til Dybbøl og Sønderborg måtte aflyses på grund af for ringe tilslutning.

Generalforsamlingen i år blev holdt den 28. marts på Missionshotellet, hvor købmand C. C. Christiansen, Tønder viste sin nyeste film fra vadehav og kogene. Det er en naturfilm i fortsættelse af filmen »Langs Vidåen«.

Det blev en meget stor oplevelse at se filmen, og det kan stærkt anbefales andre kredse at bruge den. Filmen er historisk, idet man blandt andet ser forlandet med dets dyre- og planteliv, som det ser ud nu, lige før det nye digebyggeri sættes igang, og iøvrigt medtager den alt, hvad der rører sig fra Rudbøl sø og ud til Jordsand. Der var stor interesse for at deltage i en tur til forlandsområdet ved Højer nu til sommer.

Det blev endvidere besluttet at forsøge med mindre ture til de forskellige byer indenfor Tønderkredsen. Forslagsstilleren skoleinspektør Christensen, Ravsted, tilbød at indlede besøgsrækken ved at lade første by være Ravsted, hvor han ville tilrettelægge en rundtur til byens seværdigheder.

Man håber at kunne samle mange til disse ture fremover.

V. G.

Sydslesvigs amtskreds

Onsdag, den 21. juni 1978 samledes vi i Frøslevlejren og Frøslevlejrens museum. Her blev vi modtaget af museumsbetjent Hans Bruun, der i sin redegørelse gav et gribende indtryk af alt, hvad han havde gennemgået i Frøslev samt i de forskellige lejre, han måtte igennem. Selve museet afspejler en grusom periode i Danmarks historie. Aftenen sluttede på Frøslev Kro, hvor den kendte sønderjyske bonde og digter Karsten Thomsen havde hjemme. Der blev sunget en del af hans sange samt fortalt om Karsten Thomsen. Igen en vellykket aften og en godt besøgt sammenkomst.

Torsdag, den 2. november 1978 holdt vi vort efterårsmøde i amtssekretariatets mødelokale på Lolfod i Slesvig. Aftenens taler var stipendiat cand. phil. Bjørn Rosengreen, der på studieafdelingen på Dansk Centralbibliotek i Flensborg arbejder med en opgave om »Den politiske udvikling i Slesvig-Holsten i årene 1924-1934«. Stoffet er meget spændende, og vi har i vor amtskreds ment, at vi

NOTER OG NYT

har en særlig forpligtelse til at give vore medlemmer lejlighed til at høre om, hvad man ad studiets vej når frem til om denne periode, som adskillige af os selv har oplevet.

Derudover har vi sørget for, at alle vore medlemmer har fået tilsendt indbydelser til Folkeuniversitetets foredragsrække.

L. H. S.

Årsberetning og regnskab 1978-79

Ved *Peter Kr. Iversen* og *H. Lildholdt*.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde den 6. maj 1979 på Folkehjem i Åbenrå. I mødet deltog ca. 150 medlemmer. Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød velkommen til de fremmødte medlemmer og især til vort æresmedlem, redaktør Morten Kamphövener og til foredragsholderen, museumsdirektør, dr. phil. Sig. Schoubye, Tønder. Til ordstyrer valgtes efter formandens forslag amtsligningsrådsformand Svend Lyck, Åbenrå. Han konstaterede, at møder var lovligt indvarslet, og gav ordet til formanden, der indledte med mindeord over dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen samt rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt. Derefter aflagde formanden følgende beretning:

Det er altid rart at kunne berette om fremgang. I årene fra 1976 til 1979 er medlemstallet steget støt fra 2611 til 2809, altså en fremgang på små 200 i løbet af tre år, og heraf tegner sidste år sig alene for en fremgang på 100 medlemmer. Vi har fået nye medlemmer på Haderslevvegnen, men også i Emmerlev sogn har der været god fremgang. På Haderslevvegnen skyldes tilgangen vel nok især udsendelsen af brochuren for de to bøger af henholdsvis Peter Møller og Edith Bergholt Andersen, medens det for Emmerlev sogn skyldes en enkelt tillidsmand, Hans Tofts meget aktive indsats.

Vi har nu i adskillige år kunnet holde medlemskontingentet på 35,- kr., men som man vil have set af den udsendte indbydelse til årsmødet, har styrelsen på grund af de stigende omkostninger set sig nødsaget til at forhøje årsbidraget med 10,- kr., således at dette herefter er 45,- kr. Hertil kommer så forsendelsesomkostningerne, som vi atter i år har måttet forhøje med 1,- kr. til 4,- kr. Vi er efterhånden blevet særdeles gode kunder hos postvæsenet. Med et forhøjet kontingent regner vi med at kunne holde Sønderjyske Årbøgers omfang i nogle år. Men det kan ikke siges ofte nok, at det er i det enkelte medlems interesse, at vi stadig bliver flere, idet trykkeomkostningerne ikke vokser proportionalt med oplagstallet. Derfor: vær med til at skaffe os flere medlemmer, så at vi længst muligt kan holde kontingentet på 45,- kr.

Vi kunne sidste år udsende Sønderjyske Årbøger med et sidetal på 266, og årbogens indhold havde som sædvanligt stor spændvidde. De to nye medredaktører Henrik Fangel og H. P. Jensen bidrog begge med gode afhandlinger om henholdsvis herremændene på Haderslev Næs i middelalderen og om Rieslægten i Stenderup. Dr. Harald Jørgensen påbegyndte udgivelsen af H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen, medens Poul Andersen fortalte erindringer fra sine 9 år i Højer. Hermed er vi næsten inde på samtidshistorien. I øvrigt var der som sædvanligt anmeldelser, Bognyt og Noter og Nyt. Sidstnævnte afsnit, der orienterer om arbejdet i de historiske institutioner og foreninger inden for landsdelen, vokser i omfang og vidner dermed tillige om stigende historisk interesse og aktivitet.

Overbibliotekar N. Kragh Nielsen har udarbejdet manuskript til et register over indholdet af Sønderjyske Årbøger for tiden efter 1940, og til udgivelsen af dette register har vi modtaget støtte fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse. På grund af de mange andre udgivelser i år må denne indholdsfortegnelse nok vente til 1980 med at se lyset.

Også Sønderjysk Månedsskrift kan vise fremgang, idet antallet af abonnenter har vist en stigning fra 1502 ved opgørelsen ved sidste årsmøde til 1580 pr. 1. april i år. Det foreløbige mål her skulle gerne være 2000 abonnenter. Årgangen 1978 omfatter 440 sider samt indholdsfortegnelse, som i al sin brogethed viser bredden i den historiske interesse i landsdelen. Der er lidt for enhver – god – smag. Der er bidrag til den almindelige historie, topografiske og personalhistoriske artikler. Det folkloristiske stof har ligesom anmeldelserne fået et noget større omfang. Igen i år har vi kunne bringe den overvejende del af den sønderjyske museumsårbog som et udvidet dobbelthæfte. Vi er museumsrådet i amtskommunen megen tak skyldige for tilladelsen til at benytte dette stof.

Inden for serien: Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland har vi som nr. 48 udsendt afdøde overarkivar Holger Hjelholts bog om departementschef Th. A. Regenbug, en smuk, illustreret bog på 155 sider, og som nr. 49 fulgte samtidig afdøde overarkivar Aage Raschs bog om Ejderkanalen, en bog, som med sine andre kvaliteter også har gode illustrationer og plancher. Vi blev på grund af arbejds konflikten i vort bogbinderi i Haderslev nødt til at udsende disse to bøger hæftede. De to bøger i serien Sønderjyske Levnedsløb, nemlig Peter J. Møllers erindringer fra drenge- og ungdomsårene i Haderslev og Edith Bergholt Andersens bog om Kroen i Halk og menneskene omkring den blev som sædvanligt udsendt i stift bind og med smudsomslag. For de sidste to bøgers vedkommende kan der regnes med et lille overskud, medens de to førstnævnte bøgers regnskab endnu ikke balancerer.

Historisk Samfund har endvidere sammen med Dansk Historisk Fællesforening, Landbohistorisk Selskab og arkivvæsenet været medudgiver af det store festskrift på næsten 560 tætrykte sider til rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, udsendt i anledning af hans 70-årsdag den 12. december 1978. Også heri er der adskillige bidrag med emner fra Sønderjyllands historie.

Jeg havde håbet, at Sønderjylland. Historisk Billedbog, bd. II omfattende tiden 1864–1920 med museumsdirektør Jørgen Paulsen som billedredaktør og

rektor A. Feilberg Jørgensen som tekstforfatter kunne have foreligget færdig, men en unødigt forsinkelse i klicheanstalten har umuliggjort dette. Imidlertid kan jeg oplyse, at bogen er ved at blive færdigtrykt i Th. Laursens bogtrykkeri i Tønder i et oplag på ikke mindre end 10.000 eksemplarer, og at indbindingen i de nærmeste uger vil blive påbegyndt i J. P. Møllers bogbinderi i Haderslev. Grafikeren E. Ellegaard Frederiksen, det sidste julemærkes fader, har ligesom ved de to tidligere bind taget sig af bogens typografi og ydre udstyr. Som pynteligt, måske lidt romantisk, smudsomslag bringes det kendte motiv med de sønderjyske piger. De samlede omkostninger ved dette binds udsendelse beløber sig til ca. 350.000 kr., og havde vi ikke haft de 200.000 kr., som vi har tjent på salget af de to tidligere udsendte billedbøger stående som en særlig garantifond, ville vi nok heller ikke have turdet give os i lag med denne store opgave. Som nævnt i indbydelsen til årsmødet udsender vi subscriptionsstilbud til samtlige husstande i Nordslesvig, og vi benytter lejligheden til at slå et lille slag for Historisk Samfund. Vi håber, at mange vil benytte lejligheden til at tegne sig som medlem og til at blive abonnent på Sønderjysk Månedsskrift. Vi beder vore tillidsmænd og andre medlemmer om at gøre venner og bekendte opmærksom på dette billedværk og på Historisk Samfunds skrifter.

Af andre bøger, vi har i korrektur, skal jeg nævne foreningens første sekretær, vort æresmedlem, frimenighedspræst Thade Petersens store efterladte værk om Rømø, der udsendes som en slags jubilæumsskrift, idet det bliver nr. 50 i serien Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Som nr. 51 foreligger endvidere i 1. korrektur Asger Nyholms bog om den slesvigske gejstlighed og slesvig-holstenismen indtil 1850. Begge disse bøger er udførligere omtalt i de nylig udsendte Meddelelser. Det samme er tilfældet med gårdejer i Lysbild Hans Jørgensen Hansens erindringer, som udsendes i serien Sønderjyske Levnedsløb. Også denne bog foreligger i 1. korrektur og vil blive udsendt på sensommeren. I den lille serie er også andre bøger under forberedelse til udgivelse. Ved dette arbejde medvirker fhv. overbibliotekar Gustav Auring.

Historiske Samlinger for Sønderjylland er et barn af Historisk Samfund, og det har været sædvane i årsberetningen at omtale arbejdet her. Billedsamlingen har 1978 modtaget store gaver fra L. v. Münchow og redaktør M. Kamphövener og mange mindre gaver. Ordning og registrering er fortsat af fruene Vibeke Gribsvad, Birthe Wive og Xenia Schaumburg, og der har været en ganske betydelig benyttelse af billedsamlingen. Især er den blevet brugt af museumsdirektør Jørgen Paulsen til det nye bind af billedbogen, men også de lokale samlinger rundt omkring i landsdelen bliver mere og mere klar over, at der her er ganske betydelige muligheder for at finde billeder fra deres egn. Vi fik sidste år bevillingen fra Dansk Kultursamfund forhøjet med 10.000 kr. til registrering af lektor Karl Clausens store båndsamling. Dette arbejde skal ske i samarbejde med det sanghistoriske institut ved Århus Universitet, som ligeledes har en mindre bevilling til dette arbejde, som dog endnu ikke er påbegyndt.

Den største opgave, Historiske Samlinger har været optaget af i det sidste år, er imidlertid det forberedende arbejde til udgivelsen af en sønderjysk lokalbibliografi. Takket være en bevilling på 60.000 kr. fra Sønderjyllands Amts-

kommune kunne Historiske Samlingers bibliografiske udvalg ansætte cand. phil. Elna Jensen til at udføre dette forberedende arbejde, som hun afsluttede i februar. Endnu mangler afpudsningen af den beretning og ansøgning om midler til arbejdets videreførelse, der skal afleveres til amtsrådet. Forsinkelsen skyldes mit arbejde med billedbogen.

Vender vi os til det mere folkelige arbejde, kan vi konstatere, at der også her har været god arbejdslyst. Den såkaldte Historiske Søndag var tilrettelagt af Sønderborg amtskreds den 6. august. Godt og vel 200 medlemmer med pårørende deltog i det veltilrettelagte arrangement, hvor der var kyndig vejledning ved seks udvalgte, historisk interessante lokaliteter på Als og Sundeved. Fællesudflugten, den såkaldte store egnsvandring, vandt så stor tilslutning, at den måtte deles over to dage, den 16. og 17. september. Målene for udflugten var de to gamle fæstningsbyer Rendsborg ved Ejderen og Glückstadt ved Elben, og den var planlagt og tilrettelagt af et udvalg bestående af sekretæren, kassereren og Jens Rosendal – som sædvanligt bistået af vor faste kontormedhjælper Erland Møller. I Rendsborg medvirkede som vejledere skoleinspektør Andreas Hansen og tidligere amtssekretær Peter Häbel. Byvandringen her koncentreredes omkring den nyrestaurerede tidligere amtmandsgård, Slotspladsen, Paradepladsen og Garnisonskirken, som alle har minder fra den gamle helstats tid. I Glückstadt, hvor der begge dage spistes middag på Hotel Raumann, holdt studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen som indledning til den påfølgende byvandring et instruktivt foredrag om den af Christian 4. grundlagte by, som også har betydet meget for Sønderjyllands historie. Byvandringen fandt sted i mindre hold med så fortræffelige ledere som byens borgmester, dr. Bruhn, og hans frue, der er historiker og har skrevet en fortrinlig lille bog om Glückstadt. Endvidere medvirkede H. V. Gregersen og en ung historiker, søn af lokalhistorikeren, Sonderschulrektor Möller, der på grund af sygdom var blevet forhindret. På tilbageturen, hvor vi passerede Breitenburg, så vi det gamle rådhus i Kremepe og stændersalen i Itzehoe. I alt var der ca. 260 deltagere i de to udflugter.

Inden for amtskredsen har interessen for de tidligere så populære mindre udflugter været aftagende. Kun Haderslev amt har arrangeret en med et deltagerantal på 75. Mødevirksomheden har til gengæld været lidt større. Der har over hele landsdelen været afholdt 12 foredragsmøder, hvoraf de fleste med lysbilleder, med et deltagerantal på knap 600. Men hertil kommer de utalte møder med historiske emner, som er blevet arrangeret i de efterhånden mange lokalhistoriske grupper – med eller uden vore tillidsmænds medvirken.

Også i år kunne vi indbyde vore tillidsmænd og sammen med dem repræsentanter for landsdelens lokalhistoriske samlinger til et møde på landsarkivet. Over 90 havde tilmeldt sig, men kun 40 kunne på grund af det voldsomme snevejr nå frem. H. P. Jensen demonstrerede, hvad man kan få ud af gamle slægtspapirer opbevaret i en parykkasse og en cigarkasse, medens Poul Andersen gav gode praktiske oplysninger om arbejdet i lokalhistoriske grupper og samlinger. Jeg afbrød eftermiddagen med at tale om landsarkivet og de lokalhistoriske samlinger, hvoraf der er 35 i Nordslesvig. Herunder foreslog jeg bl.a. oprettelsen af en sønderjysk amtskreds under Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver

(SLA). Forslaget blev positivt modtaget, og der vil til efteråret blive sammenkaldt til møde desangående. I øvrigt er det opmuntrende at se, hvorledes det lokalhistoriske arbejde trives rundt omkring i sognene.

Af andre initiativer kan nævnes, at Lars Henningsen har ledet et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde, og i denne forbindelse kan nævnes, at også Poul Andersen og H. P. Jensen har haft et par lignende kursus, dog uden for Historisk Samfunds regi. Også dette er med til at tegne billedet af det historiske arbejdes omfang i landsdelen.

Det har gennemgående været de mere lyse toner, som har præget denne årsberetning. Der har været udført et dygtigt arbejde inden for redaktionerne og andre arbejdsudvalg. I denne forbindelse vil jeg også nævne kontormedarbejdernes indsats for at få arbejdet til at glide og få de mange bogekspeditioner udsendt. Det er mange år siden, at der har været et så omfattende salg, ikke blot af nye bøger, men også af ældre. I øvrigt er restoplagerne for en del af de ældre publikationers vedkommende nu stærkt svindende, og det vil blive taget under overvejelse at regulere prisen for en del af disse bøger, så at den bliver mere i overensstemmelse med dagens inflatoriske prisniveau.

Men foreningens mange aktiviteter koster naturligvis, og trods det betydelige salg har der været et underskud på regnskabet – ikke af de helt store, men dog af en sådan art, at det som indledningsvis nævnt – har været nødvendigt at sætte kontingentet op. Vi har igen i år modtaget støtte til vort arbejde fra stat, amtskommune og private fonds, en støtte vi er meget taknemmelige for, og foruden hvilken vort arbejde ikke ville kunne få det omfang, det vitterligt har. På den anden side er det værd at bemærke, at vore medlemmer selv har betalt over 300.000 kr. i kontingent, abonnement og bogkøb. Alene dette tal vidner om, at der i denne landsdel er en stor interesse for det arbejde, vor forening udfører, og det er vor pligt at holde denne interesse ved lige og søge at udbygge den med nye tiltag.

Under drøftelsen af beretningen efterlyste lektor Peter Beck, Åbenrå, anmeldelser af de lokalhistoriske foreningers hæfter i årbogen og kritiserede papirkvalitet og billedgengivelse i Sønderjyske Årbøger samt skrifterne. Formanden meddelte, at han havde planer om at bringe en samlet oversigt over hæfterne i Sønderjyske Årbøger, og at årbogens udseende netop var blevet drøftet på styrelsesmødet. Et udvalg vil sammen med grafiker E. Ellegaard Frederiksen nå frem til et resultat. Formandens beretning godkendtes, hvorefter kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt, aflagde det reviderede regnskab, som ligeledes godkendtes af årsmødet.

På valg var Peter Kr. Iversen. Skoleinspektør Knud Kristensen havde af mangel på tid ønsket at udtræde af styrelsen. Peter Kr. Iversen genvalgtes, medens arkivar, mag. art. Henrik Becker-

Christensen, Åbenrå, samt seminarieadjunkt Jørn Buch, Haderslev, nyvalgte til styrelsen. Et forslag fra styrelsen om ændring af vedtægterne, således at § 6, 1. punktum kommer til at lyde: Kalenderåret er foreningens regnskabsår, godkendtes enstemmigt. Under Eventuelt forelagde fhv. filialdirektør Poul Andersen, Rinkenæs, en protestadresse mod landsarkivets lørdagslukning og lod en underskriftsliste cirkulere blandt medlemmerne. Formanden redegjorde for planerne med hensyn til Historisk Søndag og Den store Egnsvandring 1979. Næste årsmøde afholdes i Tønder. Da ingen yderligere ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet. Efter fælles kaffebord holdt dr. phil. Sig. Schoubye foredrag med fremragende lysbilleder om sølv fra vesteregnen gennem flere hundrede år.

Regnskab for året 1./4. 1978 til 31./3. 1979

<i>Indtægter:</i>		<i>Udgifter:</i>	
Medlemsbidrag	106.365,83	Sønderjyske Årbøger	113.662,80
Skrifter	131.391,16	Skrifter	185.407,70
Sønderj. Månedsskrift	109.284,95	Sønderj. Månedsskrift	131.343,43
Søndrj. Månedsskrift tilskud	20.000,00	Kontorhold	8.732,79
Andre tilskud	171.918,75	Lønninger	54.704,19
Renter	22.112,76	Møder	6.894,21
Egnsvandring	5.792,85	Repræsentation	5.813,80
		Forsikringer o.l.	2.336,48
		Bidrag til amtskredse	4.800,00
		Kontingent S.L.F.	2.818,50
		Historisk Søndag	2.013,40
		Porto	3.919,90
		Annoncer	1.540,50
		Telefon	2.064,85
		Foredrag	2.543,00
		Kørsel	2.111,15
		Brochurer	4.993,09
		Diverse	892,17
	566.866,30		536.591,96
Overført pr. 1./4. 1978	246.350,12	Beholdning pr. 31./3. 1979	276.624,46
	813.216,42		813.216,42

Status pr. 1. april 1979

<i>Aktiver:</i>		<i>Passiver:</i>	
Beholdning	276.624,46	Henlagt til:	
Udestående for salg	8.000,00	Rømø-bogen	56.654,51
Underskud at overføre til næste år	9.324,59	Billedværk 2	182.758,34
		H. J. Hansen m.fl.	26.091,00
		Register til årbøger	10.000,00
		Egnsvandringfond	6.945,20
		Skyldig moms	11.500,00
	293.949,05		293.949,05

Åbenrå den 23. april 1979.
sign: H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Åbenrå den 27. april 1979.
sign.: Sv. Lyck sign.: C. O. Henningsen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1978 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, indmeldt i tiden 1. april 1978–31. marts 1979. De ca. 350 nye medlemmer, der er indmeldt efter 1. april i år, vil først blive nævnt næste år.

Pr. 31. marts 1979 udgjorde medlemstallet 2809, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	259	Åbenrå by	253
Haderslev amt	378	Åbenrå amt	303
Sønderborg by	83	Sydslesvig	179
Sønderborg amt	165	Storkøbenhavn	277
Tønder by	130	Øvrige Danmark	493
Tønder amt	258	Udlandet	31

Afgang ved død

Bastholm, Ellen, frue, Løgumkloster
Bruun, Martin, landmand, Terp
Carstens, Goslar, advokat, dr. jur. Husum
Frederiksen, J. L., postmester, Skærbæk
Hanssen, Bjørn, redaktør, Åbenrå
Hanssen, Peter Chr., gårdejer, Nygård,
Bolderslev
Heimann, Heinz, husejer, Arnæs
Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar, dr. phil.,
Gentofte
Ipsen, Hans, bogtrykker, Åbenrå
Jørgensen, K. M., præst, Skrillinge,
Middelfart
Karlsson, Henry, lektor, Haderslev
Koopmann, Paul, rektor, dr. phil.,
Tinglev
Lassen, Aksel, redaktør, Roskilde
Maltbæk, Katrine, overlærer, Løjt kirkeby
Mortensen, Martin, skoleinspektør,
Kollund

Møller, J. P., proprietær, Rødeko
Nielsen, Astrid Koldby, Holte
Nielsen, William Schack, direktør, cand.
jur., København
Paulsen, H. Hejselbjerg, pastor emer., dr.
theol., Haderslev
Petersen, Marie, frøken, Sønderborg
Petersen, Peter A., kontorist, Vester
Sottrup
Riisbjerg-Jensen, K., pastor emer.,
Birkede
Schmidt, Hans Hansen, forfatter, Jør-
gensgård 13, Åbenrå
Skovgård-Petersen, Eigil, pastor emer.,
Åbenrå
Sørensen, Find Bejder, lærer, Hammelev
Thomassen, Kjestine, frue, Åbenrå
Tralau, Hans, docent, fil. dr., Djursholm,
Sverige
Aablung, Chr. L., købmand, Bredebro

Tilgangsliste

- Andersen, Arne, Løgumkloster
 Andersen, Edith Bergholt, frue, Bogense
 Andersen, Egon, kaptajn, Sønderborg
 Andersen, Gunner, maler, Haderslev
 Andersen, Jens, direktør, Sønderborg
 Andersen, Karefi Elisabeth, sygeplejerske, Haderslev
 Andersen, Steen W., museumsinspektør, Haderslev
 Andreassen, Anne-Marie, frue, Haderslev
 Andresen, Martin, distriktschef, Haderslev
 Asmus, Ingelise, arkivsekretær, Viborg
 Asmussen, Jes P., kontorpakmester, Haderslev
 Bang, Hans Vilhelm, koordinator, Haderslev
 Bang, Peter, Wobbenbüll
 Becker-Christensen, Henrik, arkivar, mag. art., Åbenrå
 Bekker-Jensen, H., lektor, Virum
 Bennetzen, Knud, Gram
 Bensien, Ebbe, lærer, Kværs
 Berendtsen, H., bagermester, Haderslev
 Birkvad, Tove og Mogens, Åbenrå
 Bladt, Johan Philipsen, gårdejer, Hyrup
 Blæsbjerg, Svend Ove, ingeniør, Haderslev
 Bollesen, Mogens, politibetjent, Starup
 Bonefeld, Mimi, frue, Sønderborg
 Bork, Dagmar, forstanderinde, Haderslev
 Bothmann, F. Vilh., købmand, Haderslev
 Brix, Johannes, læge, Åbenrå
 Bruun, O. Jessen, rektor, Haderslev
 Bruun, Sigrid, frue, Kolding
 Bruvik-Hansen, G., skoleinspektør, Haderslev
 Christensen, Erik, journalist, Åbenrå
 Christensen, Morten, Øsby
 Christensen, Th., afdelingsleder, Haderslev
 Christensen, V. Nørlund, pastor emer., Haderslev
 Conradsen, G., lærer, Kværs
 Dahl, Jessine, pens. sygeplejerske, Gram
 Dall, Thea, frue, Haderslev
 Damm, Marius Lauritzen, Haderslev
 Dedenroth-Schou, Birgitte, cand. mag., Bramdrupdam
 Diebner, Bernd, dr. theol., Flensborg
 Duus, Jytte, assistent, Haderslev
 Eriksen, Hans Chr., murer, Skive
 Eriksen, Svend Aage, Randers
 Erlang, Ruth Hjort, Christiansfeld
 Falk, Peter, bankbestyrer, Sønderborg
 Faulde, Marga, frue, Tinglev
 Feddersen, Andreas, lærer, Tinglev
 Fjerde Maj Kollegiet, Åbenrå
 Fohlmann, Marius P., Broager
 Frandsen, Solveig, frue, Øster Lindet
 From, Karen og Jens Peter, Grarup
 Gonge, Vibeke, Århus
 Gram, Peder, arkitekt, Århus
 Grau, Bodil, sekretær, Haderslev
 Grodt-Andersen, Anne, kontorassistent, Marstrup
 Grøn, Kirsten og Erik, Haderslev
 Guldager, Palle, overassistent, Haderslev
 Gøttsche, Mary, stud. mag., Haderslev
 Gøttsche, Aase, frue, Haderslev
 Hansen, Anders Lønne, gårdejer, Rejsby
 Hansen, Erik, overassistent, Haderslev
 Hansen, Hans Munk, arkitekt, København
 Hansen, Jens, gårdejer, Haderslev
 Hansen, Karen Lønne, frue, Rejsby
 Hansen, Poul, ekstrabud, Haderslev
 Hansen, Sv. E., maltmesterassistent, Haderslev
 Havn, Bent, adjunkt, Ålborg
 Keckscher, Maidie, frue, Haderslev
 Hee, Peter, arkitekt, Haderslev
 Heidemann, Tove, cand. phil., Haderslev
 Hemmingsen, Birgit, lærer, Askov
 Henningsen, Lars N., arkivar, Åbenrå
 Heuckendorff, Kurt, pædagog, Haderslev
 Heydenreich, G., læge, Haderslev
 Hinge, Povl, skoleinspektør, Lintrup
 Hjorth, Eskild, Haderslev
 Holm-Nielsen, Morten, Haderslev
 Holst, Ebbe, konsulent, Haderslev
 Hübbe, Ruth, overassistent, Haderslev
 Ihle, Svend Erik, Holstebro

- Iversen, Holger Damgaard, cand. mag., Odense
Jahns, Anna Maria, Haderslev
Jakobsen, Annemette Anker, studentermedhjælper, Flensborg
Jestrup, Peter, advokat, Århus
Jensen, Bendt Baardrup, fuldmægtig, Haderslev
Jensen, Bent W., forretningsfører, Haderslev
Jensen, Christine, frue, Egersund
Jensen, Dagny, sygeplejerske, Haderslev
Jensen, Gerda Regnar, frue, Åbenrå
Jensen, Gudrun, frue, Kruså
Jensen, J. R., major, Haderslev
Jensen, Karl Aabe, Vipperød
Jensen, Lisbeth Erika, lægestuderende, Esbjerg
Jensen, N. A., Tønder
Jensen, N. Stissing, Haderslev
Jensen, Svend Trøst, fhv. kæmner, Tinglev
Jensen, Verner, mosteriejer, Halk
Jensen, Viggo Bøhrnsen, bibliotekar, Flensborg
Jessen, Anders, studerende, Brabrand
Jessen, Jørgen Toft, arkitekt, Fjelstrup
Jessen, Meta, frue, Marstrup
Johansen, Marie og Carl Chr., Hejsager
Junker, Hans Top, slagtermester, Ager-skov
Jürgensen, Emmy, sygeplejerske, Haderslev
Jørgensen, Birgit, Haderslev
Jørgensen, Inger, frue, Haderslev
Jørgensen, J. Kr., overlærer, Haderslev
Jørgensen, Paul A., lærer, forfatter, Hårby
Katzmann, Jørgen Peder, pensionist, København Ø
Kehlet, Hans Christian, gårdejer, Fjelstrup
Kjær, Anne Margrethe, sparekassefuldmægtig, Haderslev
Kock, Hans Jørgen, lektor, Århus N
Kortbek, Marie, frue, Anslæt
Krempin, Helge, Flensborg
Kristensen, Ellen, frue, Fredericia
Kusnitzoff, Aksel, Vojens
Lang, Jørm, lærerstudierende, Haderslev
Larsen, Rene, lærer, Kværs
Larsen, Vibeke, frue, Slesvig
Lassen, Jes P., pensionist, Kværs
Leng, Dagmar, lærer, Lunden, Tyskland
Linding, Niels, gårdejer, Øster Lindet
Lohsø, Henning, ingeniør, København
Lund, Anna M., frue, Haderslev
Lyck, Musse, frue, Haderslev
Lützen, Aase, Marstrup
Løfqvist, Hanne og Svend, lærere, Haderslev
Madsen, Harry G., malermester, Haderslev
Madsen, Ib, overbibliotekar, Åbenrå
Matthiesen, Svend Aage, gårdejer, Spramshuse
Mehl, H. B., kroejer, Haderslev
Meinfeldt, Allan, Åbenrå
Mogensen, Erik, Farum
Monberg, Bent, Haderslev
Mortensen, Birthe Kolmos, Sønderborg
Mortensen, Gertrud, lægesekretær, Brunde
Mortensen, Nils M., lærerstudierende, Haderslev
Møller, Karsten, regnskabsassistent, Åbenrå
Møller, Kristen, elinstallatør, Augustenborg
Møller, Ole, adjunkt, Flensborg
Møller, Stig Martin, cand. mag., Klitmøller
Nielsen, Elisabeth Solmer, frue, Haderslev
Nielsen, Helle, overlærer, Haderslev
Nielsen, Jørgen Olaf, Sønderborg
Nielsen, Kathrine, bestyrerinde, Haderslev
Nielsen, Kirsten, Fjelstrup
Nielsen, Manfred, Egersund
Nielsen, Regnar, Haderslev
Nissen, Annemette, Tiset
Nissen, Boy, kirketjener, Møgeltønder
Nissen, J. A., København
Nissen Margrethe, frue, Haderslev
Nissen, Ole Østvig, læge, Ager-skov
Nyegaard, J. H., gårdejer, Sjølund
Nørgaard, Grethe, Ballum
Odgaard, Finn, Billund

- Olling, Christian, gårdejer, Skudstrup-
mark
Olesen, Bent Ole, gymnasieoverlærer,
Kruså
Olsen, Birgit, overassistent, Haderslev
Olsen, Børge, disponent, Nr. Vilstrup
Olsen, Jakob, Haderslev
Olsen, John, Ribe
Otto, Hans, bankdirektør, Haderslev
Paulsen, Hans Peter, Bolderslev
Paulsen, Ilse, børnepædagog, Haderslev
Pedersen, Kjeld, arkitekt, Haderslev
Pedersen, Signe, frue, Gabøl
Peters, Hans D., lærer, Haderslev
Petersen, Finn, Åbenrå
Petersen, Leif, assistent, Haderslev
Petersen, Maren, frøken, Skerbæk
Petersen, Nis-Edwin List, Knivsbjerg
Petersen, Oscar, overportør, Haderslev
Petersen, Peter, slagtersvend, Haderslev
Pørksen, Anni, fysioterapeut, Højer
Rasmussen, C. S., fhv. gårdejer, Styding
Rasmussen, Jens, Dianalund
Rasmussen, P. E., fhv. stationsforstander,
Vamdrup
Rasmussen, Victor, redaktør, Risskov
Rasmussen, Aage, købmand, Haderslev
Ravnskov, J., ingeniør, Haderslev
Richardsen, Henny, børnehaveder,
Haderslev
Rist, Markus, gårdejer, Øster Lindet
Rode, Gerda, frue, Åbenrå
Rosenberg, Ingeborg, frue, Haderslev
Rosendal, Jens, højskolelærer, Løgum-
kloster
Rosenlund, H., gartner, Halk
Rübner, F., ingeniør, Broager
Sandholdt, Børge, E., Vojens
Sandholdt, Hans Peter, Hoptrup
Sandholm, Carsten, stud. mag., Århus
Sass, Arvid, Lyksborg
Sauerberg, Axel, politiassistent, Hader-
slev
Scherrebeck-Elley, Lissie, pelsdyravler,
Hejsager
Schmidt, Daniel, farvehandler, Haderslev
Schmidt, Else-Marie, sygehjælper, Hader-
slev
Schmidt, Helga, lærer, Haderslev
Schmidt, Kurt, Haderslev
Schultz-Petersen, Erik, proprietær,
Tyrstrupgård
Simonsen, M. Speggers, Miang
Simony, Gitte Twede, Kokkedal
Skotting, Solvejg, frue, Haderslev
Skov, Carl Chr., snedker, Haderslev
Skov, Walter, købmand, Haderslev
Skøtt, Jette, tekstilarbejder, Haderslev
Smith, Anna Grethe, sygeplejerske, Ha-
derslev
Sohn, Grethe, lærer, Haderslev
Stamm, K., aftenskolelærer, Haderslev
Straagaard, Johannes, Åbenrå
Søgaard, Inger og Erik, Hoptrup
Sønderborg kommune-bibliotek,
lejrskolesamlingen, Sønderborg
Sørensen, A. R., toldassistent, Haderslev
Sørensen, H. Ladefoged, adjunkt, Søn-
derborg
Sørensen, Hother B., Haderslev
Sørensen, Knud Erik, Mintebjerg
Sørensen, Ole Werth, sognepræst, Oks-
bøl
Tang, Svend, læge, Åbenrå
Thielsen, Martha, sygehjælper, Haderslev
Thomsen, Viggo Vandkær, skoleinspek-
tør, Lysabild
Thorndal, Ejgil, Vojens
Thysen, Hans, provst, Ødis
Toft, Arne, vognmand, Haderslev
Toft, Gunnar L., Sommersted
Troldkær-Hansen, A., mejerist, Hovs-
lund
Truelsen, O. Fl., korpsmester, Haderslev
Tybjerg, Herdis B., frue, Haderslev
Weile, Ole, arkitekt, Halk
Weitling, Birgit, Haderslev
Wiingaard, Helge, adjunkt, Haderslev
Vilain, Erik, tandlæge, Haderslev
Wilfert, Arnold, Flensborg
Villadsen, Anne, frue, Øster Lindet
Villumsen, Ulla, kontorassistent, Gråsten
Wind, Bent, Horsens
Wolf, Birger, typograf, Haderslev